DIAMOND

ROBINSON

TARİHİN DOĞAL DENEYLERİ

TARİHİN DOĞAL DENEYLERİ

JARED DIAMOND

VE JAMES A. ROBINSON

PEGASUS

"Gelecek için uyarı niteliğindeki bu kitabı okuyun... Göreceksiniz, tarihe bakış açınız değişecek..."
Scientific American

"Burada okuyacaklarınız, kontrollü deneylerin insanlık tarihinin, siyasetin, kültürün, ekonominin ve ekolojinin karmaşık gerçeklerine nasıl uygulanabileceğini ortaya koyuyor. Kontrollü deney, disiplinler arası iş birliğini üretken hale getirdiği gibi muhtelif akademi kültürlerinin arasındaki uçurumu da ortadan kaldırıyor... *Tarihin Doğal Deneyleri*, bilim dünyasında yeni bir tartışmanın fitilini de ateşleyecek."
Jon Christensen, *Nature*

"Yazarlar, farklı disiplinleri ortak bir amaca yönlendiriyor. Bu disiplinler, insan hayatına dair kavrayışımızı fiilen geliştirecek yararlı ve bilgilendirici karşılaştırmalar yapabileceğimiz fikrinde birleşiyor."
Jeffry Frieden, Harvard Üniversitesi

"Etkileyici bir dizi konuyu ele alan ve insanlık tarihine yönelik karşılaştırmalı analizler yapan bu kışkırtıcı çalışma, gerçekten mükemmel olmuş."
Thomas E. Currie, *Cliodynamics*

TARİHİN DOĞAL DENEYLERİ

JARED DIAMOND
VE JAMES A. ROBINSON

PEGASUS

TARİHİN DOĞAL DENEYLERİ

Pegasus Yayınları: 2401

Tarihin Doğal Deneyleri
Editörler: Jared Diamond ve James A. Robinson
Özgün Adı: Natural Experiments of History

Yayın Koordinatörü: Yusuf Tan
Editör: Onur Gayretli
Düzelti: Mustafa Erdoğan
Sayfa Tasarımı: Ezgi Gültekin

Baskı-Cilt: Alioğlu Matbaacılık
Sertifika No: 45121
Orta Mah. Fatin Rüştü Sok. No: 1/3-A
Bayrampaşa/İstanbul
Tel: 0212 612 95 59

1. Baskı: İstanbul, Temmuz 2021 - Ciltli
ISBN: 978-625-410-140-3

Türkçe Yayın Hakları © PEGASUS YAYINLARI, 2021
Copyright © President and Fellows of Harvard College, 2010

Bu kitabın Türkçe yayın hakları Harvard University Press aracılığıyla alınmıştır.

Tüm hakları saklıdır. Bu kitapta yer alan fotoğraf/resim ve metinler Pegasus Yayıncılık Tic. San. Ltd. Şti.'den izin alınmadan fotokopi dâhil, optik, elektronik ya da mekanik herhangi bir yolla kopyalanamaz, çoğaltılamaz, basılamaz, yayımlanamaz.

Yayıncı Sertifika No: 45118

Pegasus Yayıncılık Tic. San. Ltd. Şti.
Gümüşsuyu Mah. Osmanlı Sk. Alara Han
No: 11/9 Taksim / İSTANBUL
Tel: 0212 244 23 50 (pbx) Faks: 0212 244 23 46
www.pegasusyayinlari.com / info@pegasusyayinlari.com

pegasusyayinlari pegasusyayinevi pegasusyayinlari Pegasus Yayınları

Jared Diamond ve
James A. Robinson

TARİHİN DOĞAL DENEYLERİ

İngilizceden çeviren:
Beste Naz Yıldız

PEGASUS YAYINLARI

İçindekiler

Ön Söz 7
JARED DIAMOND VE JAMES A. ROBINSON

Kontrollü Karşılaştırma ve Polinezya'nın Kültürel Evrimi 25
PATRICK V. KIRCH

Batı'da Patlama: 19. Yüzyıl Yerleşimci Toplumlarının Patlama ve Çöküş Döngüleri 73
JAMES BELICH

Siyaset, Bankacılık ve Ekonomik Kalkınma: Yeni Dünya Ekonomilerinin İzleri 121
STEPHEN HABER

Ada İçi ve Adalar Arası Karşılaştırmalı Analiz Çalışmaları 161
JARED DIAMOND

Geçmişe Zincirli: Afrika Köle Ticaretinin Sebepleri ve Sonuçları 189
NATHAN NUNN

Hindistan'da Sömürge Döneminde Arazi Vergisi, Seçim Rekabeti ve Kamu Malları 243
ABHIJIT BANERJEE VE LAKSHMI IYER

Eski Rejimden Kapitalizme: Bir Doğal Deney Olarak Fransız Devrimi'nin Yayılışı 289
DARON ACEMOĞLU, DAVIDE CANTONI, SIMON JOHNSON VE JAMES A. ROBINSON

Son Söz: Beşerî Tarih Çalışmalarında Karşılaştırmalı Yöntemlerin Kullanımı 333
JARED DIAMOND VE JAMES A. ROBINSON

Katkıda Bulunanlar 359

Ön Söz

JARED DIAMOND VE
JAMES A. ROBINSON

Araştırmacının değişkenlerine doğrudan müdahale edebildiği kontrollü ve tekrarlı laboratuvar deneyleri, bilimsel yöntemin alametifarikalarıdır. Öyle ki moleküler biyolojide ve diğer doğa bilimlerinde neredeyse bunun dışında başka bir yöntem aranmaz. Bu yaklaşımın eşsiz bir sebep-sonuç ilişkisi üretme gücü olduğu yadsınamaz. Bu güç, laboratuvar deneyleri esaslı çalışan bilim insanlarını, deney değişkenlerine müdahale olanağı tanımayan bilim dallarına tepeden bakmaya itmiştir.

Fakat böyle bir müdahaleye olanak tanıyan deneylerin, bilim dalı olarak kabul edilen pek çok alanda uygulanamaz olduğu da acı bir gerçektir. Bu uygulanamazlık durumu evrimsel biyoloji, paleontoloji, epidemiyoloji, tarihsel jeoloji ve astronomi gibi geçmişe yönelik araştırmalar yapan tüm bilim dalları için geçerlidir zira geçmişe müdahale edilemez.[1] Ayrıca kuşlar, dinozorlar, çiçek hastalığı salgınları, buzullar ve gezegenler üzerinde çalışmalar yapan bir araştırmacının deneklerine müdahale etmek suretiyle yapacağı pek çok deney, etik dışı ve yasa dışı kabul edilecektir çünkü deney uğruna kuşları öldürmek veya buzulları eritmek yanlıştır. Bu yüzden bu tür konularda araştırma yapmak isteyen bir bilim insanının farklı "bilim yapma" yöntemleri türetmesi ve

bu yöntemlerle dış dünyayı gözlemlemesi, betimlemesi, açıklaması ve ona geniş bir çerçevede bireysel bir açıklama getirmesi gerekir.

Bu tür tarihsel disiplinlerde verimliliği kanıtlanmış bir yöntem, doğal deney veya bir diğer adıyla karşılaştırma yöntemidir. Bu yaklaşımda birçok yönüyle birbirine benzeyen fakat araştırmaya konu olacak yönüyle birbirinden ayrılan çeşitli sistemler –tercihen istatistiksel analizler yardımıyla ve nicel olarak– kıyaslanır. Örneğin kızıl göğüslü ağaçkakanların akraba türlerinden biri olan Williamson ağaçkakanları üzerindeki ekolojik etkileri araştırmak isteyen bir bilim insanı, dağlarda yaşayan kuş popülasyonlarını karşılaştırma yöntemine başvurabilir çünkü bu dağların tamamında Williamson ağaçkakanlarına rastlamak mümkünken iki türün beraber yaşadığı bölge sayısı sınırlıdır. Epidemiyolojide ise benzer doğal deneyler kuşların değil insan topluluklarının üzerinde yapılır. Örneğin hangi kan gruplarının çiçek hastalığına daha dirençli olduğu, çeşitli kan gruplarına çiçek virüsü içeren ve virüs içermeyen kontrol çözeltisi enjekte edilerek sağlıklı insanların hastalandırıldığı bir deney ile değil, Hindistan'da yaklaşık yarım asır önce ortaya çıkan çiçek hastalığı salgını süresince çeşitli kan gruplarına mensup bireylerin gözlemlenmesiyle keşfedilmiştir. Salgının ortaya çıktığı dönemde uzak bir köyde bulunan doktorlar, köylülerin kan gruplarını belirleyerek kimlerin çiçek hastalığına yakalandığını, kimlerin yakalanmadığını ve kimlerin hastalık yüzünden öldüğünü gözlemlediler; böylece farklı kan gruplarının direnç seviyelerini ortaya çıkardılar.[2]

Elbette doğal deneylerin bazı bariz riskleri de vardır. Örneğin "deney yapanın" ölçmediği başka faktörler deneyin sonucuna etki edebilir veya deneyin gerçek sonucu, ölçülen faktörler tarafından değil bu faktörlerle korelasyon gösteren farklı faktörler tarafından belirlenebilir. Fakat bu ve bunun gibi güçlükler ne kadar gerçekse, değişkenlere müdahale edilen laboratuvar de-

neylerinde ve karşılaştırma yapılmaksızın yazılan anlatı temelli makalelerde karşılaşılan güçlükler de o kadar gerçektir. Günümüzde bu risklerden kaçınmanın en iyi yollarını içeren geniş bir literatüre erişmek mümkündür.[3]

Mesela bugün sık sık sorulan bir soruyu inceleyelim: Sigara içmek kansere yol açar mı? Bu soruyu cevaplarken sigara içen bir kişinin kanserden ölmesini konu alan duygusal, detaylı ve derinlikli bir biyografi yazmak mümkündür ancak bu anlatı sigaranın kansere, hatta o kişiyi öldüren özgül bir kanser türüne bile yol açtığını ispatlamaz. Kimi sigara içer ama kansere yakalanmaz, kimi ise sigara içmemesine rağmen kanser hastası oluverir. Buradan kanserin sigara dışında daha pek çok risk faktörü olduğu sonucu çıkar. Bu yüzden epidemiyologlar binlerce, hatta milyonlarca bireyden düzenli olarak veri toplar ve bu verileri yalnızca bireylerin sigara içip içmeme durumuna göre değil beslenme düzenleri gibi pek çok farklı faktöre göre kodlayarak istatistiksel bir analiz yapar. Bu çalışmalar bugün hepimizin pek aşina olduğu ve genel olarak kabul görmüş bazı sonuçlar ortaya koymuştur. Evet, sigara (tüm kanser türleri için geçerli olmamakla birlikte) bazı kanser türleriyle ilişkilendirilmektedir fakat istatistiksel analizler, kanser oluşumuna sigara dışında birçok faktörün de etki ettiğini göstermiştir. Kansere yol açan bu faktörler arasında yağ tüketimi, lif tüketimi, antioksidan tüketimi, güneş ışınlarına maruz kalmak, hava kirliliğine yol açan birtakım maddeler, içme suyunda ve gıdalarda bulunan bazı kimyasallar, sayısız hormon ve yüzlerce farklı gen de yer almaktadır. Bu yüzden hiçbir epidemiyolog kanserin *yegâne* sebebini tek bir hastanın öyküsüyle açıklama hayaline kapılmaz. Bunun yerine birçok kişiden topladıkları verileri karşılaştırarak ve istatistiksel analize tabi tutarak kansere yol açan faktörlerin neler olabileceğine ilişkin ikna edici

bir çalışma ortaya koyar. Benzer sonuçlar ve riskler tarihî olgular incelenirken de göz önünde bulundurulmalıdır.

Şöyle bir düşünüldüğünde tarih çalışmalarında karşılaştırmalar yaparak ve nicel yöntemler ile elde edilen sonuçların tartışmaya kapalı birer orta yol oluşturduğu savı ortaya atılabilir. Tarihçiler sık sık "X faktörü zamanla değişmiş (ya da azalmış veya artmış).", "X, Y'den fazlaymış" veya "X kişisi Y kişisinden farklı bir davranış sergiledi ya da daha çok (veya daha az) iş başardı." gibi ifadeler kullanırlar. Fakat bu sonuçlara nasıl varıldığını gösteren rakamların yayınlanmaması ve gerekli istatistiksel hesaplamaların yapılmaması, karşılaştırma yapılmaksızın bir çerçeve oluşturulduğu izlenimine yol açmaktadır. Tarihçi Lawrence Stone, 1979'da yayınladığı eserinde nicel analizin önemini vurgulamış ve benzer bir beyanda bulunmuştur: "Tarihçiler artık ortaya attıkları savların istatistiksel temelini göstermeksizin sayısal bir kıyaslama yapıldığına işaret eden 'çok', 'az', 'artan', 'azalan' gibi ifadeleri kullanarak işin içinden çıkamıyorlar. Bu [nicel analiz], yalnızca örneklendirme ile doğruluğu kanıtlanmaya çalışılan savların çürütülemez görünmesine yol açıyor. Günümüzde eleştirmenler, verilen örneklerin asıl kuralın istisnaları değil araştırılan sava göre değişen tipik birer örnek olduklarını kanıtlayan istatistiksel kanıtları görmeyi talep ediyorlar."[4]

İnsan topluluklarını inceleyen çeşitli sosyal bilim dalları, doğal deneylerin kullanımı konusunda ortak bir kanıya varamamışlardır. Doğal deneylerin arkeoloji, kültürel antropoloji, gelişim psikolojisi, iktisat, iktisat tarihi, siyaset bilimi ve sosyolojide kullanılmaları yaygın olarak kabul görürken insanlık tarihinin iktisat tarihi dışında kalan alanlarında bu deneylere yer yer rastlanmaktadır. Bazı tarihçiler yalnızca doğal deneylere daha sık başvurulması gerektiğini savunurken bazıları bu deneylere

hâlihazırda gereğinden fazla başvurulduğunu iddia etmektedir. Doğal deneylerden faydalanan tarihçilerin bir kısmı ise bunu bazen bilinçsizce, bazen de bu yaklaşımla ilişkilendirilen yöntemsel avantajları tam anlamıyla değerlendirmeksizin yapmaktadır.[5] Fakat çoğu tarihçi doğal deneylere hiçbir şekilde başvurmaz ve bu yaklaşıma, özellikle istatistiksel yollardan elde edilen nicel verilerin sistematik olarak karşılaştırılması yöntemine şüpheyle yahut düşmanca bakarlar.

Doğal deneylere şüpheyle yaklaşılmasının pek çok sebebi vardır. Tarih disiplininin ya beşerî bilimlerle ya da doğa bilimleriyle gruplandırılmaya çalışılması bu sebeplerden biridir. Örneğin Amerika'daki büyük üniversitelerden birinde tarih bölümü lisansı beşerî bilimler fakültesi dekanlığına bağlıyken aynı bölümün yüksek lisans eğitimi sosyal bilimler fakültesi dekanlığı tarafından verilmektedir. İktisat veya siyaset bilimi yerine tarih bölümünü seçen öğrencilerin birçoğu, yalnızca matematik ve istatistik öğrenmekten kaçmak için bu bölümü seçmişlerdir. Birçok tarihçi, kariyerini bir ülkenin veya bir coğrafî bölgenin belirli bir zaman aralığındaki durumunu araştırmaya adar. O bölgenin ve o zaman aralığının uzmanı olabilmek için gereken zamanın uzunluğu, öğrenciler arasında tüm ömrünü bu uzmanlaşma sürecine adamamış bir tarihçinin bu bölge ve zaman aralığı hakkında değerli bilgiler içeren bir makale yazamayacağı ve kendilerinin de bu konuda farklı bir bölge ve zaman aralığıyla karşılaştırma yapacak kadar bilgili olmadıkları fikrinin yaygınlaşmasına yol açmaktadır. Tamamlamaları beklenen uzun eğitim süresince lisans öğrencilerine tarihin ne olduğu, ne olmadığı, nasıl araştırılması ve nasıl araştırılmaması gerektiği de öğretilir. Tarihin nicel araştırılmasını (teknik olarak söylemek gerekirse kliometriyi) benimseyen bir okul tarafından ortaya atılan tartışmaya birçok Amerikalı tarihçi –tarihte nicel analizi eleştirenlerin zayıf bulduğu noktalar

tüm nicel analizler için geçerliymişçesine– daha da nitelleşerek karşılık vermiştir.[6] Birçok tarihçi, bireylerin sözde ölçülemez ve sayılarla ifade edilemez güdülerine dayalı olduğu için insanlık tarihinin temelde kanser, şempanze ya da buzulların tarihinden çok daha farklı ve karmaşık olduğuna inanmaktadır. Fakat kanser, şempanze ve buzullar da insanlar kadar karmaşıktır; üstelik insanlar gibi güdülerini yazıya döküp arşivleyemedikleri için bu konularda araştırma yapmak bir nebze daha çetrefildir. Ayrıca günümüzde psikoloji ve iktisat gibi alanlarda çalışan birçok akademisyen, hükûmet adına araştırma yapan birçok bilim insanı ve bazı biyograflar, hâlâ hayatta olan kişilerle yaptıkları röportajlar ve geçmişte yaşamış kişilerin geride bıraktıkları belgeler yardımıyla bireylerin geçmişe dönük güdülerini ölçmekte ve analiz edebilmektedir.

Bu kitap tarih biliminde karşılaştırma yönteminin nasıl kullanılabileceğini göstermeyi ve yedi bölümde anlatılan sekiz çalışma (Dördüncü Bölüm'de iki çalışmaya yer verilmiştir) aracılığıyla bu yöntemin belirgin risklerini ortadan kaldırmak için başvurulabilecek bazı teknikleri değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Hedef kitlemiz yalnızca karşılaştırma yöntemine ılımlı yaklaşan (ya da en azından bu yönteme acımasız bir aleyhtarlık duymayan) tarihçilerle sınırlı olmayıp karşılaştırma yöntemini hâlihazırda benimsemiş, bu yönteme müttefik diyebileceğimiz sayısız sosyal bilimler dalını da içermektedir. Öğrenciler de, yıllarca dirsek çürütmüş akademisyenler de bu kitaptan faydalanabilirler. Bu kitabın okur kitlesinin istatistiksel ve nicel analizlere aşina olduğu varsayılmamaktadır. Bu eserde on bir yazarın kaleme aldığı sekiz makaleye (iki makalenin birden fazla yazarı vardır) yer verilmiştir ve bu makalelerden ikisi tarih bölümünün gelenekçi tarihçileri tarafından yazılmış olup kalanları arkeoloji, işletme bilimi, iktisat,

iktisat tarihi, coğrafya ve siyaset bilimi alanlarından seçilmiştir. Bu çalışmalar, karşılaştırmalı tarihe karşı ortaya atılan çeşitli yaklaşımları dört açıdan ele alacak biçimde bir araya getirilmiştir:

Birincisi; bu yaklaşımlar, ilk bölümlerde tarihçiler arasında gelenekselleşmiş nicel olmayan anlatı yöntemlerinden başlayarak sonraki bölümlerde tarih bölümü dışında kalan sosyal bilim dallarının kullandığı istatistiksel analizlere uzanacaktır.

İkincisi; bu kitabın bazı bölümlerinde basit, iki taraflı karşılaştırmalara (Hispanyola Adası'nda beraber yaşayan Haiti ve Dominik Cumhuriyeti halklarının karşılaştırılması) ve iki bölümünde üç taraflı karşılaştırmalara yer verilirken aynı zamanda düzinelerce Alman bölgesinin, seksen bir Pasifik adasının ve Hindistan'ın iki yüz otuz üç farklı bölgesinin karşılaştırıldığı karmaşık kıyaslamalara da yer verilecektir.

Üçüncüsü; bu kitapta günümüz modern toplumlarından ardında pek çok yazılı kaynak bırakmış geçmişin okuryazar toplumlarına ve arkeolojik kazılar aracılığıyla varlıklarından ve niteliklerinden haberdar olabildiğimiz okuryazar olmayan toplumlara dek pek çok farklı insan topluluğu ele alınacaktır.

Son olarak bu coğrafî inceleme dünyanın dört bir yanında çalışmalarını sürdüren tüm tarihçilerin kullanabileceği kapsamlı bilgiler içermektedir. Bu çalışmada Amerika Birleşik Devletleri, Meksika, Karayipler'de bir ada, Brezilya, Arjantin, Batı Avrupa, tropikal Afrika, Hindistan, Sibirya, Avustralya, Yeni Zelanda ve diğer Pasifik adalarından vakalara yer verilmiştir.

Bu yüzden bu kitabı eline alan gelenekçi tarihçiler; anlatı yoluyla ispat yapan, karşılaştırma yaparken birkaç topluluktan fazlasını ele almayan (sırasıyla üç, yedi, üç ve iki topluluğu kıyaslayan) ve nicel ifadelerin istatistiksel karşılaştırma verilerine yer verilmeyen ilk dört makaledeki yaklaşımlara aşina olacaklardır. Nicel verilerin istatistiksel analizlerine özel olarak yer verilen ve

çok sayıda topluluğun (sırasıyla 81, 52, 233 ve 29) karşılaştırıldığı sonraki dört bölümde izlenen yaklaşımlar ise, gelenekçi tarihçilerin benimsediği yöntemlerden farklılık gösterecek fakat bazı tarihçilere ve ilgili sosyal bilimler dallarında çalışmalar yapan akademisyenlere tanıdık gelecektir.

Birinci Bölüm'de Patrick Kirch, soyları tek bir ataya uzanan ilk Polinezyalıların kolonileştirdiği düzinelerce Pasifik adasının her birinin akıbetinin nasıl bu kadar farklı olabildiğini inceliyor. Kirch, Polinezya'nın karmaşık sosyopolitik ve ekonomik yapısını incelerken üç ada ve takımadaya odaklanıyor: ufak çaplı bir beylik olarak gelişen küçük Mangaia Adası, birbirleriyle savaş hâlinde pek çok beyliğin ortaya çıktığı ortanca Markiz Adaları ve "arkaik devletler" adı verilen rekabet halindeki çok sayıda büyük çaplı devletin her birinin bir veya daha fazla adanın yönetimini elinde bulundurduğu, Polinezya'nın Yeni Zelanda'dan sonra en büyük takımadası olan Hawaii. Polinezyalı toplumlarda yazı olmadığı için Kirch, çalışmasını tarihçilerin sık sık vurguladığı yazılı arşivlere değil dil bilimsel, arkeolojik ve etnografik delillere dayandırmaktadır. Bu yüzden Kirch'ün sorduğu sorular gelenekçi tarihçilerin yaklaşımlarına daha yakın olsa da çalışması geleneksel bağlamda bir tarih değil arkeoloji çalışması olarak nitelendirilmektedir. Kirch, toplumların kültürel özellikleri arasındaki benzerliklerin ortak atadan alınan özelliklerin muhafaza edilmesinden (yani ortak homolojiden) kaynaklanabileceğini veya bu benzer özelliklerin birbirlerinden bağımsız olarak (başka bir deyişle analojik olarak) ortaya çıkmış ya da ödünç alınmış olabileceğini belirtir. Bu yüzden çalışmasında yer alan kıyaslamaları filogenetik model adını verdiği titiz bir yöntem bilimsel yaklaşımla ele alır ve geçmiş toplumların ve kültürlerin görüntülerini günümüzde yeniden inşa edebilmek için "üçgenleme" yöntemine başvurarak birkaç delil hattını bir arada kullanır.

İkinci Bölüm'de James Belich, Amerikan Uzak Batısı'nın sınıra yakın toplumları gibi "sınır toplumu" diyebileceğimiz toplumlar hakkında bugüne dek oluşturulmuş literatürü, on dokuzuncu yüzyılda yaşamış yedi sınır toplumu üzerinde yaptığı karşılaştırma çalışmasıyla genişletiyor: Amerika Birleşik Devletleri, "eski Britanya kolonileri" (Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda ve Güney Afrika), Arjantin ve Sibirya. Bu toplumlar; anavatanlarına dönen göçmenlerin oranı, toplumun en çok büyüme gösterdiği yıllar ve bu yıllarda Sanayi Devrimi'nin hangi aşamasında oldukları gibi pek çok yönüyle birbirlerinden bariz biçimde ayrılıyorlardı. Ayrıca bu toplumların beşinde İngilizce, birinde (Sibirya) Rusça ve birinde (Arjantin) İspanyolca konuşuluyordu fakat İspanyolca konuşulan Arjantin'e göç eden İtalyan sayısı İspanyol sayısından fazlaydı. Ancak Belich, "deney koşullarındaki" bu farklılıklara rağmen son derece çarpıcı sonuçlar elde etti: Belich'in bulgularına göre tüm bu sınır toplumları, benzer üç aşamalı döngüleri sürekli tekrarlayarak giderek daha da şiddetlenen nüfus patlamaları yaşamışlardı. Bu üç aşama şunlardı: Toplumlar malzeme ve sermaye ithalatı yaparak büyüyor, daha sonra ani bir "çöküş" büyümeyi olumsuz etkileyerek çiftlik ve işletmelerin batmasına yol açıyor ve son aşamada temel geçim maddelerinin (gıda, odun, pamuk vs.) uzaklardaki bir büyükşehire toplu olarak ihraç edilmesine dayanan yeni bir ekonomi kuruluyordu. Belich, bu döngünün yedi sınır toplumunda yirmi altı kez tekrarlandığını belgeledi. Bu döngünün farklı sınır toplumlarında sıklıkla tekrarlanması; bu toplumların nüfus ve ekonomi dinamiklerindeki benzerliklerin geri dönen göçmen oranı, büyümenin gerçekleştiği yıllar, sanayileşme aşaması ve anavatan gibi farklılıkların önüne geçtiğine işaret etmektedir. Genel anlamda ifade etmek gerekirse Belich, elde ettiği sonuçlarla karşılaştırma yöntemi üzerinde çalışan araştırmacıların ulaştıkları sonuçlarda yalnızca farklılıkları değil benzerlikleri de

gözetmeleri, yani aslında bir evrimsel biyoloji terimi olan *yakınsak evrimi* de dikkate almaları gerektiğini göstermektedir.

Üçüncü Bölüm'de Stephen Haber; Amerika, Meksika ve Brezilya'yı, tarihçeleri on dokuzuncu yüzyıla uzanan ve aralarındaki farkların on dokuzuncu yüzyılı müteakip modern yıllarda bu üç ülke için ağır sonuçlar doğurduğu bankacılık sistemlerine göre karşılaştırıyor. Haber'ın vaka çalışması iktisatçıların, siyaset bilimcilerin ve tarihçilerin ortak bir şekilde yanıtlamaya çabaladıkları bir soruyu ele alıyor: Neden bazı ülkeler büyük çapta kredi veren ve böylece hızlı büyüme imkânı sağlayan geniş bankacılık sistemleri kurarken bazıları tek tük kurulan bankalarla yetinerek büyümenin önünü keser ve toplumsal hareketliliği kısıtlar? Çeşitli milletlerin bankacılık sistemlerindeki farklara örnek vermek gerekirse 2005 yılında özel bankaların verdiği kredilerin toplam miktarı Birleşik Krallık'ta gayrisafi millî hasılanın %155'ine, Japonya'da %98'ine, Meksika'da %15'ine ve Sierra Leone'de %4'üne eşitti. Bankacılık sistemleri arasındaki bu farkın ülkelerin demokratik yönetim anlayışları arasındaki farklılıkla ilişkili olduğu ortada ancak bu durum, sebep-sonuç ilişkisinin ne tarafa doğru kurulması gerektiği sorusunu gündeme getiriyor: Demokratik kurumlar mı geniş bankacılık sistemlerinin kurulmasına önayak oluyor yoksa geniş bankacılık sistemlerinin kurulması mı demokratik kurumların açılmasını sağlıyor? Haber, doğal deneyinde ortaya çıkabilecek karıştırıcı değişken sayısını azaltmak için bağımsızlıklarını 1800 yılından önceki veya sonraki birkaç on yıl içerisinde kazanmış ve (bağımsızlıklarını kazanmadan evvel bağlı oldukları Avrupalı kolonici yöneticiler yasakladığı için) resmî bir banka kuramamış üç büyük Yeni Dünya ülkesi seçti. Böylece 1800 yılından önce resmî bankalarını kurmuş ve bankacılık sistemleri arasında büyük değişiklikler olan Avrupa ülkelerini çalışmanın dışında bırakarak araştırma sonucunu olumsuz etkileyebilecek karışık-

lıkların önüne geçti. Üç Yeni Dünya ülkesi de daha büyük bir doğal deneyin parçası olacak küçük, ülke içi birer doğal deney yapmaya uygundu: Bu üç ülkenin her birinin siyasi kurumları diğer ikisinden farklı olmakla birlikte bu kurumlar, çalışmaya konu olan zaman zarfında (bağımsızlıktan yaklaşık 1914 yılına dek olan dönemde) değişikliğe uğramışlardı.

İstatistiksel olmayan ilk dört çalışmanın en küçük çaplısı olan son makalede Jared Diamond, Karayipler'de, Hispanyola Adası'nda ortak bir yaşam süren ve dünyanın en belirgin siyasi sınırlarından birini paylaşan Haiti ve Dominik Cumhuriyeti toplumlarını karşılaştırıyor. Hispanyola Adası'na uçakla tepeden bakıldığında adanın keskin bir sınırla ikiye bölündüğü gözlemlenebilir: Adanın batısında kahverengi, ağaçsız görünümüyle Haiti yer alırken doğusunda üçte biri ağaçlarla kaplı olan Dominik Cumhuriyeti yer alıyor. İki ülkenin siyasi ve ekonomik durumları arasındaki ayrım da fiziksel sınırları kadar keskin: Oldukça yoğun bir nüfusu olan ve vatandaşlarına en temel hizmetleri dahi veremeyen güçsüz bir hükûmet tarafından yönetilen Haiti, Yeni Dünya'nın en fakir ülkesiyken gelişmekte olan ülkeler sınıfına mensup ve kişi başına düşen millî geliriyle Haiti'yi altıya katlayan Dominik Cumhuriyeti, birçok sektörde ihracat faaliyetleri gerçekleştiriyor ve son yıllarda arka arkaya demokratik seçimle göreve gelen hükûmetler tarafından yönetiliyor. Modern Haiti ve Dominik Cumhuriyeti arasında gözlenen farkların küçük bir bölümü iki ülkenin çevresel koşullarının başlangıçta farklı olmasından kaynaklanıyor çünkü Haiti, Dominik Cumhuriyeti'ne göre daha kurak ve sarp bir coğrafî yapıya sahip ve toprakları daha seyrek ve verimsiz. Fakat iki ülke arasındaki farkların büyük bir bölümü, ülkelerin sömürgeleştirilme geçmişlerine dayanıyor: Hispanyola Adası'nın batısı Fransa, doğusu ise İspanya sömürgesi. Fransa ile İspanya'nın sömürgecilik güçleri arasındaki fark; sömürge-

leştirdikleri yerlerde dil, nüfus yoğunluğu, toplumsal eşitsizlik, sömürge zenginliği, ormansızlaşma ve kölelerin çalıştırıldığı tarlaların miktar ve koşullarının farklı gelişmesine yol açtı. Böylece iki sömürgenin bağımsızlık mücadeleleri arasındaki ilk farkların tohumları atılmış oldu. Daha sonra bu tohumlar filizlenerek iki ülkenin yabancı yatırımcıları ve göçmenleri ülkeye çekme güçlerinin ve Avrupa ve Amerika nezdindeki görüntülerinin farklı gelişmesine yol açtı. Daha yakın tarihlerde ise uzun süre hüküm sürmüş modern diktatörlük geçmişleriyle farklılık gösteren Haiti ve Dominik Cumhuriyeti, nihayet günümüzde birbirlerinden son derece farklı koşullar altında varlıklarını sürdüren iki ülke hâline gelmişlerdir.

Dördüncü Bölüm'de yer verilen diğer çalışmada ise Diamond, bir adanın iki yarısında yaşayan iki toplumun anlatıya dayalı bir karşılaştırmasını yapan küçük çaplı ilk çalışmanın aksine, altmış dokuz Pasifik adasının büyük çaplı istatistiksel bir kıyaslamasını yapmakta ve bu adaların on ikisinin nemli ve kurak kısımlarını da ayrıca karşılaştırmaktadır. Bu çalışmanın çıkış noktası, yüzlerce dev taş heykeliyle meşhur Paskalya Adası'nın romantik gizemidir: Neredeyse tüm yerli ağaç türlerinin soyu tükenen ve geçimini ağaçlardan sağlayan halkına ağır bedeller ödeten Paskalya Adası, nasıl Pasifik'in en ormansızlaştırılmış adası hâline geldi? Gel gör ki Pasifik bölgesindeki yüzlerce adadaki ormansızlaşma (Paskalya Adası'nda olduğu gibi) tamamen ihmal edilebilir olduğundan Paskalya Adası, daha büyük bir doğal deneyin yalnızca bir veri noktasıdır. Diamond'ın veri tabanı, Kirch'ün Birinci Bölüm'deki çalışmasında ele aldığı Polinezyalıların yerleştiği adaları ve iki akraba Pasifik topluluğunun (Melanezyalılar ve Mikronezyalılar) yaşadığı adaları da içine alıyor. Ağaç oluşumu ve ormansızlaşma pek çok farklı faktöre dayanır; bu yüzden bu iki olguyu yalnızca bir ya da iki adanın anlatıya dayalı çalışılmasıyla anlamak im-

kânsızdır. Fakat Pasifik bölgesinde analiz edilmeye elverişli çok sayıda adanın bulunması, Diamond'ın bu bölgede ormanların yok olmasının dokuz faktörden kaynaklanabileceğini belirlemesine olanak sağladı. Diamond ve Barry Rolett, istatistiksel analizlerin sonuçlarını görene dek bu faktörlerden bazılarını değerlendirmeye dahi almamıştı. Bu çalışmanın tarihçileri büyük ölçüde ilgilendiren asıl kısmı ise Diamond'ın bu sonuçlara ormanların yok olma miktarını nicel olarak ölçmeksizin ulaştığı gerçeği. Rolett ve Diamond bu dokuz faktörü yalnızca ormanların yok olma miktarını azdan çoğa sıralayan, kabaca hazırlanmış bir ölçek yardımıyla belirlediler. Tarihçiler genelde ölçülmesi zor fakat "büyük", "orta" ve "küçük" gibi sıfatlarla sıralanabilen sonuçlara ulaşmaya çalışırlar. Bu yüzden sayısal olmayan çıktıların sıralanmasıyla sonuca varan bu istatistik dalı tarihçiler için idealdir.

Beşinci Bölüm'de Nathan Nunn'ın, Altıncı Bölüm'de Abhijit Banerjee ve Lakshmi Iyer'ın ve Yedinci Bölüm'de Davide Cantoni, Simon Johnson ve James Robinson'ın yaptığı çalışmalarda ise bazı büyük sapmaların (sırasıyla Afrika köle ticareti, Britanya'nın Hindistan'da kurduğu sömürge rejimi ve Fransız Devrimi'ni müteakip fetih faaliyetlerinin yarattığı kurumsal değişimlerin) tarihî sonuçlarının incelendiği doğal deneylere yer verilmektedir. Bu sapmaların düzensiz şekilde geniş bir alana yayılmış coğrafî bölgelerde ortaya çıkması, bu doğal deneylerin yapılabilmesine olanak sağlamıştır. Sapmanın görüldüğü bölgeler ile görülmediği bölgeler karşılaştırıldığında, makul ve test edilmeye değer bir hipotez ortaya atılabilir: Sapmanın görüldüğü ve görülmediği bölgelerde yaşayan toplumlar arasındaki farklılıklar, bölgeler arasındaki olası diğer farklılıklardan değil, özel olarak bu sapmanın ortaya çıkmasına yol açan faktörlerden kaynaklanmaktadır. Fakat bu faktörleri içeren ve içermeyen bölgeler arasında coğrafî bir düzen görülseydi (örneğin hepsi güneyde olsaydı veya hepsinin

yükseltisi fazla olsaydı) bu toplumsal farklılıkların söz konusu faktörlerin varlığından veya yokluğundan ziyade bu bölgeler arasındaki coğrafî farklardan kaynaklandığı hipotezini öne sürmek de mümkün olacaktı. Elbette araştırmacılar bu üç çalışmada sebep-sonuç ilişkisinin yönü sorununa da değinmek durumunda: Bölgelerin koşullarında gözlenen sapmalar mı bu farkların ortaya çıkmasına yol açtı yoksa bu sapmalara yol açanlar (sırasıyla köle tüccarları, İngiliz yöneticiler ve Fransız fatihler), günümüzde bu bölgeler arasındaki farkların ortaya çıkmasının asıl sebebi olarak nitelendirebileceğimiz, geçmişte hâlihazırda var olan farklılıklar yüzünden mi bu düzensiz bölgeleri seçti?

Beşinci Bölüm'de Nathan Nunn; Atlantik Okyanusu, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu üzerinden yapılan köle ticaretinin geçmişte farklı ölçülerde etkilediği Afrika devletleri arasında bir karşılaştırma yaparak, köle ticaretinin uzun zamandır tartışılan günümüz Afrika'sı üzerindeki etkilerini inceliyor. Geçmişte Afrika'nın bazı bölgelerinden dış ülkelere köle satılırken diğer bölgelerinden neredeyse hiç köle satışı yapılmadı. Bugün, geçmişte köle ihraç eden bölgelerin etmeyen bölgelere kıyasla daha fakir olduğu görülüyor ve Nunn, çalışmasında iktisadi durumun köle ticaretini değil köle ticaretinin iktisadi durumu etkilediğini savunuyor. Benzer şekilde Abhijit Banerjee ve Lakshmi Iyer da Britanya sömürge rejiminin Hindistan üzerinde nasıl bir etki bıraktığı sorusunu gündeme getiriyor. Banerjee ve Iyer'ın çalışması, Hindistan'ın geçmişte doğrudan Britanya yönetimine geçen bölgelerinde dolaylı olarak yönetilen bölgelere kıyasla daha az yol ve okul olduğunu ve bu bölgelerde okuryazarlık oranı ile evlerde elektrik kullanımının daha az olduğunu ortaya koyuyor. Daron Acemoğlu, Davide Cantoni, Simon Johnson ve James Robinson da yine benzer şekilde Napolyon'un ve Fransız Devrim Ordusu'nun fethettiği Avrupa bölgelerinde yaptıkları büyük kurumsal değişikliklerin

günümüzdeki etkilerini inceliyor. Bu dört yazar, çalışmalarında Almanya'nın bu büyük değişikliklere maruz kalmış ve kalmamış bölgelerini karşılaştırıyor ve bu değişimlerin Almanya'nın bazı bölgelerini etkilerken bazılarını etkilememesine sebep olan tarihî rastlantıları betimliyor. Bu kurumsal değişikliklerin gerçekleştiği yerlerde şehirleşme oranı artmıştır fakat Sanayi Devrimi'nin bu bölgelere geç ulaşması, şehirleşmenin de birkaç yıl gecikmesine yol açmıştır. Bu kurumsal değişimleri benimseyerek kültürlerinin bir parçası hâline getiren toplumlar Sanayi Devrimi'ni sıcak karşılarken bu değişimlere direnen toplumlar Sanayi Devrimi'ne karşı da büyük bir direnç sergilemişlerdir.

James A. Robinson ile beraber kaleme aldığımız Son Söz bölümünde ise karşılaştırma yöntemi kullanılarak insanlık tarihi üzerinde yapılmış, bu kitapta yer alan ve almayan doğal deneylerde ortak gözlemlenen yöntem bilimsel sorunlara değinilmiştir. Doğal deneylerin farklı sapmalara uğramaları, farklı başlangıç koşullarına sahip olmaları, sapmaya uğrayan bölgelerin "seçilmesi" sorunu, bu sapmaların etkileri ortaya çıkana dek meydana gelen gecikmeler, istatistiksel bir korelasyondan nedensellik ilişkisi çıkarılırken karşılaşılan sorunlar (örneğin ters nedensellik, ihmal edilen değişkenlerin yol açtığı sapma ve temel mekanizmalarla ilgili sorunlar), fazla basitleştirme ve fazla karmaşıklaşma tuzaklarına düşmemek için nasıl bir yöntem izlenmesi gerektiği, flu kavramların "devreye sokulması" (örneğin mutluluğun ölçülmesi ve incelenmesi), nicelliğin ve istatistikselliğin rolü ve son olarak daha dar çaplı vaka çalışmaları ile geniş çaplı sentezler arasındaki gerilim gibi sorunlar söz konusu yöntem bilimsel sorunlara örnek teşkil eder.

Bu kitabın türüne ve formatına bakıldığında birden çok yazar tarafından kaleme alınmış bölümlerin çok fazla yazar ve başlıktan oluştuğu, çok fazla sayfa tuttuğu, söz birliğinden ve yeterli

düzenlemeden yoksun kaldığı görülebilir. Bu bölümleri Robinson'la beraber, her birimize en az iki çokyazarlı bölüm düşecek şekilde düzenledik ve bu düzenleme sürecinde ortaya söz birliğini sağlayan bir yapıt çıkarmak için gereken çabanın ne denli büyük olduğunu bir kez daha gördük. Bu çokyazarlı bölümleri kaleme alan yazarların teşviklerinin bize bölüm başına iki ömürlük dosta ve en iyi ihtimalle on yıl içerisinde yitireceğimiz birkaç dostluğa daha mal olduğunu söyleyebiliriz. Neyse ki hazırladığımız taslakları bu makaleleri kaleme alan yazarlara bizzat okutma ve biz de onların taslaklarını okuma şansına eriştik ve bu değerli yazarlar, bu proje üzerinde çalıştığımız iki yıl boyunca çokça yaptığımız gözden geçirme taleplerimizi geri çevirmeyerek bizden desteklerini ve iş birliklerini esirgemediler. Ayrıca bu kitaptaki her makale, değerli fikirlerini mutlaka gözden geçirdiğimiz ve gerektiğinde fikirlerini makalelere entegre ettiğimiz yarım düzine gelenekçi tarihçinin de onayına sunularak son hâlini aldı.[7]

NOTLAR

1. Ernst Mayr yazılarında tarihsel ve tarih dışı bilim dalları arasındaki farkları özenle ortaya koymuştur. Örneğin bakınız Ernst Mayr, *This is Biology: The Science of the Living World*, Cambridge: MA, 1997.
2. F. Vogel ve N. Chakravartti, "ABO Blood Groups and Smallpox in a Rural Population of West Bengal and Bihar (India)", *Human Genetics* 3 (1966): s. 166-180.
3. Doğal deneylerde çıkarım yaparken karşılaşılan riskler hakkında yazılan bazı eserler şunlardır: Jared Diamond, "Overview: Laboratory Experiments, Field Experiments, and Natural Experiments", edit: Jared Diamond ve Ted Case, *Community Ecology*, New York, 1986: s. 3-22; William Shadish, Thomas Cook ve Donald Campbell, *Experimental and Quasi-Experimental Designs for Generalized Causal Inference*,

Boston, 2002; James Mahoney ve Dietrich Rueschermeyer (ed.), *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*, New York, 2003; Joshua Angrist ve Jorn-Steffan Pischke, *Mostly Harmless Econometrics: An Empiricist's Companion*, Princeton, NJ, 2008; Guido Imbens ve Donald Rubin, *Causal Inference in Statistics, and in the Social and Biomedical Sciences*, Cambridge, 2008 ve Thad Dunning, "Improving Casual Inference: Strengths and Limitations of Natural Experiments", *Political Research Quarterly* 61 (2008): s. 282-293.

4. Lawrence Stone, "The Revival of Narrative: Reflections on a New Old History", *Past and Present*, no. 85 (1979): s. 3-24, alıntı s. 10-11.
5. Robert Brenner'ın "Agrarian Class Structure and Economic Development in Preindustrial Europe" (*Past and Present*, no. 70 [1976]: s. 30-75) makalesinde ortaya atılan tartışma bu duruma örnek verilebilir. Tartışmada yer verilen makaleler T. H. Aston ve C. H. E. Philipin'in editörlüğünde bir araya (*Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, New York, 1987) getirilmiştir. Söz konusu tartışmada Kara Veba salgınının Avrupa'nın doğusunda ve batısında niçin bu denli farklı sonuçlandığı ele alınmaktadır. Elinizdeki eserin son sözünde açıklanacak terminolojiyi kullanmak gerekirse bu tartışma, iki bölgenin salgın öncesi koşullarının farklılık göstermesi nedeniyle aynı sapmanın farklı bölgelerde nasıl farklı sonuçlar doğurduğunu ele almaktadır.
6. Kliometri tartışmaları için bakınız Robert William Fogel ve G. R. Elton, *Which Road to the Past? Two Views of History*, New Haven, CT, 1983.
7. Bu tartışmanın bir bölümü için bakınız Jared Diamond, "Die Naturwissenschaft, die Geschihte und Rotbrustige Saftsäuger", edit: James Robinson ve Klaus Wiegandt, *Die Ursprünge der Modernen Welt*, Frankfurt am Main, 2008: s. 45-70.

Kontrollü Karşılaştırma ve Polinezya'nın Kültürel Evrimi

PATRICK V. KIRCH

1778 yılının Ocak ayının başlarında Kaptan James Cook, komutasındaki kraliyet gemileri HMS *Resolution* ve *Discovery* ile Kuzey Pasifik'in keşfedilmemiş sularında New Albion kıyılarına, o zamanki adıyla Pasifik Kuzeybatısı'na doğru yelken açmıştı. Britanya Amiralliği, Cook'a daha önce iki kez sefer düzenlediği ve bu seferlerde enine boyuna keşfettiği Tahiti'de durup dinlenmesi, ardından efsanelere konu olan "Kuzeybatı Geçidi"ni bulmak üzere kuzeye doğru yola çıkması talimatını vermişti. *Resolution*'ın gözcüsü 18 Ocak günü kuzeydoğu yönünde volkanik bir ada gördü; çok geçmeden kuzeyde ikinci bir volkanik adanın daha olduğu keşfedildi. Keşfin ertesi günü Cook ve tayfası dünyanın en izole toplumlarından biriyle; Hawaii Takımadaları'nın sekiz adasından biri olan Kauai Adası'nda yaşayan Polinezyalılarla "ilk kez temas" kurdu.

Cook, Polinezya'nın yabancısı sayılmazdı. Tahiti'ye ilk seferini on yıl önce, Royal Society of London bilim topluluğunun emriyle düzenlemişti. 3 Haziran 1769'da güneşin önünden geçecek olan Venüs'ü gözlemlemek üzere Tahiti'ye gönderilen Cook, bu görevi başarıyla yerine getirdi fakat kendisini yalnızca bu görevle kısıtlamadı. Topluluğun belirlediği sefer rotasının dışında kalan diğer

adalara doğru yelken açan Cook, o dönemde henüz keşfedilmemiş Yeni Zelanda Adaları'nın çevresinde dolandı. 1772 yılında Britanya Amiralliği, Cook'u var olduğu öne sürülen ancak varlığı kanıtlanmamış Terra Australis Kıtası'nı bulmak üzere bir kez daha Pasifik Okyanusu'na gönderdi. Cook gemilerini daha önce hiçbir kaptanın yapamadığı kadar güneye indirmekle kalmamış, Polinezya'nın, Tuamotu, Tonga, Güney Cook Adaları, Paskalya Adası ve Markiz Adaları'nı da içine alan geniş bir haritasını da çıkarmıştı.

Orta Pasifik'te keşifler yaptığı, rastladığı adaların haritasını çıkardığı ve bölge halkını gözlemlediği on yılın sonunda Cook, bugün "Polinezyalılar"[1] olarak adlandırdığımız halklara ilişkin pek çok şey öğrendi. Kanolarla HMS *Resolution*'ın yakınlarına gelen Kauai yerlileriyle kurdukları temas sırasında Cook'un dikkatini bir şey çekti: Kauai halkının konuştuğu dil, yaklaşık dört bin üç yüz kilometre güneydeki Tahiti'de konuşulan dilin bir varyasyonuydu. Cook, Kauai Adası'ndan ayrılıp New Albion'a doğru yola çıkmadan evvel şu sözleri kaleme aldı: "Bu milletin böylesine uçsuz bucaksız bir okyanusun dört bir yanına yayılabilmesini nasıl açıklarız?"[2] Bölgede birbirlerinden binlerce kilometre uzakta yaşayan halkların benzer dilleri konuşmaları ve (buradan hareketle çıkarılabileceği gibi) yakın geçmişte ortak bir atadan gelerek Yeni Zelanda'dan Paskalya Adası'na ve Kuzey Pasifik'te yeni keşfettiği bu takımadaya yayılmaları Cook'u epey şaşırtmıştı. Cook'un hesaplamalarına göre bu "millet", "60° enlemlerinin bir kısmına veya kuzey-güney yönünde 1.200 fersahlık bir alana, doğu-batı yönünde ise 83° boylamına veya 660 fersahlık bir alana" yayılmıştı. Aydınlanma Çağı'nın en büyük kâşiflerinden Cook, insanlık tarihinin en zorlu bilmecelerinden biriyle karşı karşıyaydı. Polinezyalıların kökeni, yayılmaları ve

kültürel evrimleri sorunu, nihayetinde kontrollü karşılaştırma yöntemlerine başvurulmasını gerektirecekti.

Karşılaştırmanın tarih çalışmalarındaki yerini konu alan bu esere katkım yıllardır Polinezya bölgesi; yani Yeni Zelanda, Hawaii ve Rapa Nui'nin (Paskalya Adası) çevrelediği geniş üçgende yer alan onlarca ada ve takımada, bu adalarda yaşayan antik toplumlar ve kültürler üzerinde çalışan bir antopoloğun bakış açısını sunmak olacaktır. Cook'un da keşfettiği üzere Polinezya, ortak bir dil mirasında birleşir. Arkeolojik bulgular, bu ortak kültür mirasını benimseyen Polinezya halklarının aynı zamanda ortak bir tarihi de paylaştıklarını göstermektedir. Çünkü bu bölgede yaşayan kültürlerin hepsi, milattan önce birinci yüzyıla uzanan ortak bir atanın özelliklerini taşır. Bu yüzden Polinezya pek çok kez karşılaştırmalı analize uygun bir bölge olarak nitelendirilmiştir. Marshall Shalins'in Polinezya'nın toplumsal yapılarının adalardaki çevresel değişikliklerle bağlantılı olarak nasıl değiştiğini anlatan çalışması ve Irving Goldman'ın "statü rekabeti" kavramını kullanarak Polinezya kültürleri arasındaki farkları açıkladığı analizi gibi antropoloji literatüründe yer alan birçok klasik eser de bu karşılaştırmalı yöntemden faydalanmıştır.[3] Maddi kültür açısından bakıldığında Polinezya halklarının denize açılırken kullandıkları kanoların, ağaç kabuklarından yaptıkları giysilerin ve keser yapımında kullandıkları teknolojinin farklı olması, başka karşılaştırmalı çalışmaların yapılmasına da olanak sağlamıştır.[4] Douglas Oliver, Okyanusya'yı konu alan başyapıtında Polinezya'nın bir hayli ötesine geçerek Melanezya, Mikronezya ve Avustralya kültürlerini de çalışmasına dâhil etmiştir.[5] Tarihsel dil bilimciler ise Proto-Polinezya dilinin büyük bir bölümünü dil bilimi alanında özelleşmiş fonolojik ve sözcüksel karşılaştırma yöntemleriyle yeniden inşa etmişlerdir.[6]

Benim Polinezya'ya duyduğum şahsi ilgim ise birincil akademik uzmanlık alanım olan tarih öncesi arkeolojiden (ya da pek çok akademisyenin biraz da bu alanı Greko-Romen dönemine odaklanan "klasik arkeoloji"den ayırmak için kullandıkları tabirle "antropolojik arkeoloji"den) kaynaklanıyor. Fakat Polinezya tarihinin Avrupalılar bölgeyi keşfetmeden ve bu bölge hakkında tarihsel belgeler oluşturmadan evvelki sınırlarının ve önemli zaman aralıklarının belirlenmesini sağlayan ayrıntılı maddi kanıtların bulunması için yapılan kazı çalışmalarında epey ter döksem de, bu saha çalışmalarını yalnızca tarihî anlama sürecinin ve geniş çaplı tarihsel araştırmaların bir parçası olarak görüyorum. Çünkü birden çok tarih öncesi dönemin karşılaştırılarak analiz edilmesinin insanlığın uzun soluklu gelişimi ve beşerî kültürler hakkında bize çok daha derin şeyler öğretebileceğine inanıyorum. Bu yüzden zamanla kendimi "tarihsel antropolog" sıfatıyla tanımlamaya ve yıllar geçtikçe yalnızca arkeolojik bulguları değil tarihsel dil bilimi verilerini, karşılaştırmalı etnografik çalışmaları ve paleoekolojik ve paleoçevresel çalışmaları da kapsayan multidisipliner bir dizi kanıttan faydalanmaya başladım.

Epistemolojik temelimi başka bir boyutuyla açıklamam gerekirse tarihsel antropolojiyi Stephen Jay Gould ve Ernst Mayr'ın makalelerinde deneye dayalı bilimlere karşı ele aldıkları "tarihsel bilim"in bir dalı olarak görüyorum.[7] (Bu yüzden çeşitli elementlerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş, geçmişe ilişkin tüm "öykülerin" aynı ölçüde doğru olduğunu savunan postmodern bakış açısını reddediyorum.) Aynı şekilde arkeolojinin insanlık tarihini (ya da "kültürel evrimi") inceleyen bilim dallarındaki rolünü, paleontolojinin biyolojik evrim biliminde oynadığı role benzetiyorum. İki alan da, çok uzun zamanda kendini gösteren değişimlerin fiziksel kanıtlarını ortaya çıkarmak üzerine yoğunlaşmış durumda. İki alanda çalışan araştırmacılar da bir yandan

kültürel kanıtlar (arkeolojik eserler ve bir bölgede bir zamanlar insanların yaşadığını kanıtlayan kalıntılar), diğer yandan biyolojik kanıtlar (kemikler, dış iskeletler ve diğer fosil türleri) elde etmeye çalışıyorlar. Fakat bu fiziksel kanıtları anlamlandırmak ancak onları daha geniş bir paradigmaya oturtmakla mümkündür. Günümüzde kültürel evrim alanında böyle bir paradigma üretmek için yapılan, bu makalenin kapsamını bir hayli aşacak kadar detaylı pek çok bilimsel çalışma mevcuttur.[8]

Karşılaştırma kavramına geri dönecek olursak bu yöntemin tarihsel antropoloji dâhil pek çok tarihsel bilim dalı için vazgeçilmez bir yöntem olduğunun altını çizmek gerekir. Takdir edersiniz ki kültürel evrimi ve çeşitli toplumlarda ve kültürlerde meydana gelen uzun soluklu değişimleri "deneye" tabi tutamayız. Mayr'ın da ustalıkla belirttiği gibi tarihsel (ya da "gözleme dayalı") bilimler, bu soruna çözüm olarak "doğal deneylere" yöneldiler. Darwin'in evrim teorisine pek çok kanıt bulduğu Galapagos gezisinde saka kuşları üzerine yaptığı doğal deneyler, şüphesiz bu deney türünün en meşhur örneğidir. Mayr'ın dediği gibi: "Gözleme dayalı bilimlerde kaydedilen ilerleme, çoğunlukla laboratuvar deneylerinin yetersiz ve hatta imkânsız olduğu alanlarda doğal deneylerin yapılabileceğini keşfeden, bu deneyleri eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutan ve karşılaştıran dâhi araştırmacıların ürünüdür."[9] Buradan bakınca bu doğal deneylerin çoğunlukla ada ve takımadalarda yapılması şaşırtıcı değildir.

Polinezya'nın tarihsel, kültürel ve doğal koşulları araştırmacılara bin ila üç binyıllık bir zaman aralığında gerçekleşen tarihî değişimlerin temel süreçlerini anlamalarını sağlayacak doğal –ya da bu durumda kültürel– deneyler yapma fırsatı sunar. Polinezya adalarını ve bu adalarda yaşayan toplumları karşılaştırmalı tarihsel analiz için ideal kılan pek çok faktör vardır. Bunlardan ilki, geçmişte kolonicilerin beşerî kabiliyetlerini epey zorlayarak

adalara uyum sağlamalarını güçleştiren fiziksel koşullardır. Polinezya bölgesinde yer alan adalar birkaç kilometrekareden (Yeni Zelanda gibi) dev kıtalara kadar değişen boyutları, oluştukları dönemler, (mercan adası ve volkanik adalar gibi) oluşum biçimleri, iklimleri, deniz ve toprak kaynakları gibi pek çok açıdan farklılık gösterirler. İkinci faktör, bu adalarda yaşayan tüm toplumların Tonga-Samoa bölgesine MÖ 900 yıllarında gelen Doğu Lapitalı bir grup seyyahın torunları olduğu gerçeğidir.[10] Bu soydaşlık, sonraki nesillerin –yenilikler ya da türetilmiş özellikler olarak değil de– ortak bir atadan miras aldıkları kültürler bakımından karşılaştırılabilmelerine olanak sağlamaktadır. Üçüncü faktör ise Cook'un ve diğer Aydınlanma Çağı kâşiflerinin on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru keşfettikleri Polinezya toplumlarının her birinin sosyopolitik ve ekonomik açıdan son derece farklı karmaşıklık düzeylerine sahip olmalarıydı. Bölgede bireyler arası statü farklarının yok denecek kadar az olduğu küçük beyliklere de; son derece karmaşık yapılanmış, hiyerarşik bir sosyal düzenin görüldüğü on binlerce kişilik devletlere de rastlamak mümkündü. Bu yüzden Polinezya, ortak tarihî kökenden gelen toplumlarda görülen toplumsal ve kültürel değişimleri karşılaştırmalı analize tabi tutmak isteyen bir araştırmacı için biçilmiş kaftandır.

Polinezya'nın karşılaştırmalı analiz için ideal bir bölge olduğunu belirtmek başkadır, bu karşılaştırma için yöntem bilimsel açıdan titiz bir yaklaşım geliştirmek başka. Böyle bir yaklaşımın öncelikle ortak kültürel özellikleri (*homolojileri*), toplumda sonradan gelişen ya da geliştirilen özellikleri (*analojileri*) ve toplumların başka toplumlardan ödünç aldıkları özellikleri (*sinolojileri*) ayırt edebilmesi gerekir.[11] Meslektaşım Roger Green'le beraber son derece dikkatle yapılandırılmış bir karşılaştırmalı tarihsel analiz yöntemi geliştirdik ve bu yönteme antropolog Evon Vogt'un

önerisiyle "filogenetik model" adını verdik. Filogenetik modelin detaylı bir açıklamasına ve bu modelin doğal bir sonucu olarak başvurulacak "üçgenleme yöntemine" ise başka bir çalışmada yer verdik.[12] Makalemin devamında bu bölümün ikinci yarısında yer alan karşılaştırmalı analiz çalışmasında kullandığımız yaklaşımın olmazsa olmazı dört elementini kısaca açıklayacağım.

Filogenetik model ilk olarak Kim Romney tarafından, Uto-Aztek kültürlerinden esinlenilerek ortaya atılmış bir tespite dayanır. Bu tespite göre dünyanın pek çok yerinde ortak bir tarihi ya da "filogeni"yi paylaşan (ve genellikle aynı dil ailesine mensup olmalarıyla akrabalık ilişkilerini belli eden) çeşitli akraba kültürler vardır. Başka bir deyişle bu kültürlerin paylaştıkları ortak özellikler homolog yapıdadır. Peter Bellwood'un geçtiğimiz günlerde ortaya attığı bir sava göre çeşitli bölgelerde yaşayan tarım toplumlarının Halosen dönemin ortalarında ve sonlarında gösterdikleri demografik ve coğrafî yayılma, dünyanın dört bir yanında dil-kültür bakımından akraba toplumların ortaya çıkmasıyla sonuçlandı.[13] Sahraaltı Afrika'da yaşayan ve Bantu dili konuşan toplumlar, Orta ve Kuzey Amerika'daki Uto-Aztek toplumları ve Çin-Tibet, Avustroasya ve Avustronezya dil ailelerine mensup dilleri konuşan Doğu ve Güneydoğu Asya toplumları bu akraba toplumlara örnek verilebilir. Polinezya, Avustronezya kültürünün bir uzantısıdır ve dolayısıyla filogenetik model kullanılarak yapılan karşılaştırmalı tarih analizleriyle verimli sonuçlar elde edilebilecek pek çok bölgeden biridir. Polinezya'yı oluşturan adaların büyük kara parçalarına uzaklığı, bölgeye yerleşen ilk toplumların dış kültürlerle etkileşimlerini en aza indirgemiş ve bölgenin kısmen izole kalmasına neden olmuştur. Bu özelliğiyle Polinezya, kültürel tarih incelemelerinde filogenetik modelin yöntem bilimsel ilkelerinin uygulanması için ideal bir coğrafyadır.

Filogenetik modelde araştırmacı, bir akraba kültür grubu içerisinde gerçekleşen özel bir kültürel evrim ve farklılaşma sürecinin tarihini incelemek için yöntem bilimsel aşamalardan oluşan bir sekansı takip eder (Romney bu özel sekansa "kültürel tarih dilimi" adını vermektedir). Ortak bir tarihi paylaştığı öne sürülen kültür gruplarının dağıldığı coğrafyanın haritasının çıkarılmasıyla analiz süreci başlar. İlk ve en temel aşamada araştırmacı, kültürler arası tarihsel ilişkilerin "soyağacı"nı ya da filogenisini çıkarmak için bu kültürlere mensup bireylerin konuştuğu dillerin tarihsel dil bilimsel analizini yapar. Vogt bu aşamada leksikoistatistik ve dil tarihlemesi[14] yöntemlerinin kullanılması gerektiğini savunsa da bu "fenetik" yöntemler, araştırmaya konu olan diller arasındaki gerçek filogenetik ilişkileri ortaya çıkarmakta çoğu zaman yetersiz kalır. Bu yüzden bu aşamada tarihsel dil biliminde kullanılan geleneksel "genetik karşılaştırma yöntemi" tercih edilmektedir. Bu klasik yöntemle bir "soyağacı", yani dildeki farklılaşmanın tipik bir modeli elde edilir.[15] Elde edilen soyağacı veya filogeni, kültürler arası tarihsel ilişkilerin tespiti ve zamanla ortaya çıkan dil bilimsel (ve ilgili kültürel) farklılaşmanın dallanma veya kültürden tamamen kopma süreci için bir model teşkil eder. Bu filogeni, aynı zamanda dillerin sözcüksel ve anlamsal olarak yeniden inşa edilmesine olanak tanır. Böylece bölgedeki kurucu toplumların ata kültürleri ve konuştukları ata dil (bu çalışmada Proto-Polinezya dili ve Geleneksel Polinezya kültürü) yeniden inşa edilerek sonradan ortaya çıkan değişim ve sapmaların tespit edilmesine olanak sağlayacak bir referans noktası elde edilir.

Elbette tarihsel dil bilimsel analiz ile elde edilen filogenik soyağacı bir *model*, yani birbirleriyle bağlantılı hipotezlerden meydana gelen karmaşık bir settir ve bağımsız delillerle çapraz kontrole tabi tutulmalıdır. Bu çapraz kontrol sürecinde araştırmacı, arkeolojik

çalışmalardan elde edilen verilerden faydalanabilir. Bölgeden elde edilen maddi buluntular, dil bilimsel çalışmayla öne sürülen dallanma örüntüsünü doğrular nitelikte mi? Örneğin Polinezya'nın çömlek, taş keser ve olta yapım yöntemlerinde zamanla meydana gelen değişim sekansları, Polinezya dillerinin soyağacında tasvir edilen kültürel değişim modeli ile tutarlı mı? Polinezya'nın kültürel değişim modeli, değişim sekanslarıyla oldukça tutarlıdır ve bu durum, öne sürülen filogeninin güvenilirliğini artırmaktadır. Arkeolojinin çapraz kontrol sürecindeki rolü bununla sınırlı değildir. Arkeolojik buluntuların doğrudan (radyokarbon ve diğer yöntemlerle) tarihlenebilmesi, bu buluntuların dil bilimsel model üzerinde belirli dallarla ve ata dilin farklı aşamalarıyla ilişkilendirilebilmesine olanak tanır. Bu yüzden arkeoloji, geniş bir kültür grubunda ortaya çıkan kültürel farklılıkları incelemek için oluşturulan dil bilimsel modelin bağımsız olarak test edilmesini sağlamakla kalmaz, aynı zamanda bu modeli sağlam bir kronolojik çerçeveye de oturtur.

Geçtiğimiz yarım asır boyunca yapılan arkeolojik çalışmalar Polinezya halklarının anavatanının ("Batı Polinezya" olarak da bilinen) Tonga-Samoa bölgesinde yer aldığını ve bu bölgeye ilk olarak MÖ 900'lü yıllarda Lapita halkının yerleştiğini açığa çıkardı.[16] En az binyılda gelişen Proto-Polinezya dili ve Geleneksel Polinezya kültürü, Tonga-Samoa takımadalarında ortaya çıkmıştı. Polinezya dilini konuşan bölge halkları daha sonra, milattan sonra birinci yüzyılın ortalarından sonlarına doğru anavatanları Batı Polinezya'yı terk ederek doğuya; Sosyete, Cooks, Markiz, Austral ve Tuamotu adalarına dağıldılar ve nihayet Hawaii, Rapa Nui (Paskalya Adası) ve Aotearoa'dan (Yeni Zelanda) oluşan bugünkü Polinezya bölgesine yerleştiler.[17]

Bu tarihsel antropoloji yaklaşımının bir diğer önemli ögesi, "üçgenleme" yöntemidir. Üçgenleme yönteminde farklı kanıt di-

zileri bir araya getirilerek geçmiş toplumlar ve bu toplumların oluşturdukları kültürler çeşitli yönleriyle yeniden inşa edilir.[18] Üçgenleme terimi haritacılık terminolojisinden benzetme yöntemiyle alınmış olup bir arazinin sınırlarının, koordinatları bilinen en az üç –tercihen üçten fazla– noktadan geçerek kesişen doğrusal hatlar yardımıyla belirlenmesi anlamına gelir. Örneğin sözcüksel yeniden inşa, anlamsal yeniden yapılanma ve arkeolojik veriler kullanılarak yapılan bir üçgenleme çalışmasıyla Geleneksel Polinezya mutfağında kullanılan temel gereçlerden birinin, Hindistan cevizi kazıyıcısının günümüzde bir modelini oluşturmak mümkündür.[19] Bunun için önce tarihsel dil bilimi yöntemleriyle Proto-Polinezya dilinde bu gereci **tuahi* kelimesinin karşıladığı ortaya çıkarılır. (Kelimenin başında kullanılan yıldız işareti, bu kelimenin geçmişte kullanılmış şeklinin değil tarihsel kaynaklara ve dil bilimsel özelliklerine göre günümüzde yeniden inşa edilmiş şeklinin bu olduğunu göstermektedir.) Karşılaştırmalı etnografya verileri incelendiğinde bu kazıyıcıların üç bacaklı ahşap bir desteğe ya da üç bacaklı ahşap bir platforma yerleştirilen, deniz kabuğu veya taştan (ve daha modern dönemlerde demirden) yapılma bir kazıyıcı başlıktan oluştuğu keşfedilir. Polinezya topraklarının geniş bir kısmında aynı tür kazıyıcılara rastlanması bu modelin Geleneksel Polinezya kültüründen modern kültüre miras kaldığına işaret etmektedir. Son olarak Batı Polinezya bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda bulunan bazalt başlıklar, bu gerecin en başta bazalttan oyularak icat edildiğini; Doğu Polinezya'da bulunan, midye kabuklarının dişli çark şeklinde oyulmasıyla elde edilmiş kazıyıcı başlıkların ise bu bazalt başlıkların geliştirilmiş bir versiyonu olduğunu ortaya koyar. Böylece Geleneksel Polinezya'da kullanılan Hindistan cevizi kazıyıcıları dil bilimsel yeniden inşa, karşılaştırmalı etnografya ve arkeoloji yardımıyla orijinal biçimlerine oldukça yakın şekilde günümüzde yeniden

inşa edilebilir. Bu örnekte ele aldığımız gereç sıradan ve önemsiz görülse de benzer bir yol izlenerek Geleneksel Polinezya kültürüne ilişkin binlerce özellik ortaya çıkarılabilir ve bu özellikler bir araya getirilerek Geleneksel Polinezya yaşantısının gerçeğe oldukça yakın bir görüntüsü elde edilebilir.

M.Ö 900'lü yıllardan Avrupalılarla temas kurdukları on sekizinci yüzyılın sonlarına uzanan süreçte Polinezya toplumlarında ve kültürlerinde gözlenen kültürel evrimin karşılaştırmalı analizi bize insanlık tarihinin diğer, geniş çaplı sorunları hakkında ne söyler? Öncelikle böyle bir analiz karmaşık tarım toplumlarının sosyopolitik yapısında ortaya çıkan değişim ve evrim süreçleri hakkında bilgi edinmemizi sağlar. Filogenetik model bize, Kaptan James Cook'un ve diğer Avrupalı kâşiflerin on sekizinci yüzyıl sonlarında keşfettikleri otuz küsur Polinezya toplumunun kökeninin, milattan önce birinci yüzyılda, Tonga-Samoa takımadalarında yaşayan antik bir kültüre dayandığına ilişkin sağlam deliller sunar. Ortak bir atadan gelmelerine rağmen sekizinci yüzyılda yaşayan bu toplumlarda toplumsal ve siyasi yapıların sayısı ve çeşitliliği oldukça fazladır. Bu yapılar Doğu Pasifik'in uzak adalarına ve takımadalarına sefer düzenleyen ve bu adalarda yeni yerleşkeler kuran Polinezya toplumları tarafından da muhafaza edilmiş olup her bir toplumun karşılaştığı çevresel, demografik, ekonomik ve toplumsal sorunlara ve kısıtlamalara göre değişikliğe uğramışlardır.

Polinezya'nın sosyopolitik yapısının çeşitliliğini bu kısa makalede etraflıca ele almam mümkün değil. Bu yüzden bu makalede söz konusu çeşitliliğin gözlemlenebileceği üç bölgeyi inceleyeceğim ve bu üç bölgede yaşayan toplumların ortak bir atadan geldiğinin keşfedilmesinde kontrollü karşılaştırma yönteminin nasıl bir rol oynadığını anlatacağım. Karşılaştırma çalışması için

Polinezya'nın Yeni Zelanda'dan sonra en büyük takımadası olan Hawaii'yi[20], Merkez Doğu Polinezya'da orta büyüklükte bir takımada olan Markiz Adaları'nı ve Cook Adaları'nın en güneyinde yer alan Mangaia Adası'nı seçtim; çünkü bu adaların her biri Doğu Polinezya sınırları içinde yer alıyor ve dolayısıyla tümü, merkezden dışa yayılan Batı Polinezya toplumlarının tahminen milattan sonra birinci yüzyılda yerleştiği bölgeler.[21] Mangaia, Markiz ve Hawaii adalarına yerleşen kurucu toplumlar ortak bir Geleneksel Polinezya soyundan geldikleri için toplumsal ve siyasi yapıları benzer kültürel kavramlara dayanır. Ayrıca bu toplumların evrim süreçleri hemen hemen aynı zaman aralığında; Polinezyalıların bölgeyi keşfettikleri ve bu bölgeye yerleştikleri milattan sonra birinci yüzyıl sonlarından Avrupalılarla temas kurdukları on sekizinci yüzyıl sonlarına dek geçen sürede gerçekleşmiştir.[22] Fakat bu üç adaya yerleşen toplumlar, ortak bir kökenden gelmelerine ve benzer bir kültürel evrim sürecinden geçmelerine rağmen on sekizinci yüzyıl sonlarında Kaptan Cook tarafından keşfedildiklerinde her biri diğerlerinden epey farklı özellikler göstermekteydi. Aynı ata toplum, Mangaia'da askerî yönetimin ön plana çıktığı nispeten küçük bir beylik kurmuşken Markiz Adaları'nda takımadanın tamamına egemen olmayı başaramayan ve birbirlerini sık sık yağmalayan çok sayıda bağımsız beylik ve Hawaii'de ise her biri bir ya da daha fazla adanın yönetimini üstlenen ve siyaseten "arkaik devlet" olarak örgütlenen birkaç büyük rakip devlet kurmuştur. Böylece aynı ata toplum binyıldan kısa bir zamanda, farklı ada koşulları altında bir hayli farklı sosyopolitik yapılar oluşturmuştur.

Mangaia, Markiz ve Hawaii adalarının detaylı karşılaştırılmasına geçmeden evvel Geleneksel Polinezya toplumlarına ve Polinezyalıların Batı Polinezya'daki anavatanlarından ayrılıp Doğu Polinezya'ya yayılmadan önceki, yani yaklaşık MÖ 500–MS 500

yılları arasındaki toplumsal ve siyasi örgütlenmelerinin filogenetik model ve üçgenleme yöntemi kullanılarak nasıl yeniden inşa edildiğini incelemek esastır.[23] Geleneksel Polinezya toplumları[24] antropolog Claude Lévi-Strauss'un *sociétés à maison* adını verdiği, "hane bazlı" sosyal gruplar etrafında örgütlenmişti.[25] Hane bazlı toplumlarda ata-torun ilişkisi birçok Afrika toplumundaki gibi soyut bir "köken" kavramına değil ikamet edilen yerleşim yerlerine ve yerleşim yeri sınırları içinde kalan mülklere dayanırdı. Yerleşim yeri sınırları içinde kalan diğer somut (kanolar, ağaçlar vb.) ve soyut (isimler, tarihçeler, nişanlar, imtiyazlar vb.) şeyler de hanelerin malı sayılırdı. Bireyler doğdukları yerin bağlı olduğu "hane"nin (Proto-Polinezya dilinde bu hanelere **kaainga* deniyordu) bir üyesi olarak kalabilir veya üyesi olmak istedikleri hanenin topraklarına taşınmayı seçebilirlerdi. Ayrıca hane bazlı toplumsal örgütlenme sistemi, bireylere (Okyanusya'da oldukça yaygın olan) evlat edinme gibi başka üyelik yolları da sunar ve böylece yerleşim yerinin boyutlarının bölgenin şartlarına ve kaynaklarına göre kontrol altında tutulmasını kolaylaştırırdı. **kaainga* hanelerinin başında hanenin genellikle en yaşlı erkeklerinden seçilen, **fatu* adı verilen yaşlılar bulunurdu.

Polinezya'da hane gruplarının (**kaainga*) yanı sıra belirli coğrafi sınırlar içerisindeki tüm hane gruplarını ve bu grupların sahip olduğu her tür mülkü içine alan **kainanga* adında ikinci bir toplumsal grup mevcuttu. Polinezya toplumlarında aileler soylarının ne kadar geriye gittiğine göre sıralanırdı ve daha kadim aileler toplumda daha çok saygı görürdü; bu yüzden **kaainga*'lar da kendi içlerinde bir sıralamaya tabilerdi ve daha kapsamlı **kainanga* gruplarının (bazı antropologlar bu grupları "klan" olarak adlandırıyor) **qariki* adı verilen liderleri bu sıralamanın üst basamaklarında yer alan **kaainga* hanelerinin üyeleri arasından seçilirdi.[26] **qariki*'ler halkın yalnızca dünyevi

değil aynı zamanda ruhani liderleriydi. Çeşitli ekonomik ve siyasi kararların alınmasında **fatu* ile ortak söz sahibi olan **qariki*'ler yıl boyunca tatlı patates ekimi, ilk meyve hasadı gibi birçok ritüelde de ruhani lider olarak yer alırlardı.

Geleneksel Polinezya toplumlarında ritüeller ve seremoniler, **qariki*'ye atalarından kalan ve altında **qariki*'nin atalarının mezarlarının bulunduğu evlerde yapılırdı. **fare-qatua* ("ata ruhların evi") adı verilen bu evler **qafu* adı verilen bir höyüğün üzerine inşa edilmişti. Evin denize bakan cephesinde **malaqe* adı verilen geniş bir açık alan bulunurdu. Bu alan, psikoaktif bir bitki olan *kava*'nın (*Piper Methysticum*) ataların ruhlarına sunulduğu, yılın belirli dönemlerinde yapılan bir dizi önemli ritüele ev sahipliği yapardı. Bir döngü halinde gerçekleşen ritüellerin ne zaman yapılacağı, on üç aydan oluşan ay takvimine göre hesaplanırdı. Ay takvimini güneş takvimi ile eşzamanlı hale getirmek içinse Ülker (**Mataliki*) yıldız kümesinin göründüğü ve kaybolduğu dönemlerden faydalanılırdı. Ritüel döngüsü, Batı Polinezya iklimine özgü yağışlı ve kurak dönemlerle doğrudan örtüşen tatlı patates ekim ve hasat döngüsüyle yakından ilişkiliydi.[27]

Polinezya'nın etnografik ve tarihsel dil bilimsel yapısının karşılaştırmalı analizi, Geleneksel Polinezya toplumlarında belirli sözcüklerle karşılanan başka toplumsal rollerin ve statülerin de var olduğunu gösteriyor. Özellikle "ustalık" kavramı Proto-Polinezya dilinde özel kelimelerle karşılanıyordu ve özellikle zanaat ustası yani zanaatkârlar (**tufunga*), savaş ustası yani savaşçılar (**toa*) ve deniz ustası yani gemiciler (**tautahi*) ön plana çıkıyordu. Tarımı temel alarak hazırlanan yıllık takvimde yer alan resmî ritüeller **qariki* yani toplumun lideri tarafından yürütülürdü fakat Polinezya'nın bir de resmî olmayan ritüelleri vardı. Elde edilen bulgular, Geleneksel Polinezya toplumlarında gerçekleştirilen ritüellere önderlik eden **taaula* adında, liderden ziyade

şaman ya da medyum işlevi gören ikinci bir kişinin varlığını kanıtlamaktadır. Ayrıca bu toplumlarda **sau* adı verilen bir tür dünyevi liderin varlığına işaret eden deliller de mevcuttur. Bu dünyevi liderin birden çok **kainanga*'nın bir araya gelmesiyle oluşan daha büyük bir sosyal gruptaki en yüksek rütbeli **qariki* olabileceği düşünülmektedir.[28]

Yukarıda bahsedilen özellikler, Geleneksel Polinezya'da kullanılan Proto-Polinezya diline ait kelimelerin karşılaştırmalı analizi sonucunda elde edilmiş çeşitli bilgiler ışığında kültürün yeniden inşa edilmesiyle açığa çıkarılmıştır. Bu yeniden inşa sürecinde eksiksiz "anlamsal tarih hipotezleri" üretebilmek için Polinezya'nın etnografik kaynakları özenle karşılaştırmalı analize tabi tutulmuştur. Fakat Geleneksel Polinezya toplumları hakkında bilinenler yalnızca tarihsel dil bilimi analizlerinin ürünü değildir. Radyokarbon yaş tayiniyle günümüzden 1.800-2.500 yıl önce inşa edildiği belirlenen en az otuz bir yerleşim yerinde keşfedilmiş arkeolojik bulgular da Geleneksel Polinezya toplumlarının tabiatı hakkında önemli bilgiler ortaya koymaktadır.[29] Buna göre Geleneksel Polinezya'da yerleşim yerleri birkaç yüz metrekareyi geçmeyen küçük alanlara; genellikle kıyılarda oluşan yüksek kum tepelerinin yamaçlarına ya da alçakta kalan ovalara inşa edilirdi. Böylece yerleşim yerlerinin hem deniz kaynaklarına hem de yeşil alanlara yakın olması sağlanırdı. Bu yerleşim yerlerinin ebatları, Polinezya'da yerleşimlerin birçok evin bir araya gelmesiyle oluşan ve nüfusu en fazla 100-200 olan mezralar ve köyler şeklinde yapıldığına işaret etmektedir. Bölgede anıtsal mimari eserler inşa edildiğine ilişkin herhangi bir delil bulunmamakla birlikte statü ayrımına işaret eden herhangi bir fiziksel kanıta da rastlanmamıştır.

* * *

Yukarıda anlatılanlar anavatanı Tonga ve Samoa takımadaları olan Geleneksel Polinezya toplumlarının küçük çaplı sosyal oluşumlar kurduklarını, daha kadim ailelerin daha çok saygı gördüğü bir tür sıralamaya tabi olduklarını fakat karmaşık bir toplumsal tabakalaşma veya hiyerarşiden yoksun olduklarını kanıtlar niteliktedir. Polinezyalıların milattan sonra birinci yüzyılın ortalarına ve sonlarına doğru yaptıkları keşif seferleriyle anavatanları Batı Polinezya'dan çıkarak Pasifik'in doğusunda Sosyete, Cook, Austral ve Markiz adalarına yayılmalarıyla büyük Polinezya yayılımının son aşaması da tamamlanmıştır. Cook Adaları'nın güneyinde bulunan ve Batı Polinezyalıların keşfettiği ve yerleştiği ilk Doğu Polinezya adaları arasında yer aldığı düşünülen Mangaia Adası, MS 900'lü yıllara girilmeden Polinezya yayılma dalgasına maruz kalmıştır. Markiz Adaları'ndaki yerleşim yerlerinde yapılan radyokarbon yaş tayini çalışmalarında adaya ilk yerleşimlerin MS 700-900 yılları arasında yapılmış olabileceği tespit edilmiştir. Hawaii Takımadaları'nın da MS 800-1000 yılları arasında Markiz Adaları'ndan yapılan seferler sonucu keşfedildiği düşünülmektedir. Yani bu çalışmada incelenecek üç adanın da kurucu toplumları, Geleneksel Polinezya toplumlarının yakın akrabalarıdır. Fakat 18. ve 19. yüzyıllarda Mangaia, Markiz ve Hawaii adalarında yaşamış toplumların (Cook'un seferleri ve bulguları dâhil) etnotarihsel ve etnografik analizi, bu toplumların yalnızca binyılda ata kültürden ne kadar büyük bir sapma gösterdiklerini ve birbirlerinden ne kadar farklılaştıklarını göstermektedir.

Cook Adaları'nın güneyinde yer alan Mangaia Adası'nın yüzölçümü, elli iki kilometrekaredir. Avrupalıların ada halkıyla ilk kez temas kurduğu dönemde ada nüfusunun beş bine yakın olduğu tahmin edilmektedir. Adanın bu dönemdeki sosyopolitik örgütlenmesinin detaylarına misyoner notları ve yirminci yüzyılın başlarında özellikle ünlü Polinezyalı akademisyen Te Rangi

Hiroa tarafından yürütülen "kurtarma" etnografyası çalışmaları sayesinde ulaşılmıştır.[30] Beylik sistemiyle yönetilen Mangaia toplumunda yönetimin en üst basamağı beye (Te Mangaia) ve dengi birkaç önemli yöneticiye ayrılmıştı. Beyliğin babadan oğula geçmediği Mangaia toplumunda her bey askerî darbe ile başa gelirdi. Bu yüzden Mangaia toplumunda önemli pozisyonlar her daim savaşçıların (*toa*) elindeydi.

Mangaia toplumunun savaşçı yapısı, adadaki canlı ve cansız çevre unsurlarıyla yakından ilişkilidir. Mangaia Adası'nın yaklaşık on sekiz milyon yıl önce Pasifik Okyanusu'nun tabanındaki volkanik faaliyetler sonucu oluştuğu tahmin edilmektedir. Adanın iç kesimlerinde volkanik taşların havayla etkileşime geçerek ufalanmasıyla oluşan volkanik yüzeyler, etrafında ise 1-2 kilometre genişliğinde, çoğunlukla verimsiz kireç (*makatea*) tabakalarının birikmesiyle meydana gelen doğal surlar bulunmaktadır. Topraktaki besin ve mineraller aşırı yıkanma sonucu kaybolduğu için iç kesimlerdeki *makatea* gibi volkanik topraklar tarıma elverişli değildir. Merkezdeki volkan konisinin dış yüzeyinde patlama sonucu açığa çıkan lavların akıntısıyla oluşan derin girintiler, koninin iç yüzündeki yamaçları birkaç farklı vadiye bölmüştür. Tabanı alüvyonlarla kaplı bu vadiler, Mangaia toplumunun ekonomik üretim sisteminin temelini oluşturuyordu.[31] Bu vadi tabanları, gölet alanları ve sulama kanallarından oluşan ızgara benzeri bir ağda ekose bir desen çizen taraçalarla kaplıdır. Alüvyonların zenginleştirerek tarıma elverişli kıldığı taraçalar, Mangaia'nın temel besin kaynağı olan gölevez (*Colocasia esculenta*) tarımı için kullanılıyordu. Ada yüzeyinin yalnızca %2'lik bir bölümünü kaplayan sulama kanalları, temel besin kaynaklarının üretiminde en önemli rolü oynuyordu.

Elbette bu sulama sistemleri (*puna* arazileri) oldukça değerliydi. Bu sistemlerin kontrolünü ele geçirmek isteyen kabileler sık

sık diğer kabilelere saldırarak adada devamlı bir savaş halinin hüküm sürmesine yol açarlardı. *Puna* arazilerini ele geçirmek için yapılan kabileler arası savaşlar Mangaia toplumunun sözlü geleneklerinde[32] uzun dizelerle anlatılırdı. Savaşın galibi sulama kanallarının kontrolünü eline alırken mağlup kabileler uçlardaki *makatea* bölgesinde yaşam mücadelesi vermeye zorlanırdı. Bu devamlı savaş hali Mangaia siyaset sistemine de az çok yansımıştı. Te Mangaia adı verilen Mangaia beyi, aynı zamanda başkumandandı. *Puna* arazilerini ele geçiren kabilenin yeni Te Mangaia'sının seçilmesi için Tanrı Rongo'ya Orongo'da bulunan ana tapınağında insan kurban edilmesi gerekirdi. Rongo hem savaşın hem de gölevez sulamasının tanrısıydı. Barış zamanlarında Rongo'ya düzenli olarak pişmiş gölevez bohçaları sunulurdu. Rongo, savaş, gölevez ve insan kurban etme arasındaki ideolojik bağlantılar oldukça karmaşıktı: Rongo savaşlarda başarı ve gölevez tarlalarında bereket bahşederdi ancak karşılığında hem kendisine insan bedeni kurban edilmesini hem de hasat edilen gölevezin bir kısmının ona verilmesini buyurarak kısır bir döngü yaratırdı.

Arkeolojik bulgular, etnotarih ve kurtarma etnografisi kullanılarak oluşturulan ve Mangaia toplumunun son dönemlerini betimleyen büyük resmin detaylarına inmemizi sağlıyor. Uzun yıllar süren tabakalaşmayla oluşan Tangatatau Kaya Mağaraları'nda yapılan kazılar, Mangaia'da MS 1000 yılı civarında ortaya çıkmış bir sekansın varlığına işaret ediyor. Buna göre o dönemde Mangaia'da yerel kuş popülasyonları ile balık ve kabuklu deniz canlıları dâhil pek çok doğal besin kaynağı giderek yok olmaya veya tüketilemez hale gelmeye başlamıştı. İlk Polinezyalı kolonicilerin bölge habitatına kazandırdığı domuzlar ise muhtemelen bahçe ve sulak arazilerde kısıtlı olarak üretilebilen gıdalardan beslenmek isterken insanlarla doğrudan rekabete giriştikleri için soyları MS 1500 civarında tükendi. Böylece karalarda protein

kaynağı olarak yalnızca minik Pasifik fareleri (*Rattus exulans*) kaldı.[33] Deniz kaynakları da dar kıyı resifinde kesintisiz yürütülen balıkçılık faaliyetlerinden olumsuz etkilendi.[34]

MS 1600 civarında Mangaialılar, gölevez sulama sistemlerinin etrafına yayılmış taraçalı vadilerin alçak sırtlarına kurdukları küçük mezralarda yaşıyorlardı. Bu yaşam yerlerinin odak noktası *marae* adı verilen ve her biri bir tanrıya adanmış küçük tapınaklardı. Bugün *marae* bölgeleri arkeolojik olarak hâlâ gözlemlenebilir durumdadır ve mercan kırıklarıyla kaplanmış taraçalarda yer alan dikey taşların (bazı bölgelerde taş yerine *makatea*'daki mağaralardan getirilmiş kireç sarkıtları vardı) her biri antik bir tanrıyı temsil etmektedir. Kabileler sık sık çıkan savaşlar boyunca saldırgan kabilelerden korunmak ve tanrılara verilecek kurbanlar arasında yer almamak için *makatea* kireç taşlarının içindeki mağaralara çekilirlerdi.

Avrupalılarla ilk temas sonrası yaşayan Mangaialıların sözlü geleneklerinde anlatılan savaş ve bireysel vahşet öyküleri, arkeolojik bulgular tarafından da doğrulanmaktadır. Keia Kaya Mağaraları'nda yapılan kazılarda bazı özel işlevli bölgeler keşfedilmiştir. Bu bölgelerde bir dizi toprak fırın ve içerisinde neredeyse insan kemiklerinden başka bir şey bulunmayan atık tortuları bulunmuştur. Arkeolojik bulgular bu fırınlarda yirmi küsur kişinin pişirildiğini, uzuvlarının gövdelerinden ayrıldığını; uzuvlar üzerinde yapılan tafonomik çalışmalar ise bu uzuvların diğer insanlar tarafından tüketildiğini göstermektedir. Bu tür yamyamlık faaliyetlerine Tangatatau Kaya Mağarası gibi diğer yaşam alanlarında da rastlanmaktadır.

Özetlemek gerekirse Mangaia toplumu, milyonlarca yıl önce oluşmuş ve sınırlı kaynaklara sahip bu adanın kısıtlı çevresel potansiyeli tarafından büyük ölçüde şekillendirilmiş bir tarihsel evrim sürecinden geçmiştir. Mangaialılar, kurdukları toplumun

büyüklüğü ile Geleneksel Polinezyalı atalarını andırmakta olup Mangaia toplumunun son dönemlerindeki sosyopolitik örgütlenmesi de Geleneksel Polinezyalı atalarınınkine benzerdi. Liderliği atalarından miras alan Mangaia "hane" liderleri, Geleneksel Polinezyalıların kullandığı **qariki* unvanını kullanmayı sürdürdüler. Fakat Mangaia toplumunda ada beyi unvanı (Te Mangaia) Geleneksel Polinezya'daki gibi babadan oğula geçmiyor, savaşarak elde ediliyordu. Ayrıca Mangaia'da ritüel sistemi, tatlı patates üretimini güvence altına almak için yapılan yıllık törenlerden ibaret değildi. Mangaialıların ritüel sistemi Roma tanrısı Ianus'u andıran savaş ve gölevez tanrısı Rongo'ya ibadet üzerine kuruluydu. Yeni Te Mangaia seçilirken ana tapınağın (*marae*) bulunduğu Orongo'da Rongo için insan kurban edilirdi. Toparlamak gerekirse Mangaia, Geleneksel Polinezya toplumlarında görülen örüntülerin birçoğunu yansıtmakla birlikte kaynak kıtlığının ve kabileler arası gerilimin giderek arttığı ada koşulları yüzünden kaçınılmaz bir biçimde terör ve askerî yönetime dayalı bir topluma dönüşmüştü.

Markiz Adaları, Güney Yarım Küre'de, 7° ile 10° enlemlerinin arasında yer alır. Subtropikal iklimin görüldüğü Mangaia'nın aksine Markiz Adaları, nemli tropik iklimiyle Polinezyalı kâşiflerin anavatanları Batı Polinezya'dan getirdikleri kök, yumru ve fidanların büyümesi için idealdir. Fakat güneydoğu-kuzeybatı yönünde akan ve takımadanın en büyük on adasını etkileyen soğuk Humboldt Akıntısı, adada mercan yetişmesini engellemektedir. Akıntının etkisi adanın kıyı şeridinde meydana gelen çöküntülerle birleşerek takımadanın bazı yerlerinde (örneğin Nuku Hiva Adası'nda bulunan Anaho ve Ha'atuatua bölgelerinde) oluşan ufak kıyı resifleri dışında önemli mercan resiflerinin oluşmasını engellemiştir. Bu yüzden Markiz Adaları engebeli topoğrafyası ve

burun ve falezlerden oluşan çok sayıda derin koyu ile meşhurdur. Takımadada yer alan volkanik adaların iç kısımları birçok farklı vadiye ayrılmıştır ve bu vadilerin çoğundan yıl boyu aktif, sürekli akarsular geçmektedir. Takımadada kalıcı yerleşimin yapıldığı en küçük ada olan Eiao'nun yüzölçümü elli iki kilometrekare (Mangaia Adası'nın yüzölçümü ile aynı) iken en büyük ada olan Nuku Hiva'nın yüzölçümü üç yüz otuz beş kilometrekaredir. Kısacası Markiz Adaları, insan yerleşimi ve tarım sistemleri geliştirilmesi için Mangaia'dan daha büyük bir kara sunmaktadır. Fakat takımadanın çevresel koşulları, Markiz toplumunun güçlü bir ekonomi kurmasını engelleyen, özellikle tekrarlayan kuraklık gibi bazı sorunlara yol açıyordu.[35] Takımadada sık sık görülen kurak yıllarda ekmek ağaçları meyve vermediği için halk yiyecek kıtlığı çekiyordu. Markiz halkı, bu kuraklık dönemlerini rahat geçirmek için özel gıda depolama yöntemleri geliştirmişti ancak bu yöntemler, kuraklığın bir yıldan fazla sürdüğü dönemlerde yetersiz kalıyordu.

Markiz halkının Avrupalılarla ilk temas dönemindeki toplumsal, ekonomik ve siyasi örgütlenmesi, E. S. C. Handy gibi birçok etnograf ve Nicholas Thomas ve Greg Dening gibi antropoloji bilgisi olan tarihçiler tarafından etraflıca betimlenmiştir. (İspanyol denizci Álvaro de Mendaña'nın 1595 yılında Markiz Adaları'nı keşfetmesiyle Markiz toplumu ve Avrupa arasında ilk irtibat kurulmuştur. Avrupalılar Markiz toplumuyla, Polinezya'daki diğer toplumlardan çok daha önce temas kurmuştur.)[36] Avrupalıların beraberinde getirdikleri hastalıkların kırıp geçirdiği Markiz halkının bu hastalıkların taşınmasından evvelki nüfusunun en fazla kaç olabileceği tartışmalı olsa da kanımca temas öncesi Markiz nüfusu elli binden az olmamakla birlikte yüz bine kadar çıkıyordu. Takımada genelinde siyasi birlik yoktu ancak en büyük adalar bile bağımsız ve birbirleriyle sürekli savaşan siyasi

birimlere ayrılmıştı. Bölgede bir nebze siyasi birliğin olduğu tek adanın, beylik sistemiyle yönetilen Ua Pou olduğu görülüyor.

Avrupalılarla temas öncesi son dönemde Markiz toplumunun birincil toplumsal birimi, Handy'nin "kabile" adını verdiği, ortak bir kurucu atadan gelen akrabalardan oluşan gruplardı.[37] Bu toplumsal grubun Markiz dilindeki adı olan *mata'eina'a*, tarihî Geleneksel Polinezya'ya kadar uzanan Proto-Polinezya dilindeki **kainanga*'ya karşılık geliyordu.[38] Aynı ana vadide (ya da belki daha küçük yan vadilerde) ikamet eden bir ya da birden çok *mata'eina'a* birleşerek bir siyasi birim oluşturuyordu. Ancak Proto-Polinezya dilindeki **kaainga* kavramının, Geleneksel Polinezyalı atalardan Markiz Adaları'ndaki torunlarına geçene dek zaman içinde anlamı kaymıştır. Proto-Polinezya dilindeki **kaainga* terimi, aynı gruptaki tüm bireyleri ve bu bireylerin mülklerini içine alırken bu terimin Markiz dilindeki karşılığı olan *aika*, genel olarak "toprak" veya "mülk" anlamına gelmektedir ve sosyal grubu oluşturan bireyleri kapsamamaktadır. Kelimenin anlamındaki bu değişim büyük bir toplumsal dönüşüme işaret etmektedir ve ileride bahsedeceğim Hawaii'deki değişime paraleldir.

Mata'eina'a'ların liderlerine Proto-Polinezya dilindeki **qariki*'den türeyen *haka'iki* adı veriliyordu. *Haka'iki*'ler, *mata'eina'a*'nın en yaşlı üyeleriydi. Fakat *tapu*, yani kutsal kabul edilmelerine rağmen *haka'iki*'lerin güvenilir olmayan ve istikrarsız bir güç ilişkisi içinde güçlerini paylaştıkları iki statü vardı: ruhban sınıfı (*tau'a*) ve savaşçılar (*toa*). Adını Proto-Polinezya dilindeki **taaula*'dan alan *tau'a*, Polinezya toplumlarının tümünde görülen bir toplumsal sınıfı temsil eden bir tür medyumdu. Bu toplumsal sınıf, diğer Polinezya toplumlarına kıyasla Markiz toplumunda çok daha güçlü bir yere sahipti; öyle ki bu sınıfın güçleri, liderliği atalarından miras alan *haka'iki*'lerin güçlerini tehlikeye atıyor ve

hatta bazen aşıyordu. *Tau'a*'lar vadilerin ıssız iç kısımlarında yer alan, dev taşların üzerine inşa edilen ve sazdan örme çatısı ile kamış duvarları arasına insan kafatası ve kemikleri iliştirilmiş mezar tapınaklarında (*me'ae*) görev yapıyorlardı. Yılın belli zamanlarında yapılan önemli ritüelleri yönetmekle görevli *Tau'a*'lar, aynı zamanda komşu kabilelerin ne zaman yağmalanacağını ya da bu kabilelere ne zaman savaş ilan edileceğini belirlemekle ve insan kurban edilen büyük ziyafetler düzenlemekle de yükümlüydü. *Tau'a*'nın emirleri tam zamanlı çalışan ustalardan ziyade toprak ve imtiyaz sahibi önemli ailelerin liderleri olan *toa*, yani savaşçılar tarafından yerine getirilirdi. *Toa*'lar statülerini büyük dövmeler ve diğer somut statü sembolleriyle gösterirlerdi. Markiz toplumunda yer alan son sınıf ise adını Proto-Polinezya dilindeki **tufunga*'dan alan *tuhuna*; yani balıkçılık, taş oymacılığı, dövmecilik ve inşaat ustalığı gibi özel bir alanda ustalaşmış kişilerden oluşan usta sınıfıydı.

Bu karmaşık beylik toplumunun ekonomi sistemi temel gıdaların tarımsal üretimi, hayvancılık (özellikle domuz yetiştiriciliği) ve deniz kaynakları üzerine kuruluydu. Balıkçılık ve deniz kabuğu toplamak Markizliler için önemli faaliyetlerdi fakat kıyılarda ve sığ kesimlerde mercan resiflerinin olmaması denizdeki canlı ve cansız kaynakların miktarını kısıtlıyordu. Markizliler için en temel iki gıda, nişasta deposu olan ekmek ağacı meyvesi (*Artocarpus altilis*) ve gölevezdi. Markiz iklimi özellikle ekmek ağacı yetiştirmek için idealdi ve ekmek ağacı meyvesi, tropik Polinezya'nın hiçbir yerinde bu takımadada olduğu kadar hayati bir öneme sahip değildi. Vadiler geniş ekmek ağacı bahçeleri kurmaya elverişliydi. Daha küçük alanlarda ise (Mangaia'da olduğu gibi) sulama sistemleriyle desteklenen gölevez tarımı yapılıyordu. Ekmek ağacı meyvesi bol hasat verdiğinde ihtiyaç fazlası meyveler toprak altına kazılan çukur ve silolarda depolanırdı. Bu depolama

alanları toprak altında kısmi fermantasyona uğrayarak nişasta kaynaklarının (*ma*) birkaç yıla kadar muhafaza edilmesini sağlardı. Genellikle her evin ayrı bir *ma* deposu bulunurdu; ancak vadi içlerinin veya vadi sırtının yüksek kesimlerindeki korunaklı arazilerin herhangi bir yağma girişimine karşı savunulabilecek yerlerine kurulan ve halkın ortak yararlandığı geniş depolar da vardı. Kurak geçen veya ekmek ağacı hasadının verimli olmadığı yıllarda kıtlık baş gösterdiğinde, bu gıda krizini çözmek *ma* rezervlerine erişimi olan bireylere düşüyordu. Markiz Adaları'na ayak basan ilk Avrupalılar, notlarında sık sık kıtlığın Markizlileri ne kadar kötü etkilediğine ve dolu bir *ma* rezervine erişimin ne kadar önemli olduğuna değinmişlerdi.

Bir yıl bol yiyecek bulunurken diğer yıl kıtlığın yaşandığı, yarının ne getireceğini kestirmenin mümkün olmadığı böyle bir ortamda, her adada farklı vadilere yerleşmiş beylik yönetimlerinin düşmanlık içinde yaşamaları pek şaşırtıcı olmasa gerek. Yağmaların ve savaş vaziyetinin yalnızca bu bölgede bu denli şiddetli boyutlara ulaşması ve nihayetinde bir başka çalışmamda "rekabetçi küçülme"[39] adını verdiğim bir ziyafet ve ritüelleşmiş yamyamlık döngüsüyle yakından ilişkilenmesi, Avrupalılarla temas öncesi son dönemde yaşamış Markiz toplumunu son derece çarpıcı kılmaktadır. Kabile beyinin vârislerinin dünyaya gelmesi, yüksek rütbeli bireylerin nişanları ve evlilikleri, hasat, savaşta galibiyet ve en önemlisi lider *tau'a*'nın ölümü ve anılması dâhil pek çok etkinlik vesilesiyle verilen ziyafetler (*ko'ina*) de *mata'eina'a* grupları arasında süregelen ve *tau'a* ve *toa*'nın prestijinin korunması için kritik önem arz eden rekabetin bir parçasıydı. Ruhani lider *tau'a* için verilen *mau* ziyafetleri, dünyevi lider *haka'iki* için verilen ziyafetlerden çok daha önemli ve gösterişliydi. Dahası *mau* ziyafeti, insan kurban edilmesi ve ritüelleşmiş yamyamlık

üzerine kuruluydu ve kurbanların komşu kabilelerden alınması, sonu gelmeyen bir yağma ve intikam döngüsünü körüklüyordu.

Markiz Adaları'nda son dönemde yaşamış toplumların Geleneksel Polinezya kökenlerinden gösterdikleri sapma ile aynı kökenden gelen Mangaia toplumunun gösterdiği sapmanın birçok açıdan benzer olduğu aşikâr. Elbette iki toplumda da rekabet, savaş ve insan kurban ederek tapınma kavramları benzer derecede önemliydi. Fakat Mangaia Adası'nın dar yüzölçümü, ada çapında siyasi birliğin kurulmasına olanak tanırken Markiz Adaları vadilerinin coğrafi dağılımı ve topografik izolasyonu, takımada toplumunda siyasi parçalanmaya yol açmıştır. Dahası farklı ada koşulları, Mangaia toplumunu gölevez sulamasına dayalı bir tarım sistemi kurmaya iterken aynı kökenden gelen Markiz toplumunun ekmek ağacı dikimine (ve yer altı depolarına) dayanan bir tarım sistemi kurmasına sebep olmuştur.

Markiz Adaları, arkeolojik bulgular bakımından son derece zengindir ve adalarda son yarım asırda pek çok kapsamlı arkeoloji çalışması yürütülmüştür. Bu çalışmalar, Markiz toplumunun yukarıda betimlenen biçimini aldığı süre zarfının içyüzünün anlaşılmasına önemli katkılar sağlamıştır.[40] Polinezya takımadalarının ne zaman keşfedildiği ve adalara ilk yerleşimin ne zaman yapıldığı hâlâ tartışma konusu olsa da arkeolojik bulgular üzerinde yapılan radyokarbon yaş tayini çalışmaları adalara ilk yerleşimin MS 700-800'lü yıllardan çok öncesine uzanmasının düşük bir ihtimal olduğunu ortaya koymuştur. Polinezya'nın keşfine ilişkin belgelenmiş ilk yerleşimler kıyılarda kurulan mezralar ve kaya mağaralarıdır. Bu yerleşimlerde bulunan arkeolojik eserlerin yapımında kullanılan malzemeler, Mangaia Adası'ndaki Tangatatau Kaya Mağaraları'nda ve Doğu Polinezya'nın diğer bölgelerinde ilk dönemlerde eser yapımında kullanılan malzemelerle oldukça benzerdir. Bu durum, Polinezya'ya yerleşen ata toplumların ilk

dönemlerde Merkez Doğu Polinezya bölgesi boyunca birbirleriyle sürekli temas halinde kaldıklarına işaret etmektedir.

Markiz kültür sekansının takımadaya dağılmaya başladığı Yayılma Dönemi'nde bu toplumlar arasında büyük değişimler ortaya çıkmaya başladı. Yayılma Dönemi teriminin fikir babası antropolog Robert C. Suggs, bu dönemin MS 1100-1400 yılları arasında yaşandığını tespit etse de yakın zamanda bulunan deliller bu dönemin MS 1200-1300 civarına tekabül ediyor olabileceğini göstermektedir. Tam olarak hangi tarih aralığına denk geldiği bilinmeyen Yayılma Dönemi; çok sayıda yeni yerleşim yerinin kurulmasıyla kendini belli eden nüfus artışı, nüfusun geniş vadilerin iç kısımlarına ve adaların daha kurak ve elverişsiz bölgelerine yayılması; artan nüfusun kuşlar, balıklar ve kabuklu deniz canlıları gibi doğal besin kaynaklarına fazla yüklenmesiyle bu kaynakların tükenme noktasına gelmeleri ve domuz yetiştiriciliğinin ve tarımsal üretimin artması gibi bazı eğilimlerle kendini göstermektedir.

Araştırmacıları yakından ilgilendiren bir diğer konu ise adalardaki anıt mimarisine ilişkin arkeolojik deliller. Anıt mimarisi, toplumların etnografik olarak belgelenmiş toplumsal statü örüntüleriyle ve yukarıda anlatılan ziyafet törenleri ile yakından ilişkili olduğu için araştırmacılar için önemli bir yer tutar. Markiz mimarisi, birden fazla türü olan çeşitli dev taş yapılarıyla öne çıkmaktadır. (1) *Paepae* adı verilen yükseltilmiş ev platformları, (2) *me'ae* adı verilen ve güçlü *tau'a* rahiplerinin kullandığı tapınakların temelinde kullanılan taş yapılar ve büyük ziyafetlerin tören ayağının gerçekleştirildiği (3) *tohua* adı verilen ve genelde *me'ae*'leri içine alan, *paepae*'lerle çevrili geniş teraslar bu dev taş yapılar arasında yer almaktadır. Sıkıştırılmış yapılar olan ve *paepae* ve diğer yapılarla çevrelenen *tohua*'ların genişliği yer yer

yüzlerce kilometreye kadar çıkmaktadır ve bu yapıların inşası için oldukça büyük bir iş gücüne ihtiyaç vardır. Bugün, içinde arkeolojik kazı yapılmış *tohua*'ların sayısı bir elin parmaklarını geçmese de bu kazılarda bulunan deliller ilk *tohua*'nın Yayılma Dönemi'nde inşa edilmeye başlandığına işaret etmektedir. Ancak yapı inşa faaliyetlerinin en fazla olduğu dönem Markiz toplumunun Avrupalılarla ilk temasından yüz ila iki yüzyıl önce başlayan ve erken temas döneminin bir kısmını da içine alan, Suggs'ın Klasik Dönem adını verdiği dönemdir. Etnografik çalışmalarla teyit edilen ve kabilelerin sürekli yağmacılık yapmaları, daha da büyük festivaller düzenlemeleri ve insan kurban etmenin öneminin artmasıyla kendini gösteren "rekabete bağlı küçülme" örüntüsünün bu dönemde ortaya çıktığı sugötürmez. Markiz sosyopolitik sisteminin büyük bir başkalaşım geçirerek Geleneksel Polinezya'nın toplumsal sisteminden uzaklaşmasının ve Thomas'ın deyimiyle "esnek ve rekabetçi" bir sisteme dönüşmesinin de nüfus yoğunluğunun maksimum değere ulaştığı ve açlık ve kuraklığın döngüsel etkilerinin en fazla hissedildiği temas öncesi son dönemde gerçekleştiği varsayılmaktadır.[41] Bu dönemin karakteristik özelliklerinden olan dev *tohua* terasları ve megalitik yapılar; geleneksel statüsünü korumak için mücadele eden *haka'iki* ile dengelerin sık sık bozulduğu Markiz şartlarında toplum içindeki statülerinin önemini artırmak için sayısız fırsat yakalayan *tau'a* ve *toa* arasındaki güç ve saygınlık mücadelesinin fiziksel kanıtları olarak nitelendirilebilir.

Kaptan James Cook, 17 Ocak 1779'da Hawaii'nin Kealakekua Körfezi'ne ulaştığında yalnızca o güne kadar yaptığı üç büyük Polinezya seyahatinde rastlamadığı kadar kalabalık bir nüfusla değil, aynı zamanda yakın geçmişte büyük değişimlere maruz kalmış bir toplumla karşılaştı. Merkezde Kealakekua Körfezi ve

Honaunau kraliyet tahtının yer aldığı Hawaii Adası Krallığı, beş bağımsız devleti fethederek hepsini kendi kontrolü altında toplayan büyük savaş şefi Umi-a-Liloa tarafından MS 1600 civarında ilk kez birleştirilerek büyük bir krallık halini aldı. Aşağı yukarı aynı dönemde yakınlardaki Maui Adası'nda bir başka lider, Pi'ilani, adadaki özerk toplumları birleştirerek tek bir devlet haline getirdi. Pi'ilani, Maui'den daha küçük olan Lana'i ve Kaho'olawe adalarını ve Moloka'i Adası'nın bir kısmını da egemenliği altına alarak bu toplumları da tek bir yönetim altında topladı. Maui ve Hawaii adalarındaki yönetici haneler, her birinin nüfusu altmış bin ile yüz bin arasında değişen farklı popülasyonların idaresinden sorumluydu. Cook tarafından keşfedilmeden evvel dış dünyadan tamamen izole olan takımada, Cook'un dramatik (ve kendi ölümüyle sonuçlanacak) gelişine zemin hazırlayan 17. ve 18. yüzyıllarda büyük ekonomik, toplumsal, siyasi ve dinî değişimlere sahne oldu. Bu değişimler, Polinezya kültür ağacının Hawaii dalının kardeş kültürlerinden oldukça farklı bir biçim alarak ön plana çıkmasını sağladı.

Kaynakların kısıtlı olduğu Mangaia Adası'nın ve Markiz Adaları'nın aksine Hawaii Takımadaları, sekiz büyük adanın ve sayısız küçük adanın birleşiminden meydana gelir ve toplam yüzölçümü on altı bin yedi yüz kilometrekaredir. Ada zinciri, jeolojik bir "sıcak noktanın" (bu nokta günümüzde Hawaii Adası'nın altında yer almaktadır) üzerinde oluşmuştur ve Pasifik levhasının tektonik hareketleri yüzünden yaşlanmaya uğramıştır. Bu yüzden doğudaki Hawaii Adası jeolojik açıdan hâlâ aktifken batıdaki adalar giderek daha da yaşlanmakta, aşınmaya uğramakta ve akarsu drenaj ağlarının oluşması, gelişmiş mercan resiflerinin ortaya çıkması gibi doğal yaşlanma belirtileri göstermektedir. Takımadanın iki yakası arasındaki bu fark, her adada farklı temel kaynakların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Özellikle büyük

ve jeolojik açıdan genç Hawaii ve Maui adalarında (birkaç istisna dışında) sürekli akarsu bulunmamaktadır ve Polinezyalıların bu büyük adalarda kurdukları tarım sistemleri öncelikle yağış miktarını esas almaktadır. Kurak alanlarda tatlı patates (*Ipomoea batatas*) ve gölevezin yanı sıra şeker kamışı gibi ikincil tarım ürünlerinin yetiştirilmesi için kullanılan geniş tarım alanları ilk kez MS 1400 civarında kurulmuştur. Moloka'i ve Kauai adaları arasında kalan yaşlı adalarda sürekli akarsuların bulunması bu adalarda vadi tabanlarında (Mangaia'da olduğu gibi) sulu gölevez tarımı yapılmasını mümkün kılmıştır. Ayrıca yaşlı adaların kıyı şeritlerinde bulunan kıyı resifleri genç adalardaki resiflere kıyasla daha gelişkindir ve kıyılarda sayısız taş duvarlı dalyan kurulması için idealdir. Dalyanlarda yapılan tekir ve süt balığı üretimi, aynı zamanda resif balıkçılığı ve deniz kabuğu toplayıcılığı faaliyetlerinde de artış gözlenmesini sağlamıştır. Takımadanın batısındaki yaşlı adalarda geniş sulama sistemleri MS 1200 civarında ortaya çıkmıştır ve bu adalarda dalyan ağlarının kurulmasına en erken MS 1400 yılı civarında başlanmıştır.

Böylece Umi-a-Liloa ve Pi'ilani'nin (MS 1600 yılı civarında) sırasıyla Hawaii ve Maui adalarını fethetmeleri ve adalardaki bağımsız güçleri tek çatı altında toplamalarına dek geçen sürede, temel gıda üretiminin ekonomik temelleri takımada boyunca farklı uzamsal örüntüler göstermeye başladı. Moloka'i ve Kauai adaları arasında kalan yaşlı adalarda vadiler ve alüvyon düzlükler sulu gölevez tarımı için boydan boya taraçalanmış; kıyı şeritlerine ise deniztarağı şeklinde taş duvarlar inşa edilmiş ve dalyanlar kurulmuştu. Maui ve Hawaii adalarında ise sulama faaliyetleri yaşlı adalara kıyasla daha kısıtlıydı ve toplu nişasta üretimi yüksek arazilerdeki bayırlarda (Maui Adası'nda Kaupō, Kahikinui ve Kula'da; Hawaii Adası'nda Kohala, Kona ve Ka'ū'de) yapılıyordu. Genç (ve hâliyle besin bakımından zengin) bir zeminin ve yeterli

yağışın (yılda en az 700 mm) birlikte sağlandığı dönemlerde sulu tarımın yapıldığı bayırlar görünürde kalıcı olarak susuz tarım arazilerine dönüştürülürdü. Arkeolojik açıdan detaylı bir incelemeye tabi tutulan ve Hawaii Adası'nda en az elli kilometrekarelik bir alan üzerine kurulu Kohala tarım sistemi, tarlaları balık ağı misali asimetrik gözeneklere bölen tarla duvarları ve duvarlarla dik kesişen patikalardan meydana gelmekteydi. Konut işlevi gören yüzlerce yapı ve bu yapılardan daha büyük olan *heiau*, yani taş tapınaklar tarlanın dört bir yanına yer yer serpilmişti.[42]

Yaşlı adalarda sulu tarım ve su ürünlerine, genç adalarda ise kuru tarıma dayanan bu iki tarımsal üretim sistemi, adalarda tarımsal *yoğunlaşmanın* farklı yönlerde gelişmesine ve adalardaki ihtiyaç fazlası üretim ve çevresel risk seviyelerinin farklı olmasına yol açmıştır.[43] Buradaki yoğunlaşma kavramı genel itibarıyla iş gücü, sermaye veya yetenek girdilerinin iktisadi marja eklenerek sabit araziyle kıyaslanmasıyla elde edilen değer olarak tanımlanır. Sulu tarım sistemlerinde yaşanan yoğunlaşma, kanallar ve taraçalar gibi kalıcı yapıların kurulmasını ya da Harold Brookfield'ın tabiriyle "sermaye olarak toprağın yoğunlaşması"nı (landesque capital intensification) da beraberinde getirmiştir.[44] Kuruluş sürecinde çok fazla iş gücü gerektiren bu sistemler, kurulduktan sonra nispeten düşük iş gücüyle idame ettirilebilmektedir. Ayrıca sulu tarım sistemleri, azımsanamayacak miktarda ihtiyaç fazlası ürün verir ve iş gücünün sürdürülebilmesi için gereken enerji miktarı bu ürünlerden fazlasıyla karşılanır. Maui ve Hawaii'de görülen kuru tarım ya da diğer bir deyişle yağışa bağlı tarım sistemleri ise sulu tarım sistemlerinden farklı bir yönde; Esther Boserup'ın tarımsal yoğunlaşma üzerine yazdığı klasikleşmiş eserinde anlattığı "tarımsal üretim döngüsünde yoğunlaşma" doğrultusunda gelişmiştir.[45] Tarımsal üretim döngüsünde yoğunlaşma; hasat dönemleri arasında kalan nadas sürelerinin

uzatılması ve arazilerin daha küçük parçalara ayrılmasıyla ürün miktarının artırılması anlamına gelir. Malçlama ve zararlı otları temizleme ihtiyacı zamanla arttığı için iş gücü girdisinde azalma gözlenmez. Kuru tarım sistemleri de sulu tarım sistemleri gibi ihtiyaç fazlası üretim olanağı sunsa da kuru tarım sistemlerinde elde edilen ihtiyaç fazlası ürün miktarı sulu tarım sistemlerine kıyasla düşüktür ve ekim sıklığının artması sonucu topraktaki besin miktarı düşerse bu miktarın daha da azalması söz konusudur.[46] Ayrıca kuru tarım sistemleri yağış miktarında gözlenen yıllık dalgalanmalara ve özellikle kuraklık dönemlerine karşı dirençsizdir. Öyle ki Hawaii'nin sözlü geleneklerinde sonuçları son derece yıkıcı olan ve kimi ada içinde siyasi karışıklara yol açan kurak dönemlere ilişkin anlatılar yer almaktadır.

Hawaii toplumunun MS 1600 civarında başlayan sosyopolitik dönüşümü, kuru tarım sistemlerine dayalı bir düzenin hüküm sürdüğü genç Maui ve Hawaii adalarında gerçekleşti. Adalardaki geniş arazilerde kuru tarım faaliyetlerinin başladığı MS 1400 civarında bu arazilerden elde edilen hasat miktarı, adadaki nüfusun büyük oranda artmasına olanak sağlayacak kadar fazlaydı. Ayrıca hasadın bol olması, her hasatta düzenli olarak ihtiyaç fazlası ürün elde edilmesi ve böylece bölge beylerinin taleplerinin karşılanacağının garanti altına alınması anlamına geliyordu. Ancak iki yüzyıl sonra adanın dengesi bozulacak; bu geniş nüfusu oluşturan kabileler sık sık karşı karşıya gelecek ve kurak dönemlerde görülen ağır şartlar nedeniyle veya kimi zaman yalnızca daha fazla toprak elde edebilmek için bölgenin kontrolünü ele geçirme mücadelesi vereceklerdi. Bu bölgesel mücadelede iki büyük savaş lideri ön plana çıkacaktı. Bu iki liderden Pi'ilani adadaki bağımsız güçleri tek yönetim altında toplayacak, Umi-a-Liloa ise yönetim sistemini beylikten krallığa çevirecekti.

Hawaii'nin siyasi dönüşümünün son aşamasında gözlenen değişimlerin tamamını bu kısa makalede özetlemek mümkün olmayacağı için makalenin devamında bu değişimlerin yalnızca birkaçına değineceğim.[47] Bu değişimlerin ilki ve en önemlisi, liderliği atalarından miras alan hane liderlerinin doğasında gözlenen büyük sapmalardır. Geleneksel Polinezya'da **qariki* denen ve en köklü hanenin bir üyesine verilen bu liderlik statüsü Hawaii kültüründe de *ali'i* adıyla korunmuş fakat anlam değişikliğine uğrayarak diğer kabilelere göre değil kendi içlerinde sıralanan ve bu sıralamanın en yüksek basamağında yer alan kız ve erkek kardeşlerin evlendirilmesi dâhil pek çok karmaşık kural içeren, evliliklerin çoğunun hane içinde gerçekleştirildiği bir tür elit sınıf anlamına gelmeye başlamıştır. En yüksek rütbeli *ali'i*'ler ilahi krallar kabul edilip soyları tanrılara dayandırılmıştır. Halkın, lüks gıdalara erişimin ve (bazıları ilk kez Cook'un 1778-1779 keşiflerinde ele geçirilen sarı-kırmızı kuş tüyünden pelerin ve harmaniyeler gibi) pek çok maddi sembolün korunması ve izolasyonu için uygulanan kapsamlı yaptırımlar (*kapu*, tabu) da bu yüce liderlerin yeni statüsünü teyit etmektedir.

Elit sınıfa dâhil olmayan kabile üyelerinden oluşan halk sınıfının toplumsal örgütlenmesi ve toprak ve mülk sahibi olma hakkı da eski Geleneksel Polinezya örüntülerinden büyük ölçüde sapmıştır. Hawaii kültüründe halk sınıfı, *maka'āinana* adıyla anılmaktadır ancak Proto-Polinezya dilinde aynı kabilenin üyelerini kapsayan (ve Markiz toplumuna *mata'eina'a* olarak aktarılan) **kainanga* kelimesinden türemiş bu isim, etimolojik kökeninden gelen "soydaşlık" anlamını yitirmiştir. Ayrıca Proto-Polinezya dilinde "hane" anlamına gelen ve belirli bir toprak parçasının üzerinde yer alan tüm insanları ve mülklerini kapsayan **kaainga* kelimesinin Hawaii kültürüne yalnızca "toprak" anlamına gelen *'āina* olarak geçmesi manidardır. Hawaii dilindeki kelimelerde

görülen bu büyük anlam değişikliği icar sistemindeki değişimle son derece yakından ilişkilidir. Geleneksel Polinezya'da toprak, üzerinde yaşayan ve üretim yapan haneye aitken Hawaii icar sisteminde bu durum değişmiş; ada *ahupu'a*, yani "domuz sunağı" adı verilen bölgelere ayrılarak bu bölgeler krala gösterdikleri destek karşılığında *ali'i*'lere toprak olarak verilmeye başlanmıştır. Halk sınıfı ise *ali'i*'lere verilen toprakları işlemekle yükümlüdür. Böylece halk sınıfının tarla ve kaynaklara erişim hakkı, harcadıkları iş gücüyle ve verdikleri haraçla orantılı düzenli ödemelerle tasdiklenmiştir. Fakat talep edilen üretim seviyesine ulaşamayanlar, üzerinde yaşadıkları ve işledikleri toprakların ellerinden alınması riskiyle karşı karşıya kalır. Bu durum, toprak hakkının doğumda veya o topraklarda yaşayan **kaainga* "hanesine" mensup olarak elde edildiği Geleneksel Polinezya kültüründen Hawaii'ye gelene dek büyük değişimlere uğradığının bir göstergesidir.

Geleneksel Polinezya kültüründen Hawaii'ye gelene dek büyük değişimlere uğrayan bir başka sistem ise Polinezya din sistemidir. Polinezya din sisteminde meydana gelen değişikliklerin çoğu, adalardaki tapınakların temelini oluşturan dev taş yapıların arkeolojik olarak incelenmesiyle gün yüzüne çıkarılmıştır. Geleneksel Polinezya'da ritüel merkezi olarak beyin evi ve eve bitişik **malaqe* kullanılırken Hawaii'de bu sistem tamamen değişmiş; ritüel merkezinin yerini her biri özel bir işlevi yerine getiren ve kendi içinde hiyerarşik bir sıralamaya tabi olan tapmaklar almıştır. Bu tapınaklara Proto-Polinezya dilinden türemiş bir isim değil, Hawaii dilinde yeni üretilen *heiau* adı verilmiştir. Krallar *luakini* adı verilen savaş tapınaklarında, ruhban sınıfının (Proto-Polinezya dilindeki **tufunga* kelimesinden türeyen *kahuna*'nın) yardımıyla son derece ihtişamlı ve masraflı törenler düzenlemişler ve bu törenlerin birçoğunda insan kurban etmişlerdir. Ayrıca ekonomik üretim sistemini düzenlemek amacıyla tarım arazilerine bahçecilik

tanrıları (kurak alanların tanrısı Lono, sulak alanların tanrısı Kāne) adına küçük tapınaklar inşa edilmiştir. Hawaii ve Maui'de yılda bir kez (tatlı patates sezonunun bitiminde) *Makahiki* adı verilen ve kasım ayının sonlarına doğru Ülker takımyıldızının gökyüzünde ilk kez görünmesiyle başlayan dinî törenler düzenlenirdi.[48] Daha sonra Lono rahipleri ve savaşçılar her bir *ahupua'a* bölgesini tek tek ziyaret ederek haraç toplarlardı. Böylece ilk zamanlarda yaşamış pek çok toplum gibi Hawaii toplumunda da vergilendirme, dinî ideolojilere gömülmüştü.

Yukarıda kısa tarihçelerinden bahsettiğim üç Polinezya toplumu arasında toplum yapısı ve siyasi ekonomi bakımından Geleneksel Polinezya'daki kökenlerinden en çok uzaklaşan Hawaii toplumudur. Sahlins'in belirttiği gibi Hawaii, "hane ekonomisi ve toplum ekonomisi arasındaki ilkel çatışmayı nihai bir krize çevirmiştir; bu durum yalnızca aradaki uyumsuzluğun değil, aynı zamanda akraba toplumların ekonomik ve siyasi sınırlarının da bir göstergesi olmuştur."[49] Neyse ki özellikle detaylı tarihsel dil bilimsel yeniden inşa yöntemleriyle desteklenen karşılaştırmalı analizin gücü, Hawaii'de toprak için kullanılan *'āina* kelimesinin eski dilde aynı haneye mensup akraba topluluklar anlamına gelen **kaainga* kelimesinden geldiğini idrak etmemizi; bu idrak ise Hawaii toplumunun büyük değişimlere maruz kalmış yapılarını Geleneksel Polinezya kültüründeki kökleriyle ilişkilendirebilmemizi sağlamıştır. Özellikle Hawaii vakası, beyliklerden yeni bir sosyopolitik yapının –arkaik devletin– ortaya çıkış sürecinin adım adım incelenebileceği bir vaka örneğidir.

Önceki sayfalarda yakın akraba birkaç toplumun ortak bir ata kültürden nasıl saptıklarını ve dönüşüme uğradıklarını ortaya koyan, özenle formüle edilmiş bir kontrollü karşılaştırma uygulamasıyla neler elde edilebileceğini göstermeye çalıştım. Filogenetik

modelin ve üçgenleme yaklaşımının bir arada kullanıldığı bu yöntem (1) antik toplumlarla akrabalığı etnografik olarak kanıtlanmış "torun" toplumların ata kültürlerinin birçok özelliğinin yeniden inşa edilmesine ve (2) her bir toplumun izlediği özel değişim çizgilerinin belirlenmesine olanak tanımıştır. Bu tarihsel antropoloji yaklaşımı; karşılaştırmalı tarihsel dil bilimi, karşılaştırmalı etnografya, karşılaştırmalı etnotarih ve arkeoloji bilim dallarının ilgili verilerinden de yararlanmaktadır. Bu yüzden bu yaklaşımın hem sağlam teorik temelleri olduğunu hem de deneysel açıdan zengin olduğunu söylemek mümkündür.

Bu makalede ele alınan üç Polinezya toplumunun üçü de tarihsel yolculuklarına aynı kültürel temelle başlasalar da yaklaşık binyıl sonra neredeyse tamamen farklı kültürler olup çıktılar. Kontrollü karşılaştırma yöntemi, Avrupalılarla temas döneminde varlığını sürdüren bu üç toplumun hangi özelliklerini atalarının kültürel örüntülerinden miras aldıklarını ve hangilerini sonradan kazandıklarını ayırt etmemizi sağlar. Böylece temel bir sorun olan homolog ve analog yapıları (tabii bu durumda biyolojik değil kültürel yapılardan söz ediyoruz) birbirinden ayırt etme meselesini gündeme getirebiliriz. Ayrıca toplumlardan birinin sonradan kazandığı özelliklerin diğer iki toplumdakilerle örtüşüp örtüşmediğini, aynı zorluklara ve kısıtlamalara yanıt olarak ortaya çıkıp çıkmadıklarını sorgulamaya başlayabiliriz. Örneğin Mangaia Adası'nda ve Markiz Adaları'nda din adamlarının, savaşçıların ve liderliği atalarından miras alan beylerin mutlak gücü elde etmek için sürekli mücadele ettikleri istikrarsız bir sosyopolitik yapının ortaya çıkması; iki adada da benzer şekilde gözlenen kaynak kıtlığı, yüksek nüfus yoğunluğu ve adalarda tarımsal üretimin kısıtlı ölçüde yoğunlaştırılabilmesi sorunlarının bir yansıması olabilir. Elbette Hawaii, kültürel evrimi yönüyle bu iki adadan ayrılmaktadır. Hawaii'nin kültürel evrimi, liderliği

Tablo 1.1 **Bazı temel Proto-Polinezya terimlerinin dönüşümü ve Mangaia, Markiz ve Hawaii'deki karşılıkları**

Proto-Polinezya terimi	Mangaia	Markiz	Hawaii
	Toplumsal örgütlenme terimleri		
**kaainga*, "hane"	*kainga*, oturulan mülk ve bağlı araziler	*aika*, toprak veya mülk anlamında genel terim	*'āina*, toprak anlamında genel terim
**[mata]-kainanga*, topluluk	karşılığı yok	*mata'eina'a*, birincil toplumsal birim	*maka'āinana*, halk sınıfından anlamında genel terim
	Toplumsal statü terimleri		
**qariki*, topluluk lideri	*ariki*, liderliği atadan gelen	*haka'iki*, beyliği atadan gelen	*ali'i*, yönetimdeki elit sınıf
**toa*, savaşçı	*toa*, savaşçı	*toa*, savaşçı	*koa*, savaşçı
**taaula*, din adamı, şaman	*pi'a atua*, din adamı	*tau'a*, ruhani lider	*kāula*, Tanrı'nın elçisi, kâhin
**tufunga*, usta	*ta'unga*, zanaatkâr, usta (dünyevi)	*tuhuna*, zanaatkâr, usta (dünyevi)	*kahuna*, ruhban sınıfı anlamında terim
	Ritüel yerleriyle ilgili terimler		
**malaqe*, açık tören alanı	*marae*, dikey taşların bulunduğu tapınak	*me'ae, tau'a*'ların mezar tapınakları	yerine *heiau* kelimesi üretildi, belirli kültlerle özdeşleştirilen ve her birinin işlevi birbirinden farklı tapınaklar
**qafu*, kutsal ev höyüğü	*a'u, marae* inşa etmek veya onarmak	*ahu*, kutsal yer	*ahu*, sunak, taş yığını mezarlığı. Bölgesel birimler için kullanılan *ahu/pua'a*, "domuz sunağı"nın bileşeni

miras yoluyla elde eden beylerin kendi statülerini ilahi krallık seviyesine çıkarmaları ve ruhban sınıfı ile savaşçı sınıfların potansiyel gücünden sonuna kadar faydalanarak bu gücü kontrol altında tutmaları ile sonuçlanmıştır.

Tarihsel ve karşılaştırmalı dil bilimi lenslerinden bakmak, farklı kültürel evrim süreçlerinin yol açtığı toplumlar arası farklılıkların bu bilim dallarına has bir netlikle değerlendirilebilmelerine olanak tanır. Proto-Polinezya dilinin toplumsal örgütlenme, toplumsal statü ve ritüel yerleri ile ilgili temel kavramları ile bu kavramların Mangaia, Markiz ve Hawaii dillerine geçmiş karşılıkları ve bu üç dilde kazandıkları yeni anlamlara Tablo 1.1'de yer verilmiştir. Tabloda da görülebileceği üzere sözcükbirimlerin köklerinin zamanla değişmeden kalması, bu üç toplumda kültürel değerlerin korunduğunun güçlü bir göstergesidir. Toplumların sonradan ürettikleri sayılı kelime (Hawaii'de sonradan üretilen *ahuupua'a* ve *heiau* kelimeleri gibi) ise bu toplumların büyük değişimlere maruz kaldığına işaret etmektedir. Fakat korunan köklerden ve üretilen kelimelerden daha önemlisi, dillerin sabit kelime hazinesinde görülen anlam kaymalarıdır. Bu anlam kaymalarına bakılarak Polinezyalı toplumların ortak bir atadan aldıkları örüntüleri yaşadıkları yerin şartlarına ve beklenmedik tarihsel olaylara göre nasıl şekillendirdiklerini gözlemlemek mümkündür. Bu makalenin bir sonraki paragraf itibarıyla başlayacak olan sonuç kısmında bu tarihsel sapmaların kısa bir özetine yer vereceğim.

Geleneksel Polinezya toplumları yerel **kaainga* ve onları kapsayan geniş **kainanga*'lar olmak üzere iki temel sosyal grup hâlinde örgütlenmişlerdi. **kaainga* ikametin ve toprak sahipliğinin temel birimiydi. Böylesine temel bir kavramın değişime uğraması, ancak sosyopolitik dokunun büyük değişimlere maruz kalmasıyla mümkündür. Fakat bu bölümde ele aldığım üç

vaka incelendiğinde, yalnızca Mangaia toplumunun bu terimi orijinal anlamına yakın biçimde muhafaza ettiği görülmektedir. Markiz Adaları'nda bu ikamet birimi, güç ve statü mücadeleleri arasında önemini yitirmiştir ve baskın toplumsal birim, eski **kainanga* teriminin değişime uğramış bir versiyonu olan *mata'eina'a*, yani "kabile" olmuştur. Hawaii'de ise sosyopolitik evrim öylesine şiddetli gerçekleşmiştir ki başlarda küçük çaplı bir beylikten ibaret olan Hawaii toplumu, sonraları arkaik bir devlete dönüşmüştür. Proto-Polinezya'dan Hawaii diline aktarılan iki antik terim (**kaainga → 'āina; *[mata]-kainanga → maka'āinana*), bu aktarım sırasında dil bilimsel özelliklerini korusa da Hawaii dilinde bu terimlere atfedilen anlamsal değer, terimlerin orijinal anlamlarıyla çok az benzerlik göstermektedir. Bölgesel birimlerin kontrolünün yönetici sınıfta toplanmasıyla *'āina*, 'bir bölgenin kontrolünü elinde bulunduran belirli bir grup' anlamını yitirerek yalnızca toprak anlamında kullanılmaya başlamıştır. Toplumun birçok farklı sınıfa ayrılmasıyla *maka'āinana* terimi de anlam kaymasına uğrayarak elit sınıfın dışında kalan halk tabakası anlamına gelmeye başlamıştır. Söz konusu farklılıklar, bu toplumların tarihleri boyunca hangi özelliklerin aynı kaldığını (adı geçen kategorilerden hangilerinin korunduğunu) ve hangilerinin sonradan üretildiğini açıkça görmemizi sağlar.

Tablo 1.1'deki ikinci başlık altında yer alan dört kategoride Polinezya toplumlarının Geleneksel Polinezya'daki **qariki* (toplumun yüce-dünyevi lideri), **toa* (savaşçılar), **taaula* (şaman veya din adamı) ve **tufunga* (bir çeşit usta) terimlerine karşılık gelen temel toplumsal statü konumlarına yer verilmiştir. Bir önceki paragrafta anlatılana benzer şekilde bu terimlerin de kök yapıları zamanla korunmuş fakat anlamlarında manidar sapmalar meydana gelmiştir (Bu başlıkta yeni terim üretimi yalnızca din adamı için *pi'a atua* kelimesinin üretildiği Mangaia'da görülmüştür).

Avrupalılarla temas sonrası son dönemde yaşamış Mangaia ve Markiz toplumları, hane lideri anlamına gelen *ariki* ve *haka'iki* kavramlarını korumuşsa da bu liderlerin toplumdaki rolü ve işlevi, Geleneksel Polinezya'daki rol ve işlevlerinden oldukça büyük bir sapma göstermiştir. Hawaii'de ise aynı statü için yine Proto-Polinezya dilindeki **qariki*'den türetilen *ali'i* terimi kullanılmıştır; fakat anlamı bütün bir elit sınıfını, tanrıların soyundan geldiklerini öne sürerken aynı zamanda kendilerini halk sınıfından ayrı tutan yönetici bireylerin oluşturduğu "konik bir klanı" (*maka'āinana*) içine alacak şekilde sapmaya uğramıştır. Hawaii'de ortaya çıkan *ali'i* sınıfı da kendi içinde, her biri farklı bir unvanla karşılanan en az dokuz farklı yönetici ve yardımcı yönetici kademesine ayrılmıştır. Bu durum, yeni kurulan arkaik devletin toplumsal tabakalaşmaya ne denli önem verdiğini göstermektedir.

Bu makalede ele alınan üç Doğu Polinezya toplumunun da savaşçı için aynı terimi, Proto-Polinezya dilinden gelen *toa* veya *koa* terimini kullanmaları kültürel muhafazanın benzersiz bir örneğidir. Elbette savaşçılar, önceki sayfalarda da bahsettiğim gibi bu üç toplumun her birinde kendi toplumlarına has, farklı roller üstlenmiştir. Fakat din adamlığı statüsüne bakıldığında din adamlığı rolünün orijinal Geleneksel Polinezya modelinden hatırı sayılır derecede saptığı göze çarpmaktadır. Geleneksel Polinezya'da **taaula*'nın toplum dokusunda önemsiz denecek kadar küçük bir yeri vardı ve bu statü, Mangaia ve Hawaii kültürlerine de benzer bir yer edinecek şekilde aktarılmıştı. Fakat aynı din adamlığı statüsü *tau'a* adıyla aktarıldığı Markiz toplumunda çekişmeli bir yağma, ziyafet ve insan kurban etme döngüsünün itici gücü hâline gelmiştir. Mangaia'lılar ise temas sonrası son dönemde Rongo mezhebinin ortaya çıkmasıyla din adamı için *pi'a atua* diye yeni bir terim üretmişlerdir. Tablo 1.1'deki ikinci başlık altında gözlenen en kapsamlı değişim ise Proto-Polinezya

dilinde usta veya zanaatkâr anlamına gelen ve Mangaia ve Markiz toplumlarına orijinal anlamıyla aktarılan **tufunga* kelimesinin Hawaii dilindeki yansımasıdır. Bu usta sınıfı, Hawaii toplumlarına *kahuna* adıyla aktarılmıştır ve orijinalinden oldukça saparak resmî bir din adamlığı statüsüne veya genelde düşük rütbeli *ali'i*'lerden seçilen, birçok resmî işlevden ve mezhepten (örneğin savaş tanrısı Kü, kuru tarım tanrısı Lono ve sulu tarım tanrısı ve her şeyin yaratıcısı Kāne'nin mezheplerinden) sorumlu özel bir ruhban sınıfına dönüşmüştür. Ruhban sınıfının giderek özelleşen statüsü *ali'i* sınıfının özel statüsünü tehlikeye atsa da bu iki sınıfın statülerinin birleşmesiyle arkaik devlette özel bir yönetici sınıf ortaya çıkmıştır.

Tablo 1.1'deki son başlıkta ise Geleneksel Polinezya'daki ritüel yerlerine ve bu yerlerin bu makalede ele alınan üç kültüre aktarılırken maruz kaldıkları değişime yer verilmiştir. Proto-Polinezya dilinde "çeşitli ritüellerin gerçekleştirildiği basit açık alan veya avlu" anlamına gelen **malaqe* terimi, Mangaia ve Markiz dillerinde korunmuş ancak Hawaii diline aktarılmamıştır. Bu üç toplum arasından Mangaia toplumu, bu terimi orijinaline en yakın hâliyle muhafaza etmiştir. **malaqe* terimi, Mangaia diline *marae* olarak aktarılmıştır ve orijinaline yakın bir anlamda; genelde mercan kırıklarıyla kaplanmış ve bir kenarına tanrısallaştırılmış ataların onuruna dikilen alçak taşların dizildiği, basit bir mimarisi olan açık alan anlamında kullanılmıştır. Aynı terim, Markiz toplumuna *me'ae* olarak aktarılırken anlam kaymasına uğramış ve giderek güçlenen *tau'a*'nın (ruhani liderlerin) kullandığı özel bir tapınak anlamına gelmeye başlamıştır. Hawaii toplumu ise bu terimi tamamen rafa kaldırarak yerine (muhtemelen Proto-Polinezya dilinde "kurban etmek" anlamına gelen **hai* kelimesinden türemiş) *heiau* kavramını üretmişlerdir. Arkeolojik bulgular, inşa edilen *heiau* sayısında MS 1500 civarında ciddi bir artış

yaşandığını ortaya koymaktadır ve bu artışın adanın geneline yayılan büyük devletlerin ortaya çıkmasının bir sonucu olduğu düşünülmektedir. *Heiau*'ları diğer iki toplumun ritüel yerlerinden ayrı kılan bir diğer özellik ise bu yapıların her birinin özel ve ayrıntılı bir işlevi olmasıdır. Bu yapıların en büyük örnekleri savaş tanrısı Kū adına inşa edilen *luakini* tipi yapılardır ancak diğer tanrıların her birine has bir tapınak biçimi de mevcuttur.[50] Temas döneminin sonlarında yaşamış Hawaii toplumları diğer bir Geleneksel Polinezya terimini; Proto-Polinezya dilinde beyin **malaqe*'nin en ucunda yer alan kutsal evinin inşa edildiği höyük anlamına gelen **qafu* terimini de değiştirmişlerdir. **qafu*'nun Hawaii dilindeki yansıması olan *ahu*'nun domuz (*pua'a*) kelimesi ile birleştirilmesiyle tam anlamı "domuz sunağı" olan *ahupua'a* terimi ortaya çıkmıştır ve yeni üretilen bu terim, Hawaii dilinde "ilahi krallar tarafından çeşitli bölgelere ayrılan Hawaii Adası'nın her bir bölgesi" anlamına gelmektedir. Bu adın tanrılara verilecek kurbanın (genelde adadaki en değerli et kaynağı olan domuzların) bölge sınırları içinde kalan taş sunakların üzerine konması geleneğinden geldiği düşünülmektedir. Önceki sayfalarda da bahsedildiği üzere bu gelenek, tanrı Lono adına düzenlenen *makahiki* törenleriyle kurallaşmıştır. Bu yüzden, özellikle Hawaii vakasının incelenmesiyle Geleneksel Polinezya toplumlarının benimsedikleri toplumsal örgütlenme, toplumsal statü ve ritüel yerlerine ilişkin kavramların son tarih öncesi dönemdeki değişimleri gözlemlenebilir.

Bu bölümde üç Polinezya toplumunun benzer deneysel yöntemlerle kıyaslanmasıyla filogenetik modelin ve üçgenleme yönteminin kültürel evrim sürecinde gözlenen homolog ve analog değişimlerin ayırt edilmesinde nasıl kullanılabileceğini göstermeye çalıştım. Farklı etnografik özelliklere sahip Polinezya toplumları

toplumsal örgütlenme, üretim şekilleri, siyasi ekonomi ve din alanlarında hatırı sayılır değişimler gösterseler de bu toplumların her biri, daha geniş bir kültür örüntüsü içindeki görünürlüklerini korumuşlardır. Polinezya'da toplumsal sınıflaşma üzerine yazdığı klasik eserinde bu toplumların dönüşüm süreçlerine bir biyolojik evrim metaforuyla ışık tutan Marshall Sahlins, değişime uğramış Polinezya toplumlarını "tek bir türün çeşitli yerel habitatlara yerleşip yerleştiği habitatın koşullarına uyumlu olarak adaptasyona uğramış üyelerine" benzetir.[51] Polinezya toplumlarının ortak bir ata kültürden nasıl saptıklarını anlamak ve tarih boyunca izledikleri kültürel evrim çizgisini takip edebilmek için dikkatlice oluşturulmuş bir kontrollü karşılaştırma yöntemine ihtiyaç vardır. Etnografik yapısı betimlenmiş belirli bir toplumun hangi özelliklerini antik bir kültürel örüntüden miras aldığını ve hangilerini sonradan edindiğini güvenilir bir biçimde belirlemek ancak böyle bir analizin gücünden faydalanmak suretiyle mümkündür. Homolog özellikleri analog özelliklerden ayırt etmek, tarihsel değişim süreçlerine ilişkin daha geniş bir anlayış geliştirmenin ilk ve en önemli adımıdır.

NOTLAR

1. 1756 yılında C. De Brosses'in *Histoire des Navigations aux Terres Australes* (Paris, 1756) eseriyle literatüre geçen bu terimi Cook bizzat kullanmamıştır.
2. James Cook, "Journal", edit: J. C. Beaglehole, içinde *The Journals of Captain James Cook, The Voyage of the* Resolution *and* Discovery, *1776–1780*, Cambridge, 1967: s. 279.
3. Marshall Sahlins, *Social Stratification in Polynesia*, Seattle, 1958; Irving Goldman, *Ancient Polynesian Society*, Chicago, 1970. Sahlins ve Goldman'dan evvel Polinezya üzerine karşılaştırmalı analiz yapan

isimler arasında üç ciltlik dev çalışması *The Social and Political Systems of Central Polynesia* (Cambridge, 1924) ile R. W. Williamson yer alır. Ward H. Goodenough da Okyanusya'daki insanlık tarihinin incelenmesinde karşılaştırmalı analizin önemini savunmuştur. "Oceania and the Problem of Controls in the Study of Cultural and Human Evolution", *Journal of the Polynesian Society* 66 (1957): s. 146-155

4. Polinezya toplumlarının kullandığı kanolar üzerine yapılmış karşılaştırmalı analiz çalışması için bakınız Ben Finney, "Ocean Sailing Canoes", edit: K. R. Howe, içinde *Vaka Moana: Voyages of the Ancestors*, Auckland: Yeni Zelanda, 2006, s. 100-153.
5. Douglas Oliver, *Ocenia: The Native Cultures of Australia and the Pacific Islands*, 2 cilt, Honolulu, 1989.
6. Polinezya tarihsel dil bilimi Jeff Marck'ın *Topics in Polynesian Language and Culture History*, Pacific Linguistics 504 (Canberra, 2000) eserinde özetlenmiştir.
7. Stephen J. Gould, "Evolution and the Triumph of Homolgy", *American Scientist* 74 (1986): s. 60-69; Ernst Mayr, *The Growth of Biological Thought*, Cambridge: MA, 1982.
8. Peter J. Richerson ve Robert Boyd'un *Not by Genes Alone: How Culture Transformed Human Evolution* (Chicago, 2005) ve Stephen Shennan'ın *Genes, Memes and Human History* (Londra, 2002) eserleri, biyolojik ve kültürel evrimin ikili kalıtım modeli teorisindeki gelişmelerini ele alan iki önemli eserdir. Özellikle Shennan, bu tür bir evrimin zaman içinde nasıl gerçekleştiğini adım adım belirlemek için çalışmasında kültürel evrim teorisiyle arkeolojik verileri harmanlamıştır.
9. Ernst Mayr, *This is Biology: The Science of the Living* World, Cambridge: MA, 1997: s. 29.
10. Polinezya arkeolojisi ve tarih öncesi dönemlerinin güncel bir değerlendirmesi için bakınız Patrick V. Kirch, *On the Road of the Winds: An Archaeological History of the Pacific Islands before European Contact*, Berkeley: CA, 2000.
11. Homolog özellikler ortak bir atadan miras kalan özelliklerken analog özellikler, ata kültürün parçalanmasıyla ortaya çıkan grupların genellikle benzer koşul ve zorluklara tepki olarak sonradan ortaya

çıkan özelliklerdir. Sinolog özellikler ise kültürel sınırların ötesinden ödünç alınan özelliklerdir. Bu kavramlar arasındaki önemli ayrım ve "kültürel filogeni"nin doğasıyla ilgili tartışmalar için bakınız R. Boyd, M. B. Mulder, W. H. Durham ve P. J. Richerson, "Are Cultural Phylogenies Possible?", edit: P. Weingart, S. D. Mitchell, P. J. Richerson ve S. Maasen, içinde *Human by Nature: Between Biology and the Social Sciences*, Mahwah: NJ, 1997: s. 355-386.

12. Patrick V. Kirsch ve Roger C. Green, *Hawaiki, Ancestral Polynesia: An Essay in Historical Anthropology*, New York, 2001. Filogenetik modelin orijinal formülasyonu için bakınız A. K. Romney, "The Genetic Model and Uto-Aztecan Time Perspective", *Davidson Journal of Anthropology* 3 (1957): s. 35-41.
13. Peter Bellwood, *First Farmers: The Origins of Agricultural Societies*, Malden: MA, 2005.
14. Leksikoistatistik, "eş asıllı" kabul edilen kelime ve cümle yapılarının kullanım sıklığının istatistiksel olarak belirlenerek iki dilin karşılaştırılması ile ilgilenen bir istatistik dalıdır. Leksikoistatistiksel yöntemler, araştırma konusu dillerin karşılaştırma sürecini hızlandırabilir fakat ortak bir atadan gelen eş asıllı kelimeleri ödünç kelimelerden ayırt etmekte yetersiz kalır. Dil tarihlemesi, leksikoistatistiksel veriyi tahminî bir sözcüksel değişim oranında değişime uğratarak dilin kronolojik analizini yapar ancak bu yöntem, bugün yaygın olarak kabul görmemektedir.
15. Polinezya dilleri üzerine benzer bir soyağacı çalışması için bakınız Kirch ve Green; *Hawaiki, Ancestral Polynesia,* Şekil 3.5.
16. Polinezya kültürünün anavatanına kimi zaman Fiji Takımadaları da dâhil edilir ancak bu doğru değildir. MÖ 900 civarında Doğu Lapita kültür blokundan Fiji, Tonga ve Samoa takımadalarına göçler yaşanmıştır. Doğu Lapita kültürünün torun kültürlerinden biri olan Geleneksel Polinezya kültürü, milattan önce birinci yüzyılda Tonga ve Samoa takımadalarında (ve küçük Futuna ve Uvea adalarında) ortaya çıkmıştır. Bu yüzden Polinezya kültürleri Fiji kültürüyle aynı kökenden geliyor olsa da Polinezya kültürünün anavatanının Fiji Adaları'na uzanmadığı kesin ve tartışılmazdır.

17. Bu dağılmanın ilk dil bilimsel işareti, orijinal Proto-Polinezya dili konuşan toplulukların parçalanıp Proto-Tonga dili ve Proto Merkez Polinezya dilini oluşturmaları ve Proto Merkez Polinezya dilinin daha sonra tekrar parçalanmaya uğrayarak (bugün Tuvalu adıyla bilinen Ellice Adaları'nda konuşulan) Proto Ellice ve Proto Doğu Polinezya dillerine bölünmesidir. Polinezya dilleri arasındaki ayrımlar Marck'ın *Topics in Polynesian Language and Culture History* eserinde son derece ayrıntılı olarak açıklanmıştır.
18. Bakınız Kirch ve Green, *Hawaiki, Ancestral Polynesia,* s. 42-44.
19. Verilen örneğin detayları için bakınız Kirch ve Green, *Hawaiki, Ancestral Polynesia,* s. 149-153, Tablo 6.2, Şekil 6.2.
20. Yeni Zelanda kimi yönleriyle Polinezya'daki diğer adalardan ayrılır. Boyutu bakımından (ve antik Gondwanaland Kıtası'ndan koparak oluşmasıyla jeolojik bakımdan da) bir "alt kıta" özelliği gösterir ve tropikal ve subtropikal iklimin hâkim olduğu diğer Polinezya bölgelerinin aksine ılıman bir iklime sahiptir. MS 1200 civarında Yeni Zelanda'ya ayak basak Polinezyalı koloniciler bu büyük çevresel değişikliklere ayak uydurmak zorunda kalmışlardır. Maori kültürünün diğer kardeş Polinezya kültürlerinden birçok yönüyle ayrılmasının sebebi budur.
21. Polinezyalıların Mangaia ve Hawaii adalarına ilk olarak ne zaman yerleştiği tartışma konusudur. Doğu Polinezya'da kısa bir süre önce yapılan radyokarbon yaş tayini çalışmalarında elde edilen sonuçlara göre Polinezyalıların bu bölgeye yayılımının MS 900 ila 1100 yılları arasında gerçekleşmiş olması kuvvetle muhtemeldir.
22. Hawaii ve Mangaia adaları, Kaptan James Cook'un meşhur Pasifik keşiflerinde ayak bastığı adalar arasında yer almaktadır. Cook, 1777-1779 yılları arasında çıktığı üçüncü ve son keşifte iki adaya da uğramıştır.
23. Geleneksel Polinezya'nın toplumsal, siyasi ve ayinsel örgütlenmesinin yeniden inşası çalışmasının tamamı için bakınız Kirch ve Green, *Hawaiki, Ancestral Polynesia,* s. 201-276.
24. Burada "toplumların" çoğul kullanımına dikkat çekmek gerekir çünkü Güney Tonga'dan Samoa'ya uzanan bölgede pek çok ada bulunmakta ve bu adalarda farklı toplumlara rastlanmaktadır.

25. C. Kevi-Strauss, *The Way of the Masks*, Washington DC, 1982: s. 172-187.
26. Geleneksel Polinezya'daki **kaainga*'ların katı bir hiyerarşik sıralamaya değil 'heterarşik' bir sıralamaya tabi oldukları düşünülmektedir.
27. Polinezya ay takvimi için bakınız Kirch ve Green, *Hawaiki, Ancestral Polynesia*, s. 267-276. Geleneksel Polinezya ritüel döngüsünün şematik özeti için bakınız Şekil 9.5.
28. **sau* terimi ve bu terimin Geleneksel Polinezya toplumlarındaki anlamı sorununa ilişkin tartışmalar için bakınız M. Taumoefolau, "From *Sau 'Ariki to Hawaiki", *Journal of the Polynesian Society* 105 (1996): s. 385-410.
29. Geleneksel Polinezya yerleşim yerlerinin listesi için bakınız Kirch ve Green, *Hawaiki, Ancestral Polynesia*, Tablo 2.3.
30. Te Rangi Hiroa, *Mangaian Society*, Bernice P. Bishop Museum Bulletin 122 (Honolulu, 1934).
31. Mangaia hakkında daha detaylı bilgi için bakınız Patrick V. Kirch, *The Wet and the Dry: Irrigation and Agricultural Intensification in Polynesia*, Chicago, 1994: s. 269-187. Ayrıca metin içinde alıntılanan kaynakları da inceleyebilirsiniz.
32. Bu geleneklerin detaylı incelemesi için bakınız Te Rangi Hiroa, *Mangaian Society*, s. 26-83.
33. Adaya ayak basan ilk misyonerler bu farelerin nasıl avlandığını anlatmış ve bölgeye Hristiyanlığın gelmesinin ardından fare avlarına cumartesi çıkılmaya başlandığını belirtmişlerdir. Cumartesi avlanan fareler Sebt Günü'nde verilen yemeklerin yanında sunulurdu.
34. Virginia L. Butler, "Changing Fish Use on Mangaia, Southern Cook Islands", *International Journal of Osteoarchaeology* 11 (2001): s. 88-100.
35. Kuraklığın Markiz bitki örtüsü üzerindeki etkileri için bakınız A. M. Adamson, *Marquesan Insects: Environment*, Bernice P. Bishop Museum Bulletin 139 (Honolulu, 1936).
36. Markizin klasik etnografik yapısı için bakınız Edward S. C. Handy, *The Native Culture of the Marquesas*, Bernice P. Bishop Museum Bulletin 9 (Honolulu, 1923). Markiz toplumsal örgütlenmesinin yeniden analizi için bakınız Nicholas Thomas, *Marquesan Societies: Inequality and*

Political Transformation in Eastern Polynesia, Oxford, 1990. Markiz Adaları üzerine yapılan çoğu akademik tarih çalışması, içerdikleri bilgileri Greg Dening'in çalışmalarına, özellikle *Islands and Beaches: Discourse on a Silent Land, Marquesas 1774-1880* (Honolulu, 1980) adlı çalışmasına borçludur.

37. Antropologlar bu tür toplumsal birimleri genellikle "soy" grupları olarak tanımlarken, yerli Polinezya anlayışında bunlar, botanik bir metafor izlendiğinden "yükselen" gruplardır; son kuşak yavrular, ataları "gövde" veya tabanda olmak üzere dallanan bir soy yapısının uçlarını oluşturur.
38. Bu kavramın anlam bilimsel açıdan karmaşık bir tarihçesi vardır. Proto-Polinezya'daki **kainanga* teriminin *'eina'a*'ya dönüşmesi, Proto Polinezya'daki **k* ve **ng* gırtlak vuruşlarının Markiz diline (gırtlak vuruşu) geçerken düzenli ses kaymalarına uğraması ve kelimeye *mata* ön ekinin getirilmesiyle gerçekleşmiştir.
39. Bakınız Patrick Kirch, "Chiefship and Competitive Involution: The Marquesas Islands of Eastern Polynesia", edit: T. Earle, *Chiefdoms: Power, Economy, and Ideology*, New York, 1991: s. 119-145.
40. Markiz arkeolojisi üzerine yapılan temel çalışmalar arasında Ralph Linton'un *Archaeology of the Marquesas Islands*, Bernice P. Bishop Museum Bulletin 23 (Honolulu, 1925) ve Robert Carl Suggs'ın *The Archaeology of Nuku Hiva, Marquesas Islands, French Polynesia*, American Museum of Natural History Anthropological Papers 49 (New York, 1961) çalışmaları yer almaktadır. Markiz arkeolojisinin ve kültürel tarihinin daha güncel bir sentezi için bakınız Barry V. Rolett, *Hanamiai: Prehistoric Colonization and Cultural Change in the Marquesas Islands*, Yale University Publications in Anthropology 81, New Haven, CT, 1998.
41. Thomas, *Marquesan Societies*, s. 175.
42. Kohala toprak sistemi üzerine güncel arkeolojik çalışmalar için bakınız T. N. Ladefoged, M. W. Graves ve R. P. Jennings, "Dryland Agricultural Expansion and Intensification in Kohala, Hawai'i Island", *Antiquity* 70 (1996): s. 861-880 ve T. N. Ladefoged, M. W. Graves ve M. D. McCoy

"Archaeological Evidence for Agricultural Development in Kohala, Island of Hawai'i", *Journal of Archaeological Science* 30 (2003): 923-940.

43. Patrickk V. Kirch, "Agricultural Intensification: A Polynesian Perspective", edit: Joyce Marcus ve Charles Stanish, *Agricultural Strategies*, Los Angeles, 2006: s. 191-220.
44. Harold C. Brookfield, "Intensificatin and Disintensification in Pacific Agriculture: A Theoretical Approach", *Pacific Viewpoint* 13 (1972): s. 30-48. Ayrıca bakınız H. C. Brookfield, "Intensification Revisited", *Pacific Viewpoint* 25 (1984): s. 15-44.
45. E. Boserup, *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change under Population Pressure*, Chicago, 1965. Tarımsal üretim döngüsünde yoğunlaşma üzerine bir çalışma için ayrıca bakınız Kirch, "Agricultural Intensification", s. 200-203.
46. Avrupalılarla temas öncesi tarım geleneklerinin bir sonucu olan bu düşüş, yakın zamanda Maui Adası'nın Kahikinui bölgesinin kuru tarım sistemlerinde de gözlenmiştir. Bakınız A. S. Hartshorn, P. V. Kirch, O. A. Chadwick ve P. M. Vitousek, "Prehistoric Agricultural Depletion of Soil Nutrients in Hawai'i", *Proceedings of the National Academy of Sciences* 103 (2006): s. 11092-11097.
47. Avrupalılarla temas öncesi son dönemde Hawaii'deki "arkaik devlet" seviyesindeki toplumların ortaya çıkışına ilişkin bir inceleme için bakınız Patrick V. Kirch, *From Chiefdom to Archaic State: Social Evolution in Hawaii*, Provo: UT, 2005.
48. Diğer faktörlerin yanı sıra Kaptan Cook'un tam da bu zamanda adaya ayak basması Hawaiili din adamlarının onu, geri dönen Tanrı Lono olarak nitelendirmelerine sebep olmuştur. Bakınız Marshall Sahlins, *Historical Metaphors and Mythical Realities: Structure in the Early History of the Sandwich Islands Kingdom*, Ann Arbor: MI, 1981.
49. Marshall Sahlins, *Stone Age Economics*, Chicago, 1972: s. 141.
50. Antik Hawaii'deki tapınakların hiyerarşisi için bakınız Valerio Valeri, *Kingship and Sacrifice: Ritual and Society in Ancient Hawaii*, Chicago, 1985.
51. Sahlins, *Social Stratification*, s. ix.

Batı'da Patlama: 19. Yüzyıl Yerleşimci Toplumlarının Patlama ve Çöküş Döngüleri

JAMES BELICH

Amerikan Uzak Batısı üzerine yazılan diğer pek çok makalede olduğu gibi bu makalede de Amerikan Uzak Batısı'nda yaşanan olağanüstü büyüme süreci kısmen açıklanmaya çalışılacaktır. Bu kutsal görevin ortaya çıkış tarihi 1980'lerde "Yeni Batı" tarihçilerine, 1890'larda Frederick Jackson Turner'a ve hatta ondan da öncesinde 1830'larda Alexis de Tocqueville'e dek uzanır. Bu tarihçilerin bir kısmı Amerika'nın varlığının özünü, ona sahip olduğu güçleri bahşeden Kutsal Kâse'nin kaynağını sınıra yakın bölgelerde aradılar. Fakat bu süreçte daha büyük bir tarihsel meseleyi, Batı'daki şiddetli büyümeyi de ele almaktan geri kalmadılar. 1790 yılında Appalaş Dağları ile Mississippi Nehri arasında kalan bölgede yüz dokuz bin Amerikalı yerleşimci yaşamaktaydı. 1920'de ise aynı bölgenin nüfusu altmış iki milyona ulaşmıştı[1] ve söz konusu nüfus taşralı yoksullardan değil, dünyanın en zengin insanlarından meydana geliyordu. Appalaş Dağları'nın batısında yer alan bu bölgede, nüfusu 1830 yılında yalnızca yüz iken doksan yıl sonra 2,7 milyona ulaşacak olan Chicago gibi dev kentler de yer almaktaydı. Appalaş Dağları'nın batısında görülen bu nüfus patlaması, belki de insanlık tarihi

boyunca gerçekleşen en büyük patlamaydı ve bu patlamanın Amerikalıları böylesine büyülemesi hayli doğaldı. Ancak, Amerikan Uzak Batısı'nın kendisiyle aynı dönemde, aynı anne babadan doğan ve tıpkı onun gibi muhteşem bir büyüme sürecinden geçen unutulmuş bir ikizi vardı: daha sonraları "beyaz dominyonlar" adı verilen Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda ve Güney Afrika'da Avrupalı yerleşimcilerin çoğunlukta olduğu bölgelerin birleşimiyle meydana gelen eski Britanya kolonileri. Parçalı bir yapıya sahip olan eski Britanya kolonilerinde 1790 yılında yalnızca iki yüz bin civarında Avrupalı yerleşimci yaşarken 1920 yılında nüfus yirmi dört milyona ulaşmıştı. Çoğunluğu Britanyalılardan ve İrlandalılardan oluşan bu nüfus, Amerikan Uzak Batısı'nın nüfusuna kıyasla sayıca az olsa da unutulmuş bir ikiz için hiç de fena değildi.[2] Eski Britanya kolonilerinde de nüfusun hızla arttığı Melbourne, Sydney, Toronto ve Cape Town gibi şehirler vardı ve bu şehirlerde yaşayan beyaz vatandaşlar da dünyanın en zengin insanları arasında yer alıyordu.

1870'lerde başlayan bu uzun vadeli yerleşim patlamaları, İngilizce konuşulan kolonilerin ötesine geçti. Bu patlama dalgalarının yayıldığı yerler arasında Mançurya, Uruguay ve Brezilya'nın bazı bölgeleri gösterilse de bu bölgelerdeki yayılım yalnızca ihtimal dâhilindedir. Arjantin ve Sibirya'da ise bu dalgalar son derece belirgin ve açık bir şekilde gözlemlenmektedir. Post ve yün ihraç faaliyetlerine ve 1820'lerde ülkeye yabancı yatırımcıların akın etmesine rağmen Arjantin'de yönetici sınıfın beklediği büyüme, 1870'lere kadar gerçekleşmemiştir. Fakat 1870 itibarıyla Arjantin'in merkezinde yer alan Pampa bölgesinde bir yerleşim patlaması baş göstermiş; Arjantin'in nüfusu 1869'da 1,8 milyonken 1914 yılında yaklaşık dört katına çıkarak sekiz milyona ulaşmıştı ve bu nüfusun %90'ından fazlası Avrupalıydı.[3] Nüfus artışının en fazla olduğu Buenos Aires ve Santa Fe'nin toplam yüzölçümü sekiz katına

çıkmıştı. İngilizce konuşulan kolonilerde olduğu gibi bu Güney Amerika kentlerinde de hem ekonomik büyüme hem de nüfus artışı bir arada yaşanmıştı. Arjantin'in başkenti Buenos Aires melez bir kentti: Britanya, kente önce para yatırımı yapmış ve sonraları kentte çeşitli ekonomik pazarların oluşmasını sağlamış; İtalya ve İspanya ise kente göçmen tedarik etmişti.[4] Fakat bu, İspanyolca konuşan nüfusta aynı şiddette bir artış yaşanmadığı anlamına gelmiyor. 1914'te "Güney Yarım Küre'nin Paris'i" Buenos Aires'te bir buçuk milyondan fazla insan yaşıyordu ve metro sistemi dahi kurulmuştu. Arjantin, "ileride Amerika'nın bugünkü konumuna erişme" hedefini gerçekleştirecek gibi görünüyordu.[5]

Benzer bir büyümeye Rusya'nın "Vahşi Doğu'su" Sibirya'da da rastlamak mümkün. 3,1 milyon olan Sibirya nüfusu, 1863-1914 yılları arasında üç katına çıkarak on milyona ulaştı. %80'i Rus olan bu nüfustaki artış 1890'larda ve 1900'lerde, Güneybatı ve Güneydoğu Sibirya'da en yoğun biçimiyle kendini gösterdi.[6] Tıpkı Amerika kıtasında olduğu gibi Sibirya'da da nüfus artışı, beraberinde şehirleşmeyi getirdi. 1885 ila 1910 yılları arasında Uzak Doğu Rusyası'ndaki Vladivostok kenti yedi kat, "Sibirya'nın New York'u" Blahoveshchensk altı kat, "Sibirya'nın Paris'i" İrkutsk ise üç kat büyüdü. Opera binası, katedralleri, otuz dört okulu ve elektrikle aydınlanan ahşap barakalarıyla İrkutsk. "tıpkı Batı Amerika'nın mantar gibi büyüyen şehirlerine benziyordu." Tarım aletleri satan bir Amerikalının 1901'de öne sürdüğüne göre Sibirya, altın avcılarının mesken tuttuğu "Kaliforniyalar"* ve Çin'den gelecek "Sarı Tehlike" ile "ikinci bir Amerika" olacaktı.[7]

On dokuzuncu yüzyılda meydana gelen bu olağanüstü yerleşim patlamaları düzenli bir büyüme şeklinde değil, üç aşama-

* The Californias; Üç Kaliforniya ya da İki Kaliforniya olarak da adlandırılan Kaliforniyalar, Amerika'nın Kaliforniya eyaleti ile Meksika'nın Aşağı Kaliforniya ve Güney Aşağı Kaliforniya eyaletlerini içine alan Kuzey Amerika bölgesidir. (yay. n.)

dan oluşan patlama, çöküş ve "kurtarıcı ihracat" döngüleriyle gerçekleşiyordu. İlk aşamada beş ila on beş yıl süren devasa bir patlama, geniş sınır bölgelerinde nüfusun yalnızca on yılda en az iki katına çıkmasını sağlıyordu. Bu sınır bölgelerinde yaşayan toplumlar, ticari malları ve sermayeyi ihraç değil ithal ediyorlardı. Ekonomik pazar son derece dinamikti ve ticarileşmişti ancak yerel bir çerçevenin dışına çıkamıyordu. Bir önceki yıl sınır bölgesine yerleşenler, bir sonraki yıl yerleşenlere mal tedarik ederek para kazanıyor ve bir yıl sonra gelecek olanlar için hazırlık yapıyorlardı. İkinci aşamada ani bir "çöküş" yahut "panik" sürecine girilmesiyle bölgenin büyüme oranında ani bir düşüş yaşanıyor; patlama döneminde kurulan çiftlik ve işletmelerin yarısına yakını iflas ediyordu. Üçüncü ve son aşama olan "kurtarıcı ihracat" aşamasında buğday, pamuk ve odun gibi temel geçim maddeleri uzaktaki bir büyükşehre toplu ihraç edilerek yıkılan ekonominin molozlarından güç bela yeni bir sosyoekonomik düzen inşa ediliyordu. Nihayetinde ekonomi düzeliyor ve eskiye oranla çok daha yavaş olsa da büyümeyi sürdürüyordu. İhracat yapılan büyükşehirle iyi ilişkiler ve şehre olan bağlılık, bu son aşamada patlama dönemine kıyasla oldukça artıyordu.

Büyüme ve kalkınmanın bir arada görüldüğü, para ve göçmen miktarının hızla arttığı ve kırsal yerleşmelerin yanı sıra giderek büyüyen şehirlerin de kurulmaya başlandığı ilk tam patlamalar, 1815 yılı civarında Amerika'nın Eski Kuzeybatı ve Eski Güneybatı*

* Bağımsızlık Savaşı'ndan zaferle çıkan Amerikan kolonileri, Britanya güçlerinin geri çekildiği bölgelere doğru ilerledi ve bu bölgeleri de yeni kurulacak devletin topraklarına kazandırdı. Eski Kuzeybatı ve Eski Güneybatı bu savaş sonrası süreçte ortaya çıkmış iki coğrafi bölgeydi. Eski Kuzeybatı bölgesi bugünkü Ohio, Indiana, Illinois, Michigan ve Wisconsin eyaletleri ile Minnesota'nın kuzeydoğusunu; Eski Güneybatı bölgesi ise kuzeyde Ohio Nehri, güneyde Meksika Körfezi, batıda Kızıl Nehir ve doğuda Virginia, Kuzey Carolina ve Georgia eyaletlerinin batı sınırları arasında kalan bölgeyi kapsamaktaydı. (yay. n.)

bölgelerinde başladı; aynı dönemde Kuzey Kanada'da da benzer bir patlama sürecinin başladığı düşünülse de bunun doğruluğu henüz kanıtlanmamıştır. Bazı patlamalar, yavaş ve istikrarlı nüfus artışının ve yerleşmelerin yaşandığı uzun dönemler sonrasında gerçekleşti. Örneğin Batı Avustralya ve Britanya Kolumbiyası sırasıyla 1820 ve 1840 yıllarında kurulmalarına karşın iki bölgede de 1880'li yıllara dek herhangi bir patlama yaşanmadı. Patlama kavramı nüfusu hâlihazırda fazla (örneğin en az yirmi bin olan) bir popülasyonun nüfusunun on yılda en az iki katına çıkması olarak tanımlandığında birçok Batı Amerika eyaletinin, birçok Britanya yerleşimci kolonisinin ve Arjantin ile Sibirya'nın bazı bölgelerinin bu üç aşamalı yerleşme sürecinden en az bir kere geçtiklerini söylemek mümkündür. Tablo 2.1'de iki düzineden fazla patlama vakasına yer verilmiştir. Bu vakaların bazı detaylarının doğruluğu şüpheli olsa da genel resme bakıldığında sağlam bir örüntünün varlığı aşikârdır.

Her patlama, gücünü bir veya birden çok büyükşehirden ilgili sınır bölgesine yapılan toplu para, insan, ticari mal, bilgi ve yetenek aktarımından almaktaydı. Bu yüzden gemiler, yük trenleri ve demiryolları gibi ticari mal ve insan aktarıcıların sayısının birdenbire hızla artması ve edebiyat, bankalar, gazeteler, postaneler ve göçmenlerin sahip olduğu işletme ve örgütler gibi bilgi, para ve yetenek aktarıcıların kısa sürede hızla yaygınlaşması bu patlamaların en belirgin ayırt edici özellikleri arasında yer alıyordu. Bunlar çoğunlukla şehir bazlı faaliyetlerdi. Mexico City'deki gibi hâlihazırda yerleşik bir nüfusu olmayan bölgelerde normal yerleşimle büyükşehirlerin kurulması birkaç yüzyıl sürerken patlama usulü yerleşmelerde bu süre birkaç on yıla kadar düşüyordu. Cincinnati ve Winnipeg gibi erken gelişen şehirler, ileride ihracat faaliyetleriyle öne çıkacak olsalar da patlama dönemlerini uzaktaki bir

büyükşehre ihracat yaparak değil, sınırlardaki patlama yaşayan bölgelerden ithalat yaparak geçiriyorlardı. Sürünün lideri Chicago ise iki ticari faaliyeti bir arada yürütüyor; hinterlandındaki patlama yaşayan bölgeleri ihracata yönlendirirken kriz yaşayan bölgeler için ithalatı teşvik etmişti. Bu durum, Chicago'da yaşanan olağanüstü büyümeyi açıklamaktadır. Patlama dönemindeki sınır bölgelerinin bölgeye ticari mal girişinin gerçekleştiği ve bölgenin siyasi sınırlarının dışında kalan geçiş bölgelerine sahip olmaları muhtemeldir. Louisiana'nın New Orleans kenti, 1840'larda ve 1850'lerde Teksas'ın geçiş bölgesi olarak işlev görmüştür. Benzer şekilde Güney Kanada'da yer alan Montreal şehri de 1815-1819 yılları arasında patlama dönemi yaşayan Yukarı Kanada'nın geçiş bölgesi işlevi görmüştür.[8]

Patlama dönemlerinde eski ihracat faaliyetleri sürdürülebilir veya yenileri ortaya çıkabilirdi ancak ihracat sektörünün büyüklüğü önemli değildi. Ekonomik açıdan asıl önemli olan şey büyümenin kendisi; bölgeye insan, para ve mal akışının sağlanması, bu akış sürecinin yönetilmesi ve teşvik edilmesi, akışın zayıfladığı yerlerde yeniden canlandırılması; bölgeye göçmen takviyesi, gelen göçmenlerin barınması ve desteklenmesi, yeni çiftliklerin açılması, yeni kentlerin, çiftliklerin ve ulaşım altyapılarının inşa edilmesi, inşaatların desteklenmesi ve inşaat malzemelerinin tedarikiydi. Büyümenin beraberinde daha çok büyümeyi getirdiği bu sürece gelişim endüstrisi adı verilmektedir.[9]

Ulaşım altyapısının inşa edilmesi, gelişim endüstrisinin önemli bir unsuruydu. İster devlet eliyle ister özel girişimlerle yapılsın, çoğu ulaşım projesi büyükşehrin verdiği kredilerle ve ihraç edilen tahvillerle finanse edilirdi ancak bu projelerin girdileri (işçi gücü, hayvan gücü, bu iki güç kaynağının beslenmesi ve odun gibi hammaddelerin tedariki) yerel kaynaklardan karşılanıyordu. Bu yüzden bu projeler çifte işlev görüyordu: Projelerin sonucunda

iletişim hızlanıyor ve pazarlara ulaşım sağlanıyordu; projenin hayata geçirilme süreci ise bölgedeki işletmeleri destekliyordu. Projelerin hayata geçirilme süreçlerinin en az çıktılar kadar önemli olduğu düşünüldüğünde kâr getirmeyeceği ispatlanan veya yerel rekabet sonucu ihtiyaç fazlası inşa edilen yol, demiryolu ve kanalların boşa gitmediğini söylemek mümkün. Erie Gölü'ne kıyısı olan üç farklı kentin yöneticileri, 1830'larda Ohio Kanalı Projesi yönetim kurulunu ikna ederek kanalın kendi kentlerinde sonlanacak şekilde inşa edilmesini sağladılar.[10] Bu durum, projenin verimliliğini üçte iki azalttı ve maliyetini üç katına çıkardı ancak kanalın inşaatı sırasında kurulan çiftlik, üretim ve iş gücü pazarları "gelişimin" de üç katına çıkmasını sağladı. Arjantin'de 1880'lerde yaşanan patlamanın en şiddetli olduğu dönemde "yirmi bir küsur özel şirket ve üç eyalet sınırı, kaotik bir rekabet içindeydi." 1890'larda "yıllar süren fedakârlığın ardından Arjantin; düzgün koordine edilmemiş, kimi yerleri fazlaca inşa edilmişken kimi yerlerinde hiç inşaat çalışması yapılmamış, üç farklı hat açıklığına sahip bir demiryolu hattına kavuştu."[11] Kimi gözlemciler bu işlev bozukluğunu Latin Amerikalıların tez canlılığına yorsa da İngilizce konuşulan bölgelerde gerçekleşen demiryolu inşaatı patlaması da Arjantin'deki patlamayla benzer özellikler gösteriyordu ve Arjantin'de inşa edilen demiryolu projelerinin büyük bir kısmı Britanyalılar tarafından planlanıp finanse ediliyordu.

Çok sayıda demiryolu projesinin olabildiğince hızlı tamamlandığı inşaat patlaması büyük bir endüstri yarattı. 1850'li yıllarda Yukarı Kanada'daki erkek iş gücünün %15'e yakını demiryolu inşaatlarında aktif çalışıyordu.[12] 1890'lı yıllarda inşa edilen Trans-Sibirya Demiryolu Hattı "Sibirya'nın endüstriyel üretiminin sermaye değerini yaklaşık yirmi kat artırdı."[13] Yeni Zelanda'da 1871-1900 yılları arasında demiryolu inşaatına harcanan para, ülkenin sermaye birikiminin %40'ından fazlasına

Tablo 2.1 **Yerleşim patlamaları, çöküşler ve "kurtarıcı ihracat"**

Patlama-Çöküş tarihleri	Bölge	İhracat yapılan şehir	İhraç edilen ürün
	Amerika Birleşik Devletleri		
Birinci Patlama: 1815–1819	Eski Kuzeybatı, Eski Güneybatı	Cincinnati, New Orleans	Pamuk, füme domuz eti
İkinci Patlama: 1825–1837	Eski Kuzeybatı, Eski Güneybatı	Cincinnati, St. Louis, New Orleans	Pamuk, füme domuz eti, tahıl
Üçüncü Patlama: 1845–1857	Eski Kuzeybatı, Orta Batı Teksas, Kaliforniya	St. Louis, Chicago, San Francisco	Tahıl, füme domuz eti, altın
Dördüncü Patlama: 1865–1873	Orta Batı	Chicago	Tahıl, füme domuz eti, büyükbaş hayvan
Beşinci Patlama: 1878–1887/93	Orta Batı, Uzak Batı Teksas	Chicago, Denver, Minneapolis,	Tahıl, kırmızı et
Altıncı Patlama: 1898–1907/13	Uzak Kuzeybatı, Güney Kaliforniya, Oklahoma	Seattle, Los Angeles	Tahıl, odun, meyve
	Kanada		
Birinci Patlama: 1815–1819/21?	Eastern Townships bölgesi? Ontario'nun bazı bölgeleri	Montreal	Odun
İkinci Patlama: 1829–1837/42	Ontario, New Brunswick	Toronto, Saint John	Odun
Üçüncü Patlama: 1844–1848	Ontario	Toronto, Hamilton	Buğday, odun
Dördüncü Patlama: 1851–1857	Ontario	Toronto, Montreal	Buğday, peynir
Beşinci Patlama: 1878/85–1883/93	Manitoba, Britanya Kolumbiyası	Winnipeg, Vancouver	Buğday
Altıncı Patlama: 1898–	Britanya Kolumbiyası, Preri	Regina, Saskatoon,	Buğday, odun

Avustralya			
Birinci Patlama: 1828–1842	Tazmanya, Yeni Güney Galler	Hobart, Sid ney	Yün
İkinci Patlama: 1848–1867	Batı Avustralya ve Tazmanya hariç her yer	Melbourne, Sidney, Adelaide	Yün, altın, buğday
Üçüncü Patlama: 1872–1879/91	Victoria'nın iç kesimleri ve YGG, Queensland	Brisbane	Yün, buğday, et, süt ürünleri
Dördüncü Patlama: 1887?–1913	Batı Avustralya	Perth	Altın, yün, buğday
Yeni Zelanda			
Birinci Patlama: 1850–1867	Güney Adası	Dunedin	Yün
İkinci Patlama: 1870–1879/86	Güney Adası, Kuzey Adası	Auckland, Wellington	Et ve süt ürünleri
Güney A rika			
Birinci Patlama: 1855–1865	Cape	Port Elizabeth	Yün
İkinci Patlama: 1870–1882	Cape	Kimberley, East London	Elmas
Üçüncü Patlama: 1886-1899	Cape, Natal, Transvaal	Cape Town, Johannesburg	Altın
Arjantin			
Birinci Patlama: 1865–1873	Buenos Aires	Buenos Aires, Rosario	Yün
İkinci Patlama: 1878–1890	Buenos Aires, Santa Fe	Buenos Aires	Tahıl
Üçüncü Patlama: 1896–1913	Buenos Aires, Santa Fe, La Pampa	BA, Cordoba, Mar Del Plata, Tucuman	Kırmızı et
Sibir a			
Birinci Patlama: c. 1885–1899	Orta ve Doğu Sibirya Doğu	Blagoveshchensk	Buğday
İkinci Patlama: 1906–1914	Sibirya, Uzak Doğu Rusyası	Chita, Vladivostok, Harbin	Tereyağı

tekabül ediyordu.[14] Viktoryen ekonominin asıl numarası, kendi kendini inşa etmesiydi. Victoria Dönemi ekonomisinin zirveyi gördüğü 1888 yılında yalnızca konut inşaatına harcanan para, "kolonideki tüm özel yatırımların toplamının beşte dördünden biraz fazlaydı."[15] Melbourne gibi inşaatlarda tuğla kullanan istisnai bölgeler olsa da çoğu yerleşimci koloni ahşap evler inşa ediyordu ve küflenme, çürüme, yangın gibi sebepler yüzünden evler sık sık yıkılıp yeniden inşa ediliyordu. "San Fransisco, en az dört kez yanıp kül olmuş ve yeniden inşa edilmişti."[16] Bir tahmine göre 1815-1915 yılları arasında Kanada ve Amerika Birleşik Devletleri'nde toplam iki yüz doksan adet büyük yangın çıkmıştı ve Yeni Zelanda'daki ve Sibirya'daki patlama yaşayan kentlerde de sık sık yangınlar çıkıyordu.[17] Bu yangınlar bölge halkını sarsıntıya uğratsa da bu kullan-at şehirlerin yeniden inşa edilmesi ekonomiyi canlandırıyordu.

Gelişim endüstrisinin bir başka temel unsuru, inşaat ve paketleme malzemeleri tedarik eden ve yerel pazarlara yakıt sağlayan ormancılık sektörüydü. On dokuzuncu yüzyılda, özellikle patlama dönemlerinde ve bilhassa yerleşimci toplumlar arasında odun tüketimi bir hayli fazlaydı. 1859'da dört bin Amerikan lokomotifinin yalnızca %10'unda yakıt olarak kömür kullanılırken geri kalan %90'ında odun kullanılıyordu.[18] Buharlı gemilerde ve benzer şekilde Kanada, Sibirya ve Avustralasya'da da birincil yakıt malzemesi odundu. Nüfusun on yılda ikiye katlandığı toplumların ev, kent binası, çiftlik binası ve çit ihtiyacı normal büyüyen toplumlarınkinden kat kat fazlaydı. Madencilik ve ulaştırma projelerinde de yüksek miktarlarda odun kullanılıyordu. Yollar bazen kalaslardan ve odunlardan tabiri caizse "örülüyor", köprüler ve telgraf direkleri tahtadan yapılıyor, kanallar odun destekler üzerine inşa ediliyor, demiryolları traverslerle destekleniyor ve hayvanların raylara girmemesi için rayların etrafına ahşap çitler

çekiliyordu. Her bir kilometre demiryolu hattı için bin altı yüz elli travers kullanılması ve bu traverslerin her altı yılda bir yenilenmesi gerekiyordu. Tüm bu odun tüketimine bir de ekilecek arazi oluşturmak için kesilen milyonlarca ağaç eklendiğinde yerleşimci patlamalarının ormanları nasıl bu denli tükettiğini görmek mümkün. 1850'lerde Amerika'da yaşanan yerleşimci patlaması 161.874 kilometrekarelik bir alanın ormansızlaşmasına, yani neredeyse İngiltere büyüklüğünde bir ormanlık alanın yok olmasına yol açtı.[19] Patlama dönemlerinde ormancılık, odun ihracatının düşük olduğu dönemlerde dahi çok büyük bir iş alanıydı.

Patlama dönemi gelişim endüstrisinin üçüncü unsuru çiftçilik ve tarım arazilerinin açılmasıydı. 1850'lerdeki patlamada Amerikan Uzak Batısı'ndaki iş gücünün çeyreği, ormanların kesilerek tarım arazilerinin açılması ve çiftlik binalarının inşa edilmesi için kullanılıyordu. Ekonomik büyüme açısından önemli olan bu çiftliklerde yapılan üretim değil, çiftlik *yapmanın* kendileriydi.[20] Sermayesi yetersiz çiftçiler çiftlik içinde ve dışında sık sık başka işlerde çalışırdı ve patlama dönemleri bu çiftçilere pek çok farklı iş kapısı sunmaktaydı. Söz konusu "çiftçiler", bazen çiftlikte işlerin durulduğu sezon bitimlerinde ve bazen sezon ortasında tarlayı ailelerine, aileyi yöneten güçlü kuvvetli hanım ağalara bırakıp yol, kanal ve demiryolu inşaatlarında ve hatta üretim işlerinde çalışırlardı. Diğerleri ise ya odun endüstrisinde mevsimlik işçi olarak çalışır ya da "ek iş" olarak ağaçlardan odun, kütük gibi ürünler elde ederek bunları satarlardı. Çiftçilerin iş gücüne ve çiftlik dışında üretilen ürünlere olan talep patlamanın kendisinden kaynaklanıyordu. Aynı şeyi çiftlik içi ürünlere olan talep için de söylemek mümkündü.

Tarım tarihi, yerleşimcilerin çiftçilik anlayışlarının yarı geçimlikten uzun vadeli ithalat faaliyetlerine doğrudan geçiş yaptığını varsayma eğilimindedir. Zaman zaman kısa ömürlü

bir tür "yerleşimci pazarı" veya "gecekondu pazarının" ortaya çıktığı kabul edilse de bu pazarlara genel ekonomik çerçevede önemli bir yer atfedildiği nadirdir. Tarım tarihçileri arasında yaygın olan bu genel varsayımların aksine patlama döneminde çiftçilik bir hayli ticari ve dinamik olsa da pazar yerel kalmıştı. Yerel pazar oldukça büyüktü; bu yüzden patlama dönemi on beş yıl kadar sürebilirdi. İnşaat ve ormancılık sektörleri ve bu sektörlerde çalışan her meslekten insan, tıpkı kuruluş aşamasındaki şehir popülasyonları ve göçmen çiftçiler gibi çok miktarda et, ekmek, likör ve deri tüketiyorlardı. Ayrıca deri üretimi için hayvancılık yapılması ve bu hayvanların beslenmesi için bolca tahıl üretilmesi gerekiyordu ve bu ihtiyaç, dev bir "besicilik" pazarının da oluşmasını sağlıyordu. Patlama dönemindeki çiftçilik faaliyetlerinin bambaşka bir boyutu daha vardı. Koşum hayvanları ve bu hayvanların beslenmesi çok önemli fakat bir şekilde göz ardı edilen bir çiftlik ürünü kategorisiydi. Amerika Birleşik Devletleri'nde 1850'lerde kullanılan tüm iş gücünün yarısından fazlası, çiftliklerde yetiştirilen atlar tarafından karşılanıyordu. Özellikle patlama döneminden geçen sınır toplumlarındaki yerleşimciler, at ve öküz gücüne fazlasıyla ihtiyaç duyuyorlardı. 1821'de (patlama dönemi öncesi) Yeni Güney Galler'de her bir ata karşılık sekiz yerleşimci vardı. 1851'de patlama dönemine girildiğinde bu oran at başına bir buçuk yerleşimciye fırlamıştı.[21] Aynı dönemde Britanya'da aynı oran, her bir ata karşılık on iki kişiydi.[22] Güney Carolina'da patlamanın görülmediği 1860 yılında her koşum hayvanına karşılık dört buçuk yerleşimci vardı. Patlamanın yaşandığı Teksas'ta ise insan sayısı ile koşum hayvanı sayısı neredeyse eşitlenmişti.[23] Sibirya'da her yüz kişiye karşılık seksen beş –ki bu oran, Rusya'nın Avrupa'daki topraklarında yaşayan toplumlara kıyasla oldukça fazlaydı–, Arjantin'de ise her yüz kişiye karşılık yüz on beş at bulunuyordu.[24] Koşum hayvanlarının verimli çalışabilmeleri için

yeterli miktarda yulaf, saman ve mısır ile beslenmeleri gerekiyordu ve çiftçiler bunların üretiminden de sorumlulardı. Patlama dönemlerinde besi yemi üretimi için ayrılan tarlaların yüzölçümü, buğday üretimine ayrılanların yüzölçümünü geçiyordu. Yani on dokuzuncu yüzyıl çiftçileri yalnızca çiftçilik yapmıyor, aynı zamanda dönemin motorlu taşıtlarını ve bu taşıtları çalıştıracak yakıtı da üretiyorlardı.

Gelişim endüstrisinin diğer unsurları ya da başka bir tabirle müttefikleri arasında para, göçmen ve ithal mal tedariki yer alır ve bu üç endüstrinin her biri, kendi içlerinde büyük endüstrilerdir. Balina avcılığının ve çeşitli hayvanların kürk ve postları için avlanmasının tarihçesi patlama dönemi öncesine uzansa da patlama dönemine girilmesiyle bu avcılık faaliyetlerinde büyük bir artış gözlenmiştir. Bu artış, bazı türlerin neslinin yerel ölçekte tükenmesine yol açacak kadar fazladır. Örneğin Amerika'daki dördüncü ve beşinci patlamalar, bizonların neslinin neredeyse yok olmasına yol açmıştır. Değerli madenler ve özellikle altın arayıcılığı patlama dönemlerine sık sık eşlik etse de bu arayış faaliyetlerinin patlama dönemlerini başlatan etkenler arasında yer aldıkları söylenemez. Yeni Zelanda'nın Victoria bölgesinde ve Güney Adası'nda patlama dönemi, 1851 ve 1861'de altın madenlerinin keşfedilmesinden çok önce başlamıştı ve benzeri bir durum, 1880'ler ve 1890'ların Sibirya "Kaliforniyaları" için de söz konusuydu. 1848 yılında altın avcılığının tavan yaptığı Kaliforniya'da bile ilk altın arama çalışmaları Sutter Madenleri'nde değil, Sutter'ın Kereste Fabrikası'nda başlamıştı. Yerlilere ve bölgeye daha önce yerleşen Avrupalılara karşı yapılan savaşlarda inşa edilen düzinelerce kale, getirilen binlerce asker ve harcanan milyon dolarlar da zaman zaman patlamaları tetikleyerek gelişim endüstrisinin büyümesine katkı sağlamışlardır.

* * *

Panik veya iflas dönemleri olarak da bilinen çöküş dönemleri, yerleşim ritminin en belirgin noktası ve âdeta buz dağının apaçık görünen yüzüdür. Amerikan Uzak Batısı 1819, 1837, 1857 ve 1893 yıllarında yaşanan çöküşlerin ekseninde bugüne dek en az beş büyük patlama, çöküş ve kurtarıcı ihracat döngüsünden geçmiştir. 1913'te çöküş dönemine girilmesiyle sona eren bir sonraki patlama iki patlama niteliğindedir çünkü 1907 yılında bir dönem içi çöküşe daha sahne olmuştur. Kanada'da da Amerika'daki gibi 1860 öncesi büyük çöküşler gerçekleşmiş; fakat Amerika'dan farklı olarak Kanada, 1860'larda ve 1890'larda yalnızca küçük patlamalara ve 1897-1913 yılları arasında batı düzlüklerinde meydana gelen son derece şiddetli bir patlamaya daha sahne olmuştur. Güney Afrika 1865, 1882 ve 1899'da; Avustralya 1842 ve 1866 yılları ile 1890'ların başlarında; Arjantin ise 1873, 1890 ve 1913'te çöküş dönemlerine girmiştir. Sibirya'da da 1899-1900 yıllarında en az bir büyük çöküş yaşanmıştır. Çöküş dönemleri kimi zaman aynı ülkenin farklı yerel bölgelerinde farklı dönemlere rastlamış; örneğin Yeni Zelanda'da Güney Adası 1879-1880 yıllarında çöküşe geçerken Kuzey Adası 1886 yılında çöküş dönemine girmiştir. Günümüzde bu çöküş dönemlerinin varlığını inkâr eden iktisat tarihçisi sayısı çok azdır; bilakis, kimi tarihçiler yeni çöküş dönemleri keşfederek bu listeyi genişletmektedirler. Fakat çöküntülerin gerçek ücretlerin düştüğü ve ekonomilerin aslında küçülmeye başladığı teknik bunalımları tetikleyip tetiklemediklerine ilişkin tartışmalar, bu çöküntülerin olduklarından daha önemsiz gösterilmelerine yol açmaktadır.[25] Geri dönüp bakıldığında kişi başına düşen geliri yüksek tutabilmek adına fiyatlar düştükçe maaşların da düşürüldüğünü ve ekonomilerin tüm dönemlerde az da olsa büyüdüklerini söylemek mümkündür. Fakat teknik bunalımları tetikleseler de tetiklemeseler de bu çöküşlerin birer dönüm noktası oldukları inkâr edilemez. Çöküş dönemleri böl-

gelerin büyüme oranını sıfıra veya eksi değerlere düşürmese de bu oranın önemli ölçüde azalmasına yol açmıştır. Milwaukee'de 1855-1857 yılları arasında yaşanan üç yıllık patlama döneminde nüfus %44,5 artmışken 1858-1960 yılları arasında yine üç yıl süren çöküş döneminde bu oran %2,8'e gerilemiş,[26] bölgedeki çiftlik ve işletmeler toplu hâlde iflas etmişlerdir.

Amerika'da 1819 yılında yaşanan çöküş, 1810'larda kurulan yüzlerce yerel bankanın iflasıyla sonuçlandı.[27] Avustralya'daki 1891 çöküşü altmış beş büyük bankadan elli dördünün -otuz dördü bir daha açılmamak üzere- kapanmasına yol açtı.[28] Amerika'da 1893 çöküşünde beş yüz yetmiş üç banka ve sekiz bin yüz beş büyük işletme iflas etti.[29] 1865 çöküşü sonrası "Güney Afrika'nın tamamının iflas vaziyetinde olduğu" iddia edildi.[30] Arjantin'de 1873-1877 yılları arasında dört yüz küsur Arjantin ve Anglo-Arjantin şirketi iflas etti ve 1890 patlaması sonrası en az üç yüz şirket daha bu iflas dalgasına katıldı.[31] 1900 çöküşü Sibirya'da en az elli beş büyük işletmenin iflasıyla sonlandı.[32] Orta Batı'da çiftçiler, 1830-1890 yılları arasında toplam dört çöküş yaşadılar. "Toplumun ne kadar zamandır varlığını sürdürdüğüne bakılmaksızın on yıl içinde tüm yeni çiftçi gruplarının %50 ila %80'i bölgeyi terk etti."[33] Kanada'nın Maritime bölgesinde de çiftçilerin yarısına yakını 1840'lara girerken yaşanan çöküş sonrası tarlalarını terk etmek zorunda kaldılar.[34] Kentler de çöküşlerin yıkıcı etkilerinden nasibini aldı. Kent merkezleri birer birer hayalet kasabalara dönüştü. "Küçülerek gelişmemiş bölgelere, tarlalara ve banliyölere dönüşen kentler dışında Los Angeles'ta 1884-1888 arası kurulan yüzden fazla kentten altmış ikisi yok oldu."[35] Çöküş dönemlerinde ortaya çıkan hayalet kasabaların Amerika'ya özgü olduğu söylense de Yeni Zelanda, iki yüz kırk hayalet kasabasıyla bu savı çürütmektedir.[36]

Çöküş dönemleri genellikle iki ile on yıl arası sürüyordu ve yıkılan ekonominin parçaları çöküş döneminde bir araya gelerek daha sabit ve mütevazı bir "kurtarıcı ithalat" ekonomisi oluşturuyordu. Böylece ekonomide yeni hedef büyüme değil, bir iki büyükşehir pazarına bir iki temel geçim maddesinin toplu ihraç edilmesi olarak yeniden belirleniyordu. Ekonominin çöktüğü bölgelerde tüm düzenekler altüst olmuştu. Çöküş dönemi sonrası ayakta kalmayı başaran küçük çiftlik sahipleri çöken komşularının varlıklarını satın alıyor; büyük varlıklar parçalanarak daha uygun orta boy birimlere dönüşüyorlardı. Üretim geniş alanlara yayılırken temel geçim maddelerinin üretimi ve dağıtımı dev mezbaha, değirmencilik, demiryolu ve nakliye şirketleri ile kartellerinin elinde toplanıyordu. Üretim ve işleme/dağıtım işinde başarı, bir bakıma çöküş döneminde ayakta kalamayanların başarısızlıkları üzerine kuruluyordu. İflas edenlerin varlıkları yok pahasına satılıyordu. Bu ikili yatırım, patlama usulü yerleşmelerin kaynağını yalnızca patlamalardan değil aynı zamanda çöküşlerden de aldığını ortaya koymaktadır.

Kurtarıcı ihracat, kimi zaman hâlihazırda süregelen ihracat faaliyetlerinin bir anda artması şeklinde kendini gösterir. Çöküş dönemi sonrası ürün hacminde gözlenen artış, satış fiyatlarının düşürülmesiyle ortaya çıkan mali açığı kapatır. 1842 yılında Kanada'dan Britanya'ya ihraç edilen odun miktarı iki yüz altmış beş bin ton ile hâlihazırda yüksek iken aynı yıl yaşanan çöküş sonrası 1845'te bu rakam altı yüz sekiz bin tona çıkmıştır.[37] Amerika'nın güneyinde 1818'de altmış bin tondan az olan yıllık pamuk üretimi 1819'de yaşanan çöküşün ardından 1826'da yüz altmış altı bine fırlamıştır. Hâlihazırda süregelen ihracat faaliyetlerindeki artışın yanı sıra zaman zaman çöküş sonrası yeni ihracat faaliyetleri de ortaya çıkmıştır. 1857 çöküşü sonrası Amerika'nın Orta Batısı'ndan Doğusu'na demiryoluyla çiftlik hayvanları ihraç edilmesi ve

1880'lerde Avustralasya'dan Britanya'ya denizden soğutulmuş et ihracatı yapılması bu yeni ihracat faaliyetlerine örnek gösterilebilir. Çöküş sonrası dönemde yerleşimci ekonomilerde temel geçim maddelerinin üretimi, işlemesi ve nakliyesi işleri baskın gelmeye başladı. Başlangıç ve bitiş noktaları belirli olan patlama dönemlerinin aksine kurtarıcı ihracat dönemi kümülatifti ve belirli sınırları yoktu. Orta Batı, Kuzeydoğu'ya sırasıyla dört yeni ürün; 1819 çöküşü sonrası New Orleans üzerinden füme domuz eti ve tahıl, 1837 sonrası kanallar ve Büyük Göller (Superior, Michigan, Huron, Erie ve Ontario Gölleri) aracılığıyla buğday, 1857 sonrası demiryolu ile çiftlik hayvanı ve 1873 sonrası soğutmalı vagonlarla et göndermeye başlamıştı. Avustralya geçirdiği üç çöküş döneminin ardından Britanya'ya sırasıyla yün, buğday ve et ihraç etmeye başladı. Arjantin de benzer bir sıralamayı takip etti. Her yeni ihracat dönemi, bir önceki dönemin bitişiyle değil ihracat faaliyetlerinin ve ihraç edilen ürünlerin çeşitlenmesiyle ortaya çıktı. Kurtarıcı ihracat döneminde büyüme oranları, patlama dönemine kıyasla bir hayli az olsa da yok sayılacak kadar düşük değildi ve çöküş dönemlerinin en kötü zamanları atlatıldıktan sonra ortalama gerçek ücretlerde artış gözlenmekteydi.

Kurtarıcı ihracat dönemi belirli bir plana göre ilerleyen, kolay bir dönem değildi. Aksine bu dönemde üstesinden gelinmesi gereken düşük fiyatlar, ihraç edilen ürünlerin dokularının bozulması (sütün kesilmesi, tereyağının erimesi gibi), bu ürünlerin stoklanmaları, çürümeleri ve ihraç yapılan şehrin uzak olması gibi pek çok sorun vardı. Düşük fiyatlara çözüm olarak satış hacmi genişletiliyordu. Çiftliklerde üretilen süt ürünlerinin ve füme etlerin dokularının bozulması kaçınılmazdı. Kurtarıcı ihracat dönemi tüccarları bu soruna et paketleme tesisleri, tereyağı ve peynir fabrikaları kurarak ve sınıflandırma ve kalite kontrol yöntemlerini geliştirerek çözüm buldular. Stoklama sorunu için her

ürüne farklı çözüm gerekiyordu; pamuk ve yün, geliştirilmiş pres makinelerinde presleniyor; tahılların depolanması ve depoların idaresi için ise silolar ve asansörler kullanılıyordu. Çürüme, özellikle et ihracatında karşılaşılan zorlu bir sorundu. Bu soruna çözüm olarak 1820'lerde domuz eti için daha iyi tuzlama ve tütsüleme teknikleri geliştirildi, 1870'lerde doğal buz yardımıyla eti soğuk tutan soğutmalı vagonlar üretildi ve 1880'lerde kuzu ve koyun eti, gemi bordalarında mekanik olarak soğutulmaya başlandı. Temel geçim maddelerinin bir de paketlenmeleri, teşhir edilmeleri ve pazara talep edilen zamanda ulaştırılmaları gerekiyordu. Londralılar, Yeni Zelanda'dan ithal ettikleri süt kuzularının Yeni Zelanda'nın bahar aylarına göre değil, kendi bahar aylarına göre ellerine ulaşmasını istiyorlardı.[38] Kanada, Britanya pazarına özel olarak "cheddar" peyniri ve "Wiltshire" pastırması üretiyordu.[39]

Kurtarıcı ihracatın temel özelliklerinden biri, uzak mesafelerin aşılmasıydı. Patlama dönemlerinden geriye fazlaca demiryolu hattı ve deniz rotası miras kalmıştı. Demiryolu ve deniz yoluyla ticaret yapan şirketler, çöküş sonrası fiyatları kırarak navlun bedellerini yarı yarıya düşürdüler. Örneğin 1837 çöküşü sonrası Mississippi'deki buharlı gemiler, 1873 ve 1893 çöküşleri sonrası Amerika Birleşik Devletleri'ndeki demiryolları ve 1842 ve 1891 çöküşleri sonrası Avurstralya'daki okyanus ticareti yapan gemiler nakliye ücretlerinde büyük indirime gittiler. Bu indirimlere daha büyük ve dayanıklı buharlı gemiler inşa edilmesini sağlayan teknik iyileştirmeler (örneğin tekne gövdelerinin ve motorların geliştirilmesi) de eşlik edince sınırlarla büyükşehir arasında yeni bir toplu transfer düzenine olanak sağlayan soyut bir köprü kuruldu. 1900 yılında dünyanın en büyük iki şehrinin Londra ve New York olması, kısmen büyükşehirlerin şiddetli yerleşim ve kurtarıcı ihracat sayesinde ortaya çıkan geniş iç kesimlerinden kaynaklanıyordu. Büyükşehirler, yalnızca lüks ve keyfî gıdalar

ya da hasadın verimsiz olduğu yıllarda meyve-sebze ve tahıl ithal etmek için değil, günlük et ve ekmek tüketimlerini karşılamak için de batıyı gözetiyorlardı. Arzın son derece güvenilir ve talep ile uyumlu olması gerekiyordu. Sistemin iki yakasının, tam ortadan kesilmiş bir elmanın iki yarısı gibi kusursuz uyuşması gerekiyordu. Amerika'nın kurucularının "ortak çıkarın" ülkedeki birlik bağlarını güçlendireceğini öngördükleri gibi ekonomik bütünleşme ile diğer bütünleşme türleri de birbirlerini karşılıklı olarak kolaylaştırıyorlardı. Aradaki bu bağ yalnızca Amerika'yla sınırlı kalmayıp Atlantik ve Pasifik okyanuslarının ötesine geçiyor, Ural ve Appalaş dağlarını aşarak çok geniş alanlara yayılıyordu. Çok miktarda malın dışarıdan alındığı düzenli temel geçim maddesi ihracatları ve hem baskının hem de üretimin tersine akışı, Büyük Britanya'yı parçalanmış batısına sıkı sıkıya bağlayarak 1850-1950 yılları civarında gayriresmî olduğu kadar gerçek bir "Daha Büyük Britanya" yarattı. Britanya dominyonlarında yaşayanlar birer piyon değil, Britanya İmparatorluğu'nun ortak sahipleri olduklarına inanıyorlardı ve yüksek yaşam standartları ve Londra'daki para, iş ve gıda pazarlarına kolayca ulaşabilmeleri, bu inanışın doğruluk payı olduğunun bir göstergesiydi.

Peki tarihçiler bu patlama usulü yerleşimleri ve bu yerleşimlerin garip ritmini nasıl ele alıyor? Başta Simon Kuznets olmak üzere iktisat tarihçileri, Amerikan Uzak Batısı'nın "döngüsel" bir gelişim örüntüsü izlediğini uzun zamandır söylüyorlardı. Kuznets bu örüntünün doğruluğu kanıtlanmış üç dört yıllık iş döngülerinin daha büyük bir çerçevede ve on beş ila yirmi beş yıllık uzun bir zaman diliminde, yani yukarıda bahsettiğimiz yerleşim ritmine uyumlu olarak tekrarlanmasıyla ortaya çıktığını öne sürüyordu. Arz ve talep birbirlerini kovalamaya devam ediyordu ancak arz ve talep edilen şey kısa iş döngülerinde olduğu gibi tüketim mal-

ları değil, demiryolları gibi sermaye altyapısıydı. Patlamalar bu pahalı mallara yönelik talebin arz edilmeye çalışıldığı, çöküşler ise arzın talepten epey fazla olduğu dönemlerde meydana geliyordu; inşaat projelerinin en az beş yılda tamamlandığı düşünüldüğünde arzın talebi aşması neredeyse kaçınılmazdı. Ancak Kuznets bu döngülerin 1840'larda başladığına ve yalnızca Amerika Birleşik Devletleri'yle sınırlı olduklarına inanıyordu; sebep-sonuç ilişkilerine ve kurtarıcı ihracata ise çok az değiniyordu. Kurtarıcı ihracata değinen akademisyenler yok değildi; bu isimlerin başında "temel geçim maddeleri hipotezi" ile Kanadalı iktisatçı Harold Innis geliyordu.[40] Innis'in hipotezine göre yerleşimci toplumlarda ekonomik kalkınma, bir ya da iki temel geçim maddesinin büyükşehre ihraç edilmesiyle sağlanıyordu. Her ihracat faaliyetinin farklı "zincirleme etkileri", yani serbest ekonomide sanayileşme ve şehirleşme gibi ikincil etkiler yaratma eğilimleri vardı. Bu zincirlerin kürk ve post ticaretinde olduğu gibi zayıf olması yerleşimci toplumun kalkınma oranının düşük; buğday ve et ticaretinde olduğu gibi güçlü olması ise kalkınma oranının yüksek olmasını sağlıyordu. Fakat Innis'in hipotezi, patlama ve çöküş döngülerine neredeyse hiç değinmez. Döngüler ve temel geçim maddelerine dayalı yaklaşımlar, yerleşim ritminin bir ya da iki basamağının açıklanmasına yardımcı olmaktadır ancak hiçbiri, döngünün üç basamağı ya da başka bir deyişle ritmin kendisi kadar çok şey anlatmaz.

Yerleşimci toplumların toplum tarihçileri bu patlama ve çöküşlerden sık sık bahsetseler de bu döngüleri tutarlı bir biçimde tanımlamamış, döngülerin etkilerini ve yerleşimlerin genel ritimlerini bütünüyle tanımamış ve iktisat tarihini göz ardı etme eğiliminde olmuşlardır. Fakat Batı'nın en büyük parçası olan Amerikan Uzak Batısı'nı ele alan tarihyazımı yaklaşımlarında son yıllarda bazı gelişmeler gözlemlenmiştir. Mekâna vurgu ya-

pan "bölgeciler" ve sürece vurgu yapan "neo-Turnercılar" olarak ayrılan bir dizi "Yeni Batı" tarihçisi, Amerikan Uzak Batısı'nın yalnızca beyaz erkeklerden meydana gelmediğini göstermiş ve bazı çalışmalarında Amerika'yı istisna kabul etmekten kaçınarak Amerika Birleşik Devletleri'nin sınır toplumlarını diğer milletlerinkilerle karşılaştırmışlardır. William Cronon, Richard White, Elliott West ve başarılı tarihsel coğrafya profesörü D. W. Meinig gibi bazı isimler, yapmış oldukları ilginç çalışmalarda zengin bir "ekolojik" yaklaşım izlemiş ve yalnızca iktisatçılara bırakılamayacak kadar önemli olan iktisat tarihine dahi el atmışlardır.[41] Fakat bu çalışmalar, yerleşim ritimlerini tanımlamak ve açıklamak konusunda yetersiz kalmışlardır. Patlama, çöküş ve kurtarıcı ihracat dönemlerini, bu dönemlerin izledikleri sırayı ve yankılarını ne bu usta tarihçiler ne de diğerleri yeterince çalışmışlardır.

Yerleşim ritmi, iktisat çalışmayan tarihçiler için dahi önemlidir çünkü patlama, çöküş ve kurtarıcı ihracat dönemleri yalnızca ekonomik meseleler değildir. Bu süreçlerin toplum, kültür, etnik köken ve cinsiyet üzerinde de büyük etkileri olmuştur. Örneğin patlama dönemlerinde kent ve çiftlik sektörlerine bir de gelişim endüstrisine hizmet eden oduncular, ameleler, madenciler, askerler, gemiciler gibi gezgin bekâr erkeklerin barınmalarını sağlayan kamp sektörü eklenmiştir. Bu meslek gruplarına mensup erkeklerin başka bir çalışmada "mürettebat kültürü" olarak adlandırdığım, dengesiz ve serseri ancak kendi içinde bir düzeni olan alt kültürleri vardır.[42] Çöküş sonrası mürettebatlık önemini yitirmiş ve bu kişiler, çöküşün etkisiyle ortaya çıkan günah anlayışının da kısmen etkilediği alkol karşıtlığı hareketi gibi toplumsal evanjelist davalar tarafından dizginlenmişlerdir. Patlamaların yerliler üzerindeki etkisi de bu patlamaların ekonomik olmayan etkilerine örnek verilebilir. Şaşırtıcı miktarda çok sayıda kabile yerleşimci Avrupalılarla etkileşim kurarak ve bir tür eşitlik güdüsüyle yer-

leşimlere direnerek de olsa normal (patlama usulüyle olmayan) yerleşimlere adapte olmuşlardır, Fakat patlama dönemlerine girilirken bu yerlilerin özerklikleri de sona ermiştir. Amerika'da Sioux, Komançi ve Nimipu; Kanada'da Métis, Yeni Zelanda'da Maori, Tazmanya ve Queensland'da Aborijinler, Güney Afrika'da Xhosa ve Arjantin pampalarında yaşayan Araucania kabileleri bu duruma örnek gösterilebilir. Bu kabileler, normal yerleşimlere uyum sağlayabiliyorlardı ancak *patlama usulü* yerleşimler bu kabilelerin sonunu getirdi. Karşılaştıkları insan tsunamisini hafife alarak bu kabilelerin gösterdikleri direnci azımsamak adil değildir. Yerleşimci toplumların ve onların yerli rakiplerinin tarihçelerini patlama, çöküş ve kurtarıcı ihracata değinmeden ele almak denizcilik tarihinden rüzgârı, tarım tarihinden mevsimleri çıkarmaya benzer.

Yerleşim ritimlerini tanımak, on dokuzuncu yüzyıl yerleşim tarihini yeniden bağlamlandırmamıza ve patlama usulü yerleşmelerin *nasıl* ortaya çıktığını anlamamıza yardımcı olduğu için önemlidir. Fakat bu yerleşim türünün *neden* ortaya çıktığını söylemez. Uzun dönem yerleşimler neden 1815 civarında birden biçim değiştirdi? Neden birdenbire patlama, çöküş ve kurtarıcı ihracat şeklini aldı? Neden İngilizce konuşulan Kuzey Amerika'da başladı ve yalnızca İngilizce konuşulan yerlere has olmasa da bu bölgelerde ortaya çıkmaya *meyilliydi*? Tüm bu soruları bu kısa makalenin kalan yarısında etraflıca cevaplamamız mümkün değil. Fakat patlamalara neden olduğu bariz olan üç faktörü; kurumları, temel geçim maddesi ihracatını ve sanayileşmeyi ele alıp bu karışıma pek de bariz olmayan üç faktör daha ekleyerek bu soruları cevaplandırmaya çalışabiliriz.

Patlamaların olası sebeplerine değinmeden evvel Anglomerkezciliğin tehlikeleriyle ve patlama usulü yerleşimlerin İngilizce konuşanların lehine geliştikleri gerçeğiyle yüzleşmemiz gerek. Geçmiş

nesillerin Britanyalı ve Amerikalı yazarları, diğer birçok konuda olduğu gibi yerleşimdeki başarının sebeplerini de kendilerini her şekilde muzaffer gördükleri Atlantik ötesi açıklamalarda aradılar. Irksal Anglosaksonculuktan İngilizce konuşanların el üstünde tutulduğu Churchillci yaklaşımlara dek uzanan bu açıklamalar artık ciddiye alınamaz. Fakat patlama usulü yerleşmeler yalnızca İngilizce konuşulan bölgelerde görülmese de bu bölgelerde ortaya çıkmaya meyilliydi. Sibirya ve Arjantin'de yaşanan her patlama ve çöküş dönemi ile Sibirya'nın 1917'ye kadar geçirdiği "kurtarıcı ihracat" dönemleri İngilizce konuşulan bölgelerdekilere bütünüyle eş değerdi. 1914 yılı civarında St. Petersburg'un sanayileştirilmesi için şehre milyonlarca ton buğday ve tereyağı aktarılmıştı. Benzer şekilde Amerikan Uzak Batısı New York'u, Britanya dominyonları ise Londra'yı besliyordu. Resmen Britanya dominyonu olmasa da "dominyon kabul edilen" Arjantin de dominyon kardeşliğinin Külkedisi olduğu 1933 Ottawa Anlaşması'yla açığa çıkana dek Londra'yı besliyordu. Fakat Arjantin ve Sibirya patlamaları İngilizce konuşulan yerlerdeki patlamalardan daha geç başladı, sayıca daha azdı ve bu iki şehrin "kurtarıcı ihracat" dönemleri de daha erken sonlanacaktı. Tüm bunlar düşünüldüğünde bize on dokuzuncu yüzyıldaki patlama usulü yerleşmelerde İngilizce konuşulan bölgelerin oynadığı önemli rolü hem inkâr etmeyecek hem de abartmayacak bir açıklama gerekir.

Kurumsal açıklamalar, Anglomerkezcilik fırçasıyla karalanmaya özellikle yatkınlardır ve bu açıklamaların bir kısmı sahiden karalanmaya layıktır. Fakat büyük resme baktığımızda Britanya'da büyümeye ilginç bir biçimde yatkın olan bazı kurumların ortaya çıkmış ve bu kurumların batıdaki yerleşimci Britanya kolonilerine de aktarılmış olabileceği ihtimalini ciddiye almamız gerekir. Mülkiyet, alacakların tahsili ve sonraları patent haklarını koruyan

teamül hukuku; seçme hakkının yalnızca erkeklere verilmesine rağmen mutlakiyeti azalttığı, rızayı artırdığı ve yeni ortaya çıkan grupların seçilmelerine olanak tanıdığı temsilî hükûmet, hem Katolik hem de Anglikan mezheplerinden daha parçalı ve kopyalanabilir bir yapıya sahip olan ve iş etiğinin yanı sıra alışılmadık bir tasarruf etiğini teşvik eden yenilikçi Protestanlık mezhebi bu kurumlardan bazılarıdır. İngiliz yerleşimlerinin var olan geniş, otonom yönetimleri daha da genişletmek yerine yeni küçük yönetimlere "klonlama" eğilimleri de bu listeye eklenebilir. İngilizlerin yayılma biçimlerinin İspanyollarınkine kıyasla değişime daha kapalı olduğu hipotezini[43] kabul etme mecburiyeti olmadan şunu söyleyebiliriz ki iki yayılma biçimi arasında önceden beri var olan belirgin yapısal farklılıklar mevcuttur. Hispanik Amerika, önce iki, daha sonra üç büyük alt yönetime ayrılarak merkezleştirilmişken İngiliz yerleşimi, âdem-i merkezi düzinelerce koloniye ayrılmıştır. Böylece temsilî hükûmetin önemi artarken toprakların mülkiyetinin kolayca ve süresiz satın alınabilmesi, seçme hakkının toprak sahipliğine göre verilmesine yol açmıştır. Merkezcil bütünlüğün yitirilmesi on dokuzuncu yüzyılda yeni otonom bölge, eyalet ve kolonilerin kendilerini geliştirmek için borç alabilmelerini sağlamış ve bu yönetim birimlerine geliştirilecek yeni markalar bahşetmiştir. Aktarılan kurumlar elbette önemliydi ancak asıl soru, bu kurumların ne kadar önemli olduklarıydı. Daha önce de belirttiğim gibi bu soruyu bu makalede etraflıca yanıtlamak mümkün değildir ancak İngilizce konuşulan kolonileri es geçerek diğer Batı bölgelerini incelemek suretiyle bu soruya kestirme bir yanıt bulabiliriz. Çarlık Rusyası'na on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru birdenbire teamül hukuku, temsilî hükûmet, Protestanlık ve bölgesel otonomiden birinin veya tamamının zerk edildiğini henüz ileri süren olmadı. İngiliz kurumlarının patlamaları ve kurtarıcı ihracatı uzun süren istikrar

ve bolluk dönemlerine çevirmiş olmaları mümkündür ancak bu kurumlar, patlama usulü yerleşimlerin sebeplerini açıklamazlar.

Patlama usulü yerleşimlerin bir potansiyel açıklaması da temel geçim maddeleri hipotezinde gizlidir. Britanya'da ve Kuzeydoğu Amerika'da 1815 sonrası yaşanan sanayileşme ve şehirleşme, temel geçim maddelerine olan talebi artırdı. Temel geçim maddeleri hipotezine göre bu artışı fark eden bilinçli yerleşimciler ve yatırımcılar, bu talebi arz etmek için İngilizce konuşulan kolonilere akın ettiler ve tüm paralarını bu bölgeye aktardılar. Temel geçim maddeleri ihracatı, kurtarıcı ihracatın can damarlarından biriydi. Ancak bu sav, yani patlamaların temel geçim maddeleri ihracatının planlanmış gelişim ayağı olduğu görüşü de bazı açılardan sorunludur. Kurtarıcı ihracatın genelde teknik yeniliklere bağlı olması ve şehrin taleplerinin öngörülmesinin oldukça güç olması bu sorunlardan bazılarıdır. 1815'te Eski Kuzeybatı'ya akın eden yerleşimcilerin kuzeydoğudaki büyükşehirde buğday üretiminin azalacağını, yerleştikleri bölgelerin ileride önce kanallarla ve sonra yollarla büyükşehre bağlanacağını ve aradaki bağlantıların silo ve asansörler yardımıyla kolaylaşacağını öngörmüş olmaları akla yatkın mıydı? Yahut Britanya hükûmetinin 1846'da Tahıl Yasaları'nı kaldırarak yerleşimcilere önemli bir ek pazar açacağını bilmeleri mümkün müydü? Patlama dönemi çiftçileri, aslında ihracat faaliyetlerine çok da önem vermiyorlardı; çünkü yerel pazarın hareketliliği, böyle bir endişeye mahal bırakmıyordu. Çöküş dönemine girilmesiyle başvurulan pek çok deneysel ve yenilikçi yöntem, nihayetinde kurtarıcı ihracat faaliyetlerinin ortaya çıkmasını sağladı. Özetle patlamalar çöküşleri, çöküşler ise kurtarıcı ihracatı tetikledi. İhracat faaliyetlerinin, daha doğrusu bu faaliyetlerin planlanmış kısımlarının patlamaları tetiklediği çok nadirdi (Amerika'nın Eski Güneybatı bölgesindeki pamuk ihracatının bu duruma istisna olması muhtemeldir.). Temel geçim

maddesi ihracatının bilinçli olarak başlatıldığını varsayan bu hipotezin sorunlu olduğu bir nokta da çöküşlerdi. Evet, ihracatlar yerleşimci ekonomileri kurtarıyordu ancak ihracatlar imdada yetişene dek patlama dönemi çiftliklerinin ve işletmelerinin yarısına yakını iflas etmiş oluyordu. Yerleşimci ekonomiler, mali ceset tabakalarının üzerine inşa ediliyordu ve böyle düşünüldüğünde yerleşimciler bilinçli yatırımcıları değil, kendi ölü hücrelerinden beslenerek büyüyen mercan poliplerini andırıyorlardı.

On dokuzuncu yüzyılda yaşanan yerleşimci patlamasının umut vadeden bir açıklaması, zengin potansiyele sahip geniş sınır bölgelerinin Sanayi Devrimi ile kesişiminde yatar. Bu açıklama, patlamaların İngilizce konuşulan bölgelerde ortaya çıkma eğilimi göstermeleri ve daha sonra İngilizce konuşulmayan bölgelere yayılma özellikleriyle de uyumludur. Rusya'nın ve Hispanik Amerika'nın sınırları çok genişti ancak bu bölgeler Sanayi Devrimi'ne erken girmedi. Fransa ve Belçika, Sanayi Devrimi'ne erken girdi fakat iki ülkenin de sınırları geniş değildi. Arjantin'de 1870'lerde ve Sibirya'da 1880'lerde endüstriyel ulaşım teknolojilerinin (bu durumda demiryollarının) gelişmesi, bu iki bölgede de patlamalar yaşanmasını sağladı. Ancak tarih, amansız bir canavardır ve her şeyin böyle tereyağından kıl çekercesine kolay açıklanmasına müsaade etmez. Yerleşimci patlamaları Eski Kuzeybatı'da 1850'lerde, yani Batı'ya toplu demiryollarının inşa edilmesinden çok önce başladı. İlk bakışta bu sanayileşme hipotezinin demiryolları değil buharlı gemiler üzerinden kurularak kurtarılabileceği düşünülebilir. Buharlı gemiler Mississippi ve St. Lawrence'a ilk kez 1815'te, yani patlamaların başladığı yıl gelmiş ve patlamalar üzerinde hatırı sayılır bir etki bırakmışlardı. Buharlı gemiler gelmeden evvel ulaşım ve taşımacılık yapılabilen nehirler tek yönlü kullanılabiliyordu çünkü gemilerin akıntıya karşı ilerlemeleri epey güçtü. Buharlı gemilerin gelişiyle bu nehirler iki yönlü de

kullanılmaya başlandı, giriş çıkışlar kolaylaştı ve özellikle akıntı hacmi yüksek olduğu için o zamana dek ulaşılamayan geniş arazilere ulaşım sağlandı. Böylece sınırlardan iç kesimlere doğru ilerlemek mümkün oldu. Yani 1850'lerde demiryollarının gelişi iç kesimlere ilerleme sürecini başlatmadı, yalnızca bu süreçte su yollarına olan bağlılığın azalmasını sağladı.

Buharlı gemilerin gelişi ile patlamaların başlangıcının aynı yıla denk gelmesi hipotezin zamanlama açısından tutarlılığını kanıtlar gibi görünse de bu zamanlama doğru değildi: Evet, üç buharlı gemi 1815'te New Orleans'tan kalkmıştı ancak bu gemiler St. Louis'e patlamanın başlangıcından iki yıl sonra, yani 1817'nin Ağustos ayında varacaklardı.[44] "1817 yılına kadar hiçbir buharlı gemi, akıntıya karşı tam bir ilerleme gösteremedi."[45] İlk gemilerin motorları oldukça zayıftı ve bu gemiler sık sık kaza yapıyor ya da karaya oturuyorlardı. Buharlı gemilerin Mississippi ulaşım sisteminin temel taşı olması 1820'lerin ortalarını ve belki en iyi ihtimalle 1818 yılını bulacaktı. Yani patlamaların başladığı 1815 yılında Mississippi'de gemi taşımacılığı yoktu ve bu yüzden buharlı gemilerin icadının patlamaları tetiklemiş olması mümkün değildi. Kanada'da ve Avustralya'da da durum benzerdi. Buharlı gemiler St. Lawrence'a 1809 yılında gelse de ilk birkaç yıl etkili kullanılamayacak ve iç kesimlerdeki Ontario Gölü'ne ulaşmaları 1817 yılını bulacaktı. "Ontario Gölü'ne seferler 1817'de başladı ancak göle sorunsuz ulaşan gemi sayısının beşe, altıya çıkması 1820'lerin ortalarını bulacaktı."[46] Aynı şekilde Avustralya'ya da ilk buharlı gemilerin gelişi ilk patlama dönemine denk düşüyordu ancak gemiler patlamanın başladığı 1828 yılında değil, 1831'de kıtaya ulaşmışlardı ve sayıları patlama tetiklemeye yetecek kadar fazla değildi (kıtaya 1839'a kadar yalnızca altı buharlı gemi ulaşmıştı).[47] Buharlı gemiler sonraki patlamaları tetiklemiş ve bazı kurtarıcı ihracat dönemlerinde önemli rol oynamışlardı ancak ilk

yerleşimleri tetiklemiş olmaları mümkün değildi. Sanayileşme, patlama usulü yerleşimlerin gücüne güç katsa da ilk patlamaları tetikleyen faktör değildi.

Öyleyse patlamaları tetikleyen şey neydi? Bu soruya kısa, kısmi ve deneye dayalı bir cevap bulmaya çalışacağım ve bunu yaparken 1815 civarında başlayan üç değişimin her birinin diğer ikisini etkilediğini varsayacağım. Bu değişimlerden ilki, 1815 yılında Napolyon Savaşları'nın sona ermesiyle gelen ve kırk yıllık Britanya-Amerika düşmanlığının sona erdiği döneme tekabül eden *Barış Teşviki*, jeopolitik açıdan önemli bir geçiş anıdır. İkincisi, endüstriyel teknolojiyi değiştirdiği kadar endüstriyel *olmayan* alanlarda da değişimlere sebep olan *toplu transferlerin* ortaya çıkışı; üçüncüsü ise Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri'nde dış göçlerin imajını tersine çeviren *yerleşimci dönüşümü*ydü.

Avrupa ve çevresinde yüz yirmi beş yıl süren savaş dönemi, 1815'te sona erdi. Son çeyrek yüzyılda yaşanan son derece yıkıcı iki olay, Fransız Devrimi ve Napolyon Savaşları, İngilizce konuşan toplumları bir şekilde olumlu etkilemişti. Savaşlar kuzeydoğu Amerika'da ilk sanayileşme faaliyetlerini, mali kurumları ve uluslararası ticareti canlandırdı. Britanya'nın Avrupa'nın sanayileşmesi sürecindeki lider konumunu sağlamlaştırdı ve ülkeyi denizlerin yegâne hâkimi kıldı. Tüm bunlara ek olarak savaşlar, ilkin sanayileşmeden bağımsız gelişen kıtalar arası *toplu* transferlerin başlamasını sağladı. Napolyon 1808 yılında uyguladığı, Kıta Ablukası adı verilen bir dizi ambargoyla Baltık Denizi'ni Britanya gemilerine kapatarak Britanya'nın ana odun kaynağına ulaşmasını engelledi. Britanya, alternatif kaynaklar bulabilmek için rotasını Kuzey Amerika'daki kolonilerine çevirdi. Britanya'nın odun ithal ettiği New Brunswick bölgesinde önceleri beş bin ton olan odun ihracatı, 1805-1812 yılları arasında yüz bin tona fırladı.

Bu yeni ticaret rotası 1815 Barışı'ndan sağ çıkmakla kalmadı, aynı zamanda bu barışı kâra çevirdi. 1819'a gelindiğinde Kuzey Amerika'dan Britanya'ya ihraç edilen odun miktarı iki yüz kırk bin tona ulaşmıştı[48] –bu miktar, tüm Kuzey Amerika'da birkaç on yıl öncesine kadar yapılan tüm ihraç faaliyetlerinin toplamından daha fazlaydı– ama henüz buharlı gemilerden eser yoktu. Kanadalı akademisyenlerin nesillerdir belirttikleri gibi, Kuzey Amerika'ya boş dönen odun gemileri dış göçleri kolaylaştırıyor ve göç masraflarını azaltıyordu.

1815 Barışı'nın kendisi de toplu transfer sürecini kolaylaştırmıştı. 1815 Barışı'ndan evvel ticari gemiler, diğer ülkelerin ticari gemileri yağmalamakla görevlendirdiği gemilere karşı kendilerini savunmak için ağır silahlar ve bu silahları kullanacak sayısız mürettebatı taşımak zorundalardı. Bu durum, sigorta ücretlerinin de oldukça yüksek olmasına yol açıyordu. 1815 sonrasında hem bu masraflar azaldı hem de gemi yapım maliyetleri bir anda düştü.[49] Eski teknoloji rüzgârlı gemiler de 1815 sonrasında büyük ölçüde geliştirilmişti. Paket tekneler,* 1818 yılında New York-Londra arasında düzenli seferler yapmaya başladı ve zamanla bu teknelerin hem sayıları hem de ebatları arttı.[50] Amerikalılar 1840'larda büyük ve hızlı yelkenli gemiler geliştirdiler ve Britanyalılar da bu gemileri kullanmaktan geri kalmadılar. 1852 yılına gelindiğinde dokuz yüz altmış göçmen taşıyan bin altı yüz yirmi beş tonluk bir yelkenli geminin Britanya'dan Melbourne'a ulaşması altmış sekiz gün sürüyordu.[51] 1790 yılında gemiyle uzak mesafelere nakledilen malların toplam ağırlığı belki bir milyon ton anca ederken 1840 itibarıyla bu rakam, yirmi milyon tona ulaşmıştı.[52] İngilizce konuşan milletler, yelkenli gemilerin hâlâ çoğunlukta

* Packet boat: Avrupa ülkelerinde, Kuzey Amerika nehir ve kanallarında ülke içi posta, yolcu ve yük taşımacılığı için tasarlanmış orta büyüklükte tekneler. (yay. n.)

olduğu yeni çizilen deniz rotalarından fazlasıyla yararlandılar. Britanya ticaret filosu, dünyanın en büyük ticaret filosu unvanını on dokuzuncu yüzyıl boyunca korudu ve İç Savaş'ın başlangıcına dek Britanya'dan sonra ikinci sırada Amerikan filosu vardı.[53]

Yeni ulaşım yolları yalnızca okyanuslarla sınırlı kalmadı. Karaların da iç kesimlerinde, endüstriyel olmayan teknolojiler kadar endüstriyel teknolojilerin de kullanıldığı yeni yollar inşa edildi. Eskiden kullanılan patikaların üzerine sade yollar inşa edilmesiyle öküzlerin yerini daha verimli çalışan atlar aldı. Sade yolların kaliteli yollarla değiştirilmesi faytonların seyahat süresini yarıya indirdi ve vagonların yük kapasitesini iki katına çıkardı.[54] "Ücretli geçiş çılgınlığı", yani geçişin ücretli olduğu kaliteli yollar inşa etme akımı on dokuzuncu yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri'ni kasıp kavurdu. 1800-1830 yılları arasında Amerikalılara toplam yirmi dört buçuk milyon dolara mal olan geçiş ücretleri, geçmişteki yolculuk masraflarını gölgede bıraktı.[55] Eski Britanya kolonilerinde de yol ve köprülere büyük yatırım yapmıştı. 1851-61 yılları arasında sadece Victoria'da yol ve köprü yapımına 4,8 milyon pound harcandı.[56] Fakat tek seferde çok ürün taşımak için en ideal yol hâlâ deniz taşımacılığıydı. 1825 yılında Atlantik Okyanusu'nu Büyük Göller'e bağlayan New York'un meşhur Erie Kanalı hizmete açıldı. Kanal, Batı'da üretilen malların dışarıya transfer edildiği bir çıkış noktası olarak ünlense de hizmete açıldıktan sonraki ilk on yedi yıl boyunca ana işlevi, dışarıdan Batı'ya taşınan mal ve yolcuların Batı'ya girişini sağlamak oldu.[57] Kanada'daki birçok kanal da Erie Kanalı'yla benzer işlevlere sahipti. Tüm bu gelişmeler, Kuzey Amerika'nın doğusunu büyük bir su yolu taşımacılığı ağının merkezine oturttu. Su yolu taşımacılığındaki ilerlemeler, Orta Batı Amerika'nın dışarıya açılmasında en az kapalı vagon kadar önemli bir rol oynadı. Sahil şeritlerinin oldukça girintili çıkıntılı olduğu Avustralya'nın güneydoğusunda

ve Yeni Zelanda'da ise ülke içi ulaşım ve uzak mesafe bağlantıları deniz üzerinden sağlanıyor; sahiller, ana otoban işlevi görüyordu. Endüstriyel olmayan devrimin unutulmuş rolü 1815'ten 1840'lara kadar olan dönemi aşarak sürüyordu. Karalarda patlamanın yaşandığı sınır bölgelerinde odun taşımacılığı, alanı kırk sekiz bin beş yüz metrekareye ulaşan dev sallarla yapılıyordu ve dev kütüklerden inşa edilen barajlarda biriktirilen su aniden bırakılarak on bin kütüğün taşınmasına yetecek kadar enerji sağlanıyordu. Daha önce de belirttiğimiz gibi atlar, patlama usulü yerleşimler için gereken enerjinin büyük çoğunluğunu karşılıyordu ve tıpkı teknolojik makineler gibi atlar da zamanla gelişiyor ve sayıları artıyordu. Amerika'da 1890'larda seçici çiftleştirme ile üretilen atlar 1860'lardaki türdeşlerinden %50 daha büyüktü.[58]

1815'lerden itibaren toplu para ve bilgi aktarımı da kıyas götürür şekilde gelişti. 1820 sonrası Atlantik Okyanusu ile Appalaş Sıradağları'nın her iki yakasında ve Avustralya'da bankacılık faaliyetleri canlandı.[59] Kredi kültürü değişti. "Eskilerin muhafazakâr bankaları kredilerini kısa vadeli ticari girişimlerle kısıtlarken... yeni bankalar, bu kredilerin süresiz yineleneceği beklentisiyle uzun vadeli yatırımlar için kısa vadeli krediler veriyorlardı."[60] Britanya'nın denizaşırı yatırımlarında ve Kuzeydoğu'nun Batı'ya yaptığı yatırımlarda büyük bir patlama yaşandı. İlk toplu para göçü 1816'da yaşandı ve yalnızca bir yılda Britanya'nın denizaşırı yatırımları %150 oranında arttı.[61] 1755 ila 1815 yılları arasında Amerikan Uzak Batısı'na yapılan yerleşimler Britanya'nın parası, göçmenleri ve malları ile düzenli olarak desteklenmezken 1815'te bu durum değişti; Britanya'nın desteğiyle önemli, ancak sık sık göz ardı edilen yeni bir gelişme yaşandı. Atlantik'in iki yakasında da okuma yazma bilenler çoğunluk statüsüne yükseldi; böylece posta servisleri canlandı, basılı materyal sayısı aniden arttı ve fiyatlar düştü ve elbette tüm bunların gerçekleşmesinde bu kez endüstriyel

teknoloji büyük rol oynamıştı.[62] 1828 yılında dünyanın dört bir yanında basılan üç bin yüz seksen altı gazetenin yarısına yakını İngilizceydi.[63] 1790 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde kişi başına ortalama bir gazete düşerken 1840 yılında bu sayı on bire yükselmişti.[64] 1810 yılında Britanya Adaları'nda yılda yaklaşık yirmi bir milyon gazete basılıyordu ve Amerika Birleşik Devletleri'nde de yıllık baskı miktarı aşağı yukarı aynıydı. Bu sayı, 1821'de sırasıyla elli altı milyona ve seksen milyona çıkacaktı.[65] 1840'a gelindiğinde Britanya'daki ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki postane sayısı, Fransa'dakinin sırasıyla iki buçuk ve beş katıydı.[66]

Endüstriyel ve endüstriyel olmayan değişimleri kendi bağlamları içerisinde bir yere oturtmak için Lewis Mumford'un klişeleşmiş teknoloji sınıflandırmasından yararlanabiliriz. Mumford, modern teknolojiyi on sekizinci yüzyıl eoteknik* (su, rüzgâr, odun ve koşum hayvanları), on dokuzuncu yüzyıl paleoteknik (buhar, kömür, demir ve demiryolları) ve yirminci yüzyıl neoteknik (petrol, çelik, elektrik ve otomobiller) teknoloji olmak üzere üç sınıfa ayırır.[67] Bu sınıflandırmada her yeni teknolojik sınıfın bir öncekinin yerine geçtiğini varsayarız. Üstelik yirminci yüzyılda paleoteknik teknolojilerin büyük ölçüde yerine geçen neoteknik teknolojiler için bu epey doğru bir varsayımdır. Ancak paleoteknik teknolojiler, on dokuzuncu yüzyıl eoteknik teknolojilerinin *yerine geçti* diyemeyiz. Eoteknik ve paleoteknik teknolojiler tarihte de, yerleşimci sınır toplumlarında da beraber geliştiler. Bu toplumlarda toprak, odun, su, rüzgâr ve koşum hayvanlarının bolca bulunması, endüstriyel devrime paralel ilerleyen ancak endüstriyel olmayan bir devrim daha başlattı. İki teknoloji türünün,

---

* Eotechnic: "Teknik" kelimesine Yunancada *şafak* anlamına gelen *eos-* ön eki getirilmesiyle türetilmiş olup teknoloji öncesi dönem, teknolojinin şafağı anlamına gelir. (yay. n.)

eoteknik ve paleoteknik teknolojilerin, bir arada kullanılması bu bölgelerin gelişme hızını ikiye katladı.

İngilizce konuşulan yerlerde ortaya çıkma eğilimi gösteren bu eoteknik toplu taşıma artışına göçmenlik tutumlarındaki baskı patlamasıyla desteklenen büyük bir değişim eşlik etti. 1800'lerden önce Atlantik'in her iki yakasındaki İngilizce konuşan bireyler, son çare olarak uzak mesafelere göç ediyorlardı. Britanya'da da en net biçimiyle kendini gösteren bu akımın 1830'larda yerleşim evanjelisti Edward Gibbon Wakefield'la* özdeşleştirilen "sömürge anlayışında devrim" fikriyle değiştiğine inanılmaktadır. Sınırdaki yerleşimlerin bir Amerikan arketipi olarak önemi düşünüldüğünde, uzak mesafe yerleşimlere karşı takınılan olumsuz tavrın Amerika Birleşik Devletleri'nde de aynı şekilde ortaya çıkması şaşırtıcıdır. Amerikalı devlet adamları, 1780'lerde ve 1790'larda Batı'daki yerleşimcileri "yarı vahşiler", "kanunsuz soyguncular ve maceraperestler",[68] "insan doğasına aykırı davranışlar sergileyen haydutlar"; "tüm kıta üzerindeki en başıboş, en zararlı, en düzenbaz, en yağmacı, en at hırsızı serseriler... en arsız ve en acımasız suçlular" olarak görüyorlardı.[69] Batı, "Atlantik Eyaletleri'nin tüm pisliklerinin biriktiği dev bir rezervuardı."** Bu anlayış uzun bir süre değişmeyecek ve yaklaşık yarım asır sonra, 1820'lerin sonlarında bile "Atlantik Eyaletleri'nde yaşayanların, taşralılar terimiyle salınan korkuyu hâlâ atlatamadıkları" söylenecekti.[70] On dokuzuncu yüzyılın ilerleyen yıllarında "Doğu'da yaşayanların,

---

* Kolonilerdeki Britanya vatandaşlarının sayısının bir anda artmasıyla bu bölgelerde suç oranları yükselmiş, yoksulluk artmıştır. 1830'lu yılların önemli siyaset adamlarından biri olan Wakefield, sabıka kaydı bulunmayan Britanya vatandaşlarının sömürgeleştirilen bölgelere kontrollü olarak yerleştirilmesiyle bu sorunların üstesinden gelinebileceğini savunmuştur. (yay. n.)

** Atlantik eyaletleri: Bugünkü Pensilvanya, New Jersey ve New York eyaletleri. (yay. n.)

Batı'daki yerleşimcilerle yaşaya yaşaya ilkel yaşama geri dönme korkuları", "bu göçmenleri iyi birer Hristiyan olarak topluma kazandırmak için misyonlar düzenletecek, Kitab-ı Mukaddes ve diğer metinlerin basılması ve dağıtılması için dernekler kurduracak ve buna benzer birçok faaliyeti tetikleyecek kadar güçlüydü."[71]

Dış göçlere yönelik olumsuz bakış açıları zamanla değişerek olumlu hale geldi. Bu değişimin temelinde Wakefield'ın 1830'daki faaliyetleri değil, çok daha geniş bir kapsamda yürütülen Atlantik ötesi ideolojik dönüşüm hareketleri yatıyordu. Bu dönüşüm hareketlerinin göstergesel ayağında, İngilizcede dışa göçen kişi anlamına gelen "emigrant" kelimesinin yerine daha pozitif anlamlar taşıyan kelimeler kullanılmaya başlandı. David Hackett Fischer ve James C. Kelly'e göre "1790 yılından önce Amerikalılar kendilerini dışa göçen anlamındaki *emigrant* sıfatıyla tanımlıyorlardı. Daha sonra, muhtemelen Amerikancılık akımının da etkisiyle, içe göçen anlamına gelen *immigrant* kelimesi üretildi ve 1820'lerde yaygın olarak kullanılmaya başlandı." Böylece Amerikalılar "giden, kaçan" konumundan "gelen" konumuna yükseldiler. Benzer pozitif terimler 1810'larda da üretilmeye devam etti. "Bir işin, bir hareketin öncüsü anlamına gelen *pioneer* terimi Batı'daki anlamıyla ilk olarak 1817 yılında kullanıldı." "*Mover* (1810), *moving wagons* (1817), *relocate* (1814) terimleri* ve hatta *move* fiilinin bugün kullandığımız 'taşınmak' anlamı bu dönemde ortaya çıkmıştır." Bu gerçekten de "radikal bir dönüşümdü... yeni bir göç dili ortaya çıkmıştı."[72] Fakat Fischer ve Kelly'nin değinmedikleri iki nokta vardı: Birincisi bu, yalnızca Amerika'ya özgü bir dönüşüm değildi ve ikincisi, bu dönüşümün asıl göstergesi *immigrant, pioneer* gibi kelimeler değil, yerleşimci anlamına gelen *settler* terimiydi. Bu terimin Britanya'da bugün

* Sırasıyla: Nakliyeci, nakliye vagonu, yer değiştirmek. (yay. n.)

kullanılan anlamıyla ortaya çıkışının tarihçesi ta yedinci yüzyıla kadar uzanıyordu ancak *settler,* on dokuzuncu yüzyıla dek nadir kullanılan bir terimdi. On dokuzuncu yüzyılın başlarına gelindiğinde *settler*'ın çağrıştırdığı yerleşimci imajı, *emigrant*'ın çağrıştırdığı dış göçmen imajından daha pozitifti. Yerleşimciler misafirlerden, kölelerden, hüküm giymiş dış göçmenlerden ve hatta alt sınıflara mensup özgür dış göçmenlerden bile ilk zamanlar ayrı tutuluyordu. Avustralya'da "'Yerleşimci', elinde belirli bir sermayesi olanlara deniyordu ve 1820'lerde gerçek kolonicileri yalnızca çalışmaya gelen işçi 'dış göçmenlerden' ayırmak için kullanılıyordu... nihayetinde, Avustralya'daki tüm göçmenlere 'yerleşimci' denecekti."[73]

"Yerleşimci" ve "dış göçmen" arasındaki rekabet, Londra'daki *Times* gazetesi gibi pek çok gazetenin tamamen erişilebilir veri tabanları üzerinden gözlemlenebilir. Elbette *Times* elit tabakanın gazetesiydi fakat hem geniş okur kitlesinin kavramsal diline hem de güncel kamusal söylemin argo diline yer vermeye çalışıyordu. "Yerleşimci" kelimesi, 1810 yılı öncesinde *Times* gazetesinde nadiren kullanılırken 1810 sonrası bu terimin kullanım sıklığı, "dış göçmen" teriminin kullanım sıklığının yarısı ila üçte ikisi aralığına fırladı. 1843-1863 aralığına ilişkin tüm verileri erişilebilir olan *Blackwood's Edinburgh Magazine*, bu zaman aralığında "dış göçmen" ve "yerleşimci" kelimelerini aynı sıklıkla (yüz yirmi dört kez "göçmen", yüz yirmi altı kez "yerleşimci") kullandı.[74] Amerika'da 1851 yılı öncesine ait, *Times* gazetesininki gibi kapsamlı bir veri tabanı olmaması değişimin gözlenmesini zorlaştırmaktadır. Fakat New York'un kuzey kesimlerindeki kırsallarda çıkan *Plattsburgh Republican* gazetesinin 1811-1820 aralığında çıkan sayılarına bakıldığında, "yerleşimci" kelimesinin "dış göçmen" kelimesinden iki buçuk kat daha sık kullanıldığı görülmektedir.[75] Dev *Making of America* veri tabanında yer alan ve on dokuzuncu

yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri'nde yayınlanan dokuz bin altı yüz on iki kitap ve iki bin dört yüz elli yedi gazete incelendiğinde "yerleşimci", "dış göçmen" ve "göçmen" kelimelerinin sırasıyla kırk bin, on sekiz bin beş yüz ve yedi bin beş yüz kez kullanıldığı görülmektedir. Bu "yerleşimci dönüşümü" yalnızca milliyetçilik meselesi değildi. Britanyalı propagandacılar, ileride gelecek göçmenlere Amerika Birleşik Devletleri'ne değil yerleşimci kolonilere yerleşmeleri için dil dökseler de pek başarılı olamadılar. Amerika Birleşik Devletleri, on dokuzuncu yüzyılda İrlanda'nın yanı sıra Britanya'nın da en çok göç verdiği ülkeydi. Amerikalılar ise Britanya'dan gelen bu göç dalgasına 1810'larda ve 1900'lerde Kanada'ya göç ederek karşılık verdiler. Yerleşimci statüsü yerleşilen yerden çok, bir büyük şehirlilik duruşu ve tam bir Birinci Dünya vatandaşı olma meselesiydi. Fakat dillerinin ortak ve ırklarının akraba olması, Britanya ve Amerika'daki "görünmez göçmen" topluluklarının "sessiz sedasız" birleşmelerini sağladı.[76] İngilizce konuşan bu iki toplumun birleşmesi, iki toplumu da karşılıklı olarak bir derece güçlendirdi.

Endüstriyel olmayan, eoteknik devrim Arjantin ve Sibirya'yı da olumlu etkiledi. Ancak iki ülkenin de patlama dönemlerine geç girmeleri, patlamaların başlangıç sürecinde buharlı gemi taşımacılığı gibi endüstriyel teknolojilerin daha önemli bir rol oynamasını sağladı. Peki, bu iki ülkede yerleşimci dönüşümü görülmüş müydü? Arjantin'de yerleşimci dönüşümünün delilleri oldukça karışık. 1890-1914 yılları arasında Arjantin'e 1,25 milyon İspanyol göçmen geldi ve bu göçmenlerin %37'si memleketlerine geri döndü. İspanyol göçmenler, Arjantin'in ilk yerleşimcilerinin memleketi olan Endülüs'ten değil genelde Galiçya'dan geliyorlardı ve şaşırtıcı bir şekilde başlarda Arjantin'de oldukça düşmanca karşılanıyorlardı. Fakat Arjantinliler, 1880'lerden itibaren İspanyol göçmenleri hoş karşılamaya, onları hısım görmeye başlayınca

İspanya'dan gelen göçmenlerin sayısında büyük bir artış oldu; bu artış, Arjantin'de de bir tür yerleşimci dönüşümü yaşanması anlamına geliyordu. Ayrıca bu dönemde ülkeye bir buçuk milyon İtalyan göç etti ve bunların %55'i daha sonra memleketlerine geri döndü. İspanyollar da İtalyanlar da Arjantin vatandaşı olmadılar: "1870-1920 yılları arasında tüm göçmenlerin yalnızca %2'si yurttaşlığa kabul edildi."[77] Bu durum, Arjantin'e gelen İspanyol ve İtalyan göçmenlerin "yerleşimci kültüre" değil "misafirlik kültürüne" tabi olduklarının bir göstergesidir.

Yerleşimci dönüşümü, Sibirya'da çok daha belirgin şekilde kendini gösterdi. On dokuzuncu yüzyılda Sibirya, "sonsuz kar ve fırtınanın hüküm sürdüğü... mahkumların çalıştırıldığı madenlerle dolu soğuk ve çorak bir bölge" olarak görülüyordu.[78] Hükûmetin Sibirya'ya yerleşim politikasına ilişkin tereddütler 1880'lerde giderilerek bölgeye yerleşim düzenli olarak teşvik edilmeye başlandı. Bölgeye yerleşimin teşvik edilmesi için edebiyata yatırım yapılarak Rusya'nın Avrupa'daki topraklarında yaşayan ve okuryazarlık oranı hızla artan yoksul halka hitap edecek geniş bir teşvik edebiyatı oluşturuldu. Tüccarlar Sibirya'ya akın etmeye başladı; Sibirya'ya göç eden tüccar sayısı, 1897'de sekiz bine kadar çıkacaktı.[79] Artık yoksul halkın sözlü geleneklerinde Sibirya, "yoksul halkın lordların ve kıtlığın pençesinden kurtularak hak ettikleri gibi yaşadıkları, ütopik bir özgürlük (*volia*) ve bolluk (*privol'e*) diyarı" olarak anlatılıyordu. Bu dönüşüm, on dokuzuncu yüzyılın başlarında İngilizce konuşan halkların yaşadığı dönüşümle o kadar büyük bir benzerlik gösteriyordu ki iki dönüşüm sürecinde doğal kaynakların bolluğuna yapılan vurgu dahi aynıydı. Sibirya toprakları öyle verimliydi ki buğdayların boyu "insan boyunu aşıyordu" ve orman meyveleri "o kadar boldu ki... oradan geçen bir ineğin boynuna kova bağlasanız kova kendi kendine dolardı."[80] Amerikan Uzak Batısı toplumla-

rının kendilerini Üstün Amerikalılar, İngiliz dominyonlarındaki yerlilerin kendilerini Üstün Britanyalılar olarak gördükleri gibi Sibiryalılar da kendilerini yalnızca Rus olarak değil Üstün Rus olarak görüyor; kendilerinin büyük şehirlerde yaşayan Ruslara göre daha sağlıklı, daha güçlü, daha özerk ve daha eşitlikçi olduklarına inanıyorlardı. Tanıdık geldi mi?

Yerleşimci dönüşümü on dokuzuncu yüzyılın İngilizce konuşan toplumlarında görülen, bu makalede yalnızca üstünkörü anlatılabilecek kadar kapsamlı bir ideolojik değişimin parçasıdır. Protestanlık tarihçileri, Kalvin'in kaderciliğinden Arminius'un kendi kaderini tayin ilkesine geçişin de aşağı yukarı bu dönemde gerçekleştiğini varsaymaktadırlar. Atlantik'in iki yakasında Metodizm'in yükselmesi de bu döneme rastlamaktadır ve Metodist liderler, İngilizce konuşan toplumlarda göçlere sık sık öncülük etmişlerdir. Dünyevi ideolojilere baktığımızda ise bu dönemde büyük imparatorlukların yükseldiği ve çöktüğü sonlu bir İlerleme kavramının yerini çöküş dönemi olmayan bir Sonsuz İlerleme fikrinin aldığını görüyoruz. Bireyler değişim kavramını nadiren gerçekleşen ve genelde olumsuz sonuçlar doğuran bir olgu olarak değil, yaygın ve pozitif bir kavram olarak görmeye başladılar. Yine bu dönemde evanjelizm, sosyalizm ve ırkçılığın yanında bir de "yerleşimcilik" ideolojisi ortaya çıktı. Göçe ve göç edenlere karşı duyulan ön yargıların ortadan kalkması ve 1808-1815 yıllarındaki jeopolitik yapıyla tetiklenip endüstriyel teknolojiyle hızlanan toplu transferlerin ortaya çıkmasıyla göç fikri akla yatkın görünmeye başladı. Diğer Avrupa ve Asya toplumları da on dokuzuncu yüzyılda milyonlarca göç verdiler. Ancak bu göç hareketleri İngilizce konuşan toplumlarınkine kıyasla daha geç başladı ve onlarınki kadar kalıcı olmadı. Ayrıca Avrupa ve Asya'dan göç edenler, genelde kültürlerine tamamıyla yabancı oldukları bölgelere yerleştiler. Arjantin ve Sibirya örnekleri, patlamaya maruz kalmak

için İngilizce konuşmak gerekmediğini kanıtlar niteliktedir; fakat bu, özellikle 1870'ler öncesinde, İngilizce konuşmanın avantajlı olmadığı anlamına gelmez.

Toplu transferlerin ortaya çıkışı ve yerleşimci dönüşümü, özel ve bir o kadar da genel bir olgunun parçasıdır. 1815 yılında hızla artan toplu transferlerin yanı sıra 1825 yılında Erie Kanalı'nın tamamlanması ve hemen hemen aynı dönemde Tazmanya'da bankaların kurulması gibi bazı olaylar da belirli zamanlarda belirli bölgelere insan, bilgi ve para akışını artırarak patlamaları tetiklemişlerdir. Yerleşimci dönüşümü hem özel hem de genel bir ölçekte gerçekleşmiştir. Bu değişim çerçevesinde göç imajı negatiften pozitife dönmüştür ve sınır bölgelerinin göçmen ve yatırımcı adaylarının gözünde cehennemden cennete dönüşmesi patlamaların tetiklenme potansiyelini artırmıştır. Avustralya ve Sibirya'nın yabancı, sert ve mahkûmlardan arındırılmış diyarları; Yeni Zelanda'nın Yamyam Adaları, "Büyük Amerikan Çölü" ya da aşina olduğumuz adıyla Amerikan Uzak Batısı, Kanada'nın batısında yer alan donmuş çöplükler ve ölümcül Hint mızraklı süvarilerinin ele geçirdiği Arjantin Pampaları "Çölü"; hepsi ideolojik dönüşüme uğratılan vadedilmiş topraklardı. Patlama usulü yerleşimlerin ortaya çıkmasında başlarda yalnızca teknoloji etkiliyken daha sonra teknolojiye ideoloji de eklendi.

NOTLAR

1. Margaret Walsh, *The American West: Visions and Revisions*, New York, 2005: s. 46.
2. Bu ve aksi iddia edilmediği sürece kalan tüm istatistikler B. R. Mitchell'in *International Historical Statictics*, 4. Baskı, 3 cilt. (Londra, 1998) adlı başyapıtının çeşitli ciltlerinden alınmıştır.

3. Peter Bakewell, *A History of Latin America: Empires and Sequels, 1450-1930*, Oxford, 1997: s. 460.
4. Rory Miller, *Britain and Latin America in the 19th and 20th Centuries*, Londra, 1993: s. 106-107; Alistair Hennessy ve John King, ed., *The Land that England Lost: Argentina and Britain, a Special Relationship*, Londra, 1992; Donald C. Castro, *The Development and Politics of Argentine Immigration Policy, 1852-1914: To Govern Is to Populate*, San Fransisco, 1991; Jose C. Moya, *Cousin and Strangers: Spanish Immigrants in Buenos Aires, 1850-1930*, Berkeley, CA, 1998. Arjantin'in ekonomik büyümesi için bakınız Jeremy Adelman, *Frontier Development: Land, Labour and Capital on the Wheatlands of Argentina and Canada, 1890-1914*, New York, 1994; Samuel Amaral, *The Rise of Capitalism on the Pampas: The Estancias of Buenos Aires*, Cambridge, 1997; Alan M. Taylor, "Peopling the Pampa: On the Impact of Mass Migration to the River Plate, 1870-1914", *Explorations in Economic History* 34 (1997): s. 100-132; Gerardo della Paolera ve Alan M. Taylor, ed., *A New Economic History of Argentina*, New York, 2003.
5. D. C. M. Platt, "Canada and Argentina: The First Preference of the British Investor", *Journal of Imperial and Commonwealth History* 123 (1985): s. 77-92.
6. Nicolas Spulber, *Russia's Economic Transitions: From Late Tsarism to the New Millenium*, New York, 2003: s. 7. Ayrıca bakınız Igor V. Naumov, *The History of Siberia*, edit: David N. Collins, Londra 2006; Steven G. Marks, *Road to Power: The Trans-Siberian Railway and the Colonization of Asian Russsia, 1850-1917*, Ithaca: NY, 1991; Alan Wood, ed., *The History of Siberia: From Russian Conquest to Revolution*, Londra, 1991; James Forsyth, *A History of the Peoples of Siberia: Russia's North Asian Colony 1581-1990*, New York, 1992.
7. T. S. Fedor, *Patterns of Urban Growth in the Russian Empire during the 19th Century*, Chicago, 1975; John Foster Fraser, *The Real Siberia, Together with an Account of a Dash through Manchuria*, Londra, 1902: s. 85-87, 38; Mark Gamsa, "California on the Amur, or the 'Zheltuga Republic' in Manchuria (1883-1886)", *Slavonic and Eastern European Review* 81 (2003): s. 236-266; Eva-Maria Stolberg, "The Siberian Frontier

between 'White Mission' and 'Yellow Peril,' 1890s-1920s", *Nationalities Papers* 32 (2004): s. 165-181.

8. J. P. Baughman, "The Evolution of Rail-Water Systems of Transportation in the Gulf Southwest 1826-1890", *Journal of Southern History* 34 (1968): s. 357-381; Annie Germain ve Damaris Rose, *Montreal: The Quest for a Metropolis*, Chichester, 2000: s. 24.
9. "Gelişim endüstrisi" kavramının daha detaylı bir açıklaması için bakınız James Belich, *Making Peoples: A History of the New Zealanders from Polynesian First Settlement to the End of the 19th Century*, Auckland, 1996: Bölüm 14.
10. Harry N. Scheiber, *Ohio Canal Era: A Case Study of Government and the Economy, 1820-1861*,Athens: Ohio, 1969: s. 121-123.
11. Alejandro Bendana, *British Capital and Argentine Dependence, 1816-1914*, New York, 1988: s. 161, 143.
12. Douglas McCalla, *Planting the Province: The Economic History of Upper Canada, 1784-1870*, Toronto, 1993: s. 207.
13. Leonid M. Goryushkin, "The Economic Development of Siberia in the Late 19th and Early 20th Centuries", *Sibirica* 2 (2002): s. 12-20.
14. G. R. Hawke, *The Making of New Zealand: An Economic History*, Cambrige, 1985: s. 68-69.
15. E. A. Boehm, *Prosperity and Depression in Australia, 1887-1897*, Oxford, 1971: s. 138.
16. J. S. Holliday, *Rush for Riches: Gold Fever and the Making of California*, Berkeley: CA, 1999: s. 183.
17. Frederick H. Armstrong tarafından alıntılanmıştır. J. G. Smith, *City in the Making: Progress, People and Perils in Victorian Toronto*, Toronto, 1988: s. 253; Rollo Arnold, *New Zealand's Burning: The Settlers' World in the Mid-1880s*, Wellington, Yeni Zelanda, 1994; W. Bruce Lincoln, *The Conquest of a Continent: Siberia and the Russians*, Ithaca: NY, 1994: s. 263.
18. Michael Williams, *Americans and Their Forests: A Historical Geography*, New York, 1989: s. 156.

19. David E. Nye, *America as Second Creation: Technology and Narratives of New Beginnings*, Cambridge: MA, 2003: s. 193; Williams, *Americans and Their Forests*, s. 344-347, 354.
20. Lance E. Davis ve Robert E. Gallman, "Capital Formation in the United States during the Nineteenth Century", edit: Peter Mathias ve M. M. Postan, içinde *The Cambridge Economic History of Europe*, Cambridge, 1978: s. 56.
21. Glen McLaren, *Big Mobs: The Story of Australian Cattlemen*, Fremantle: Avustralya, 2000: s. 115; Malcolm J. Kennedy, *Hauling the Loads: A History of Australia's Working Horses and Bullocks*, Melbourne, 1992: s. 67.
22. F. M. L. Thompson, "Nineteenth-Century Horse Sense", *Economic History Review*, yeni seri, 29 (1976): s. 60-81.
23. R. B. Lamb, *The Mule in Southern Agriculture*, Berkeley: CA, 1963.
24. Fraser, *The Real Siberia*, s. 50; Roy Hora, *The Landowners of the Argentine Pampas: A Social and Political History, 1860-1945*, Oxford, 2001: s. 59-60.
25. Bu tartışmalara Avustralya'dan bir örnek için bakınız Philip McMichael, *Settlers and the Agrarian Question: Foundations of Capitalism in Colonial Australia*, New York, 1984: s. 175-180 ve Barrie Dyster, "The 1840s Depression Revisited", *Australian Historical Studies* 25 (1993): s. 589-607. Yeni Zelanda'dan bir örnek için bakınız James Belich, *Paradise Reforged: A History of the New Zealanders from the 1880s to the Year 2000*, Auckland: Yeni Zelanda, 2001: s. 32-38. ABD'den bir örnek için bakınız Charles W. Calomiris ve Larry Schweikart, "The Panic of 1857: Origins, Transmission, and Containment", *Journal of Economic History* 51 (1991): s. 807-834.
26. Douglas E. Booth, "Transportation, City Building, and Financial Crisis: Milwaukee, 1852-1868", *Journal of Urban History* 9 (1983): s. 335-363.
27. Thomas Cochran, *Frontiers of Change: Early Industrialization in America*, New York, 1981: s. 31.
28. S. J. Butlin, "British Banking in Australia", *Royal Australian Historical Society Journal and Proceeding* 49 (1963): s. 81-99.

29. Caroll Van West, *Capitalism on the Frontier: Billing and the Yellowstone Valley in the 19th Century*, Lincoln: NE, 1993: s. 196.
30. Alıntı. Henry Slater, "Land, Labour and Capital in Natal: The Natal Land and Colonisation Company, 1860-1948", *Journal of African History* 16 (1975): s. 257-283.
31. Lance E. Davis ve Robert E. Gallman, *Evolving Financial Markets and International Capital Flows: Britain, the Americas, and Australia, 1865-1914*, Cambridge, 2001: s. 653-654; Donna J. Guy, "Dependency, the Credit Market, and Argentine Industrialization, 1860-1940", *Business History Review* 58 (1984): s. 532-561.
32. Goryushkin, "The Economic Development of Siberia".
33. Allan. G. Bogue, "Farming in the Prairie Peninsula, 1830-1890", *Journal of Economic History* 23 (1963): s. 3-29.
34. T. W. Acheson, "The 1840s: Decade of Tribulation", edit: Phillip A. Buckner ve John G. Reid, içinde *The Atlantic Region to Confederation. A History*, Toronto, 1994: s. 311.
35. Glen S. Dumke, *The Boom of the Eighties in Southern California*, San Marino: CA, 1944: s. 175.
36. Darrel E. Bigham, *Towns and Villages of the Lower Ohio*, Lexington: KY, 1998: s. 4; David McGill, *Ghost Towns of New Zealand*, Wellington: New Zealand, 1980.
37. D. L. Burn, "Canada and Repeal of the Corn Laws", *Cambridge Historical Journal* 2 (1929): s. 252-272.
38. Belich, *Paradise Reforged*, Bölüm 2.
39. Robert Ankli, "Ontario's Dairy Industry, 1880-1920", *Canadian Papers in Rural History* 8 (1992): s. 261-275; Derrick Rixson, *The History of Meat Trading*, Nottingham: UK, 2000: s. 264.
40. Harold Innis, *Staples, Markets and Cultural Change: Selected Essays*, ed. Daniel Drache, Montreal, 1995.
41. Richard White, *"It's Your Misfortune and None of My Own": A History of the American West*, Norman: OK, 1991; Elliott West, *The Contested Plains: Indians, Goldseekers, & the Rush to Colorado*, Lawrence: KS, 1998; D. W. Meinig, *The Shaping of America: A Geographical Perspective on 500 Years of History*, 4 cilt, New Haven: CT, 1986-2004;

William Cronon, *Nature's Metropolis: Chicago and the Great West*, New York, 1991.

42. Belich, *Making Peoples*, Bölüm 16.
43. Claudio Veliz, *The New World of the Gothic Fox: Culture and Economy in English and Spanish America*, Berkeley: CA, 1994; J. V. Fifer, *The Master Builders: Structures of Empire in the New World*, Durham: UK, 1996; J. H. Elliott, *Empires of the Atlantic World: Britain and Spain in America, 1492-1830*, New Haven: CT, 2006): s. 206.
44. Wallace Carson, "Transportation and Traffic on the Ohio and Mississippi before the Steamboat", *Mississippi Valley Historical Review* 7 (1920): s. 26-38; Jeffrey S. Adler, *Yankee Merchants and the Making of the Urban West: The Rise and Fall of Antebellum St. Louis*, New York: 1991: s. 23.
45. W. J. Petersen, *Steamboating on the Upper Mississippi*, Iowa City, 1937: s. 73.
46. Peter Baskerville, "Donald Bethune's Steamboat Business: A Study of Upper Canadian Commercial and Financial Practice", *Ontario History* 67, no. 3 (1975): s. 135-149; Gerald Tulchinsky, *The River Barons: Montreal Businessmen and the Growth of Industry and Transportation, 1837-1853*, Toronto, 1977: s. 38. Ayrıca bakınız R. F. Palmer, "First Steamboat on the Great Lakes", *Inland Seas* 44 (1988): s. 7-20 ve Walter Lewis, "The First Generation of Marine Engines in Central Canadian Steamers, 1809-1837", *The Northern Mariner 7* (1997): s. 1-30.
47. Edgar Dunsdorfs, *The Australian Wheat-Growing Industry, 1788-1948*, Melbourne, 1956: s. 69. Ayrıca bakınız Frank Broeze, "Distance Tamed: Steam Navigation to Australia and New Zealand from Its Beginnings to the Outbreak of the Great War", *Journal of Transport History* 10 (1989): s. 1-21.
48. Graeme Wynn, *Timber Colony: A Historical Geography of Early 19th-Century New Brunswick*, Toronto, 1981: s. 33.
49. Ronald Hope, *A New History of British Shipping*, Londra, 1990: s. 261-263; James Watt, "The Influence of Nutrition upon Achievement in Maritime History", edit: Catherine Geissler ve Derek J. Oddy, içinde

Food, Diet and Economic Change Past and Present, Leicester: UK, 1993: s. 77.

50. Yrjo Kaukiainen, "Shrinking the World: Improvements in the Speed of Information Transmission, c. 1820-1870", *European Review of Economic History* 5 (2001): s. 1-28.
51. Eric Richards, *Britannia's Children: Emigration from England, Scotland, Wales, and Ireland since 1600*, Hambledon: UK, 2004. Ayrıca bakınız Frank Broeze, *Island Nation: A History of Australians and the Sea*, Sidney, 1998; "British Intercontinental Shipping and Australia, 1813-1850", *Journal of Transport History* 4 (1978): s. 189-207 ve "The Costs of Distance: Shipping and the Early Australian Economy, 1788-1850", *Economic History Review* 28 (1975): s. 582-597.
52. Erik Banks, *The Rise and Fall of the Merchant Banks*, Londra, 1999: s. 92.
53. C. E. McDowell ve H. M. Gibbs, *Ocean Transportation*, New York, 1954: s. 35.
54. Dorian Gerhold, "The Growth of the London Carrying Trade, 1681-1838", *Economic History Review*, yeni seri, 41, no. 3 (1988): s. 406.
55. Daniel B. Klein ve John Majewski, "Turnpikes and Toll Roads in Nineteenth Century America", içinde EH.Net Encyclopedia, edit: Robert Whaples. 10 Şubat 2008: http://eh.net/encyclopedia/article/Klein.Majewski.Turnpikes.
56. D. Urlich Cloher, "Integration and Communications Technology in an Emerging Urban System", *Economic Geography* 54 (1978): s. 1-16.
57. Ronald E. Shaw, *Erie Water West: A History of the Erie Canal*, Lexington: KY, 1990: s. 261 ve birçok yerde.
58. Clay McShane ve Joel Tarr, "The Decline of the Urban Horse in America", *Journal of Transport History* 24 (2003): s. 177-198.
59. Howard Bodenhorn, *A History of Baking in Antebellum America*, New York, 2000; Hugh Rockoff, "Banking and Finance", edit: Stanley L. Engerman ve Robert E. Gallman, içinde *The Cambridge Economic History of the United States*, cilt 2: *The Long Nineteenth Century*, Cambridge, 2000; Davis ve Gallman, "Capital Formation in the United States during the Nineteenth Century", s. 63; J. Van Fenstermaker, "The Statistics of American Commercial Banking 1782-1818", *Jour-*

nal of Economic History 25 (1965): s. 400-413; Peter L. Rousseau ve Richard Sylla, "Emerging Financial Markets and Early US Growth", *Explorations in Economic History* 42 (2005): s. 1-26; Alice Techova ve diğerleri, *Banking, Trade and Industry: Europe, American and Asia from the 13th Century to the 20th Century*, Cambridge, 1997; Iain S. Black, "Money, Information and Space: Banking in Early-Nineteenth Century England and Wales", *Journal of Historical Geography* 21 (1995): s. 398-412; Banks, *Rise and Fall of the Merchant Banks*; Geoffrey Jones, *British Multinational Banking, 1830-1990: A History*, Oxford, 1993; Lance Davis ve Robert Huttenback, *Mammon and the Pursuit of Empire: The Economics of British Imperialism*, kısaltılmış versiyon, Cambridge, 1988.

60. Charles Sellers, *The Market Revolution: Jacksonian America, 1815-1846*, New York, 1991: s. 135.

61. Davis ve Gallman, *Evolving Financial Markets*, s. 55, 64. Kuzeydoğu'nun Batı'ya yaptığı yatırımlar için bakınız John Denis Haeger, *The Investment Frontier: New York Businessmen and the Economic Development of the Old Northwest*, Albany: NY, 1981; Naomi R. Lamoreaux, *Insider Lending: Banks, Personal Connections and Economic Development in Industrial New England*, New York, 1994; Lance E. Davis ve Robert J. Cull, "International Capital Movements, Domestic Capital Markets, and American Economic Growth, 1820-1914", edit: Engerman ve Gallman, içinde *Cambridge Economic History of the US*, cilt 2, s. 733-812.

62. David Vincent, *Literacy and Popular Culture in England, 1750-1914* (Cambridge, 1989) ve *The Rise of Mass Literacy: Reading and Writing in Modern Europe* (Maiden, MD, 2000); Jon. P. Klancher, *The Making of English Reading Audiences, 1790-1832*, Madison: WI, 1987; Patricia Anderson, *The Printed Image and the Transformation of Popular Culture, 1790-1860*, Oxford, 1991; Yrjo Kaukianen, "Shrinking the World: Improvements in the Speed of Information Transmission, c. 1820-1870", *European Review of Economic History* 5 (2001): s. 20; Allan R. Pred, "Urban Systems Development and the Long-Distance Flow

of Information through Pre-electronic US Newspapers", *Economic Geography* 47 (1971): s. 498-524.

63. C. A. Bayly, *The Birth of Modern World, 1780-1914: Global Connections and Comparisons*, Oxford, 2004: s. 19; Daniel R. Headrick, *The Tentacles of Progress: Technology Transfer in the Age of Imperialism, 1850-1940* (New York, 1988) ve *When Information Came of Age: Technologies of Knowledge in the Age of Reason and Revolution, 1700-1850*, Oxford, 2000.
64. Stuart M. Blumin, "The Social Implications of US Economic Development", edit: Engerman ve Gallman, *Cambridge Economic History of the US*, 2. cilt, s. 828.
65. Charles G. Steffen, "Newspapers for Free: The Economics of Newspaper Circulation in the Early Republic", *Journal of the Early Republic* 23 (2003): s. 381-419.
66. Headrick, *When Information Came of Age*, s. 190.
67. Lewis Mumford, *Technics and Civilization*, Londra, 1934: s. 109-110.
68. Peter S. Onuf, *Statehood and the Union: A History of the Northwest Ordinance*, Bloomington: IN, 1987: s. 1, 33; R. A. Billington, *Westward Expansion: A History of the American Frontier*, 3. Baskı, New York, 1967: s. 210. Ayrıca bakınız Andrew R. L. Cayton, *The Frontier Republic: Ideology and Politics in the Ohio Country, 1780-1825*, Kent: Ohio, 1986: s. 7-9.
69. Alıntı. Francis S. Philbrick, *The Rise of the West*: New York, 1965: s. 357.
70. Timothy Flint, *Recollections of the Last Ten Years in the Valley of the Mississippi*, edit: Carbondale, IL, 1968/1826: s. 128.
71. Stuart M. Blumin, "The Social Implications of US Economic Development", edit: Engerman ve Gallman, *Camrbidge Economic History of the US*, 2. cilt, s. 837.
72. David Hackett Fischer ve James C. Kelly, *Away, I'm Bound Away: Virginia and the Westward Movement*, Richmond: VA, 1993.
73. Richards, *Britannia's Children*, s. 109.
74. The Times Dijital Arşiv, 1785-1985: http://infotrac.galegroup.com.helicon.vuw.ac.nz/itw/infomark/111/1/1/purl=rc6_TTDA?sw_aep=vuw; Internet Library of Early Journals, http://www.bodley.ox.ac.uk./ilej/.

75. Northern New York Historical Newspapers, http://gethelp.library.upenn.edu/guides/hist/onlinenewspapers.html.
76. Charlotte Erickson, *Invisible Immigrants: The Adaptation of English and Scottish Immigrants in Nineteenth-Century America*, Londra, 1972; Randy W. Widdis, *With Scarcely a Ripple: Anglo-Canadian Migration into the United States and Western Canada, 1880-1920*, Montreal, 1998: s. 199.
77. Michael Johns, "Industrial Capital and Economic Development in Turn of the Century Argentina", *Economic Geography* 68 (1992): s. 188-204. Ayrıca bakınız Adelman, *Frontier Development*, s. 109-112; Moya, *Cousins and Strangers*.
78. Mark Bassin, "Inventing Siberia: Visions of the Russian East in the Early Nineteenth Century", *American Historical Review 96* (1991): s. 76-794.
79. Boris N. Mironov, "The Development of Literacy in Russia and the USSR from the Tenth to Twentieth Centuries", *History of Education Quarterly* 31 (1991): s. 229-252; V. A. Skubnevskii ve I. M. Goncharov, "Siberian Merchants in the Latter Half of the Nineteenth Century", *Sibirica* 2 (2002): s. 21-42.
80. Willard Sunderland, "Peasant Pioneering: Russian Peasant Settlers Describe Colonization and the Eastern Frontier, 1880s-1910s", *Journal of Social History* 34 (2001): s. 895-922. Ayrıca bakınız Sunderland, "Peasants on the Move: State Peasant Resettlement in Imperial Russia, 1805-1830s", *Russian Review* 52 (1993): s. 472-485, 478 ve dipnot 27; "An Empire of Peasants...", edit: Jane Burbank ve David L. Ransel, *Imperial Russia: New Histories for the Empire* ,Bloomington: IN, 1998; David Moon, "Peasant Migration and the Settlement of Russia's Frontiers, 1550-1897", *Historical Journal* 40 (1997): s. 859-893.

Siyaset, Bankacılık ve Ekonomik Kalkınma: Yeni Dünya Ekonomilerinin İzleri

STEPHEN HABER

Bu makale basit bir önerme üzerine kurulu: Tarihçilerin, siyaset bilimcilerin ve iktisatçıların her birinin diğerine öğretebileceği sandıklarından çok şey var. Olaylara iktisat ve siyaset bilimi açısından bakmanın tarih çalışmalarını nasıl zenginleştirebileceğini ve aynı şekilde olaylara tarihsel açıdan yaklaşmanın iktisat ve siyaset bilimini nasıl zenginleştirebileceğini göstermek adına bu makalede, üç bilim dalının da ilgi alanına girmenin yanı sıra gerçek hayatta, toplumsal refahın sağlanmasında pratik bir kullanımı olan bir meseleye; toplumların geniş bir kesime kredi tahsis eden bankacılık sistemlerini hangi şartlar altında kurduklarına odaklanacağım.

İktisatçıların ve siyaset bilimcilerin uzun zamandır merak ettikleri bir şey var: Neden bazı ülkeler geniş kesimlere kredi tahsis eden ve büyümeyi hızlandıran geniş bankacılık sistemleri kurarken diğerleri büyümeyi kısıtlayan ve toplumsal hareketliliğin önüne geçen tek tük bankalarla yetiniyor?[1] Çeşitli ülkelerin bankacılık anlayışları arasındaki dev farkı kavrayabilmek için karşılaştırmalı analiz verilerinden yararlanabiliriz: Özel bankaların 2005 yılında bireylere ve şirketlere verdiği kredi miktarı Japonya'da

gayrisafi millî hasılanın %98'ine, İspanya'da %131'ine ve Birleşik Krallık'ta %155'ine eşitken aynı yıl bu miktar Sierra Leone'de gayrisafi millî hasılanın yalnızca %4'üne, Kamboçya'da %8'ine ve Meksika'da %15'ine eşitti.[2] İktisatçılar ve siyaset bilimciler, söz konusu ülkeler arasındaki bu farkı açıklamak için çeşitli savlar ortaya attılar ve ortaya atılan bu savlardan biri, geçtiğimiz yıllarda giderek daha çok kabul görmeye başladı. Bu sava göre ülkelerin bankacılık sistemleri arasındaki farkın nedenini kavrayabilmek için bu ülkelerdeki demokratik yönetimin derecesini incelemek gerekir; çünkü bir ülkede demokratik kurumların fazla olması, özel girişimlerin bankacılık ruhsatı almalarını kolaylaştırır ve işletilen bankaların daha az kısıtlamaya tabi tutulmalarını sağlar.[3] Ancak aradaki bu bağlantının ne tür mekanizmalarla desteklendiği henüz tam olarak anlaşılabilmiş değil; demokratik yönetimler ile mutlakiyet yönetimlerinin bankalara ve bankacılığa karşı farklı tutumlar takınmalarının *esas* sebebini hâlâ bilmiyoruz.

Yalnızca ekonometrik analiz kullanılarak yapılan nedensel çıkarımların belirli bazı limitleri vardır; siyasi kurumlar ve bankacılık üzerine yapılan çalışmalar da bu kurala istisna teşkil etmezler. Daha önce bahsettiğim destekçi mekanizmaları bütünüyle anlamak isteyen bir araştırmacının, bankacılık sistemlerinin siyasi kurumların çeşitliliğine göre *zaman içinde* nasıl geliştiklerini detaylı olarak incelemesi gerekir. Bu durumda siyaset bilimcilerin ve iktisatçıların sorduğu karşılaştırmalı analiz sorularının tarihî deliller ve anlatılar benimsenerek yanıtlanabileceğini söylemek mümkündür. Fakat asıl amacımız siyasi kurumların çeşitlenmesinin bankaların mevzuat politikalarını, mevzuat politikalarının ise bankacılık sistemlerinin boyut ve yapılarını nasıl etkilediğini bulmak olduğu için bu doğrultuda incelenecek tarihsel vakayı öylesine seçemeyiz; seçtiğimiz vakaların siyasi kurumlarının zamanla çeşitlenmiş olmaları ve her vakanın çalışmada ele alınan

zaman aralığından evvelki bankacılık sistemlerinin ne derece gelişmiş olduklarını kontrol edebiliyor olmamız gerekir. Bu yüzden bu makalede üç Yeni Dünya ekonomisinin –Amerika Birleşik Devletleri, Brezilya ve Meksika'nın– bankacılık sistemlerinin ülkelerin bağımsızlıklarını kazandıkları tarihten Birinci Dünya Savaşı'na kadarki gelişimiyle ortaya çıkan doğal deneyi ele alacağım. Üç ulus da başlangıçta bağımsızdı ve üç ulusun da hâlihazırda mevcut bankacılık sistemleri yoktu; çünkü sömürgecilik güçleri bankacılık ruhsatı vermeleri için yeterli değildi. Üç ulus da birkaç on yıl arayla bağımsızlıklarını kazandılar. Yeni kurulan üç hükûmetin de yönetimlerini finanse edebilmek için bankalara ihtiyacı vardı.

Karşılaştırma sonuçlarına geçmeden evvel bu karşılaştırmaların neleri göstermeyi amaçladığını ve neleri göstermeyi amaçlamadığını net bir şekilde belirtmeliyiz. Amerika Birleşik Devletleri, Brezilya ve Meksika'nın yalnızca siyasi kurumları bakımından birbirlerinden ayrıldıklarını ileri sürmek için gözünü karartmış bir kahraman edasıyla âdeta bir mücadele vermek gerekir. Amerika Birleşik Devletleri, Brezilya ve Meksika'ya kıyasla çok daha zengindi ve gelir dağılımı daha dengeliydi. Üç ülke arasındaki ekonomik durum farkı kredi talebini, kredi talebi ise bankaların sayısını ve bankacılık sisteminin boyutunu doğrudan etkiledi. Burada yapacağımız çalışmada ülkeleri birbirleriyle değil zaman içinde geçirdikleri değişimleri göz önünde bulundurarak kendileriyle kıyaslayacağız. Amerika Birleşik Devletleri bir federal cumhuriyet olarak kuruldu ancak bu cumhuriyette oy hakkı belirli kesimlerle sınırlıydı. Zamanla oy hakkı halkın diğer kesimlerine de yayıldı ve federasyonun eyalet sayısı giderek arttı. Brezilya başlangıçta anayasal monarşi olarak kurulsa da sonraları oy hakkının devlet tarafından sıkı sıkıya kontrol edildiği federal bir cumhuriyete dönüştü. Meksika kurulduğunda merkezî monarşi ile yönetilse

de bu monarşik yapı çok geçmeden dağılarak on yıllar süren bir siyasi anarşinin başlamasına yol açtı. Meksika'nın nihayet, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında siyasi istikrara kavuşması ancak uzun ömürlü bir diktatörlük aracılığıyla gerçekleşecekti.

Bu makalede savunulan argümanın ne olduğunu da açıkça belirtmemiz gerekir. Geniş bir kesime kredi tahsis eden bankacılık sistemlerinin kurulması, kamu yararına çalışan elit siyasetçilerin ürünü değildir. Bu çalışma kapsamında ele alınan üç vakanın üçünde de siyasi pozisyonları elinde bulunduran elit kesimin ilk ve en önemli gayesi, devlet maliyesi için sabit kaynaklar yaratmak olmuştur. Bu yüzden üç ülkenin de merkezî hükûmetleri zaman zaman banka sayısını kısıtlamaya çalışmışlardır. Geniş bankacılık sistemlerinin kurulması siyasetçilerin gücü bankalarla paylaşmaya zorlanmalarından da kaynaklanmaz. Bankacıların ve siyasetçilerin koalisyon kurmaları her iki taraf için de faydalıdır: Koalisyon ile bankacılar korunaklı pazarlara ve tekel kârına sahip olurken siyasetçiler de devlet maliyesine sabit bir kaynak kazandırmış olurlar. Riske uyarlanmış getiri oranı sermaye masrafının üstünde olan projeleri finanse eden geniş bankacılık sistemleri, özel siyasi koşullar altında ortaya çıkar ve bu koşullar; aynı anda hem devlet görevlilerinin otoritesini ve takdir yetkisini kısıtlayan hem de kredi kullananlara oy hakkı tanıyan ve finansal varlık sahiplerine seçmenlerin sermayenin yeniden ve eşit dağıtılması taleplerini veto etme gücü veren siyasi kurumlarla ilişkilendirilirler. Fakat hâl böyleyken dahi banka sahiplerine karşı çalışan koalisyonların kurulmayacağının garantisini vermek mümkün değildir. Kısacası bankacılık sistemleri, oldukça hassas tesislerdir.

Son olarak bu makalede yer verilen argümanı savunurken temkinli davrandığımı belirtmek isterim. Burada sunduğumuzdan daha kapsamlı bir deneme için üçten fazla vakanın tarihsel analizini yapmak gerekir. Ancak tarihte ne kadar çok vaka, o

kadar çok bilgi anlamına gelmez: Bir tarihçinin analiz ettiği vaka sayısı arttıkça her vaka üzerindeki hâkimiyeti azalacaktır. Bu yüzden bu makale, savunduğu argümana son noktayı koyan bir çalışma olarak değil, tarihçileri ve tarihçi gibi düşünen iktisatçılar ile siyaset bilimcileri bu konuda daha fazla araştırma yapmaya davet eden bir çalışma olarak değerlendirilmelidir.

Bankacılık sistemlerinin gelişmesinde siyasi kurumların oynadığı merkezî rol, belki de en belirgin şekliyle on dokuzuncu yüzyılın Amerika Birleşik Devletleri'nde gözlenebilir. Amerika'nın siyasi kurumları, dünyada eşi benzeri görülmemiş bir bankacılık sisteminin oluşmasını sağladılar. Amerika Birleşik Devletleri'nin bankacılık sistemi devasa bir sistemdi (hatta on dokuzuncu yüzyılın finansal lideri kabul edilen Büyük Britanya'nınkinden bile kat kat büyüktü) ve yeni şubeler açmaları yasaklanan on binlerce küçük bankadan meydana geliyordu. Kulağa şaşırtıcı gelse de bu çalışmada ele alınan zaman zarfının büyük bir bölümünde ABD bankacılık sistemi, hükûmetin mali temsilcisi olarak görev yapan merkez bankası benzeri bir bankanın denetimi altında değildi. Doğrusunu söylemek gerekirse Amerika Birleşik Devletleri, merkez bankası benzeri bir banka yaratması ve ardından ruhsatını yenilememesi bakımından olağan dışı bir örnekti. ABD bankacılık sistemi, on dokuzuncu yüzyılın büyük bir bölümü boyunca kendi kendini denetledi veya eyalet yönetimleri tarafından denetlendi.[4]

ABD bankacılık sisteminin olağandışı tarihçesinin itici gücü, 1789 Anayasası'yla kurulan siyasi kurumlardı. Bu kurumlar bir yandan iki meclisli yasama organı –yasaları veto etme yetkisi bulunan ve iki dereceli seçim ile başa gelen bir başkan ve eyaletlere geniş yönetim yetkileri tanıyan federal sistem– ile devlet görevlilerinin otoritesini ve takdir yetkisini kısıtlarken diğer yandan başkan ve Senato üyelerinin iki dereceli seçimle başa gelmelerini

sağlayarak halkın da siyasi gücünü kısıtlıyordu. Ayrıca eyalet yasalarına göre oy kullanma hakkının yalnızca mülk sahiplerine verilmesi de halkın siyaset üzerindeki etkisini kısıtlayan bir diğer etkendi. Bu kurumlar, Amerika'nın bağımsızlığını ilan edişini müteakip yıllarda Amerikan siyasetinde baskın gelen çıkar gruplarını yansıtıyorlardı. Ayrıca Amerika'nın federal yapısı, Amerika Kıtası'na yerleşmek üzere gönderilen on üç koloninin hepsinin diğerlerinden bağımsız olduğu ve kendi bağımsız meclisleri bulunduğu gerçeğini yansıtıyordu. İki dereceli seçim sisteminin uygulanması ve seçme hakkının yalnızca mülk sahiplerine verilmesi, federalizm yanlısı siyasetçilerin halkçıların halkı sermayenin yeniden ve eşit dağıtılması konusunda kışkırtmalarından endişe ettiklerini gösteriyordu.[5]

Bu siyasi kurumlar –otoritesi ve takdir yetkisi kısıtlı merkezî hükûmet, kısıtlı oy kullanma hakkı– Amerika'da bugünkü bankacılık sisteminden oldukça farklı bir bankacılık sisteminin temellerini attı. Federal hükûmet, hükûmet tekelinde bir banka kurmakta geç kalsa da nihayet 1791'de Amerika Birleşik Devletleri Bankası (BUS) kuruldu. BUS, zengin federalist sermayedarlar tarafından kurulan ve yönetilen, para yatırma ve özel sektöre kredi verme gibi tüm işlevleri yerine getirebilen ticari bir bankaydı. Ayrıca BUS, hükûmetin mali temsilcisiydi. Federal hükûmet, banka sermayesinin %20'sine bedelini ödemeksizin iştirak etmiş; bununla kalmayıp bankadan kredi çekmiş ve krediyi geri ödemek için bankanın sermayedarı sıfatıyla elde ettiği kâr akışını kullanmıştı. Tüm bunların karşılığında ise bankaya devletin madenî paralarının hesabını tutma hakkı, federal hükûmetin bankadan aldığı kredilere (federal masrafları karşılamak için alınan banka senetlerine) faiz uygulama hakkı, ülkenin dört bir yanında yeni şubeler açma hakkı ve hissedarların bankaya karşı sorumluluklarının sınırlandırılması gibi imtiyazlar tanıdı.

Amerika'nın siyasi kurumları, federal hükûmete yalnızca bankacılık ruhsatı verme yetkisi vererek hükûmetin bankacılık faaliyetlerine dâhil olmasına engel olsalardı BUS, tıpkı 1694-1825 yılları arasında İngiltere'nin yegâne anonim ve limitet bankası olan İngiltere Merkez Bankası gibi daha uzun süreler devlet tekelinde kalabilirdi. Fakat Amerikan siyasi kurumları, bunun aksi bir yol izlediler. ABD Anayasası'na göre eyaletler, federal hükûmete açıkça devredilmeyen tüm yetkileri kullanma hakkına sahiplerdi. İthalat-ihracat vergileri ve kâğıt para basma yetkisi federal hükûmete devredilmişti ve anayasadaki bu hüküm nedeniyle eyalet yönetimleri bu iki hakkı kullanamaz olmuşlardı. Hükûmet ise karşılığında Konfederasyon Ahitnamesi kapsamında tüm eyaletlerin yüklü miktardaki borçlarını üstlenmişti. Geleneksel mali kaynaklardan mahrum bırakılan eyaletler, alternatif gelir kaynakları aramaya başladılar. Anayasada piyasaya kâğıt para süren bankalara ruhsat verme yetkisinin devlete devredildiğini açıkça belirten bir madde yoktu. Bu yüzden eyaletlerin banka ruhsatı satarak kasalarını doldurmamaları ve aynı bankalardan hisse satın almamaları için bir neden de yoktu. Bu yüzden on dokuzuncu yüzyılın başlarında eyalet yönetimlerinin tamamına yakını, bankalardaki hisselerin önemli bir kısmını satın aldı. Böylece 1810-1830 yıllarına gelindiğinde temettü ve banka vergileri, toplam devlet gelirlerinin üçte birini oluşturur hâle geldi.[6]

Federal hükûmetin devlet tekelciliğini (BUS) sürdürmek için teşvik edici sebepleri olduğu gibi eyalet yönetimlerinin de kendi sınırları içerisindeki bankacılık sistemlerinin büyümesini engellemek için makul sebepleri vardı. Yeni bankaların açılması, hâlihazırda işleyen bankaların kazandığı tekelci rantına daha fazla ortak çıkması ve rekabetin artması demekti. Rekabetin artması ise eyalet kasasına girecek temettü akışının miktarını azaltırdı. Bu ihtimali ortadan kaldırmak isteyen bankalar, eyalet meclis-

lerine potansiyel rakiplerinin ruhsat başvurusunu reddetmeleri için "ikramiyeler" vermeye başladı.[7] Böylece Amerika Birleşik Devletleri'nin ilk yıllarında, Cumhuriyetçi Parti döneminde bankacılık sektörü, bölünmüş tekeller tarafından şekillendirildi. 1800 yılında ABD'nin en büyük dört şehrinde –Boston, Philadelphia, New York ve Baltimore– yalnızca ikişer banka vardı. Daha küçük pazarların ise ya bankası yoktu ya da varsa bir tane vardı. 1800 yılında ülke çapında yalnızca yirmi sekiz banka vardı ve bu bankaların toplam sermayesi yalnızca 17,4 milyon dolardı. Elbette bu bankalar her önüne gelene kredi vermiyorlardı: Kredi başvuruları başvuranın mesleği, toplumsal konumu ve siyasi eğilimine göre değerlendiriliyordu.[8]

Amerika'nın o dönemdeki siyasi kurumları, tek bir ulusal banka ve bölünmüş eyalet tekellerinden meydana gelen bir bankacılık sisteminin istikrarlı olmasına olanak tanımıyordu. Merkezî devlet ile eyaletlerin farklı amaçlarla hareket etmeleri, devlet kurumları arasında önemli bir uyuşmazlığa yol açıyordu. Eyalet ruhsatları olan ve dolayısıyla eyalet meclisini arkasına alan bankacılar BUS'a 1791'de ruhsat aldığı ilk günden itibaren karşı çıktılar. Merkez bankasına karşı çıkmalarının nedeni çok açıktı: Federalist Parti gerileme dönemine girince eyalet bankacıları, ruhsatlı kuruluşlara ve "aristokrat" bankacılara ideolojik olarak karşı çıkan Jefferson yanlılarıyla siyasi koalisyon kurdular. Hatta bazı eyaletler daha da ileri giderek eyalet bankalarına rakip çıkmasını engellemek için BUS'un bastığı banknotlardan vergi almaya çalıştılar ancak başarılı olamadılar. Hâl böyle olunca zaten eyalet çıkarlarını temsil eden meclis üyeleri, BUS'un 1811'de süresi dolan ruhsatını yenilemedi.[9] Ancak 1812'de çıkan savaş, bir merkez bankasının federal devletin mali temsilcisi olarak ne kadar önemli bir rol oynayabileceğini gösterince 1816'da İkinci Amerika Birleşik Devletleri Bankası adı altında merkez bankasına

ikinci bir ruhsat daha verildi. İkinci Amerika Birleşik Devletleri Bankası da birincisiyle aynı ilkeler üzerine kuruldu ve Andrew Jackson'ın bankanın ruhsat yenileme başvurusunu başarıyla veto etmesiyle 1836'da kapanarak ilk merkez bankası ile aynı kaderi izledi. İkinci BUS'un kapatılması çok ilginç bir koalisyonun, bankacılık fikrine hepten karşı çıkan halkçılarla eyalet bankacılarının kurduğu iş birliğinin ürünüydü.[10]

Amerika'nın siyasi kurumlarının değişikliğe uğramaları –özellikle ülkenin batıya doğru genişlemesiyle eyalet sayısının artması ve seçme hakkının sınırlarının genişletilmesi– ikinci bir uyuşmazlığa yol açtı: Sınırların genişlemesiyle eyaletler arasında ticari girişim ve nüfus rekabeti ortaya çıktı. Bu yüzden eyalet meclisleri, çözümü kanallara erişimi kısıtlayarak ticaretin eyalet yönünde akmasını sağlamakta buldu. Ancak çoğu eyalet meclisinin kamu projelerini zaten üç kuruş olan vergi gelirleriyle finanse etme yetkisi yoktu. Eyalet yetkilileri, bu durumu çözmek için iki yönteme başvurdu: Bazıları tahvil çıkararak devletin ödenmemiş borç miktarının bir anda artmasına yol açtı, bazıları ise yeni ruhsat alan bankalara "ruhsat ikramiyesi" verdi. Yeni bankalara verilen bu ruhsat ikramiyesi, eyalet yetkililerini hâlihazırda faaliyette olan bankalarla yaptıkları tekel anlaşmalarından caymaya itti.[11]

Sermaye ve iş gücü yarışı, ayrıca eyaletleri seçme hakkının sınırlarını genişletmeye teşvik etti. Seçmen tabanının genişlemesi, banka ruhsatı sayısını kısıtlamaya çalışan koalisyonların bir bir dağılmalarını sağladı. Yeni kurulan eyaletler, bir yandan seçme hakkına sahip olmak için gereken şartları kimi zaman azaltarak ve kimi zaman hepten kaldırarak nüfuslarını artırmaya çalışırken diğer yandan ilk on üç koloninin kurduğu eyaletleri de seçmenlik şartlarını kademeli olarak azaltmaya zorladılar. 1820'lerin ortalarına gelindiğinde ilk on üç koloninin kurduğu eyaletler, mülk sahibi olmak için aranan şartları da ya tama-

men kaldırmış ya da sayısını büyük ölçüde azaltmıştı.[12] Seçmen tabanının genişlemesiyle eyalet yetkilileri üzerindeki kamuoyu baskısı artmış; halk, banka ruhsatı limitini kaldırmak isteyen adaylara oy vermeye başlamıştı.

Eyalet içi ve eyaletler arası siyasi rekabet, verdikleri banka ruhsatı sayısına sınır koymaya çalışan eyalet yetkililerinin teşviklerini baltaladı. Massachusetts, banka hisselerini eyaletin ana finansal kaynağı olarak elinde tutma stratejisinden vazgeçerek banka sermayelerine vergi koyma yoluna gitti. Massachusetts'in bu hamlesini 1814 yılında Bankacılık Torba Yasası'nı kabul eden Pensilvanya izledi. Eyalet valisinin itirazlarına rağmen kabul edilen torba yasa, o zamana dek Pensilvanya'nın bankacılık endüstrisinde baskın gelen, Philadelphia temelli oligopoliye son verdi. Rhode Island da Massachusetts'in izinden giderek 1826 yılında geçmişte satın aldığı banka hisselerini sattı, verdiği banka ruhsatı sayısında artış yaptı ve temettü gelirlerinin kalkmasıyla ortaya çıkan açığı kapatmak için banka sermayelerine vergi koydu. Rhode Island, kısa bir süre içerisinde Amerika'nın kişi başına en çok banka düşen eyaleti oldu.

Reform hızı eyaletten eyalete değişse ve Güney Eyaletleri, reform yapmak konusunda Kuzeydoğu'nun epey gerisinde kalsa da ABD bankacılık sistemi oldukça çabuk büyüdü. 1820 yılına gelindiğinde Amerika'da üç yüz yirmi yedi banka vardı ve bu bankaların toplam sermayesi yüz altmış milyon doları buluyordu. Yani 1810'dan itibaren geçen on yılda banka sayısı yaklaşık üç katına ve bankaların toplam sermayesi de yaklaşık dört katına çıkmıştı. 1835'te bu rakamlar neredeyse ikiye katlandı ve banka sayısı beş yüz seksen dörde, bankaların toplam sermaye miktarı üç yüz sekiz milyon dolara çıktı. Bu noktada büyük şehirlerin her birinde en az on iki, küçük şehirlerde ise en az iki ya da üç banka bulunuyordu.[13] 1825 yılında Amerika'nın banka sermayesi,

on dokuzuncu yüzyılda mali açıdan dünya lideri kabul edilen ve nüfusu Amerika'nın nüfusundan fazla olan İngiltere'nin sermayesinin yaklaşık 2,4 katıydı.[14] Banka yoğunluğu arttıkça bankalar arasındaki rekabet de arttı ve artan rekabet, bankaları daha geniş kesimlere kredi vermeye yöneltti. Bunun sonucunda başta Orta Atlantik Eyaletleri'ndeki bankalar olmak üzere birçok banka geniş bir tüccar, zanaatkâr ve çiftçi kitlesine fon sağlamaya başladı.[15]

Kuzeydoğu'da hemen hemen tüm banka ruhsatı başvurularının onaylanmasını sağlayan fiilî politikalar, serbest bankacılık olarak bilinen bir dizi yasa kapsamında 1830'lu yılların sonunda kurumsallaştırıldı. Serbest bankacılık yasaları, banka ruhsatlarının eyalet yetkilileri tarafından onaylanma zorunluluğunu ortadan kaldırdı. Banka açmak isteyen bireyler, artık eyalet yetkililerinin onayını almak yerine eyalet saymanlarına kayıt yaptırmak ve bastıkları banknotların teminatı olarak ellerindeki devlet ve eyalet tahvillerini saymana depozito olarak vermek suretiyle yeni banka açabiliyorlardı. Elbette bu durum, serbest girdi sisteminin eyalet yönetiminin mali ihtiyaçları ile nasıl bağdaşacağı sorusunu gündeme getirecektir. Bu sorunun cevabı ise yine sistemin kendisinde yatar: Serbest bankacılık sisteminde piyasadaki tüm banknotların eyalet saymanına depozito olarak verilen üst düzey tahvillerle %100 desteklenmesi gerekir. Başka bir deyişle serbest bankalar, faaliyetlerini sürdürebilmek için bağlı oldukları eyalet yönetimine kredi tahsis etmek zorundadır.

Serbest bankacılık sistemine geçiş yapan ilk eyalet, 1838 yılında sistemi benimseyen New York oldu. New York'un serbest bankacılık sistemine geçmesi, şüphesiz eyaletin siyasi kurumlarının uğradığı değişimin bir sonucuydu. 1810'lardan 1830'lu yılların sonuna dek New York'ta banka ruhsatları, Albany Vekâleti (Albany Regency) adı verilen ve Martin Van Buren tarafından yönetilen siyasi bir mekanizma tarafından kontrol ediliyordu. Vekâlet yal-

nızca kendisine yakın isimlere banka ruhsatı veriyordu ve eyalet meclisi üyeleri, verdikleri ruhsatlar karşılığında halka arz edilen ilk banka hisselerini piyasa fiyatından epey düşük olan nominal fiyatına satın alma yetkisi gibi çeşitli rüşvetler alıyorlardı.[16] Eyalet meclisinin 1826 yılında seçme ve seçilme yasalarını değiştirmek zorunda kalarak statü ve ırk ayrımı yapmaksızın tüm erkeklere oy kullanma hakkı tanımasıyla Albany Vekâleti'nin banka ruhsatları üzerindeki etkisi sona erdi. Vekâlet, sonraki on yıl içinde eyalet meclisi üzerindeki nüfuzunu kaybetti ve yönetimde baskın gelen Whig Partisi, 1837 yılında Amerika'nın ilk serbest bankacılık yasasını yürürlüğe koydu. 1841'e gelindiğinde New York'ta toplam sermayeleri 10,7 milyon dolar olan kırk üç serbest banka kurulmuştu. Giderek yaygınlaşan serbest bankaların sayısı 1849'da yüz on bire çıktı ve bankaların toplam sermayesi 16,8 milyon dolara ulaştı. 1859 yılında New York'ta toplam iki yüz yetmiş dört serbest banka vardı ve bu bankaların toplam ödenmiş sermaye değeri 100,6 milyon dolardı.[17] Çok geçmeden diğer eyaletler de New York'u takip etti. 1860'lı yılların başına dek yirmi bir eyalet, New York serbest bankacılık yasalarının çeşitli versiyonlarını uygulamaya koydu ve uygulamaya konan bu yasalar bankacılığı teşvik ederek rekabeti artırdı.[18]

Ancak serbest bankacılık, banka sayısını sınırlandıran tüm arz kısıtlarını ortadan kaldırmadı. Serbest bankacılık yasaları birçok eyalette bankaların şube açmasını olanaksız kılıyordu. On dokuzuncu yüzyılda Güney Eyaletleri'ndeki birkaç banka dışında ABD'deki bankaların tamamına yakını tek şubelik bağımsız bankalardı. Bu alışılmadık bankacılık sistemi beklenmedik bir siyasi koalisyonun; bankacılığın devlet tekeline girmesinden endişe eden halkçılar ile yerel tekeller oluşturmak isteyen bankacıların kurduğu ortaklığın ürünüydü.

Federal hükûmet açısından bakıldığında eyaletlerin bankacılık ruhsatı verme yetkisi bulunması oldukça sakıncalıydı çünkü ruhsat verme işini eyalet yönetimlerinin üstlenmesi, federal hükûmetin bir gelir kaynağının olmaması demekti. Gelir kaynağının eksikliği federal hükûmetin paraya en çok ihtiyaç duyduğu İç Savaş döneminde iyiden iyiye hissedilmeye başlayınca hükûmet, eyaletlerin ruhsat verdiği bankaların kapatılarak yerine hükûmetin savaş gayretine finansman sağlayacak bir ulusal bankacılık sistemi kurulması için 1863, 1864 ve 1865 yıllarında yeni kanunlar çıkardı. Yeni yasalara göre federal hükûmetin ruhsat verdiği bankaların sermayelerinin üçte birini, o zamanlar saymanların banknot basımına karşı ellerinde bulundurdukları federal hükûmet tahvilleri rezervlerine yatırmaları gerekiyordu. Yani bankalar, banknot basabilme hakkı karşılığında devlete kredi tahsis ediyorlardı. Federal hükûmete tahsis edilen kredinin en yüksek seviyeye çıkarılması amacına uygun olarak hazırlanan Ulusal Bankacılık Kanunu ile ruhsat verme yetkisi, yasamadan alınarak yürütmeye verildi. Bu kanuna göre asgari sermaye ve asgari rezerv şartlarını sağlayan tüm bankaların ruhsat başvurusu onaylanacaktı. Bu, önceleri yerel düzeyde yürütülen serbest bankacılık faaliyetlerinin ulusal boyuta taşınması anlamına geliyordu.

Federal hükûmet ne eyaletlerin banka ruhsatı verme yetkisini iptal edebiliyor ne de eyaletlerin ruhsat verdiği, hâlihazırda işler bankaların banknot basmalarını engelleyebiliyordu. Bu yüzden hükûmet, çareyi basılan her banknottan %10 vergi almakta ve ruhsatını federal hükûmetten alan bankaları bu vergiden muaf tutmakta buldu. Böylece eyalet bankaları, bu muafiyetten yararlanmak için hükûmetin verdiği yeni ruhsatlardan alacaklardı. Özel bankalar, kısa vadede hükûmetin beklentilerini karşıladı: Eyalet ruhsatı alan banka sayısı 1860'da bin beş yüz yetmiş dokuz iken 1865'te üç yüz kırk dokuza kadar indi. Federal bankaların

sayısında da büyük bir artış gözlendi. 1860 yılında sıfır olan federal banka sayısı 1914'te yedi bin beş yüz on sekize çıktı ve bu bankaların ellerinde bulundurdukları tüm mal varlıklarının toplam değeri, 1914'te 11,5 milyar doları buluyordu.[19]

Fakat uzun vadede bakıldığında Amerika Birleşik Devletleri'nin siyasi kurumları, hem hükûmetin ruhsat verme işini bizzat üstlendiği tek bir bankacılık sistemi kurma hedefinin önünde engel teşkil ediyor hem de Ulusal Bankacılık Sistemi'nin yarattığı bankacılık sektörüne adım atmayı zorlaştıran engelleri etkisiz kılıyordu. Federal hükûmet, eyalet ruhsatı alan bankaların bastıkları banknotlara 1865 yılında %10 vergi koyarak banknot basma hakkını kamulaştırmayı başarmıştı. Ancak 1865 yasası, eyalet ruhsatı alan bankalarda yapılan hesaba çekle para yatırma işlemleriyle ilgili bir şey söylemiyordu. Bu yüzden eyalet bankaları, derhâl mevduat bankacılığına yöneldiler ve bu bankalardaki hesaplardan çekilen çekler ticari işlemlerde sıklıkla başvurulan bir takas yöntemi olarak yaygınlaştı.[20] Bunun sonucunda 1865-1914 yılları arasında ruhsatını eyaletten alan banka sayısı, federal hükûmetten alan banka sayısını geçti. 1865 yılında ABD'deki tüm bankaların yalnızca %21'i eyalet bankasıydı ve bu bankalar, ülkedeki tüm bankaların toplam mal varlığının %13'üne sahipti. 1890 yılına gelindiğinde ise eyalet bankası sayısı ulusal banka sayısını geçmişti ve toplam mal varlığın çoğunluğunu eyalet bankalarının mal varlıkları oluşturuyordu. 1914 yılı civarında ABD'deki tüm bankaların %73'ü eyalet bankasıydı ve bu bankalar toplam mal varlığının %58'ine sahipti.

Eyaletlerin hem kendi aralarında hem de hükûmete karşı girdikleri cazip bir mevzuat ortamı yaratma yarışı, başka hiçbir ülkeninkine benzemeyen bir bankacılık sisteminin ortaya çıkmasını sağladı. 1914 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde yirmi yedi bin üç yüz kırk dokuz banka vardı ve bu bankaların neredeyse

hiçbiri başka şube açmamıştı. Pek çok eyalet, hükûmet ruhsatı alan bankalar dâhil tüm bankaların şube açmasını engelleyen yasalar çıkarmıştı. Yeni şubeler açmayı özellikle yasaklamayan eyaletlerin yasalarında bile yeni şubelerle ilgili hükümlere yer verilmiyordu. Bu yüzden bankaların %95'i tek şubeden ibaretti ve yeni şubeler açan bankalar da ortalama beş şubeden fazlasını açmıyorlardı.[21] Bu yasaların çıkarılmalarının önceki paragraflarda da bahsettiğimiz, Amerikan siyasetine dayalı nedenine, yerel tekelleşmeyi sağlamaya çalışan bankacılarla büyük bankaların temsil ettiği ekonomik gücün merkezîleştirilmesine karşı çıkan halkçı siyasetçilerin koalisyonuna artık aşinayız. Fakat bu bankacılık sisteminin de dezavantajları yok değildi. Tek şubeli çok sayıda banka olması bankacılık krizlerini ağırlaştırıyor, bankaların ölçek ekonomisini yakalamalarını engelliyor ve bankacıların yerel tekellerden rant kazanmalarına olanak tanıyordu.[22] Ancak serbest girdili tek şubeli bankacılık sisteminin benimsenmesi, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki tüm pazarların tartışmalı olduğu anlamına geliyordu; dolayısıyla bir tekelciye rant sağlayan herhangi bir pazar, bu ranta ortak olmak isteyen rakiplerin girdilerine tabi oluyordu.

Şimdi, Amerika'daki siyasi kurumların ve bankacılık sisteminin geçirdiği evrimin Brezilya'daki kurumların ve bankacılık sisteminin geçirdiği evrim sürecinden nasıl ayrıldığını inceleyelim. Brezilya, geçmişte en güçlü çıkar gruplarının (çiftçilerin, tüccarların ve finansörlerin) çeşitli kurumları nüfusun büyük bir kesiminin siyasete dâhil olmasını engelleyecek şekilde yapılandırdığı ülkelerin başında gelir. Fakat Brezilya'daki çıkar grupları, halkı siyaseten saf dışı bırakmakla yetinmeyerek Brezilya'da siyasi gücü elinde bulunduran elit kesimle, özellikle o dönemde hükümdar olan Portekizli kraliyet ailesiyle koalisyon kurdular. Böylece çı-

kar grupları ile kraliyet ailesi arasında rant paylaşımına dayalı bir finans sistemi kuruldu. Bu sistem yalnızca bir kez, 1889'da hükûmetin devrilmesiyle çökme tehlikesiyle karşı karşıya kaldı çünkü darbe sonrası kurulan yeni hükûmet, bankacılık ruhsatlarını hiçbir şekilde sınırlandırmıyordu. Ancak Brezilya'da cumhuriyetin ilan edilmesi, eski finans sisteminin sona erdiği anlamına gelmiyordu. Cumhuriyetin ilanının ardından Brezilya, birkaç yıl içinde hükûmetin banka sayısını kısıtladığı ve bankaların bu kısıtlama karşılığında hükûmete kredi tahsis ettiği sisteme geri döndü. Çok geçmeden eyalet sınırları dışında kalan bölgelerde şube açma hakkını tek başına elinde bulunduran tek bir süper bankanın baskın geldiği yeni bir bankacılık sistemi kuruldu. Bu banka, aynı zamanda merkezî hükûmetin bankası vazifesi görüyordu; öyle ki bu bankanın en büyük hissedarlarından biri bizzat Brezilya hükûmetiydi.

Napolyon'un Portekiz'i işgal etmesi üzerine Britanya Donanması ile Brezilya'ya gönderilen Kral VI. Dom João, 1808 yılında Brezilya'nın ilk bankası olan Banco do Brasil'i kurdu. Dom João'ya göre Banco do Brasil'in net bir amacı vardı ve o da hükûmetin harcamalarını finanse etmekti. João, Brezilyalı tüccarları ve toprak sahiplerini bankadan hisse satın almaya teşvik etmek için bankaya kâğıt para basma, lüks mallar ihraç etme ve devletin parasal işlemlerini üstlenme haklarını tek başına elinde bulundurma, bankaya olan borçların kraliyet hazinesine olan borçlara denk tutulması ve kralın getirdiği yeni vergileri toplama ve topladığı vergileri depozito olarak on yıl boyunca faizsiz elinde tutma hakkı gibi pek çok kârlı ayrıcalık tanıdı.[23]

Fakat kralın verdiği sözlerden cayarak bankayı kamulaştırmasının önünde hiçbir engel yoktu. Hükûmetin bankadan hisse almaya teşvik ettiği tüccarlar ve toprak sahipleri bu teklife öylesine temkinli yaklaşıyorlardı ki Banco do Brasil, kurulur-

ken koyduğu sermaye hedefine ancak on bir yıl sonra, 1817'de ulaşabildi. Tüccarların ve toprak sahiplerinin çekinceleri yersiz değildi: Bankada yapılan işlemlerin büyük bir bölümü, daha sonra imparatorluk hükûmeti tarafından çıkarılan devlet tahvillerinin satın alınması için kullanılan banknotların basılmasından ibaretti. Banknot sayısının artmasıyla enflasyon da giderek artınca hükûmet, banka aracılığıyla bir enflasyon vergisi koydu. Yeni getirilen bu vergi, bankaya yaptıkları yatırımların karşılığında azalan sermaye fırsat maliyetini telafi edecek, enflasyon seviyesini de göz önünde bulundurarak hesaplanmış bir oranda gelir elde edemeyen hissedarlar dâhil herkesi etkiliyordu. Banco do Brasil yatırımcılarının özsermayelerine karşılık elde ettikleri nominal getiri oranı 1810-1820 yılları arasında yılda ortalama %10'a tekabül ediyordu ve bu getiri oranı büyük ihtimalle enflasyon oranının çok üstünde değildi.[24] Daha da kötüsü Dom João, yeni koyduğu vergilerin banka tarafından toplanıp muhafaza edilmesini sağlayan anlaşmayı 1820 yılında feshetti ve sonraki yıl, elindeki tüm banknotları kendisinin ve maiyetinin bankaya yatırdığı metallerle takas ederek bu metalleri de alıp Portekiz'e geri döndü. 1820'lerin devamında da işlemeyi sürdüren Banco do Brasil'in yönetimi, Dom João'nun oğlu İmparator I. Dom Pedro'ya geçti. Dom Pedro da bankayı babasıyla aşağı yukarı aynı amaçla, hükûmetin bütçe açıklarını banknot basarak kapatmak için kullandı.[25]

Dom Pedro, babasının müsaadesiyle ve yerli elit ailelerin teşvikiyle 1822 yılında Brezilya'nın bağımsızlığını ilan etti. Fakat bağımsızlık, Brezilya'nın siyasi kurumlarında yapılacak büyük değişiklikleri de beraberinde getirecekti. 1824 Anayasası'nı hazırlayan tüccarlar ve toprak sahipleri vergilendirme, harcama ve borç alma yetkilerini imparatora değil meclise verdiler. Ayrıca avam kamarası üyelerinin seçimle göreve gelmesini zorunlu kıldılar oy kullanma hakkını zenginliğe göre verilecek şekilde

kısıtlayarak avam kamarasının kendi çıkarlarını temsil etmesini sağladılar. Summerhill'in belirttiği gibi bu değişimin iki sonucu vardı: Birincisi imparator, artık toprak sahipleri ve tüccarlardan aldığı borçları ödememezlik edemeyecekti ve ikincisi, bu iki elit grubun üyeleri meclisteki yetkilerini rakip ekonomik grupların banka ruhsatı almalarını engellemek için kullanacaktı. Gerçekten de Banco do Brasil'in 1829 yılında meclis tarafından kapatılmasından 1850'lerin ortalarına dek geçen sürede yalnızca yedi yeni bankanın kurulmasına onay verdi; yedi bankanın da ruhsatlarının bağlı oldukları il ile sınırlı olması yerel bankacılık tekellerinin ortaya çıkmasını sağladı.[26]

Bu düzenlemeler hâlihazırda kurulmuş olan bankalar için iyi sonuçlar doğursa da imparatora oldukça pahalıya patladı: İmparatorluk, bütçe açıklarını kapatmak için kullandığı bankaları 1829 yılı itibarıyla kaybetmişti. Bu, kolay kolay içinden çıkılmaz bir durumdu çünkü hükûmeti finanse edecek kadar büyük bir ulusal banka kurmak için tüm bankaların çıkarlarına uyacak bir çözüm gerekiyordu. Üstelik bazı bankalar, meclis üzerindeki güçlerini kullanarak imparatorun yaptığı bütün tekliflerin reddedilmesini sağlayabiliyorlardı. Böylece meclis, 1853 yılında ikinci Banco do Brasil'e yetki verdi fakat dört yıl sonra bankanın banknot basma yetkisini elinden aldı.[27]

Bir türlü anlaşma sağlayamayan imparatorluk ile bankacılar nihayet 1860 yılında koalisyon kurdu. 1860 yılında çıkarılan bir yasaya göre bankalar dâhil tüm şirketlerin ruhsatlarının yalnızca imparatorluk divanı ve meclis tarafından değil imparatorun kurduğu ve üyelerinin ölene dek görevde kaldığı danıştay tarafından da onaylanması gerekiyordu. İkinci Banco do Brasil, 1863 yılında Rio de Janeiro'daki diğer iki bankayla, Banco Comercial e Agrícola ve Banco Rural e Hipotecario'yla birleşti ve banknot basma hakkına bir kez daha kavuştu. Böylece hükûmetin on yıl-

dır gerçekleştirmeye çalıştığı şey gerçekleşti ve hükûmetin mali temsilcisi olarak hareket edecek, banknot basma yetkisine sahip bir banka kuruldu.[28] Hükûmetin de, ekonomik elit grupların da kendilerine ait birer bankaları oldu ve bu iki grup dışında kimseye banka ruhsatı verilmedi. Ayrıca bankaların yönetim kurulu üyelerinden oluşan bir grup "baron" dışında kimse bu bankalardan kredi alamadı.[29]

Brezilya'nın bankacılık endüstrisinin ne kadar kısıtlı olduğuna ilişkin genel bir fikir edinmek için birkaç veriyi gözden geçirelim: 1888 yılına gelene dek Brezilya'da toplam yalnızca yirmi altı banka vardı ve bu bankaların toplam sermayesi kırk sekiz milyon ABD dolarıydı. Bu yirmi altı bankanın on beşi Rio de Janeiro'daydı. En büyükleri olan Banco do Brasil, bankaların toplam mal varlıklarının %40'ına sahipti. Sao Paulo eyaletinde on banka vardı ve bunların beşi, Rio de Janeiro'daki bankaların şubesiydi. Brezilya'nın diğer on sekiz eyaletinde toplam yalnızca altı banka vardı.[30] Bu verilere karşılaştırmacı bakış açısıyla yaklaştığımızda 1888 yılında Brezilya'da banka mal varlıklarının kişi başına düşen değerinin 2,40 ABD doları olduğunu ve aynı değerin Meksika'da 1897 yılında 6,74 dolar ile Brezilya'nınkinden üç kat fazla olduğunu açıkça görürüz. Amerika'da ise aynı değer, 1890 yılında 85 dolardı.

Bu sistem –hükûmeti yöneten siyasetçiler ile dar tabanlı bir bankacılık sistemi yaratan az sayıdaki tüccar-finansörler arasındaki koalisyon– yalnızca bir kez, monarşinin yıkılıp yerine federal cumhuriyetin kurulmasıyla çökme tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. İmparatoru destekleyen koalisyonun neden ve nasıl parçalandığını burada anlatmaya sayfalar yetmez ancak bu hikâyenin en önemli noktalarından birinin 1888 yılında köleliğin kaldırılması olduğunu söyleyebiliriz. Köleliğin kaldırılmasıyla Brezilya'nın çiftçi sınıfı ile imparatorluk yönetiminin arası daha da açıldı. Kredi çekmeyi

kolaylaştırmak suretiyle çiftçileri yatıştırmak isteyen imparatorluk yönetimi, banknot basma yetkisine sahip on iki bankaya çeşitli ayrıcalıklar tanıdı ve on yedi bankaya faizsiz kredi verdi. Fakat 1888'de uygulamaya konan bu politikalar, Brezilya'daki cumhuriyetçi hareketi durdurmaya yetmedi. 1889'un Kasım ayında düzenlenen askerî darbe ile II. Dom Pedro devrildi ve federal cumhuriyet kuruldu.

Federal hükûmetin kurulması, küçük ve temelde iki bankaya odaklı yoğun bir bankacılık sektörünü destekleyen düzenlemelerin temelini sarstı. Brezilya'nın yirmi eyaletine hatırı sayılır derecede özerklik veren 1891 Anayasası ile merkezî hükûmetin banka ruhsatları üzerindeki tekelciliği sona erdi. Bu durum, hükûmetin ilk maliye bakanı Rui Barbosa üzerinde büyük bir baskı yaratıyordu: Barbosa, Brezilya'nın yerel ekonomik gruplarının –çoğunlukla çiftçilerin ve üreticilerin– kredi taleplerini karşılamak adına yeni bankalara ek ruhsatlar verilmesini onaylamazsa bu gruplar, söz konusu ruhsatları eyalet yöneticilerine onaylatacaklardı. Bu yüzden Barbosa, bir dizi parasal reformu derhâl meclisten geçirdi. Reformlar kapsamında çıkarılan genel şirketler yasasıyla hükûmete yapılan ruhsat başvurularının tamamına yakınının onaylanmasının önü açıldı. Yine bu reformlar çerçevesinde bankalara her tür parasal işlem yapma hakkı tanındı. Bu reformların Brezilya için ciddi sonuçları oldu. Ülkede 1888 yılında yalnızca yirmi altı banka mevcutken 1891'de bu sayı altmış sekize yükseldi.[31]

Brezilya'nın temel sorunu; siyasi kurumlarının ülkedeki çiftçilerin, zanaatkârların ve küçük çaplı üreticilerin rekabete dayalı bankacılık pazarları kurulması için yetkililere baskı yapmalarına izin veren herhangi bir mekanizma yaratmamasıydı. Dom João döneminde nüfusun yalnızca %5'i oy kullanabiliyordu. Dom Pedro döneminde güç, imparatorlukta toplanmıştı ve meclis, yasama organından ziyade bir danışma kurumu olarak görev yapıyordu.[32]

Federal hükûmet dönemine gelindiğinde ise meclis cumhurbaşkanını seçiyordu ve cumhurbaşkanını meclisin ataması, Brezilya'nın en büyük iki eyaleti olan Minas Gerais ve São Paulo'dan gelen siyasetçilerin koalisyon kurarak cumhurbaşkanlığını kendi aralarında takas etmelerine olanak tanıyordu.

Brezilya'nın merkezî hükûmeti, çok geçmeden kendini bir açmazın içinde buldu. 1891 Anayasası hükûmetin önemli bir vergi kaynağı olan ihracat vergilerine erişimini engelleyerek bu vergileri toplama yetkisini doğrudan eyaletlere veriyordu. Bu yüzden hükûmet, ortaya çıkan bütçe açığını kapatmak için altın cinsinden hesaplanan yabancı kredilere yöneldi. Hükûmetin banknot basma yetkisi verdiği bankalar ise yüklü miktarda para basıyor ve döviz veriyordu. Bankaların çokça banknot basması, borsada spekülatif bir yükselme yaşanmasına yol açarken aynı zamanda enflasyonun yükselmesine neden oluyordu. Tüm bunların sonucunda bir döviz uyuşmazlığı ortaya çıktı: Borçlar madenler cinsinden, gelir kaynakları (ithalat vergileri) ülke içinde basılan paraların cinsinden (milreis) hesaplanıyordu ve giderek artan enflasyon, milreis para biriminin uluslararası piyasadaki değerini düşürüyordu. Merkezî hükûmetin üç seçeneği vardı: Ya harcamaları azaltacak, ya vergilere zam yapacak ya da para arzını yükseltmeye çalışacaktı. Brezilya hükûmeti, ikinci ve üçüncü seçeneklere başvurdu. Banka ruhsatı verme yetkisi 1896 yılında bir kez daha tek bir bankaya, ayrıcalıklı ruhsatı sayesinde hükûmetin mali temsilcisi olarak görev yapan özel Banco da República ticaret bankasına verildi. Hükûmet, iki yıl sonra vergilere zam yaptı ve dış borçlarını yeniden yapılandırdı. Yapılan bu değişiklikler bankaların çoğunun içinde bulundukları çalkantılı parasal durumla birleşince bankacılık sektörü büyük ölçüde küçüldü ve Banco da República dâhil birçok banka ayakta kalamayarak kapandı. 1891'de Brezilya'da altmış sekiz banka vardı.[33] 1899 yılında bu sayı elli dörde düştü

ve banka sayısındaki düşüş sonraki yıllarda da devam etti. 1906 yılı itibarıyla ülkede yalnızca on dokuz banka vardı ve bu bankaların toplam sermayeleri 1899'daki toplam banka sermayesinin yarısından daha azdı.[34]

Küçülme, bir dizi yeni reformu da beraberinde getirdi. Yeni reformların yürürlüğe girmesiyle 1906 yılında dördüncü Banco do Brasil kuruldu. Dördüncü Banco do Brasil de önceki üç banka gibi özel ticaret bankasıydı. Fakat dördüncü Banco do Brasil'i diğer üçünden farklı kılan özellikler vardı: Bankanın en büyük hissedarlarından biri, banka hisselerinin yaklaşık üçte birine ortak olan Brezilya merkezî hükûmetiydi ve bankanın başkanı ve dört yöneticisinden biri bizzat cumhurbaşkanı tarafından atanıyordu.[35] Brezilya bankacılık sistemi, sonraki altmış yıl boyunca hem ticari bir banka hem de hükûmetin mali temsilcisi olarak görev yapan dördüncü Banco do Brasil etrafında şekillendi. Banco do Brasil'in ruhsatı, bankaya bir dizi cazip ayrıcalık tanıyordu. Örneğin Brezilya'da, bağlı olduğu eyaletin sınırları dışında kalan yerlerde şube açma yetkisi Banco do Brasil'e verilmişti.[36] Banco do Brasil'e verilen bu ayrıcalığın getirileri saymakla bitmez: Banco do Brasil, çok geçmeden ülkedeki tüm bankaların toplam mevduatının dörtte birine tekabül edecek bir mevduat düzeyine ulaştı ve bu para, merkezî hükûmet hazinesi tarafından verilen devlet tahvillerinin satın alınması için kullanıldı.[37] Eyaletler tarafından ruhsatlandırılan özel bankalar yok değildi ancak sayıları çok azdı ve genelde büyük şirketlerin mali işlemlerini yürütmek maksadıyla açılan şubelerdi. Bu şubeler geniş kesimlere kredi vermek için değil, banka sahipleriyle ilişkili şirketlerin sermaye akışını sağlamak amacıyla kullanılıyorlardı. Brezilya'daki banka sayısı, Birinci Hükûmet'in darbeyle devrildiği 1930 yılında bile 1899 yılındakinden daha azdı.[38]

Kısacası Brezilya bankacılık sisteminin siyasi ekonomisi pek karmaşık değildi: Başa gelen tüm siyasetçiler, mevcut finansörlerle koalisyon kuruyorlardı. Bu siyasetçilerin getirdikleri düzenlemeler iki tarafa da çıkar sağlıyor; bankacılar oligopol sektörden rant elde ederken merkezî hükûmet de bütçe açıklarını kapatacak bir banka kurabiliyordu. Birinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda birçok eyalet hükûmeti, ülkelerinde Banco do Brasil modelini uygulamaya ve bütçe açıklarını finanse edecek kamu bankaları kurmaya başladılar. Bu bankalar özel girişimleri kendilerine yatırım yapmaya teşvik ediyor ve daha sonra bu yatırımları eyalet yönetimlerinin devlet tahvillerine aktarıyorlardı. Fakat bu sistemin bir dezavantajı vardı: Krediyi yalnızca eyalet yönetimleri, federal hükûmet ve bankalarla ilişkili isimlerin sahip olduğu büyük ticari girişimlerden meydana gelen dar bir kesime pay ediyordu.[39]

Etkin siyasi rekabet eksikliğinin bankacılık sektöründeki rekabeti sınırlandırdığı daha çarpıcı bir diğer örnek ise Meksika. Meksika'da siyasi kurumların hükûmeti kısıtlama yetileri o kadar zayıftı ki bankacıların ruhsatlı bir bankaya sermaye aktarabilmelerinin tek yolu, eyaletleri ve federal hükûmeti yöneten elit kesim ile koalisyon kurmaktan geçiyordu. Ancak Meksika'nın on dokuzuncu yüzyıldaki siyasi istikrarsızlığı, bu tür koalisyonların kurulmasını imkânsız kılıyordu. Koalisyon kurulamadığı için hâliyle ruhsatlı banka diye bir şeyden söz etmek de mümkün değildi. Kredilere aracılık etme işini özel finans kurumları üstlenmişti ancak bu kurumlar, banka ruhsatı ile elde edilen hissedarların bankaya karşı sorumluluklarının sınırlandırılması, kredi çeken kişi veya kurumun iflas etmesi halinde doğan alacak önceliği ve yasal para statüsünde banknot basma gibi avantajlardan mahrumdu. Bu yüzden bu özel finans kurumları, hâliyle küçük ölçekli kalmışlardı. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında bir siyasi ve askerî

lider, Porfirio Díaz, Meksika'da uzun yıllar sürecek güçlü bir diktatörlük kurdu. Bu diktatörlük yönetiminin sonuçları arasında yalnızca hükûmete ve bankacıların sahip olduğu işletmelere kredi veren, istikrarlı fakat bir o kadar rekabetçi bir bankacılık sistemi de yer alıyordu.

Meksika, 1821 yılında İspanya'dan bağımsızlığını kazandı fakat bağımsızlığın ilanından sonra başa gelen siyasetçiler yeni kurulan ülkeyi yönetme işini hangi kurumların üstleneceği konusunda ortak bir yargıya varamadılar. Kimileri ülkenin yönetim biçiminin anayasal monarşiye çevrilmesini ve siyasi gücün merkezîleştirilmesi, ordu mensuplarının ve din adamlarının sivil mahkemede yargılanmaktan muaf tutulması dâhil koloninin diğer siyasi ve ekonomik kurumlarının aynen sürdürülmesini isterken diğerleri, okuma yazma bilenlerin sayısının bir elin parmaklarını geçmediği bir toplumda oy kullanma hakkının okuryazarlığa göre verileceği bir federal hükûmetin kurulması gerektiğini savunuyordu.

Bu iki grup –bir yanda muhafazakâr merkeziyetçiler ve diğer yanda liberal federalistler– bağımsızlığın ilanından 1870'lere dek bir dizi darbeye, karşı darbeye ve iç savaşlara karıştılar. Bu çatışmalara taraf olan tüm gruplar, rakip grupların mülkiyet hakkına saldırdı. Başa gelen her hükûmet boş bir devlet hazinesiyle ve devletin hazırda bir gelir kaynağı bulunmaması sorunuyla karşı karşıya kaldı. Meksika'da on dokuzuncu yüzyılda başa gelen tüm hükûmetler bu parasızlık sorununun üstesinden gelebilmek için ülkenin zengin tüccar-finansörlerinden borç aldılar fakat yönetim değiştiğinde veya yönetim yetkisini kaybetme riskiyle karşı karşıya kaldıklarında bu borçlardan caydılar.[40]

Böyle bir ortamda tüccar-finansörleri banka ruhsatı almaya yönlendirecek hiçbir teşvik yoktu. Sorunun ciddiyeti, Meksika hükûmetinin ardı ardına ve çaresizce yaptığı hamlelerden anlaşı-

labiliyordu. Banka kredisi bu denli azalınca Meksikalı üreticiler hükûmete baskı yaparak 1830 yılında hükûmete ait bir endüstriyel kalkınma bankası (Banco de Avío) kurulmasını sağladılar. Fakat hükûmet parasız kalınca kendi kurduğu bankayı 1842'de yağmalayarak bankadaki paraya el koydu.[41] Elbette bu şartlar altında Meksika'da ilk özel bankanın 1863'e kadar kurulmaması şaşırtıcı değildi; ilk özel banka ruhsatı ise yabancı bir devletin kuklası bir hükümdar (Fransızlar tarafından başa getirilen İmparator Maximillian) tarafından yabancı bir bankaya (British Bank of London, Mexico and South America'ya) verilmişti.

Meksika siyasetinin istikrarsız yapısı ve Meksika bankacılık sisteminin az gelişmişliği, Porfirio Díaz'ın otuz beş yıllık (1876-1911) diktatörlüğü süresince bir hayli değişti. Díaz de kendinden önceki hükûmetlerin karşılaştıkları sorunla karşı karşıya kalmıştı. Vergilerden elde edilen gelir, ülkede birliği sağlayacak ve çok sayıda can kaybına yol açan savaş vaziyetine son verecek güçlü bir hükûmeti finanse etmeye yetmiyordu. Borç almak da Díaz için bir seçenek değildi çünkü Meksika yıllarca hem iç hem de dış borçlarını ödeyememesiyle nam salmıştı. Hatta Díaz'ın kendisi de egemenliğinin ilk yıllarında Mexico City'de kurulan birkaç bankadan aldığı borçları ödeyememişti.[42]

Ancak Díaz'ın kendinden önceki hükümdarlarda olmayan bir avantajı vardı: ABD ekonomisinin hızla ve çarpıcı derecede büyümesi, Díaz'a yabancı yatırımcıları Meksika'nın maden ve petrol kaynaklarına ve ithal edilmek üzere yetiştirilen tarım ürünlerine doğrudan yatırım yapmaya yönlendirerek bir vergi matrahı oluşturma fırsatı veriyordu. Díaz'ın tek yapması gereken bu verimli yabancı yatırım, devlet kapasitesi, ekonomik büyüme ve siyasi istikrar döngüsünü nasıl başlatacağını bulmaktı.

Díaz'ın süreci derhâl başlatmak için bulduğu çözüm, hükûmeti finanse edecek bir bankacılık sistemi kurmaktı. Bu amaçla

Mexico City'deki en büyük iki bankayı birleşmeye sürükleyecek bir dizi planlı adım atan Díaz, sonunda ruhsatlı ve devlet tekelinde bir banka olan Banco Nacional de México'yu (kısaca Banamex) kurdu. Hükûmet ile Banamex arasındaki anlaşma basitti: Hükûmet, Banamex'e cazip ayrıcalıklar tanıyan hükûmet ruhsatı verecekti ve Banamex, karşılığında hükûmete belirli bir miktarda kredi limiti tahsis edecekti. Hükûmetin Banamex'e tanıdığı ayrıcalıklar arasında rezervindeki para miktarının üç katına kadar banknot basabilme, hükûmetin mali temsilcisi olarak görev yapma, çiftliklerin gümrük alındı makbuzlarına vergi koyma ve madenî para basan darphaneyi yönetme yetkileri yer alıyordu. Buna ek olarak hükûmet, tüm banknotlara %5 vergi koydu ve Banamex'i bu vergiden muaf tuttu. Díaz, meclisten geçirdiği ticaret kanunuyla eyalet yönetimlerinin banka ruhsatı verme yetkisini ortadan kaldırdı. Banamex'e rakip olmak isteyen yeni bankalar, ruhsat almak için Díaz'ın hazine bakanına başvurmak zorundalardı ve hazine bakanı bu başvuruları dilediği gibi reddedebiliyordu.[43]

Meksika'nın bazıları güçlü yerel siyasetçilere ait olan hâlihazırda açık bankaları, yeni ticaret kanununun ve Banamex'e verilen ayrıcalıkların kendilerini oldukça dezavantajlı bir konumda bıraktığını fark ettiler ve bu yüzden 1857 Anayasası'nın tekelcilik karşıtı maddesini gerekçe göstererek 1884 Ticaret Kanunu'na karşı bir tedbir kararı aldılar. Yasal ve siyasi düzeyde süregelen mücadele on üç yıl sürdü ve nihayet 1897'de dönemin Maliye Bakanı José Yves Limantour'un düzenlediği anlaşmayla sona erdi. Bu anlaşmaya göre Banamex sahip olduğu ayrıcalıkların bir kısmını (hepsini değil) Banco de Londres y México ile paylaşacak, hangi ticari grubun federal hükûmetten ruhsat alacağını her eyalet için o eyaletin valisi belirleyecek ve hükûmet ruhsatı alan bankaya yerel tekelcilik yetkisi verilecekti. Sözleşme şartlarında tutarsızlık yoktu çünkü banka ruhsatlarını federal hükûmet tekelleştirmişti.

Bankacılık sektörüne girmek isteyen girişimcilerin karşılaştıkları yasal engeller eyaletlerle hükûmet arasındaki veya eyaletler arası rekabetle ortadan kaldırılamazdı çünkü eyaletlerin banka ruhsatı verme yetkisi yoktu.

Meksika'da 1897'de çıkarılan bankacılık kanunu, herhangi bir pazarda rekabet eden banka sayısını sınırlandıracak şekilde özel olarak düzenlendi. Kanuna göre banka ruhsatlarının (ve sermayeye yapılacak eklemelerin) hem hazine hem de meclis tarafından onaylanması gerekiyordu ve bu, o dönemde bir diktatörün alametifarikasıydı.[44] Ayrıca bu kanun ile asgari sermaye sınırı oldukça yüksek –ABD ulusal bankasının asgari sermaye limitinin iki katından daha fazla– olacak şekilde belirlenmişti.[45] Bankacılık kanununa göre hükûmet, ödenmiş sermayeden yıllık %2 vergi alacaktı; fakat her eyaletin ilk ruhsatlı bankası bu vergiden muaf tutulmuştu. Son olarak bölgesel ruhsat alan bankaların kendi bölgeleri dışında şube açmaları yasaklanarak bir eyaletten ruhsat alan bankaların çevre eyaletlerdeki bankaların tekelliğini sarsması engellenmişti. Kısacası eyalet bankalarının karşı karşıya kalabilecekleri tek tehlike, bağlı oldukları eyalette bir Banamex veya Banco de Londres y México şubesi açılmasıydı.[46]

Bu bölünmüş tekeller teşvikleştirilerek siyasetçilerin çıkarlarına uygun hâle getirildi. Meksika'nın büyük bankalarının yönetim kurumlarına katılan siyasetçiler, bu vesileyle yönetici maaşı ve hisse dağıtımlarından pay almaya başladılar. Örnek vermek gerekirse Banamex'in yönetim kurulu; meclis başkanı, hazine bakanının müsteşarı, Federal Bölge senatörü, cumhurbaşkanının özel kalemi ve hazine bakanının kardeşi gibi Díaz'ın yakın çevresindeki isimlerden meydana geliyordu. Bölgesel ruhsat alan bankaların yönetim kurulunda da benzer şekilde güçlü siyasetçiler baskın geliyordu fakat bu bankaların büyük bankalardan farkı, yönetim kurullarında bakanların değil eyalet valilerinin olmasıydı.[47]

Tüm bu düzenlemelerin sonucunda ortaya çıkan bankacılık sisteminin bir büyük avantajı ve bir büyük dezavantajı vardı. Sistemin avantajlı olduğu nokta Banamex'in kurulmasıydı; çünkü Banamex'in kurulması ile Meksika, tarihinde ilk kez istikrarlı bir bankacılık sistemine kavuşmuştu. Dahası bugünün gelişmekte olan ekonomileriyle kıyaslandığında Meksika'nın bankacılık sistemi oldukça büyüktü: Bankaların mal varlıklarının toplam değeri, 1910 yılında gayrisafi millî hasılanın %32'sine tekabül ediyordu; Meksika'da bu oran, bugün de aşağı yukarı aynıdır.[48] Ayrıca bu bankacılık sistemi, hükûmete sabit bir kamu maliyesi kaynağı sağlayarak Díaz'a vergi hukuku esaslarını yavaş yavaş yeniden yazmak ve federal vergi gelirlerini bütçeleri dengeleyene dek yükseltmek için ihtiyacı olan zamanı kazandırıyordu. Dahası bu sistem, Díaz'a on yıllardır ödenmeyen dış borçları Banamex yöneticilerinin yardımıyla yeniden görüşme olanağı tanıyordu. Eyalet valileri de bu sistemden benzer bir avantaj elde etmişlerdi: Yönettikleri eyaletin sınırları içinde kalan bankaları sabit birer kredi kaynağı olarak kullanıyorlardı.[49]

Meksika bankacılık sisteminin dezavantajı ise temelde iki bankaya odaklanan yoğun bir sistem olmasıydı. Meksika'da 1911'de yalnızca otuz dört anonim banka vardı ve tüm bankaların toplam mal varlıklarının yarısı Banamex ve Banco de Londres y México'ya aitti.[50] Ülke çapındaki pazarların çoğunda biri Banamex şubesi, biri BLM şubesi ve biri eyaletin ruhsat verdiği bankanın şubesi olmak üzere en fazla üç banka bulunuyordu. Bankacılık sektörünün çoğunlukla iki bankada yoğunlaşmış olması ekonominin diğer alanlarını olumsuz etkiliyordu. Etkisiz tekelciler gibi davranan Banamex ve Banco de Londres y México, likidite fazlasını ellerinde tutarak sermaye yatırımlarının getiri oranını yükseltiyorlardı.[51] Bankacılık sektörünün yoğun tabiatı, ekonominin diğer alanlarında da yoğunlaşmanın artmasına yol açıyordu.

Meksika'daki bankalar, yalnızca yönetim kurulu üyelerinin sahibi olduğu işletmelere kredi tahsis ediyorlardı. Banka sayısının az olması ve yalnızca belirli bir zümreye kredi verilmesi, mantıken bir işletmenin diğerinin ürünlerini ham madde olarak kullandığı finansa dayalı sektörlerde faaliyet gösteren işletmelerin de sayısının azalması anlamına geliyordu.[52]

Díaz'ın diktatörlüğünü destekleyen koalisyon otuz yıl sonra parçalandı. Bankacılık sektörünün büyümesine ket vuran kurumlar –ekonomistler ile siyasetçilerin rant yaratmak ve yarattıkları rantı bölüşmek için kurdukları ittifak– yalnızca bankacılıkta değil ekonominin diğer sektörlerinde de aynen mevcuttu. Öyle ki ülkenin en büyük sanayicileri, banka ruhsatlarına getirilen kısıtlamayı üretimde rekabeti sınırlamak için temel bir silah olarak kullanıyorlardı.[53] Sanayi sektörünün büyüme oranının sınırlandırılması tıpkı bankacılık sektöründe olduğu gibi eşitsizliği artırdı ve zamanla diktatörlüğe karşı organize bir direnişin ortaya çıkmasını sağladı. Bu organize direniş hareketi 1910 yılında silahlı bir güce dönüştü ve Díaz'ın diktatörlük rejimini 1911 yılında devirerek on yıl sürecek bir darbeler, isyanlar ve iç savaşlar döneminin fitilini ateşledi.

Meksika Devrimi, bankacılık sistemine taraf olan tüm kişi ve kurumları büyük zarara uğrattı. Ülkede siyasi istikrarın sağlanamaması, bankacıların siyasetçilerle güçlü koalisyonlar kurmalarını imkânsız kılıyordu. Meksika'nın finans sistemi, 1916 yılı itibarıyla içi boş bir kabuğa; tüm likit mal varlıklarını yitirmiş can çekişen bir sisteme dönüşmüştü.[54]

Meksika'nın devrim sonrası siyasi kurumlarının bankacılık sektörünü nasıl şekillendirdiğini bu kısa makalede anlatmam mümkün değil. Yalnız şu kadarını söylemeliyim ki Meksika'da devrim sonrası başa gelen parti bazlı diktatörlük de –tıpkı önceki yönetimler gibi– finansörlerle yeni bir koalisyon kurdu. Bu

koalisyonun en temel ögelerinden biri Díaz dönemindeki sisteme oldukça benzer bir bankacılık sisteminin kurulmasıydı. Tıpkı Díaz dönemi bankacılık sisteminde olduğu gibi yeni sistemde de banka sayısı sınırlıydı, bankacılar kendi kontrollerinde olan işletmelere kredi verme eğilimi gösteriyorlardı ve kalan herkes krediden mahrum bırakılıyordu. Meksika bankacılık sisteminin bu kısıtlayıcı özellikleri, geçtiğimiz yıllarda ülkenin demokrasiye geçmesiyle yeni yeni değişmeye ve esnemeye başladı.

İncelediğimiz bu üç vakadan çıkarılabilecek genel dersler mevcut mu? Bu vakalar, demokratik kurumların geniş tabanlı bankacılık sistemleriyle niçin uyumlu olduğunun açıklanmasına yardımcı olur mu? Bu üç vakanın tarihçesinden çıkarılabilecek ana temalardan biri şudur: Bankacıların ve kamu görevlilerinin hükûmet için mali kaynak teşkil edecek ve aynı zamanda bankacılara getiri sağlayacak mevzuat sistemleri kurmak için teşvik edici nedenleri vardır fakat bu sistemleri kurmak için izledikleri bankalar arası rekabetin kısıtlanması yöntemi, bu iki grubun dışında kalan herkes için kredi maliyetinin artmasına yol açar. Bankaların faaliyetlerini sürdürebilmek için hissedarların bankaya karşı sorumluluklarının sınırlandırılması, banknot basma yetkisi ve kredi çeken kişi ve kurumların iflası durumunda bankaların öncelikli alacaklı sayılmaları gibi hükûmet tarafından verilen ayrıcalıklara ihtiyaçları vardır. Bankacıların bakış açısından bakıldığında bu tür ayrıcalıklar ne kadar az bankaya verilirse o kadar iyidir çünkü banka ruhsatı sayısının kısıtlanması, bu bankacıların sermaye gelir oranını artıracaktır. Hükûmetin bakış açısından bakıldığında ise bankacıların bu taleplerinin yerine getirilmemesi için bariz hiçbir sebep yoktur: Hükûmet, sınırlı sayıdaki banka ruhsatlarını kendisine avantajlı şartlarda kredi vermeleri karşılığında bankalarla takas edebilir. Meksika vakasında da görüldüğü üzere

bankaların hükûmet sermaye getiri oranlarını artırmak adına rekabeti sınırlamadığı takdirde sermayelerini geniş kitlelere açmayı reddetmek için pekâlâ geçerli sebepleri olabilir: Hükûmetin sahip olduğu düzenleme yetkisi, aynı zamanda ona banka varlıklarını kamulaştırma gücü de tanır ve hükûmetlerin bunu yapmayacaklarına dair tamamen güvenilir vaatlerde bulunmaları mümkün olmayabilir. Hükûmetin yapabileceği tek şey, bankacıların karşı karşıya oldukları kamulaştırma riski telafi edilene dek rekabeti köreltecek bir mevzuat çerçevesi oluşturmaktır.

Brezilya'nın bankacılık sisteminin tarihçesi, seçilmiş vekillerden oluşan bir meclisin bankacılar ile politikacıların koalisyonu sonucunda ortaya çıkan sorunları çözmek için yeterli olmadığını ortaya koymaktadır. Brezilya'da bankacıları ve hükûmetten alacağı olan diğer grupları temsil eden ve seçilmiş milletvekillerinden oluşan bir meclis kurulmasıyla hükûmetin bankacıların mal varlıklarını kamulaştırma yetisi kısıtlanmıştır. Ancak aynı bankacıların meclisteki güçlerini banka ruhsatlarını kısıtlayarak yeni bankaların kurulmasına mani olacak şekilde kullanmalarının önünde hiçbir engel yoktu. Kredi çeken özel girişimciler –çiftçiler, zanaatkârlar ve küçük ölçekli üreticiler– oy kullanma hakkına sahip değillerdi. Bu girişimcilerin bakış açısından bakıldığında bankacılık sektörünün mevcut durumu, Meksika'da Díaz'ın diktatörlüğünde ortaya çıkan durumdan pek farklı değildi: İki vakada da özel girişimcilere tahsis edilen kredi miktarı oldukça sınırlıydı. Brezilya bankacılık sisteminin tarihçesi incelenerek varılabilecek bir diğer sonuç ise siyasal sisteminin anayasal monarşiden oy hakkının oldukça sınırlı olduğu federal cumhuriyete dönüştürülmesinin de pek etkili bir çözüm olmadığıdır. Federalizme geçiş ile bankacılık sistemleri üzerindeki kısıtlamalar ortadan kalksa da merkezî hükûmet, yeni bankalara verilen ruhsat sayısını kısıt-

layan ve monarşi döneminde de aynen mevcut olan kısıtlamaları birkaç yıl içerisinde yeniden getirmiştir.

Amerika Birleşik Devletleri tarihi; geniş kesimlere ulaşmış oy hakkının, merkezî hükûmette denge ve denetleme sistemi ve federalizm ile birleştiğinde, banka sisteminin yapısı ve kredi dağılımı açısından birçok farklı uzun vadeli sonuçlar doğurduğunu göstermektedir. Bu sadece çiftçilerin, esnafların ve üreticilerin istedikleri partiye oy vermesi sayesinde değil, bundan ziyade üreticilerin hem eyalet düzeyinde hem de ulusal düzeyde oy verebilmeleri ve eyalet yasama meclislerinin iş gücünü ve sermayeyi kendine çekebilmek için etkili düzenleyici vaatlerde bulunma baskısını üzerlerinde hissetmeleri sayesindedir. Bu siyasi yapılanmanın birleşimi, kanun koyucular için dünyanın hiçbir yerinde olmayan rekabetçi yapının gelişimine yol açarak Amerikan bankacılık sisteminin baştaki organizmasını zayıflatacak teşvikler yarattı.

Buradan oldukça net bir sonuç çıkarılabilir: Büyük ve rekabete dayalı bankacılık sistemleri, yalnızca devlet yetkililerinin takdir yetkisinin ve iktidarın gücünün çeşitli kurumlarla kısıtlandığı ve bu kısıtlamanın bir kısmının etkili bir oy sisteminden geldiği bir siyaset ortamında kurulabilir. Bu sonuç, iktisatçıların ve siyaset bilimcilerin kesitsel regresyon analizlerinin sonuçlarıyla tutarlılık göstermekle birlikte bu çalışmada ele alınan üç vakanın tarihçelerine de uymaktadır. Elbette elde edilen sonucun bu makalede incelenmeyen diğer tarihsel vakalarla tutarlı olup olmadığı soru işaretidir. Tarihçiler, bu örüntünün diğer vakalarda da gözlenip gözlenmediğini değerlendirmek konusunda bariz bir avantaja sahiplerdir ancak bu avantaj; çalışma alanlarının dışında kalan alanlarda da soru sorabilmeye, bu alanların dilini ve tekniklerini öğrenmeye ve doğrudan karşılaştırmalı bir çerçevede düşünmeye her daim hazır olmalarını gerektirir.

NOTLAR

Yazar Stephen Haber; bu makalenin önceki taslaklarından birine değerli yorumlarıyla katkıda bulunan Aaron Berg, Jared Diamond, Ross Levine, Noel Maurer, James Robinson ve Hamilton Ulmer' a teşekkürlerini sunar. Bu makalenin önceki taslaklarından biri için bakınız: "Political Institutions and Financial Development: Evidence from the Political Economy of Bank Regulation in Mexico and United States", edit: Stephen Haber, Douglass C. North ve Barry R. Weingast, *Political Institutions and Financial Development* (Stanford: CA, 2008), s. 10-59.

1. Raghuram G. Rajan ve Luigi Zingales, "Financial Dependence and Growth", *American Economic Review* 88 (1998): s. 559-568; Ross Levine, "The Legal Environment, Banks and Long Run Economic Growth", *Journal of Money, Credit, and Banking* 30 (1998): s. 596-620; Levine, "Finance and Growth: Theory and Evidence", edit: Phillippe Aghion ve Steven Durlauf, *Handbook of Economic Growth* (Amsterdam, 2005), s. 251-278.
2. Thorsten Beck, Asli Demirguc-Kunt ve Ross Levine, "A New Database on Financial Development and Structure", www.go.worldbank.org: erişim tarihi 12 Şubat 2008.
3. James R. Barth, Gerard Caprio Jr. ve Ross Levine, *Rethinking Bank Regulation: Till Angels Govern*, New York, 2006: Bölüm 5; Michael D. Bordo ve Peter Rousseau, "Legal-Political Factors and the Historical Evolution of the Finance-Growth Link", Ulusal Ekonomik Araştırmalar Bürosu 12035 numaralı Ön Rapor, Cambridge: MA, 2006; Philip Keefer, "Beyond Legal Origin and Checks and Balances: Political Credibility, Citizen Information, and Financial Sector Development", edit: Stephen Haber, Douglass C. North ve Barry R. Weingast, *Political Institutions and Financial Development*, Stanford: CA, 2008: s. 125-155.
4. İktisat tarihçileri, Amerika Birleşik Devletleri'nin bankacılık sisteminin büyüklüğünü İngiltere'nin siyasi kurumlarıyla ilişkilendirirler. Bakınız Laurence J. Broz ve Richard S. Grossman, "Paying for Privilege: The

Political Economy of Bank of England Charters, 1694-1844" *Explorations in Economic History* 41 (2004): s. 48-72; P. L. Cottrell ve Lucy Newton, "Banking Liberalization in England and Wales, 1826-1844", edit: Richard Sylla, Richard Tilly ve Gabriel Tortella, *The State, the Financial System, and Economic Modernization* (Cambridge, 1999), s. 75-117. ABD ve İngiltere bankacılık sistemlerinin nispi büyüklükleri için bakınız Peter Rousseau ve Richard Sylla, "Emerging Financial Markets and Early U.S. Growth", *Explorations in Economic History* 42 (2004): s. 1-26.

5. Alexander Keyssar, *The Right to Vote: The Contested History of Democracy in the United States*, New York, 2000: s. 8.
6. Richard Sylla, John B. Legler ve John Wallis, "Banks and State Public Finance in the New Republic: The United States, 1790-1860", *Journal of Economic History* 47 (1987): s. 391-403; John Wallis, Richard E. Sylla ve John B. Legler, "The Interaction of Taxation and Regulation in Nineteenth Century U.S Banking", edit: Claudia Goldin ve Gary D. Libecap, *The Regulated Economy: A Historical Approach to Political Economy*, Chicago: University of Chicago Press, 1994: s. 122-144.
7. Howard Bodenhorn, *State Banking in Early America: A New Economic History*, New York, 2003: s 17, 244.
8. Wallis, Sylla ve Legler, "The Interaction of Taxation and Regulation", s. 135-139; Bodenhorn, *State Banking in Early America*, s. 142; John Majewski, "Jeffersonian Political Economy and Pennsylvania's Financial Revolution from Below, 1800-1820", mimograf, Kaliforniya Üniversitesi, Santa Barbara, 2004.
9. Carl Lane, "For a 'Positive Profit': The Federal Investment in the First Bank of the United States, 1792-1802", *William and Mary Quarterly* 54 (1997): s. 601-612; James O. Wettereau, "The Branches of the First Bank of the United States", *Journal of Economic History* 2 (1942): s. 66-100; Richard Sylla, "Experimental Federalism: The Economics of American Government, 1789-1914", edit: Stanley Engerman ve Robert Gallman, *The Cambridge Economic History of the United States*, cilt 2: *The Long Nineteenth Century*, New York, 2000: s. 483-542; Hugh Rockoff, "Banking and Finance, 1789-1914", Engerman ve Gallman,

eds., *The Cambridge Economic History of the United States,* cilt 2, s. 643-684.

10. Bray Hammond, "Jackson, Biddle, and the Bank of United States", *Journal of Economic History* (1947): s. 1-23; Peter Temin, "The Economic Consequences of the Bank War", *Journal of Political Economy* 76 (1968): s. 257-274; Stanley L. Engerman, "A Note on the Economic Consequences of the Second Bank of United States", *Journal of Political Economy* 78 (1970): s. 725-728; Rockoff, "Banking and Finance", s. 643-684.
11. Arthur Grinith III, John Joseph Wallis ve Richard E. Sylla, "Debt, Default, and Revenue Structure: The American State Debt Crisis in the Early 1840s", Ulusal Ekonomik Araştırmalar Bürosu, *Historical Working Paper,* Cambridge: MA, 1997; Sylla, "Experimental Federalism"; Bodenhorn, *State Banking in Early America,* s. 86, 148, 152, 228-234.
12. Stanley L. Engerman ve Kenneth L. Sokoloff, "The Evolution of Suffrage Institutions in the New World", Ulusal Ekonomik Araştırmalar Bürosu 8512 numaralı Ön Rapor (2001); Keyssar, *The Right to Vote,* s. 29.
13. Bodenhorn, *State Banking in Early America,* s. 12.
14. Rousseau ve Sylla, "Emerging Financial Markets and Early U.S. Growth", s. 1-26.
15. Ta-Chen Wang, "Courts, Banks and Credit Markets in Early American Development", yayınlanmamış doktora tezi, Stanford University, 2006: s. 83.
16. Bodenhorn, *State Banking in Early America,* s. 134, 186-188; Howard Bodenhorn, "Bank Chartering and Political Corruption in Antebellum New York: Free Banking as Reform", edit: Edward Glaeser ve Claduia Goldin, *Corruption and Reform: Lessons from America's Economic History,* Chicago: University of Chicago Press, 2008: s. 231-258; Frank Otto Gatell, "Sober Second Thoughts on Van Buren, Albany Regency, and the Wall Street Conspiracy", *Journal of American History* 53 (1966): s. 26; David Moss ve Sarah Brennan, "Regulation and Reaction: The Other Side of Free Banking in Antebellum New York", Harvard İşletme Okulu 04-038 sayılı Ön Rapor (2004): s. 7.

17. Bodenhorn, *State Banking in Early America*, s. 186-192; Wallis, Sylla ve Legler, "The Interaction of Taxation and Regulation", s. 122-144; Moss ve Brennan, "Regulation and Reaction."
18. Howard Bodenhorn, "Entry, Rivalry and Free Banking in Antebellum America", *Review of Economics and Statistics* 72 (1990): s. 682-686; Howard Bodenhorn, "The Business Cycle and Entry into Early American Banking", *Review of Economics and Statistics* 75 (1993): s. 531-535; Andrew Economopoulos ve Heather O'Neill, "Bank Entry during the Antebellum Period", *Journal of Money, Credit and Banking* 27 (1995): s. 1071-1085; Kenneth Ng, "Free Banking Laws and Barriers to Entry in Banking, 1818-1860", *Journal of Economic History* 48 (1988): s. 877-889; Hugh Rockoff, "The Free Banking Era: A Reexamination", *Journal of Money, Credit, and Banking* (1974): s. 141-167; Hugh Rockoff, "New Evidence on Free Banking in the United States", *American Economic Review* 75 (1985): s. 886-889.
19. Charles W. Calomiris ve Eugene N. White, "The Origins of Federal Deposit Insurance", edit: Claudia Goldin ve Gary D. Libcap, *The Regulated Economy: A Historical Approach to Political Economy*, Chicago, 1994: s. 151; Lance E. Davis ve Robert E. Gallman, *Evolving Financial Markets and International Capital Flows: Britain, The Americas, and Australia, 1865-1914*, New York, 2001: s. 268; Richard Sylla, *The American Capital Market, 1846-1914: A Study of the Effects of Economic Development on Public Policy*, New York, 1975: s. 249-252.
20. Moss ve Brennan, "Regulation and Reaction"; Sylla, *The American Capital Market*, s. 62-73; Davis ve Gallman, *Evolving Financial Markets*, s. 272.
21. Calomiris ve White, "The Origins of Federal Deposit Insurance", s. 145-188; Davis ve Gallman, *Evolving Financial Markets*, s. 272.
22. Michael D. Bordo, Hugh Rockoff ve Angela Redish, "The U.S Banking System from a Northern Exposure: Stability versus Efficiency", *Journal of Economic History* 54 (1994): s. 325-341.
23. Carlos Manuel Peláez, "The Establishment of Banking Institutions in a Backward Economy: Brazil, 1800-1851", *Business History Review* 49 (1975): s. 460-461.

24. Yazarın Peláez'in verilerine dayanarak yürüttüğü tahmin, "The Establishment of Banking Institutions", s. 459, 462.
25. Peláez, "The Establishment of Banking Institutions", s. 456-463.
26. William Summerhill, *Inglorious Revolution: Political Institutions, Sovereign Debt, and Financial Underdevelopment in Imperial Brazil*, New Haven, CT, ileride yayımlanacak.
27. Carlos Manuel Peláez ve Wilson Suzigan, *Historia Monetária do Brasil: Análise da Política, Comportamento e Instituiçoes Monetárias*, Brezilya, 1976: s. 82-87.
28. *A.g.e.*, s. 103.
29. Summerhill, *Inglorious Revolution;* Anne G. Hanley, *Native Capital: Financial Institutions and Economic Development in Sao Paulo, Brazil, 1850-1905*, Stanford: CA, 2005: s. 38.
30. Peláez ve Suzigan, *Historia Monetária do Brasil*, bölüm 4; Hanley, *Native Capital*, s. 123; Steven Topik, *The Political Economy of the Brazilian State, 1889-1930*, Austin: TX, 1987: s. 28-29.
31. Paolo Neuhaus, *Historia Monetária do Brasil, 1900-45*, Rio de Janeiro, 1975: s. 22; Gail D. Triner, *Banking and Economic Develıpment: Brazil, 1889-1930*, New York, 2000: s. 47.
32. Triner, *Banking and Economic Development*, s. 18.
33. Neuhaus, *Historia Monetária do Brasil*, s. 22; Triner, *Banking and Economic Development*, s. 47.
34. *Jornal do Commercio*'nun çeşitli sayılarından derlenen veri üzerinden hesaplandığı kadarıyla.
35. Steven Topik, "State Enterprise in a Liberal Regime: The Banco do Brasil, 1905-1930", *Journal of Interamerican Studies and World Affairs* 22 (1980): s. 402, 413.
36. Gail D. Triner, "Banks, Regions and Nation in Brazil, 1889-1930", *Latin American Perspectives* 26 (1999): s. 135.
37. Topik, "State Enterprise in a Liberal Regime", s. 402-417.
38. *Jornal do Commercio*'nun çeşitli sayılarından derlenen veri üzerinden hesaplandığı kadarıyla.
39. Morris Bornstein, "Banking Policy and Economic Development: A Brazilian Case Study", *Journal of Finance* 9 (1954): s. 312-313.

40. David W. Walker, *Business, Kinship and Politics: The Martinez del Rio Family in Mexico, 1824-1867*, Austin: TX, 1987: Bölüm 7-8; Barbara Tennenbaum, *The Politics of Penury: Debt and Taxes in Mexico, 1821-1856*, Albuquerque: NM, 1986.
41. Robert Potash, *The Mexican Government and Industrial Development in the Early Republic: The Banco de Avío*, Amherst: MA, 1983: s. 118.
42. Noel Maurer ve Andrei Gomberg, "When the State Is Untrustworthy: Public Finance and Private Banking in Porfirian Mexico", *Journal of Economic History* 64 (2004): s. 1087-1107; Carlos Marichal, "The Construction of Credibility: Financial Market Reform and the Renegotiation of Mexico's External Debt in the 1880's", edit: Jeffrey L. Bortz ve Stephen H. Haber, *The Mexican Economt, 1870-1930: Essays on the Economic History of Institutions, Revolution, and Growth*, Stanford, CA, 2002: s. 93-119.
43. Maurer ve Gomberg, "When the State Is Untrustworthy", s. 1087-1107; Noel Maurer, *The Power and the Money: The Mexican Financial System, 1876-1932*, Stanford: CA, 2002: s. 34-40; Stephen Haber, Armando Razo ve Noel Maurer, *The Politics of Property Rights: Political Instability, Credible Commitments, and Economic Growth in Mexico, 1876-1929*: New York, 2003: Bölüm 4.
44. Armando Razo, *Social Foundations of Limited Dictatorship: Networks and Private Protection during Mexico's Early Industrialization*, Stanford: CA, 2008: s. 78.
45. Stephen Haber, "Industrial Concentration and the Capital Markets: A Comparative Study of Brazil, Mexico and the United States, 1830-1930", *Journal of Economic History* 51 (1991): s. 559-580; Noel Maurer ve Stephen Haber, "Related Lending and Economic Performance: Evidence from Mexico", *Journal of Economic History* 67 (2007): s. 551-581.
46. Maurer ve Haber, "Related Lending and Economic Performance", s. 551-581.
47. Haber, Razo ve Maurer, *The Politics of Property Rights*, s. 88-90; Razo, *Social Foundations of Limited Dictatorship*, s. 101-165.
48. Stephen Haber, "Banking with and without Deposit Insurance: Mexico's Banking Experiments, 1884-2004", edit: Asli Demirguc-Kunt, Edward

Kane ve Luc Laeven, *Deposit Insurance around the World: Issues of Design and Implementation*, Cambridge, MA, 2008: s. 219-252.

49. Marichal, "The Construction of Credibility", s. 93-119; Maurer, *The Power and the Money*, s. 16-18; Gustavo Aguilar, "El sistema bancario en Sinaloa (1889-1926): Su influencia en el crecimento económico", edit: Mario Cerutti ve Carlos Marichal, *La banca regional en México, 1870–1930*, Mexico City, 2003: s. 47-100; Mario Cerutti, "Empresariado y banca en el norte de México, 1879-1910: La fundación del Banco Refaccionario de la Laguna", edit: Cerutti ve Marichal, *La banca regional en México, 1870-1930*, s. 168-215; Leticia Gamboa Ojeda, "El Banco Oriental de Mexico y la formación de un sistema de banca, 1900-1911", edit: Cerutti ve Marichal, *La banca regional en México, 1870-1930*, s. 101-133; Leonor Ludlow, "El Banco Mercantil de Veracruz, 1898– 1906", edit: Cerutti ve Marichal, *La banca regional en México, 1870-1930*, s. 134-167; María Guadalupe Rodríguez López, "La banca porfiriana en Durango", edit: Mario Cerruti, *Durango (1840– 1915): Banca, transportes, tierra e industria*, Monterrey: Nuevo León, 1995: s. 7-34; María Guadalupe Rodríguez López, "Paz y bancos en Durango durante el Porfiriato", edit: Cerutti ve Marichal, *La banca regional en México, 1870-1930*, s. 254-290; Maria Eugenia Romero Ibarra, "El Banco del Estado de México, 1897-1914", edit: Cerutti ve Marichal, *La banca regional en México, 1870-1930*, s. 216-251; Jaime Olveda, "Bancos y banqueros en Guadalajara", edit: Cerutti ve Marichal, *La banca regional en México, 1870-1930*, s. 291-320.
50. Meksika, Maliye Bakanlığı, *Anuario de Estadística Fiscal 1911-12*, Mexico City, 1912: s. 236-255.
51. Maurer, *The Power and the Money*, s. 85-87.
52. Haber, "Industrial Concentration", s. 559-580; Maurer ve Haber, "Related Lending and Economic Performance", s. 551-581.
53. Haber, Razo ve Maurer, *The Politics of Property Rights*, Bölüm 5.
54. Maurer, *The Power and the Money*, s. 134-159; Haber, Razo ve Maurer, *The Politics of Property Rights*, Bölüm 4.

Ada İçi ve Adalar Arası Karşılaştırmalı Analiz Çalışmaları

JARED DIAMOND

Bu bölümde iki karşılaştırma çalışmasına yer verilecektir. İki çalışmanın da konusu adalar olsa da bu adalar; karşılaştırılan toplumların sayısı, niceliği ve istatistiksel yöntemlerin kullanımı bakımından karşılaştırmalı tarihin zıt uçlarında yer almaktadır. Anlatıya dayalı, nicel olmayan ve istatistiksel verilere dayanmayan birinci karşılaştırmalı tarih çalışmamda ortalama büyüklükte bir Karayip adası olan Hispanyola Adası'nın iki yakasında yaşayan iki toplumu kıyaslayarak şu soruya yanıt bulmaya çalışacağım: Hispanyola Adası'nın batı yakası, geçmişte doğu yakasına kıyasla çok daha zengin ve güçlüyken bugün batı yakasında yaşam koşulları neden bu denli zorlaştı? Nicel ve istatistiksel verilere dayanan ikinci çalışmamda ise Pasifik'teki çeşitli adalarda yaşayan seksen bir toplumu inceleyerek devasa taş heykelleriyle ünlü Paskalya Adası'nın nasıl ormansızlaşmanın da en ünlü örneği haline geldiğini ve bu ormansızlaşma süreci sonunda Pasifik'te ortaya çıkan toplumsal çatışmaları inceleyeceğim.

Haiti ve Dominik Cumhuriyeti üzerine yaptığım karşılaştırma çalışması, *sınırları konu alan doğal deneyler* olarak bilinen bir çalışma alanına girmektedir. Bu alan kapsamında çalışma yapan

araştırmacılar, bir bölgede rastgele (örneğin doğal bir sınırla paralel ilerlemeyen) bir sınırın çizildiği ya da bu sınırın ortadan kaldırıldığı vakaları inceleyerek beşerî kurumların tarih üzerinde nasıl bir etki bıraktığını anlamaya çalışırlar. Bu "deneylerin" bir çeşidinde araştırmacı, önceleri sınır olmayan bir bölgeye sınır koyarak benzer iki toplumun birbirlerinden ayrıldıkları vakaları inceler. 1945'te Doğu ve Batı Almanya'nın,[1] yine 1945'te Kuzey ve Güney Kore'nin ve 1991'de Baltık Devletleri ve Rusya'nın yeni çekilen bir sınırla birbirlerinden ayrılmaları bu deney biçimine örnektir. Bu durumun tam zıddını, var olan bir sınırın ortadan kaldırıldığı vakaları inceleyen "deney" biçimine 1989'da Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesi ve Slovenya'nın 2004'te Avrupa Birliği'ne katılması örnek gösterilebilir. Bu karşılaştırma çalışmaları farklı kurumların ve tarihçelerin etkilerine ışık tutabilirler. Aynı coğrafi bölgenin sınırın konmasından veya kaldırılmasından önce ve sonraki hallerini kıyaslayarak yahut coğrafi açıdan benzer olan iki komşu bölgeyi eş zamanlı kıyaslayarak sınırlar dışındaki diğer değişkenlerin sayısının azaltılmasını sağlarlar.

Haiti, Amerika kıtasının en yoksul ülkesidir ve dünyanın da en yoksul ülkeleri arasında gösterilir.[2] Ormanlarının %99'undan fazlası tahrip edilen Haiti'de toprağı tutacak ağaçların olmayışı, ciddi bir erozyon sorununu da beraberinde getirmiştir. Haiti hükûmeti vatandaşlarına su, elektrik, atık boşaltımı ve eğitim gibi en temel hizmetleri dahi verememektedir. Haiti'nin aksine Dominik Cumhuriyeti, henüz gelişmekte olan bir ülke olmasına karşın kişi başına düşen ortalama geliri Haiti'ninkinin altı katıdır, ormanlarının %28'i tahrip edilmemiştir ve Yeni Dünya'nın en geniş doğal koruma alanıdır. Dünyanın en büyük üçüncü avokado ihracatçısıdır ve Pedro Martinez, Sammy Sosa gibi isimlerin hayranlarının da bileceği gibi yurt dışına en çok beyzbolcu transfer eden ülkedir. Geçtiğimiz yıllarda yapılan seçimlerde görüldüğü

gibi seçimi kaybeden liderlerin olaysız bir biçimde yönetimden çekilerek başkanlık koltuğunu kazanan kişiye bıraktıkları işlevsel bir demokrasiyle yönetilir. Haiti'nin nüfusu, Dominik Cumhuriyeti'nin nüfusuyla aşağı yukarı aynıdır ancak Haiti'de istihdam edilen işçi miktarı, Dominik Cumhuriyeti'ndekinin beşte biridir. Haiti'de Dominik Cumhuriyeti'nin yalnızca beşte biri kadar araba ve kamyon, altıda biri kadar asfalt yol, yedide biri kadar yükseköğretim mezunu, sekizde biri kadar doktor bulunur. Haiti'nin yıllık petrol ithalat ve tüketim miktarı Dominik Cumhuriyeti'ninkinin on birde biri kadardır. Haiti'nin kişi başına düşen sağlık harcaması Dominik Cumhuriyeti'ninkinin on yedide biri, ürettiği elektrik miktarı yirmi dörtte biri, yıllık ihracat miktarı yirmi yedide biri, televizyon sayısı ise otuz üçte biri kadardır. Ayrıca Haiti'nin nüfus yoğunluğu Dominik Cumhuriyeti'ninkinden %72 fazla, bebek ölüm oranı iki buçuk kat fazla, yeterli beslenemeyen beş yaş altı çocuk sayısı beş kat fazla, sıtma vakası sayısı yedi kat fazla ve AIDS vakası sayısı on bir kat fazladır.

Tüm bu farklılıklara rağmen bu iki ülke, aynı adayı paylaşıyor. Batı Hispanyola'nın, ya da o zamanlar kullanılan Fransızca adıyla St. Domingue'ın, sömürgecilik dönemindeki durumuna bakıldığında günümüz Haiti'sinin içler acısı durumu daha da çarpıcı bir hal alıyor. Amerika kıtalarının ve hatta belki de tüm dünyanın en zengin sömürgesi olan St. Domingue, Fransa'nın tüm dış yatırımlarının neredeyse üçte ikisine tekabül ediyordu.[3] Hispanyola Adası'nda uzun yıllar süren bağımsızlık savaşlarıyla ilişkilendirilen ekonomik ve toplumsal yıkım ve nüfus azalması bile Haiti'nin, 1822-1844 yılları arasında işgal ve ilhak ettiği Dominik Cumhuriyeti'nden daha güçlü ve zengin konumunu sarsmamıştı. Dominik ekonomisi, yirminci yüzyılın başlarına dek Haiti ekonomisinin gerisinde kaldı.[4] Peki, bu iki toplumun

talihlerinin olağanüstü bir biçimde tersine dönmesine sebep olan faktörler nelerdir?

Miami'den Santo Domingo'ya uçan birinin on kilometre yükseklikten rahatlıkla görebileceği gibi Hispanyola Adası, keskin bir bıçak ile ortadan ikiye ayrılmış gibidir. Adayı ikiye bölen sınırın batısı kahverengi tonlarında, ağaçsız bir araziyken doğusu ormanlarla kaplı ve yemyeşildir. Sınırda yüzü kuzeye dönük duran bir gözlemci soluna baktığına Haiti'nin çamurlu ve çıplak arazilerini; sağına baktığında ise sınırın birkaç metre doğusunda başlayan Dominik Cumhuriyeti çam ormanlarını görür. Bu görüntü, Dominik Cumhuriyeti'ni anlamadan Haiti'yi anlamanın imkânsızlığını ortaya koymaktadır.

İki ülkenin geçmişte izledikleri tarih çizgilerinin çok basit, anlatıya dayalı bir kıyaslamasını yapalım. Gerçeğin bu anlatıda ele alınandan çok daha karmaşık olduğunu söyleyenler olacaktır. Evet, elbette gerçekte olan bitenler bu denli basit değil ancak şanslısınız ki bu bölümün uzunluk sınırlaması, beni hem Hispanyola'yı hem de karşılaştırmada temel aldığım üç büyük faktörü yalnızca birkaç sayfada açıklamaya mecbur bırakıyor ve sizden diğer yetmiş üç faktörü tek tek açıklayan yedi yüz doksan üç sayfalık bir yazı okumanızı istemek durumunda kalmamamı sağlıyor. Bu yüzden ben, bu makalede Haiti ve Dominik toplumlarının beşerî faktörlerden bağımsız olan iklimsel ve çevresel farklılıklarını; insanlık tarihi boyunca ortaya çıkan ve sömürgecilik dönemi ile bağımsızlık sonrası dönemde farklı çizgiler izleyen (dil bilimsel farklar dâhil olmak üzere) kültürel, ekonomik ve siyasi farklılıklarını ve iki ülkenin uzun yıllar yönetiminde kalan yirminci yüzyıl diktatörleri arasındaki bireysel farklılıkları inceleyeceğim. Bu bireysel farklılıklar ilk bakışta başlı başına birer faktör gibi görünseler de sonraları diğer faktörlerden aslında o kadar da bağımsız olmadıkları anlaşılacaktır.

Bu farklardan ilki, Hispanyola'nın batısı ve doğusu arasındaki çevresel ve iklimsel farklardır. Hispanyola Adası'nda yağış getiren rüzgârların genelde doğudan gelmesi adada yağış miktarının doğudan batıya doğru azalmasına ve adanın batı yakasının (Haiti'nin) daha kurak kalmasına yol açmıştır. Ayrıca adanın batı yakasındaki araziler doğu yakasına göre daha sarptır ve bu yakada toprak daha seyrek ve verimsizdir. Adadaki en verimli ve tarıma en elverişli topraklar, Dominik Cumhuriyeti'nin merkezindeki geniş Cibao Vadisi'nde yer almaktadır. Yağış miktarının düşük olması ağaçların büyümesini yavaşlatarak Haiti'yi ormansızlaşmaya; arazilerin sarp ve toprağın seyrek olması ise toprak erozyonuna daha yatkın kılmıştır.

Ormansızlaşma dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Haiti'de de yalnızca toprak erozyonuna değil aynı zamanda toprakların verimsizleşmesine, ormanlardan elde edilen odun ve diğer yapı malzemelerinin miktarının azalmasına, havzalarda biriken su miktarının azalmasıyla hidroelektrik güç potansiyelinin düşmesine ve odun miktarının azalmasıyla Haiti'de yemek pişirmek için kullanılan birincil yakıt olan odun kömürünün elde edilememesine yol açtı. Ağaç yapraklarının terlemesiyle buharlaşan suyun atmosferdeki nem oranını artırarak yağışları tetiklediği düşünüldüğünde ormansızlaşmanın bir kısır döngüye yol açtığı aşikârdır: Ormansızlaşma ağaçların yok olmasına, ağaçların yok olması yağış miktarının azalmasına, yağış miktarının azalması arazinin ormansızlaşmaya daha yatkın olmasına yol açar ve ormansızlaşmanın artmasıyla bu döngü, her seferinde daha da şiddetlenerek tekrarlanır. Buradan Haiti ve Dominik Cumhuriyeti'nde yaşayan toplumların kültürel, ekonomik ve siyasi açılardan tıpatıp aynı olması durumunda bile Hispanyola Adası'nın Haiti yakasının daha ciddi çevresel sorunlarla karşılaşmasının kaçınılmaz olduğu sonucu çıkarılır.

Haiti ve Dominik Cumhuriyeti arasındaki ikinci fark, iki ülkenin farklı sömürgeleştirilme süreçlerinden geçmesidir. Hispanyola Adası'nı sömürgeleştiren ilk Avrupalı ülke olan İspanya, adanın başkentini adanın doğusunda, Ozama Nehri'nin ağzının yakınındaki Santo Domingo'ya kurdu. Kristof Kolomb'un kardeşi Bartolomeo'nun 1496 yılında kurduğu Santo Domingo, on yıllar boyunca İspanya'nın Yeni Dünya'daki topraklarının başkenti oldu ancak İspanya'nın Meksika ve Peru'yu işgal etmesiyle önemini yitirdi. Ülkelerine geri dönmek üzere yola çıkan İspanyol kalyonlarının yolunu kesmek isteyen Fransız, Britanyalı ve Hollandalı korsanlar Hispanyola Adası'nın batısına; Santo Domingo ile aynı adaya ancak İspanya hükûmetinin merkezinden olabildiğince uzağa yerleştiler. Fransa 1600'lerde Hispanyola Adası'nın batı yakasının kontrolünü ele geçirdi. Batı yakasındaki Fransa tahakkümü 1697 yılında Ryswick Antlaşması'yla resmîleşti ve 1777 Aranjuez Antlaşması'yla ada içi sınırlar kesin şekilde belirlendi.

O dönemde Fransa, İspanya'dan çok daha zengindi ve ekonomik durumu çok sayıda köle satın almaya ve ithal etmeye müsaitti. Ayrıca Fransa'nın Yeni Dünya'da ilgi ve yatırım rekabetine girişmiş sömürgelerinin sayısı pek fazla değildi ve bu, söz konusu zenginlikten her sömürgeye daha çok pay düşmesi demekti. Hispanyola Adası'nın sonraları Haiti olacak batı yakasındaki Fransız sömürgesinin nüfusunun %85'i kölelerden meydana geliyordu. Ancak 1600'lere gelindiğinde İspanya'nın Yeni Dünya'daki sömürgeleri (özellikle Meksika ve Peru), Fransa'nınkilere kıyasla çok daha kârlıydı ve İspanya'nın, adanın sonraları Dominik Cumhuriyeti olacak doğu yakasına getirilmek üzere köle satın almaya imkânı (veya belki de niyeti) yoktu. Bu yüzden adanın doğu yakasında nüfusun yalnızca %10 ila on beşi köleydi. 1785 itibarıyla adanın Fransız yakasında köle nüfusu beş yüz bini bulurken İspanyol yakasında yalnızca on beş bin ila otuz bin civarındaydı.[5]

Sömürgeleştirilme sürecinde adanın batı yakasının (Haiti) doğu yakasından (Dominik Cumhuriyeti) brüt gelir açısından çok daha zengin olması çevresel faktörlerden ziyade beşerî gerçeklerden ve tarihsel olaylardan kaynaklanıyordu. Haiti, avantajlı çevresel faktörleri *sayesinde* değil; düşük yağış oranı, sarp arazileri, seyrek ve verimsiz toprağı ve geniş, merkezî bir vadisi bulunmaması gibi dezavantajlı çevresel faktörlerine *rağmen* Dominik Cumhuriyeti'nden daha zengindi. Kısacası İspanyolların tarımsal açıdan avantajlı çevresel faktörlerden tamamen bağımsız olarak kurulan başkenti (Kolomb'un zamanında İspanyollar geçimlerini tarımdan ziyade yerlilerin altınlarına el koyarak sağlıyorlardı. Bu yüzden tarım sistemi kurmaya ihtiyaç duymadılar), Hispanyola Adası'nın doğusundaki liman kenti Santo Domingo'ya kurması, bunun sonucunda Fransız korsanların adanın batısına yerleşmeleri, Fransa'nın ada şartlarından tamamen bağımsız olarak İspanya'dan daha zengin olması (ve dolayısıyla daha çok köle satın alabilmesi) ve İspanya'nın Yeni Dünya'da yatırım yapması gereken Hispanyola dışında birçok sömürgesi bulunması sömürgecilik döneminde Haiti'nin, Dominik Cumhuriyeti'nden daha zengin olmasını sağladı.

İspanya'yı adanın doğusuna, Fransa'yı ise batısına yerleşmek durumunda bırakan tarihsel gelişmelerin modern Haiti ve Dominik Cumhuriyeti arasında bugün gözlemlediğimiz farklılıkların temelini atan üç büyük sonucu oldu: tarımsal açıdan dezavantajlı konumda olmasına karşın Haiti'nin nüfus yoğunluğunun Dominik Cumhuriyeti'ninkinden oldukça fazla olması; Afrika'dan Haiti'ye köle taşıyan Fransız gemilerinin Fransa'ya boş dönmeyip Haiti'nin ormanlarının kesilmesiyle elde edilen odunlardan taşımaları ve Haiti'nin odun ihracatına yoğun nüfus ve kurak iklimin de eklenmesiyle Haiti'nin ormansızlaşma sürecinin başlaması ve son olarak aslen Afrika'daki dil ailelerine

mensup dilleri konuşan Haitili kölelerin kendi aralarında iletişim kurmak için diğer pek çok köle toplumları gibi kendi dillerini (Kreol) geliştirmeleri.[6] Bugün Haiti nüfusunun %90'ına yakını (Haiti'den dışa göç edenler dışında dünya üzerindeki hiçbir toplum tarafından konuşulmayan) Haiti Kreolü konuşurken kalan %10'luk kesimde Fransızca konuşulmaktadır. Yani Haitililer, dil bilimsel açıdan dünyanın geri kalanından izole bir yaşam sürmektedirler.[7] Dominik Cumhuriyeti'nde ise köle nüfus hiçbir zaman fazla kalabalık olmamıştır ve bu durum, Haiti Kreolü ile karşılaştırılabilecek yerel bir Kreol'ün oluşmasını engellemiştir. Dominik Cumhuriyeti'nde ise ülke çapında baskın gelen dil İspanyolcadır. Azınlıklar ise dış ülkelerden Dominik'e göç edenlerin konuştukları büyük dünya dillerini (İngilizce, Çince, Arapça, Katalanca ve Japonca) konuşurlar.[8]

Böylece 1700'lerin sonlarında, Haiti'nin ve Dominik Cumhuriyeti'nin bağımsızlıklarını ilan etmelerinin arifesinde Hispanyola Adası'nın batısındaki yoğun nüfuslu, Kreol dili konuşan köle toplum ile doğudaki nispeten seyrek nüfuslu, İspanyolca konuşan özgür toplum arasındaki kültürel farklılıklar çoktan ortaya çıkmıştı. Bu farklılıklar, iki toplumun bağımsızlıklarını kazanırken farklı birer hız ve şiddet düzeyi izlemeleri ve Hispanyola Adası'nın iki yakasında bağımsızlık sonrası farklı gelişmelerin yaşanması ile daha da pekişti. Haiti'nin bağımsızlık mücadelesi köle toplumun 1791'de Fransız ordularına karşı direnişe geçmesiyle başladı. Napolyon, adanın batı yakasında zayıflayan Fransız hükmünü yeniden kurmak için 1801 yılında adaya ordu gönderdi. Müzakere sırasında kölelerin lideri Toussaint-L'Ouverture'ü haince tutsak eden Fransız ordusu, 1803'te geri çekilerek adadan ayrıldı. Fransızların ihaneti, doğal olarak Haitililerin Avrupalılara olan güvenini sarstı ve Avrupalıların adaya geri dönmeleri durumunda köleliğin geri geleceğinden endişe etmeye başladılar.

Bağımsız Haitililer, bu sebeple adada kalan beyazları öldürdüler ve beyazlara ait çiftliklerin bazılarını kendi aralarında paylaşıp geri kalanını tahrip ettiler. Avrupalıların adaya gelip yatırım yapmaları, Haitililerin isteyebileceği en son şeydi. Buna karşılık, Avrupalı ve Amerikalı köle sahiplerinin en son isteyeceği şey ise bir köle isyanının başarıya ulaşmasıydı; bu yüzden Haiti'ye yatırım yapmak ve Haitililere yardım etmek için ellerine geçen tüm fırsatları geri teptiler. Avrupalı ve Amerikalıların adadan el etek çekmesi, Haiti'nin giderek yoksullaşmasının temel sebeplerinden biri oldu.[9] Haitililer ile Amerikalıların ve Avrupalıların iyi bir ilişki kurmalarının önünde bir de dil engeli vardı: Avrupalılar ve Amerikalılar Haiti Kreolü'nü anlamıyorlardı ve Haiti'de Fransızca bilenlerin sayısı bir elin parmaklarını geçmiyordu. Bu dil engeli bağımsızlık sonrası ortaya çıkmamıştı; Haiti'nin bağımsızlığını kazanmasından evvel de vardı. Ancak Avrupalıların ve Amerikalıların bağımsızlık sonrası dönemde Haiti'yle herhangi bir temas kurmaması, Haiti Kreolü'nün yerini başka bir Avrupa dilinin almasına mani olarak bu dil engelini daha da kalıcı kıldı.

Hispanyola Adası'nın Dominik tarafında ise bağımsızlık "mücadelesi" oldukça farklı bir yol izledi. Doğu Hispanyola'nın İspanyol yerleşimcileri bağımsızlık fikrine karşı o kadar ilgisizlerdi ki 1809 yılında Fransız ordusunun ve sonrasında gelen, Napolyon Savaşları sırasında adanın doğusundaki İspanyol sömürgelerini kontrol altında tutan Britanya donanma güçlerinin adayı terk etmesinin ardından anavatanları İspanya'ya sömürge statülerini koruma talebinde bulundular.[10] İspanyol yerleşimciler, 1821 yılına dek bağımsızlıklarını ilan etmediler. Bağımsızlıklarını ilan etmelerinin hemen ardından ise daha güçlü ve sayıca fazla olan Haitililer tarafından işgal ve ilhak edildiler ve 1844 yılına dek işgal altında kaldılar. Dominik liderinin talebi üzerinde İspanya, 1861 yılında Dominik bölgesini tekrar ilhak etti. İspanya krali-

çesi (1863'te başlayan oldukça şiddetli bir Dominik isyanının da etkisiyle) "aslında İspanya'nın gerçekten istediği bir bölge sayılmayan" Dominik bölgesindeki ilhak kararını kaldırdı ve bölgeyi bir kez daha bağımsız kıldı.[11] Dominik Cumhuriyeti, bir Avrupa dilini (İspanyolca) konuşan yerleşimcilerin yardımıyla ve Haiti'nin başarılı bir köle isyanına uzanan kuruluş mirasına zarar vermeksizin ihracat faaliyetlerini artırdı ve yalnızca İspanyolları değil, ekonomik açıdan taşıdıkları önem mütevazı nüfuslarıyla orantısız olan Almanlar, İtalyanlar, Lübnanlılar ve Avusturyalılar dâhil pek çok Avrupalı yatırımcıyı ve göçmen gruplarını adaya çekti.[12]

Kısacası 1930 yılına gelindiğinde Haiti ve Dominik Cumhuriyeti, ilkin çevresel farklılıklara *rağmen* ve sonraları çevresel farklılıklar *yüzünden* küçük ölçekte; 1791-1821 bağımsızlık dönemi öncesinde de var olan ve bağımsızlığın ilanıyla iyice artan kültürel, ekonomik ve siyasi farklılıklar yüzünden büyük ölçekte olmak üzere iki raddede birbirlerinden ayrılmışlardı. Haiti ve Dominik Cumhuriyeti arasındaki uçurumu daha da derinleştiren son faktör ise iki ülkenin diktatörleri arasındaki farktı. İki diktatör de uzun yıllar (Dominik Cumhuriyeti diktatörü Rafael Trujillo otuz bir yıl, Haiti diktatörü François Duvalier on dört yıl) yönetimde kaldı, ikisi de oldukça acımasızdı ancak iki diktatör, oldukça farklı birer dış politika ve ekonomi politikası izlediler. 1930'dan 1961'e dek yönetimde kalan Trujillo, çoğunlukla kendi kişisel servetini artırmaya çalıştı ve bu doğrultuda Dominik hükûmetini kendi özel şirketi gibi kullandı. Servetine servet katmak için Dominik'in ihracat sektörünü stratejik olarak geliştiren Trujillo, ülkenin ekonomi politikasını şahsına ait ve bizzat kontrol ettiği işletmeler aracılığıyla ihraç edilen et, çimento, çikolata, sigara, kahve, pirinç, tuz, şeker, tütün, odun gibi ürünlerin ihracatını artıracak biçimde şekillendirdi. Ayrıca pek çok yeni hava yolu şirketi, banka, kumarhane, otel, sigorta şirketi, toprak, deniz yolu

taşımacılık şirketi ve dokuma fabrikası kurdurdu veya hâlihazırda kurulu olanların kontrolünü eline aldı. Porto Rikolu ve İsveçli ormancıları Dominik Cumhuriyeti'ndeki ormanları incelemek üzere ülkesine davet etti ve ormanlardaki ağaç sayısını ve kalitesini artırmak için yatırımlar yaptı. Ülkesinin ormanlarını muhafaza ediyor, ağaçların kesilmesine engel oluyordu çünkü bu ağaçları iyi yönetilmiş odunculuk operasyonlarıyla kendisi değerlendirerek ormanlardan bireysel kâr elde ediyordu. Ayrıca Trujillo, kamu görevlilerinin maaşlarının %10'unu cebe indiriyordu ve hatta seks işçilerinin dahi gelirlerinden kesintiler yapıyordu. Böylece Dominik ekonomisi ve ihracat sektörü acımasız Trujillo, ardından uzun süre yönetimde kalan halefi Joaquín Balaguer ve diğer cumhurbaşkanları tarafından geliştirildi. Haiti'de ise diktatör "Papa Doc" Duvalier (1957-1971) kendi çıkarı için ekonomik kalkınma sağlamaya, ihracat sektörünü geliştirmeye ve odunculuk operasyonları yürütmeye çalışmadı; ülkeye yabancı uzmanlar getirtmedi ve ormansızlaşmanın hız kesmeden sürmesine engel olmadı.

Haiti ve Dominik Cumhuriyeti diktatörlerinin izledikleri ekonomi politikaları arasındaki farkın yalnızca iki diktatör arasındaki bireysel farklardan kaynaklandığı düşünülebilir. İki komşu ülke arasındaki (Trujillo'nun on beş bin Haitilinin öldürülmesini emretmesi ve Duvalier'nin Dominik Cumhuriyeti'ni Trujillo karşıtı Dominikli sürgünleri desteklemekle tehdit etmesiyle artan) milliyetçilik temelli gerilim, iki diktatörün zaman zaman iş birliği yapmaları (örneğin Trujillo'nun şeker kamışı hasadı için Haiti'den işçi getirtmesi ve işçilerin parasını Duvalier'ye nakit ödemesi) ve Amerika'nın iki ülkeye de zaman zaman askerî müdahalede bulunması da ülkelerin ekonomik politikalarının farklı olmasına etki eden faktörlerdir. Trujillo'nun da Duvalier de şahsına

münhasır kişilik özellikleri olan bireylerdi; Trujillo'nun tipik bir Dominikli, Duvalier'nin tipik bir Haitili olduğu söylenemezdi.

Ancak Trujillo ve Duvalier'nin farklı politikalar izlemelerinin nedeni yalnızca bireysel farklılıklarından kaynaklanmıyordu. Özellikle Truillo, (kendi çıkarı için) Dominik Cumhuriyeti'nin eskiden beri süregelen ihracat ve dış ticaret faaliyetlerinin hacmini artırmaya çalışıyordu ve binlerce Dominikliyi (gönüllü olarak ya da zorla) kendi çabalarına dâhil ediyordu. Duvalier ise bağımsız Haiti'nin tarihçesinde çok öncelere uzanan ihracat ve dış ticaret faaliyetlerine ya ilgi duymuyordu ya da düşmanlık besliyordu.[13]

Haiti ve Dominik Cumhuriyeti arasında yapılan bu nitel karşılaştırma, Haiti'nin neden bu denli yoksullaştığını anlamamıza yardımcı oluyor. Elbette Haiti'nin tarihçesi, nüfusun çoğunluğunun kölelerden meydana geldiği önemli bir sömürge bölgesi olarak pek çok tarihçiye aşina gelecektir.[14] Fakat Hispanyola Adası, sonuçta adayı paylaşan komşu iki ülkeyi daha iyi anlamamızı sağlayacak daha detaylı ve kapsamlı karşılaştırma çalışmalarının yapılmasına da olanak tanımaktadır. Haiti ve Dominik Cumhuriyeti, iki taraflı bir doğal deney için elverişlidir ancak araştırmanın kapsamı Hispanyola Adası'na komşu Büyük Antiller adalarındaki (Küba, Jamaika, Porto Riko) siyasi kişilikleri de içine alacak şekilde genişletilerek yapılan beş taraflı bir karşılaştırma çalışmasının daha zengin sonuçlar vermesi olasıdır. Ayrıca aynı çalışmaya bir de nicel karşılaştırmalar eklenerek Haiti ve Dominik Cumhuriyeti'nin farklı zamanlardaki durumlarının kıyaslanmasıyla iki ülkenin refah, orman yüzdesi, nüfus ve ihracat bakımından zaman içinde nasıl birbirlerinden ayrıldıkları gözlenebilir. Haiti, 1700'lerde günümüz Dominik Cumhuriyeti'nden bile daha zenginken bugün oldukça yoksul bir ülkedir. Dominik Cumhuriyeti, tarihin hangi noktasında Haiti'nin refah düzeyine erişti ve bu

düzeyi aştı? Dominik Cumhuriyeti'nin refah düzeyi Trujillo'dan önce (eğer aşmışsa) Haiti'nin refah düzeyini ne kadar aşmıştı?

Bu makalede yapacağım diğer vaka çalışmasında Polinezya'nın tarihiyle ilgili en çok gündeme gelen konulardan biri olan ormansızlaşmayı ve Paskalya Adası'nda yaşayan Polinezya toplumlarının ormansızlaşma sonucu nasıl çöktüklerini açıklamaya çalışacağım.[15] Bu konu, genellikle kendilerine tarihçiden ziyade arkeolog sıfatını yakıştıran araştırmacılar tarafından ele alınmaktadır çünkü çöken Polinezya toplumları yazı kullanmamış ve dolayısıyla geride tarihsel çalışmaların alametifarikası olan arşivsel yazılı kaynaklar bırakmamışlardır. Ancak genelde arkeolojik açıdan ele alınsa da Paskalya Adası'ndaki Polinezya toplumlarının çöküşü, hâlâ bir insanlık tarihi meselesidir. Bu çalışma; tarihçilerin birden çok faktörden veya nedenden kaynaklanan fenomenleri inceleyerek bu faktör ve nedenlerden en önemlilerini nasıl ayırt ettiklerini ve bu soruna birden çok farklı vaka çalışmasının nicel ve istatistiksel olarak karşılaştırması yoluyla nasıl yaklaşılabileceğini ortaya koymaktadır.

Araştırma konusunu en basit biçimiyle ele aldığımızda Polinezyalıların Paskalya Adası'ndaki düzinelerce ağaç türünün neredeyse hepsini keserek veya yakarak yok ettiklerini söyleyebiliriz. Polinezyalıların bu tutumu; yemek yapmak, ısınmak, kano yapmak, ev inşa etmek, ip yapmak, toprağı gübrelemek ve dev heykellerin taşınması ve dikilmesinde kullanılan kızak ve kaldıraçlar yapmak için ağaçlardan faydalanan Polinezya toplumunun pek ileri görüşlü olmadığına yorulabilir. Paskalya Adası'ndaki ormansızlaşma, hâliyle Polinezyalılar arasında bir iç savaş çıkmasına, birçok Polinezyalı'nın açlıktan ölmesine ve Polinezya toplumunun ve toplumdaki siyasi örgütlenmenin çökmesine yol açmıştır.[16]

Fakat diğer Polinezyalı toplumların ve Polinezya'ya akraba olan Melanezya ve Mikronezya toplumlarının Pasifik'te yüzlerce adayı böylesine yıkıcı sonuçlarla karşı karşıya kalmaksızın kolonileştirdiği düşünüldüğünde Paskalya Adası'ndaki Polinezyalıların başından geçenler bir hayli ilginçtir.[17] Paskalya Adası toplumları diğer Polinezyalılardan farklı olarak kaynaklarını müsrifçe mi kullanmışlardı? Devasa taş heykeller yapmak gibi çok kaynak tüketen alışkanlıklara mı bağımlı olmuşlardı? Öyle olsa bile, diğer adalarda yaşayan Polinezya toplumlarının da binlerce ahşap kano ve dev taş heykeller inşa etmek gibi kendilerine has müsrif gelenekleri vardı ama bu toplumlar Paskalya Adası'ndaki gibi bir çöküş yaşamadılar.

Yedi yıl önce, Hawaii Üniversite'sinden arkeolog Barry Rolett ile tanıştım. Barry, Avrupalılarla temas öncesinde herhangi bir ormansızlaşmanın ve toplumsal çöküşün yaşanmadığı Markiz Adası'nda kazı çalışmaları yürütüyor ve adada yaşayan modern toplumları inceliyordu. Barry de ben de Markiz Adaları ve Paskalya Adası'nda yaşayan toplumların karşılaştıkları farklı sonuçların adaların çevresel koşulları arasındaki farklardan kaynaklanıp kaynaklanmadığını merak ediyorduk. Örneğin Markiz Adaları'nın iklimi Paskalya Adası'nınkinden daha nemli ve sıcaktı; bu yüzden kesilen ağaçların Markiz Adaları'nda Paskalya Adası'ndakinden daha çabuk yenilenmesi beklenebilirdi. Fakat Markiz Adaları ile Paskalya Adası'nın çevresel koşulları arasında çok fazla fark olduğu için yalnızca bu iki ada arasında bir karşılaştırma yapmak, ada toplumlarının karşılaştıkları farklı sonuçları özellikle yağış miktarı ve sıcaklıkla ilişkilendirmemizi haklı çıkarmazdı.

Böylece Barry, iki yıllık bir çalışmayla Pasifik'teki altmış dokuz adayı Avrupalılar tarafından keşfedilene dek maruz kaldıkları ormansızlaşmanın derecesine göre kodlayarak bir veri tabanı oluşturdu. Ormansızlaşmanın derecesini sayısal olarak

ifade edemiyordu fakat bu sorunu aşmak ve ormansızlaşma derecesini kabaca ifade etmek için beş kademeli bir ölçek geliştirmişti. Barry'nin ölçeğinin bir ucunda tamamen ormansızlaşan Paskalya Adası yer alırken diğer uca doğru gidildikçe ormansızlaşma derecesi azalarak önce orta düzey ormansızlaşmaya ve daha sonra ihmal edilebilir düzeyde ormansızlaşmaya kadar düşüyordu. Ölçek oluşturma işi tamamlandıktan sonra Barry ile beraber tüm adaları ya sayısal verilere göre ya da kabaca iki kademeli, üç kademeli ve dört kademeli şeklinde ayırarak her ada için dokuz çevresel değişken ve dört tarımsal değişken belirledik. Örneğin her adanın yaşını kesin olarak belirlemek mümkün olmadığı için adaları "genç", "orta yaşlı" ve "yaşlı" adalar olarak ayırdık. Daha sonra bu değişkenlerle ormansızlaşma derecesi arasındaki korelasyonları iki değişkenli korelasyon, çok değişkenli regresyon, çok değişkenli ağaç modelleri ve kalan analizler olarak dört gruba ayırarak istatistiksel analize tabi tuttuk.[18] Altmış dokuz adanın on ikisinde daha da ileri bir doğal deney yapma şansımız oldu çünkü bu on iki adanın her birinde aynı ada sınırları içinde bulunan farklı düzeylerde ormansızlaşmaya maruz kalmış alanlar mevcuttu. Barry de ben de istatistiksel analiz konusunda uzman olmadığımız için çalışmanın istatistiksel analiz kısmında profesyonel bir istatistikçiyle beraber çalıştık.

Çalışmamıza başlarken kültürel farklılıkların, özellikle de Polinezya toplumlarının tarım gelenekleri arasındaki pek bilindik farkların ormansızlaşma sürecindeki rolünü merak ediyorduk. Farklı adalardaki toplumların izledikleri farklı tarımsal yöntemler, neden bazı adaların ormansızlaşmaya maruz kalırken diğerlerinin kalmadığını açıklar mı? Oldukça uğraş gerektiren bir çalışmayla Polinezya'daki seksen bir adanın tarım geleneklerini sulu gölevez tarımı; kuru tatlı patates, gölevez ve diğer ekinler; ekmek ağacı yetiştiriciliği ve Tahiti kestanesi ve canarium yetiştiriciliği olmak

üzere dört ana başlıkta topladık. Daha sonra bu başlıkları her bir adada uygulanıp uygulanmama durumlarına (uygulanıyor/uygulanmıyor) ve uygulanıyorlarsa yaygınlık durumlarına (var ama yaygın değil/önemli ölçüde uygulanıyor/ada genelinde yaygın) göre ayırdık fakat bu tarım gelenekleri sınıflandırmasından elde ettiğimiz istatistiklerin hiçbiri, adalar arasındaki ormansızlaşma derecesi farkını açıklayacak kadar anlamlı değildi.

Fakat elimizdeki veriler bize belirlemiş olduğumuz dokuz ormansızlaşma değişkeni için istatistiksel açıdan oldukça anlamlı veriler sundu.[19] Çalışmaya başlamadan evvel ormansızlaşma üzerinde etkisi olduğunu tahmin ettiğimiz ilk iki değişkene (yağış miktarı ve sıcaklık) baktığımızda gerçekten de ormansızlaşmanın çok yağış alan ve sıcaklıkların daha yüksek olduğu adalarda daha az olduğunu gördük. Bunun neden böyle olduğu aşikâr: Yağış miktarı ve sıcaklık, ağaçların büyüme oranlarını belirleyen en temel iki faktör. Kesilen ağaçların yerine yenileri ne kadar çabuk büyürse adadaki ormansızlaşma derecesi de o denli sabit kalır.

Değerlendirme sürecinde incelediğimiz üç değişken ada yaşı, rüzgârla taşınan kül miktarı ve rüzgârla taşman toprak miktarıydı. Araştırmamızın sonucunda genç adaların yaşlı adalara göre, kül püskürten volkanlara yakın adaların lav püskürten volkanlara yakın adalara göre, binlerce kilometre ötedeki Orta Asya bozkırlarından gelen ve çokça toprak taşıyan rüzgârlara maruz kalan adaların kalmayanlara göre daha az ormansızlaştığını keşfettik. Bize bu değişkenleri incelememizi iklim bilimci ve ekolog meslektaşlarımız önermişti ve bu etkenlerin ormansızlaşma üzerindeki etkileri bizim için büyük bir sürpriz oldu: Volkanik küllerin ve Asya'dan toz bulutu şeklinde taşınan toprakların Polinezya adalarındaki ormansızlaşmayı etkileyeceğini hiç düşünmemiştik. Fakat meslektaşlarımız bize bu olgular arasındaki bağlantıyı açıkladığında taşlar yerli yerine oturdu. Bahçecilikle uğraşan herkesin bileceği

iki şey vardır: Birincisi, topraktaki besin düzeyi ne kadar fazlaysa bitkilerin büyüme hızı o kadar artar ve ikincisi topraktaki besin miktarı bitkiler tarafından kullanıldıkça zamanla azalır. Bu yüzden yaşlı ve durağan volkanlardaki topraklar genç volkanlara göre daha verimsizdir ve toprak verimsiz olduğu için yaşlı adalarda ağaçların büyüme hızı daha az, ormansızlaşma daha fazladır. Rüzgârla gelen kül ve topraktaki besinler, verimsiz toprakların tükenen besin kaynaklarını yenileyerek toprağın daha verimli olmasını sağlarlar. Bu yüzden kül ve toprak taşıyan rüzgârlara daha çok maruz kalan adalarda ağaçların büyüme hızı fazla, ormansızlaşma daha azdır.[20]

İncelediğimiz altıncı değişken *makatea*; yani dev kırık cam yığınlarına benzeyen, yer yer derin deliklerle bezeli ve üzerinde yürümek cesaret isteyen sivri uçlu mercanlarla kaplı arazilerdi. Elbette Polinezyalılar da bu tehlikeli arazilerde yürümekten kaçınıyorlar ve bu arazilerdeki ağaçlara erişemiyorlardı. Bu yüzden *makatea* kaplı adalar diğer adalara göre daha az ormansızlaşmaya maruz kalmıştır.

Son olarak yedinci, sekizinci ve dokuzuncu değişkenlerimiz sırasıyla adanın yüzölçümü, yükseltisi ve izolasyonuydu. Adanın yüzölçümü ve yükseltisi arttıkça ormansızlaşma azalıyor, izolasyonu arttıkça ormansızlaşma da artıyordu. Bu üç değişken, yükseltisi daha fazla olan adalarda dağları çevreleyen bulutların yağış üretmesi ve geniş adalarda çevre/yüzölçümü oranının düşük olması gibi ormansızlaşmayı etkileyen birçok faktörün ortaya çıkmasına sebep oluyordu.

Pasifik adalarında görülen ormansızlaşmanın şiddetinin yer yer değişmesi, bu dokuz faktörün farklı bölgeleri farklı oranda etkilemelerinden kaynaklanıyordu. Son çok değişkenli regresyon eşitliğimiz, Paskalya Adası'nın ormansızlaşmadan en çok etkilendiğini öngörüyor ve bunun sebebini bu dokuz değişkene

bağlıyordu. Eşitliğe göre Paskalya halkı, dokuz değişkenin dokuzu açısından da dezavantajlıydı: Paskalya Adası'na rüzgârla taşınan kül miktarı diğer Pasifik adalarına göre daha azdı; Paskalya Adası, Polinezya'daki en soğuk ve izole adaydı, *makatea* tabakası yoktu; Pasifik'teki diğer adalara göre yükseltisi azdı ve diğer adalardan daha küçük, yaşlı ve kuraktı.

Kısacası Paskalya Adası; halkı ileri görüşlü olmadığı ya da diğer adalarda olmayan değişik geleneklere sahip olduğu için değil, çevresel açıdan Pasifik'teki en hassas ve ağaçların büyüme hızlarının en az olduğu adalardan biri olduğu için ormansız kaldı. Geniş bir veri tabanını nicel istatistiksel analize tabi tutmadan bu birden çok nedeni olan, karmaşık meseleyi parçalarına ayıramazdık. Örneğin yalnızca bir adayı inceleseydik ve hatta kurak bir adayı yağışlı bir adayla kıyaslasaydık bile yağış miktarının tek başına adaların ormansızlaşma düzeyi üzerindeki etkisi, diğer sekiz değişkenin etkilerine karışırdı veya bu değişkenlerin etkileri, yağış miktarının etkisini saptanmaz kılardı. Benzer şekilde epidemiyologlar, sadece bir sigara bağımlısını tek bir vaka çalışmasına tabi tutsalardı kansere yol açan birçok risk faktöründen belki de birinin bile ne olduğunu bulamazlardı. Paskalya Adası, Pasifik adalarında yapılan kapsamlı doğal deneyin yalnızca bir parçasıdır. Bir adayı inceleyerek tek bir sonuca varmak dahi güçken birden çok adayı kıyaslayarak güvenilir pek çok sonuca varılabilir.

Bu çalışmanın ilerletilmesiyle Paskalya Adası'nı ormansızlaşmaya yatkın kılan diğer faktörlerin de belirlenmesi mümkündür. Henüz kodlayıp analiz etmediğimiz fakat önemli olabilecek iki çevresel faktör daha var: yağış miktarındaki aylık ve yıllık değişimler ve martı gübresiyle toprağa karışan besin girdisindeki değişim. Ayrıca tarım uygulamalarının yanı sıra adalarda ormansızlaşmaya zemin hazırlayan kültürel değişkenlerden biri olan farklı siyaset sistemlerinin ormansızlaşma düzeyini etkile-

yip etkilemediği de soru işaretidir. Örneğin ormansızlaşma, ada beylerinin güçlü olduğu adalarda mı yoksa zayıf olduğu adalarda mı daha yaygındır? Paskalya Adası ne güçlü krallar ne de zayıf liderler tarafından yönetilen, siyaset sistemi açısından ortalama bir adadır ancak adada siyasi ve kültürel birliği sağlayan ada beyleri, yerel ölçekte otorite sahibi olan düzinelerce bölge beyini etkisiz kılmayı başaramamışlardır. Kirch'ün çeşitli Pasifik adalarındaki siyaset sistemlerini karşılaştırdığı kıyaslama çalışması (Bölüm 1) maksimum nüfus kapasitesi yüksek olan daha geniş ve daha üretken adalarda yönetimin önünde sonunda güçlü bir beyde toplandığını göstermiştir.[21] Bu yüzden Barry Rolett ve benim belirlediğimiz, adanın yüzölçümünün ormansızlaşma üzerindeki etkileri adaların siyaset sistemlerindeki farklılıklardan da kaynaklanıyor olabilir ya da tam tersi ormansızlaşmayı en aza indirgeyecek siyaset sistemlerinin varlığına *rağmen* bu adalarda ormansızlaşma gözlenmiş olabilir. Paskalya Adası'nın tarihine ilişkin bu ve bunun gibi pek çok soru bugün üzerinde çalışılmaya değerdir.

NOTLAR

Richard Turits, Matt Smith ve Peter Zoll'e Hispanyola üzerine yaptığımız verimli tartışmalar için minnet borçluyum. Aynı şekilde Duke Üniversitesi Tarih Bölümü ile Kaliforniya Üniversitesi Tarih Bölümü'nün birçok üyesine çeşitli beyin fırtınası oturumlarını tetikledikleri için teşekkürü borç bilirim. Bu bölümdeki bulgular için bakınız *Çöküş: Toplumlar Başarısızlığı ya da Başarıyı Nasıl Seçerler?*, İkinci Bölüm, 2005. Penguin Group (USA) şirketinin alt grubu olan Viking Penguin tarafından yayımlanmıştır.

1. Axel Ockenfels ve Joachim Weimann, "Types and Patterns: An Experimental East-West-German Comparison of Cooperation and Solidarity", *Journal of Public Economics* 71 (1999): s. 275-287.
2. Karşılaştırmalı Haiti ve Dominik Cumhuriyeti çalışmaları için bakınız Rayford Logan, *Haiti and the Dominican Republic*, New York, 1968; Rafael Emilio Yunén Z., *La Isla Como Es*, Santiago: Republica Dominicana, 1985; Bernardo Vega, *Trujillo y Haiti*, Santo Domingo, 1988/1995; Brenda Gayle Plummer, *Haiti and the United States: The Psychological Moment*, Atina: GA, 1992: Bölüm 8; Michele Wecker, *Why the Cocks Fight: Dominicans, Haitians and the Struggle for Hispaniola*, New York, 1999. Haiti literatürüne giriş için bakınız C. L. R. James, *The Black Jacobins*, 2. Baskı, Londra, 1963; Mats Lundahl, *Peasants and Poverty: A Study of Haiti*, Londra, 1979; Lundahl, *The Haitian Economy: Man, Land, and Markets*,Londra, 1983; Lundahl, Lundahl, *Politics or Markets? Essays on Haitian Underdevelopment*, Londra, 1992; Michael Dash, *Culture and Customs of Haiti*, Westport: CT, 2001; Lauren T. Dubois, *Avengers of the New World*, Cambridge: MA, 2004; John Garrigus, *Before Haiti*, New York, 2006; David Nicholls, *From Dessalines to Duvalier: Race, Colour, and National Independence in Haiti*, Cambridge, 1992 ve Brenda Gayle Plummer'ın yukarıda adı geçen *Haiti and the United States* eseri. Dominik Cumhuriyeti'nin standart tarihi için bakınız Moya Pons, *The Dominican Republic: A National History*, Princeton: NJ, 1998; Moya Pons, *Manual de Historia Dominicana*, 9. Baskı, Santiago: Republica Dominicana, 1999 ve Roberto Cassá, Historia, *Social y Económica de la Republica Dominicana*, 2 cilt, Santo Domingo: Republica Dominicana, 1998/2001. Dominik Cumhuriyeti üzerine yapılan daha detaylı çalışmalar için bakınız Martin Clausner, *Rural Santo Domingo: Settled, Unsettled, Resettled*, Philadelphia, 1973; Harry Hoetink, *The Dominican People, 1850-1900: Notes for a Historical Sociology* (Baltimore, MD, 1982). Trujillo dönemi Dominik Cumhuriyeti için bakınız Howard Wiarda, *Dictatorship and Development: The Methods of Control in Trujillo's Dominican Republic*, Gainesville: FL, 1968; Claudio Vedovato, *Politics, Foreign Trade and Economic Development: A Study of the Dominican*

Republic, Londra, 1986; Richard Lee Turits, *Foundations of Despotism: Peasants, the Trujillo Regime, and Modernity in Dominican History*, Palo Alto, CA, 2002. Duvalier dönemi Haiti için bakınız David Nicholl'ün yukarıda adı geçen *From Dessalines to Duvalier* eseri ve Michel-Rolph Trouillot, *Haiti, State against Nation: The Origins and Legacy of Duvalierism*, New York, 1990. Ayrıca Haiti ve Dominik Cumhuriyeti arasında yaptığım başka bir karşılaştırma çalışması için *Çöküş* kitabımda Bölüm 11'i inceleyebilirsiniz.

3. Burada "en zengin sömürge" derken "gayrisafi millî hasıla" değeri en fazla olan sömürgeyi kastediyorum. "Zengin" ve "fakir" terimleri genellikle ya "gayrisafi millî hasılası fazla/az" ya da "kişi başına düşen ortalama millî geliri fazla/az" anlamında kullanılır. Haiti'nin Amerika Kıtası'ndaki en yoksul ülke olduğunu belirttiğim bir önceki paragrafta ölçüt olarak kişi başına düşen millî geliri kullandım. Haiti'nin günümüzdeki nüfusu sekiz milyondur ve bu sayı kişi başına düşen ortalama millî gelir ile çarpıldığında Haiti'nin (üretime bağlı olup üretimle eş anlamlı olmayan) gayrısafi millî hasılasının Güney Amerika ana karasında yaşayan ve nüfusları Haiti nüfusundan on ila yirmi kat az olsa da kişi başına düşen millî gelirleri yaklaşık üç kat fazla olan iki milletinkinden (Guyana ve Surinam) daha fazla olduğu görülür.

Elbette sömürge dönemindeki St. Domingue'ı/Haiti'yi zengin sınıfına koymak Haitililerin çoğunlukla zengin bireyler oldukları anlamına gelmez. Aksine sömürge döneminde Haiti halkının çoğunluğu çok çalışmaktan ve yeterli beslenememekten topluca ölen Afrikalı yoksul kölelerden oluşuyordu. Haiti'nin muazzam serveti azınlık konumundaki Fransız çiftlik sahipleri tarafından kontrol ediliyordu. Beyaz olmayan, özgür otuz bin küsur vatandaş da Haiti'nin zenginliğinde önemli bir rol oynuyordu. Bugün de Haiti'nin nüfusunun %95'i siyahi; geri kalan azınlığın büyük bir kısmı biri siyahi ve diğeri beyaz bir anne-babadan dünyaya gelmiş melezlerden ve çok az bir kısmı beyazlardan meydana gelir. Melez elit sınıf, 1946 yılına dek siyasi gücü elinde tutmuştur ve Haiti'de elit sınıf bugün hâlâ Fransızca konuşur. Bakınız Nicholls, *From Dessalines to Duvalier.*

Hispanyola Adası'nın iki yarısı arasında görülen ortalama nüfus yapısı farkları gerçektir fakat bu farklar, halk arasında çoğunlukla abartılarak anlatılır. Dominikliler kendi ırklarının saflığını, beyazlığını ve ülkelerinde yaşayan Avrupalı göçmen sayısını vurgularken Haiti nüfusunu bunun tam tersine siyahi (ve kendilerini siyahi gören) ve Avrupalı göçmen sayısı daha az olan bir halk olarak görürler.

4. Fransız sömürgesi olan St. Domingue'ın serveti çoğunlukla geniş şeker çiftliklerinden elde edilmiştir. Devrimden sonra Haiti'de tarım, çoğunlukla arazi sahibi çiftçilere bağlı hale gelmiş ve en çok ihraç edilen tarım ürünü, Haiti'nin engebeli arazilerinde yetişmesi ideal olan kahve olmuştur. Fransız sömürgeciliğinin son yıllarında kahve ihracatı büyük ölçüde artmıştır ve bu artış, ihraç edilmek üzere ürün yetiştirilen arazilerin (ve bu arazilere bağlı olarak ortaya çıkan ormansızlaşmanın) Haiti'nin şeker üretimi için ideal olan sahil düzlüklerinden engebeli iç kesimlere doğru genişlemesine olanak tanımıştır. İspanya da Hispanyola Adası'ndaki sömürgelerinde 1500'lerde geniş şeker çiftlikleri kurmuş ancak bu çiftliklerde yapılan üretim bazı tartışmalı nedenlerden ötürü aynı yüzyılın sonlarına doğru gerilemiştir. Yirminci yüzyıla gelindiğinde Dominik Cumhuriyeti'nde yeniden geniş şeker çiftlikleri kurulmuştur.

5. Hispanyola Adası'nın Fransız yarısında neden İspanyol yarısındakine kıyasla çok daha fazla köle bulunduğuna ilişkin tartışmalı sebeplerin detaylı bir incelemesi için bakınız Turits, *Foundations of Depotism*, Bölüm 1; Moya Pons *The Dominican Republic*, Bölüm 2; Cassá, *Historia Social y Económica de la Republica Dominicana*, Bölüm 7-9. Hispanyola Adası'ndaki köleler Fransız ya da İspanyol hükûmetleri tarafından değil adada yaşayan vatandaşlar tarafından satın alınıyordu. İspanyol hükûmetinin izlediği, köleler için vergi alma politikası köle fiyatlarının İspanyol sömürgelerinde Fransız sömürgelerine göre daha yüksek olmasına ve bireylerin köle satın almaya ekonomik güçlerinin yetmemesine yol açtı. Bu faktörün köle sayılarını ne denli çok etkilediği, İspanyol hükûmetinin 1790 yılında köle vergisini kaldırmasının ardından İspanyol Kübası'nda yaşanan köle patlamasından da anlaşılabilir. Bu yüzden bu makalede ele aldığım soru başka bir

deyişle şöyle sorulabilir: Neden İspanyol hükûmeti, Fransız hükûmetinin aksine vatandaşların köle satın almasını kolaylaştırmak ve teşvik etmek yönünde bir adım atmaya yeltenmedi? Bu soru üzerine daha fazla tartışma için bakınız David Eltis, *Economic Growth and the Ending of the Transatlantic Slave Trade*, New York, 1987.

6. Dünyanın her yerinde birbirlerinden bağımsız olarak sözde Kreol dilleri ortaya çıkmıştır. Dil bilimciler temas durumunda ortaya çıkan dilleri ikiye ayırırlar: farklı ana dilleri konuşan fakat birbirleriyle iletişim kurmaları gereken temas hâlindeki gruplarda (örneğin sömürgecilerle işçiler veya gezgin tüccarlar ile ziyaret ettikleri bölge halkları arasında) aynı anda ortaya çıkan pidgin dilleri ve ikinci dil olarak pidgin dili konuşan ebeveynlerin pidgin dilini birinci dil olarak benimseyip geliştirmeleriyle bu ebeveynlerin çocuklarında ortaya çıkan Kreol dilleri. Kreolleşme (dil melezleşmesi) üzerine daha fazla tartışma için bakınız Robert A. Hall Jr., *Pidgin and Creole Languages*, Ithaca: NY, 1966; Derek Bickerton, *Roots of Language*, Ann Arbor: MI, 1981; Bickerton, *Language and Species*, Chicago, 1990.

7. Dilin Haiti'nin bugünkü yoksulluğuna sebep olan faktörlerden biri olup olmadığı tartışmalı bir konudur. Pek çok tarihçi siyasi istikrarsızlık, aşırı nüfus ve az gelişmiş iletişim altyapısı gibi diğer faktörlerin Haiti'nin ekonomik durumunu dile kıyasla daha çok etkilediğini öne sürmektedir. Çok sayıda Haitili, dil engeliyle karşı karşıya kaldıkları Dominik Cumhuriyeti, diğer Karayip ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etmişlerdir. Haiti Kreolü; Karayip'teki bazı küçük uluslarda, ulus topluluklarında ve eskiden Fransız kolonisi olan Fransız bölgelerinde (Martinik, Guadeloupe, Dominika ve Saint Lucia) yaşayan ve diğer Fransız Kreollerini konuşanlar tarafından anlaşılmaktadır. Kreol, ne Haiti'ye dışarıdan müdahale edilmesini ne de Avrupalı, Kuzey Amerikalı ve Arap göçmenlerin Haiti'ye göç etmelerini engellemiştir. Haiti'nin diğer ülkelere ticari ve diplomatik olarak en çok bağlı olan sınıfı, Fransızca (ve genelde İngilizce ve İspanyolca) konuşan elit sınıfıdır. Ancak bu, Haitililerin çoğunluğunun yalnızca Karayipler'de kullanabildikleri Haiti Kreolü konuştuğu; Dominiklilerin ise tamamına yakınının dünyanın dört bir yanında dört yüz milyon kişinin

konuştuğu İspanyolcayı iletişim dili olarak kullandıkları gerçeğini değiştirmez. İki ülke arasındaki dil farkının sonuçları, daha detaylı araştırmalara olanak tanıyan bir konudur.

8. Barbara F. Grimes, ed., *Ethnologue: Languages of the World*, cilt 1, Dallas, TX, 2000) adlı eserin 301. ve 311. sayfalarında sırasıyla Dominik Cumhuriyeti ve Haiti'deki her bir dili konuşan kişi sayısı özetlenmiştir.
9. Fransa, Britanya, Hollanda, Danimarka ve İsveç 1815-1838 yıllarına, yani bağımsızlığını kazandıktan on yıllar sonrasına dek Haiti'yi diplomatik olarak tanımadılar. Vatikan ve Amerika Birleşik Devletleri de sırasıyla 1860 ve 1862 yılına dek Haiti'yi resmen tanımadılar. Fakat Haiti'nin diplomatik olarak dışlanmasının ve Haitililerin yabancılara duydukları güvensizliğin etkileri, elbette son derece önemli etkiler olsalar da, abartılmamalı ve geçirimsiz bir kordon teşkil etmemelidir. Britanyalılar'ın Haitililer ile ticaret geçmişleri 1807'e uzanıyordu ve ABD, diplomatik olarak tanımadığı dönemde bile Haiti'nin birincil ithalat kaynağıydı. 1890'larda Haiti'ye göç eden ve 1895'te sayıları 2.000'i bulan Lübnanlı göçmenler, 1905'te tamamına yakını sınır dışı edilene kadar ticarette önemli bir rol oynadılar.
10. Dominikliler günümüzde bu dönemden bahsederken aşağılayıcı bir çağrışımı olan España Boba (Budala İspanyol) deyimini kullanmaktadırlar (Moya Pons, *The Dominican Republic*, s. 117).
11. Moya Pons, *The Dominican Republic*, s. 218.
12. Bu bağlantıyla ilişkili bir diğer faktör ise Haiti'nin nüfus yoğunluğunun Dominik Cumhuriyeti'ninkine kıyasla çok daha yüksek olmasıdır. Bu, Dominik Cumhuriyeti'nde ikamet amacıyla veya başka amaçlarla kullanılmayan arazi miktarının Haiti'ye kıyasla çok daha fazla olduğu anlamına gelir. On dokuzuncu yüzyılda Dominik'teki arazilerin çoğunda yerleşim seyrekti ve araziler genellikle yaban domuzu ve büyükbaş hayvan avlamak için kullanılırdı. Bu araziler yabancı yerleşimciler ile yabancı yatırımcıların kullanımına ve yirminci yüzyılda geniş şeker tarlalarının kurulmasına açıktı. Kimi tarihçiler, Dominik Cumhuriyeti'nin Haiti'den daha fazla gelişmesinde, ithalat sektörü kurmasında ve daha fazla Avrupalı yatırımcı ve göçmen çekmesinde nüfus yoğunluğunun adanın iki yarısı arasındaki dil farkı, Haitililerin

yabancı fobisi ve yabancıların Haiti'nin meşruiyetini kabul etmeyi reddetmesinden daha önemli bir faktör olduğunu ileri sürmektedirler.

13. Trujillo ve Duvalier üzerine yapılan yorumlar ve bu iki diktatör arasındaki farklar, tarihçiler arasında tartışmalıdır. Hispanyola Adası'nın iki yarısı arasındaki gerilimden doğan milliyetçilik olmadan ne Trujillo'nun ne de Duvalier'nin gücü başarıyla elinde tutması mümkün olmazdı. Bu noktada göz önünde bulundurulması gereken bir diğer önemli faktör ise Duvalier ve Trujillo'nun farklı yıllarda ve farklı uluslararası bağlamlarda başa geldikleri gerçeği. Trujillo'nun yükselişi ABD Donanması'nın Dominik Cumhuriyeti'ni hâlâ işgal altında tuttuğu 1920'lerde başladı ve Trujillo, başlangıçta bu işgalci kuvvetlerle yakın bir iş birliği kurdu. Duvalier ise Haiti'nin Amerikan yanlısı başbakanlar tarafından yönetildiği yirmi yıllık bir dönemi müteakip olarak 1957 yılında güç kazandı ve ABD ile Trujillo'nun 1920'lerde kurduğu iş birliğine benzer bir iş birliği kurmaması Duvalier'nin tüm acımasızlığına rağmen meşru bir lider olarak ün kazanmasını sağladı.

14. Makalenin uzunluk kısıtlaması beni, Haiti ile Dominik Cumhuriyeti arasındaki gelişmelerini anlamada önemli daha birçok faktörü burada ele almaktan alıkoyuyor. Örneğin diğer pek çok Karayip ulusu gibi Haiti ve Dominik Cumhuriyeti de ekonomilerini geliştirmek için yirminci yüzyılda birer turizm sektörü geliştirmeye çalıştılar. Bu çabalar yer yer başarısız olurken yer yer meyve verdi; ancak Dominik Cumhuriyeti'nin çabaları Haiti'ninkine kıyasla daha başarılı oldu. Brenda Gayle Plummer "The Golden Age of Haitian Tourism" makalesinde turizm endüstrisinin Haiti'de istenen sonucu verememesinin nedenlerini ve sonuçlarını tartışmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri, yirminci yüzyılda Hispanyola Adası'nın iki yarısını da kısmen adada yaşayanların yaşam koşullarını geliştirmek amacıyla işgal etti ancak işgal kuvvetleri, adanın iki yarısında oldukça farklı karşılandılar; örneğin Amerikalı haritacılar, Haiti'de Dominik Cumhuriyeti'ne kıyasla daha fazla köylünün direnişiyle karşı karşıya kaldılar. Haiti'deki ve Dominik Cumhuriyeti'ndeki yönetici elit kesim ile köylüler, farklı uzlaşmalara ve farklı açmazlara vardılar. Haiti'de elitler ihracat ve ithalattan vergi alarak para kazanır, köylüleri büyük ölçüde görmezden

gelir ve Haiti'nin küçük çiftliklerinin refahını artırabilecek ulaşım ve altyapı yatırımları yapmazken Dominik Cumhuriyeti'nde elitler ile köylüler, köylülerin terörist idari kontrolü dengeleyecek ihracat mahsulleri yetiştirmelerine olanak tanıyan destek ve altyapının sağlanması şartıyla uzlaşmaya vardılar.

15. Jo Anne Van Tilburg, *Easter Island: Archaeology, Ecology and Culture*, Washington DC, 1994; John Flenley ve Paul Bahn, *The Enigmas of Easter Island*, New York, 2002; John Loret ve John T. Tanacredi, ed., *Easter Island: Scientific Exploration into the World's Environmental Problems in Microcosm*, New York, 2003; Diamond, *Collapse*, Bölüm 2.

16. Yakın zamanda ortaya atılan karşıt bir teze göre Paskalya Adası, Avrupalıların adaya ayak basmasından önce ve Polinezya etkisi yüzünden değil Avrupalıların adaya ayak basmalarının ardından ve Avrupa etkisi yüzünden çökmüştür; ve adanın ormansızlaşmasının sebebi insanlar değil farelerdir. Bakınız Terry Hunt, "Rethinking the Fall of Easter Island", *American Scientist* 94 (2006): s. 412-419. Ancak Avrupalıların adaya ayak basmalarından beş yüzyıl ve hatta daha öncesine uzanan sayısız arkeolojik, palinolojik ve paleontolojik delil, adada Avrupalılardan önce de ciddi yıkımlar gözlendiğine işaret etmektedir. Adadaki kara kuşlarının tamamının neslinin tükenmesi ve deniz kuşlarının başlangıçta gıda olarak tüketilmesi, adadaki ağaç türlerinin tamamına yakınının yok olması, ormansızlaşma yüzünden toprakların erozyona uğraması, kano yapımında kullanılan ağaçların yok olmasıyla yunus ve ton balığı tüketiminin sona ermesi, ağaçların yok olmasıyla fırınlarda odun yerine tarım artıkları kullanılması, temel gıda kaynağı olarak kullanılan Hindistan cevizi özü ve kabuklu yemişlerin tükenmesi, tarlaların yükseltilerinin artması, ada genelinde başlayan savaş hali yüzünden mağaralarda yaşamın ve savunma amacıyla inzivaya çekilmelerin baş göstermesi ve (heykellerin taşınması ve dikilmesinde kullanılan ağaçların nesli tükenince) heykelciliğin sona ermesi bu yıkımlara örnek verilebilir. Bakınız Jared Diamond, "Easter Island Revisited", *Science* 317 (2007): s. 1692-1694. Palmiye kütüklerinin yere kadar kesilmiş olması, kütüklerin ve kabuklu yemişlerin yakılması yıkımın sebebinin fareler değil insanlar olduğunu

göstermektedir (Andreas Mieth and Hans-Rudolf Bork, "History, Origin and Extent of Soil Erosion on Easter Island [Rapa Nui]", *Catena* 63 [2005]: s. 244– 260).

17. Peter Bellwood, *The Polynesians: Prehistory of an Island People*, gözden geçirilmiş baskı London, 1987; Patrick Vinton Kirch, *The Lapita Peoples: Ancestors of the Oceanic World*, Cambridge: MA, 1997; Matthew Spriggs, *The Island Melanesians*, Cambridge: MA, 1997.

18. Bu yaygın kullanılan istatistiksel analiz yöntemlerini kısaca açıklayalım. İki değişkenli korelasyon yöntemi, en kısa biçimiyle iki değişken arasında istatistiksel açıdan önemli bir ilişki olup olmadığını inceler ancak inceleme sırasında yalnızca seçilen iki değişken değerlendirilir. Ayrıca bu yöntemde aradaki ilişkinin başlangıçta seçilen iki değişken arasında gerçek bir sebep-sonuç ilişkisinin varlığını temsil etmekten ziyade üçüncü bir değişkenden kaynaklanıp kaynaklanamayacağı araştırılmaz. Örneğin Rolls Royce sahibi olmakla uzun ömürlü olmak arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunabilir ancak bu ilişki, Rolls Royce'un ömrü uzatmasından değil Rolls Royce kullananların refah düzeyinin yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. Rolls Royce sahibi olmak için zenginlik gerekir ve zenginlik, kişinin yaşam süresini doğrudan etkileyen tıbbî bakım ve iyi beslenme gibi imkânlara sahip olmasını sağlar. Çok değişkenli regresyon yönteminde ise iki değişkenli korelasyon yönteminde karşılaşılan kısıtlamaları azaltmak amacıyla bir bağımlı değişkenin (değişimi açıklanacak değişkenin) iki veya daha fazla bağımsız değişkenle (değişimi açıklayabilecek olan değişkenlerle) ilişkisi test edilirken aynı zamanda bu ilişkiler güç bakımından sıralanır ve zayıf ilişkilerle üçüncü değişkene dayalı iki değişkenli ilişkiler ayıklanır. Çok değişkenli ağaç modelleri, bir bağımlı değişkeni aynı anda etkileyen ve bir veya birden çok bağımsız değişkenden oluşan değişken kümelerini belirlemeyi ve bu kümeleri aradaki ilişkinin gücüne göre şıralamayı amaçlar. Artık analiz yönteminde bir istatistiksel analiz çalışmasının (örneğin çok değişkenli bir regresyon analizinin) ardından hâlâ açıklanmamış olan değişkenin ("artık" değişkenin) açıklanması amaçlanır. Daha sonra açıklanan bu artık değişken kullanılarak bu istatistiksel analizin ilk

aşamasında elde edilen bulgulara yenileri eklenir. Aslında bakılırsa artık analizi, "merkez dışı veri noktalarını"; yani istatistiksel analizin ilk aşamasında tahmin edilenden daha yüksek veya daha düşük değerdeki noktaları inceler.

19. İki değişkenli ve çok değişkenli regresyon katsayıları tabloları, öngörücü değişkenlerin çok değişkenli ağaç analizlerine girdiği diziler için bakınız Barry Rolett ve Jared Diamond, "Environmental Predictors of Pre-European Deforestation Pacific Islands", *Nature* 431 (2004): s. 443–446.
20. Amy Austin ve Peter Vitousek, "Nutrient Dynamics on a Precipitation Gradient in Hawaii", *Oecologia* 113 (1998): s. 519– 529; O. A. Chadwick, L. A. Derry, P. M. Vitousek, B. J. Huebert ve L. O. Hedin, "Changing Sources of Nutrients during Four Million Years of Ecosystem Development", *Nature* 397 (1999): s. 491–497; P. Ginoux ve diğerleri, "Sources and Distributions of Dust Aerosols Simulated with the GOCART Model", *Journal of Geophysical Research* 106 (2001): s. 20255–20273.
21. Patrick Vinton Kirch, *The Evolution of the Polynesian Chiefdoms*, Cambridge, 1984; Kirch, *On the Road of the Winds: An Archaeological History of the Pacific Islands before European Contact* Berkeley CA, 2000.

Geçmişe Zincirli: Afrika Köle Ticaretinin Sebepleri ve Sonuçları

NATHAN NUNN

Afrika'nın tarihi, kölelikle yakından ilişkilidir. Afrika kıtası, geçmişte büyük çaplı köle ticareti yapılan dört dönemden geçmiştir ve bu dönemlerin her birinin tarihçesi en az on beşinci yüzyılın ortalarına dek uzanmaktadır. Bu ticaret faaliyetlerinin en eskileri olan Trans-Sahra, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu ticaretlerinin her birinin tarihi en erken MS 800'lü yıllara kadar uzanır. Bu üç dönemde köleler, Sahra Çölü'nün güneyinden ve Kızıldeniz ile Doğu Afrika'nın iç kesimlerinden alınıp gemilerle Kuzey Afrika'ya ve Orta Doğu'ya gönderilirlerdi. Üzerinde en çok araştırma yapılan, en büyük köle ticareti ise Batı Afrika, Orta Batı Afrika ve Doğu Afrika'daki kölelerin gemilerle Yeni Dünya'daki Avrupa sömürgelerine gönderildiği, on beşinci yüzyılda başlayan Transatlantik köle ticaretidir. Transatlantik köle ticareti, Afrika kıtasının geçirdiği dört köle ticareti döneminin en kısası olmasına rağmen içlerinde en kapsamlı ve en tesirli olandır. On beşinci yüzyılın başından on sekizinci yüzyılın sonuna dek Afrika kıtasından dışarı gönderilen köle sayısı on iki milyonu aşmışken diğer üç köle ticareti döneminde aynı süre zarfında alınıp satılan toplam köle sayısı altı milyon civarındadır. Yani yaklaşık dört

yüzyılık bir sürece yayılan dört köle ticareti döneminde Afrika'da toplam on sekiz milyona yakın köle alınıp satılmıştır.[1]

Köle ticaretinin boyutları düşünüldüğünde bu kapsamlı köle alım satım faaliyetlerinin Afrika toplumları üzerinde bir etkisinin olup olmadığı, şayet olduysa nasıl bir etkisi olduğu sorularının gündeme gelmesi doğaldır. Bu, Afrika tarih literatüründe de uzun zamandır tartışılagelen bir sorudur. Kimi yazarlar, köle ticaretinin Afrika'nın siyasi, toplumsal ve ekonomik gelişimini büyük ölçüde olumsuz etkilediğini[2] savunmaktadırlar (Bu argümanın tarihçesi Basil Davidson ve Walter Rodney gibi isimlerin eser verdiği yirminci yüzyılın ikinci yarısına dek uzanır). Örneğin Patrick Manning, *Slavery and African Life* kitabında köleliğin "hırsızlık, rüşvet ve kaba kuvvetin yanı sıra her türlü üçkâğıda başvurulan bir tür yolsuzluk" olduğunu ve bu bağlamda köleliğin "günümüzdeki yolsuzlukların sömürgecilik öncesi dönemde ekilen tohumlarından biri" olduğunu savunur.[3] Benzer ifadelere yer veren Joseph Inikori ise köleliğin uzun vadedeki etkisinin "kalkınmakta olan Afrika'nın ekonomik sürecinin tersine dönmesiyle kıtanın az gelişmesi ve dışa bağımlı hale gelmesi" olduğunu savunur.[4]

Yakın geçmişte yapılan bazı çalışmalarda araştırmacılar, köle ticaretinin belirli etnik gruplar üzerindeki etkilerini incelediler. Bu çalışmalar sayesinde köle ticaretinin Afrikalı toplumların kurumsal ve toplumsal yapıları üzerindeki yıkıcı etkileri zamanla keşfedilmeye ve belgelenmeye başlandı. Bu çalışmalarda elde edilen sonuçlar kıta dışından gelen köle talebinin nasıl kıta içerisinde siyasi istikrarsızlık yarattığını, hükûmetleri zayıflattığını, siyasal ve toplumsal parçalanmaya ve kıta içerisindeki yasal kurumların durumunun kötüye gitmesine yol açtığını ortaya koymaktadır.[5]

John Fage ve David Northrup gibi bazı araştırmacılar ise tam tersi bir görüşü savunarak köle ticaretinin Afrika'nın kölelik sonrası sosyoekonomik gelişimi üzerindeki etkisinin çok az

olduğunu öne sürerler.[6] Güneydoğu Nijerya'da köle ticaretinin sonuçları üzerine araştırmalar yapan David Northup, "köle ticaretinin zalimce olduğu ve kıtada bir korku ve kuşkuculuk ortamı yarattığı doğru olsa da toplumsal ve ekonomik etkilerinin şaşılası bir biçimde kıtanın yararına olduğu" sonucuna varmıştır.[7] Bu konuda iki farklı görüşün ortaya atılması şaşırtıcı değildir. Geçmişte köle ticaretine ilk elden şahit olanlar bile bu ticaretin o dönemde Afrika toplumlarını nasıl etkilediği konusunda farklı görüşler savunuyorlardı. Örneğin İngiliz köle tüccarı Archibald Dalzel, Afrikalıların köle ticaretinden etkilenmediklerini öne sürerken kâşif ve misyoner David Livingstone, köle ticaretinin Afrika toplumları üzerinde yıkıcı bir etkisi olduğunu savunuyordu.[8]

Bu bölümde Afrika'nın farklı bölgelerindeki köle ticaretinin şiddeti ile kölelik sonrası ekonomik performans arasındaki ilişki istatistiksel açıdan incelenerek bu konuya aydınlık getirilmeye çalışılacaktır. Çalışmanın ilk aşamasında 1400-1900 yılları arasında Afrika'nın her bir bölgesinden dışa gönderilen köle sayısı tahminî olarak hesaplanacaktır. Bu hesaplama sırasında Afrika'daki tüm limanlardan ve kıyı bölgelerinden kıta dışına gönderilen köle sayısı verileri ile gönderilen kölelerin etnik kimlik bilgilerinin yer aldığı tarihî belgelerdeki veriler bir araya getirilerek tahminî bir sonuç elde edilecektir. Tahminî köle ihracatı verileri, Afrikalı tarihçilerin son dört yüzyıl içinde yaptıkları çalışmaların sonucunda ortaya çıkan geniş ampirik literatüre dayanarak hesaplanacaktır. Günümüzde Afrika kıtasının kişi başına düşen gayrisafi millî hasıla vb. ekonomik performans göstergeleri yalnızca ulusal düzeyde erişilebilir olduğu için bu bölümde yapılan istatistiksel deneylerde gözlem birimi olarak bugün Afrika kıtasında yer alan ülkelerden yararlanılacaktır. Bu gözlem biriminin bir sonucu olarak Afrika'nın bir bölgesinden alınan kölelerin tahminî sayısı hesaplanırken o "bölgenin" bugün hangi Afrika ülkesinin sınır-

ları içinde kaldığına bakılacak ve gerekli hesaplamalar o ülkenin ekonomik performans göstergeleri üzerinden yapılacaktır. Elbette günümüz siyasi sınırları, özellikle tarihsel bir bakış açısından bakıldığında, tamamen rastgele çizilmiştir fakat güncel ekonomik verilere erişimin kısıtlı olması, analiz birimi olarak günümüzde ulus devletlerin kullanılmasını gerektirmektedir.

Afrika kıtasında günümüzde yer alan ülkeleri analiz birimi olarak kullanırken bu ülkelerin büyüklüklerinin farklı olması sorun yaratabilir. Bu yüzden ülkelerden elde edilen köle sayısı verilerindeki varyasyonlar ülkelerin büyüklükleri arasındaki farkı –en azından bir dereceye kadar– yansıtacaktır. Böylece ülkelerin boyutları arasındaki farkın hesaba katılabilmesi için ülke düzeyindeki köle ihracatı değerleri "normalleştirilecektir."

Çalışma kapsamında yapılan istatistiksel deneyin mantığı şu şekildedir: Eğer köle ticareti, Afrika'nın bugünkü az gelişmişliğine kısmen sebep olduysa geçmişte kıta dışına en çok köle gönderen bölgeler ile bugün Afrika kıtasındaki en yoksul bölgelerin aynı olması gerekir. Bu bölümde yapılan deneylerde eldeki verilerden söz konusu mantık örüntüsünün çıkarılıp çıkarılamayacağı sınanmıştır. Deney sonuçları, gerçekten de geçmişte en çok köle ticareti yapan bölgelerin bugün Afrika'nın en yoksul bölgelerine tekabül ettiğini doğrulamaktadır. İleriki sayfalarda da gösterileceği gibi iki olgu arasındaki ilişki oldukça güçlüdür ve iklim, coğrafya, doğal kaynakların zenginliği ve bölgelerin sömürge geçmişleri gibi ekonomik kalkınmayı etkileyen diğer önemli değişkenlerin hesaba katılması dahi bu ilişkiyi etkilememektedir. Bu istatistiksel korelasyonlar köle ticaretinin Afrika'nın ekonomik gelişimini olumsuz etkilediğine kanıt teşkil etse de bu, kesinkes bir kanıt değildir. Çünkü Afrika'nın en çok köle ihraç eden bölgelerinin geçmişte de kıtanın en az gelişmiş bölgeleri olmaları hâlâ ihtimal dâhilindedir. Bu bölgelerin günümüzde az gelişmiş olmaları, geç-

mişteki karakteristik özelliklerinin günümüze dek korunmasından kaynaklanıyor olabilir. Eğer bu hipotez doğruysa Afrika'nın geçmişte en çok köle ihraç eden bölgelerinin bugünkü en yoksul bölgeler olmaları, köle ticaretinin beraberinde getirdiği az gelişmişlikten *değil*, bölgelerin geçmişteki gelişmişlik düzeylerinin az olmasından kaynaklanıyor olabilir. Bu çalışma kapsamında Afrika'nın en çok köle ihracatı yapan bölgelerinin geçmişte en yoksul bölgeler olduğu hipotezi de çeşitli veriler yardımıyla sınanmıştır. İncelenen veriler, tarihsel delillerle tutarlı olarak geçmişte Afrika'da en çok köle ticareti yapan bölgelerin en yoksul bölgeler değil, aksine en zengin bölgeler olduğunu ortaya koymuştur.

Bu çalışmada benimsenen araştırma çizgisi Afrika köle ticaretini inceleyen diğer tarihsel çalışmalardan farklı olsa da elde edilen sonuçlar, söz konusu tarihsel çalışmaların ortaya koyduğu delilleri tamamlayıcı niteliktedir. Örneğin bu çalışmanın makro istatistiksel bakış açısı, Walter Hawthrone'un Balanta'daki köle ticaretinin etkilerini incelediği çalışması ve Andrew Hubbell'in Souroudougou bölgesindeki köle ticaretinin etkilerini araştırdığı çalışması gibi mikro tarihsel vaka çalışmalarını tamamlayıcıdır.[9] Eğer köle ticareti, kölelik sonrası dönemlerdeki toplumsal ve ekonomik gelişimi olumsuz etkiliyorsa, bu etkilerin hem mikro düzeyde (belirli bir zaman aralığındaki belirli etnik grupların incelenmesi) hem de makro düzeyde (Afrika kıtasında uzun vadede gözlenen yaygın örüntülerin incelenmesi) gerekir. Köle ticareti bazı bölgelerde belirli bir zaman aralığında özel etkiler bırakmış olsa da bunlar, Afrika toplumları üzerinde yapılan yatay kesit analizlerinde gözlenen genel etkiler arasında yer almaz. Bu çalışmada kullanılan makro bakış açısıyla elde edilen deliller, özel örneklerin ne kadar genelleştirilebilir olduklarını ortaya koymaktadır. Bu çalışma kapsamında yapılan makro istatistiksel inceleme, aynı zamanda yine makro bakış açısını benimseyen ve

Afrika kıtasındaki köle ticaretinin etkilerini geniş çaplı olarak inceleyen kapsamlı tarihsel çalışmaları da tamamlar niteliktedir. Paul Lovejoy'un *Transformations in Slavery* ve Patrick Manning'in *Slavery and Occidental Life* eserleri bu kapsamlı tarihsel çalışmalara örnek verilebilir.[10] Bu bölümde yer alan çalışma, söz konusu araştırmaların Afrika köle ticaretinin ekonomik etkilerini daha çok biçimsel istatistiksel tekniğe başvurarak inceleyen bir uzantısı olarak kabul edilebilir.

AFRİKA ÜLKELERİNİN TAHMİNÎ KÖLE SAYILARI

Hesaplama Yöntemi

Bu bölümde yapılan analiz çalışması, kadim bir geleneğe sahip Afrika tarih literatürüne günümüze dek kazandırılan deneysel veriler üzerinden yürütülecektir. Bu literatürdeki birçok çalışmaya olduğu gibi bu çalışmaya da ilham kaynağı olan eser, Philip Curtin'in Atlantik köle ticareti sırasında kıta dışına gönderilen kölelerin nerelerden geldiklerini ve nerelere gönderildiklerini o zamanki verileri kullanarak etraflıca betimlediği ve analiz ettiği *The Atlantic Slave Trade: A Census* adlı eseridir.[11] Afrikalı tarihçiler, bu önemli eserin basıldığı 1969 yılından bugüne dek bu konuda pek çok yeni çalışmaya imza atmış ve Curtin'in ortaya koyduğu temelin üzerine sayısız yeni bilgi ekleyerek bu bilgileri detaylı analizlere tabi tutmuşlardır. Afrika köle ticareti üzerine yapılan en güncel ve en kapsamlı çalışmalar; David Eltis, Stephen Behrendt ve Herbert Klein'ın 1999 yılında geliştirdikleri *Transatlantik Köle Ticareti Veri Tabanı* ile Gwendolyn Midlo Hall'ün 2005 yılında geliştirdiği *Louisiana Köle Veri Tabanı* ve *Louisiana Serbest Veri Tabanı* adlı veri tabanlarıdır.[12] Bu literatüre katkı yapan önemli bir diğer çalışma ise Patrick Manning'in bilgisayar modelleri kul-

lanarak oluşturduğu, Afrika köle ticaretinin tahminî demografik etkisini gösteren simülasyonlardır. Manning, bu simülasyonların sonuçlarını bir dizi makalede ve 1990 yılında basılan *Slavery and African Life* kitabında yayınlamıştır.[13]

Yukarıda bahsedilen çalışmaları bir basamak daha ilerletmek amacıyla bu makale kapsamında yapılan analiz çalışmasında Afrika'nın farklı bölgelerinden gönderilen tahminî köle sayısı, erişilebilir zengin veri kaynaklarından faydalanılarak hesaplanacaktır. Ardından geçmişte gönderilen tahminî köle sayısı ile günümüzdeki ekonomik performans arasındaki istatistiksel ilişki incelemeye tabi tutulacaktır.

Köle ticaretine ilişkin tahminî hesaplamalar yapmak için kullanılan veri seti iki kategoriye ayrılabilir. Birinci kategoride Afrika'daki her bölgeden veya limandan kıta dışına gönderilen kölelerin toplam sayısını hesaplamak için kullanılan veriler yer almaktadır. Transatlantik köle ticaretinde kıta dışına gönderilen köle sayısına ilişkin veriler, 1514-1866 yılları arasında yapılan 34.584 seferin kaydedildiği güncel *Transatlantik Köle Ticareti Veri Tabanı*'ndan alınmıştır. Bu veriler dünyanın dört bir yanındaki çeşitli kayıt ve dokümanlardan toplanarak bir araya getirilmiştir. Avrupa'daki pek çok limanda tüccarların gemilerini kayıt ettirmeleri, gemideki malların hacmini ve parasal değerini ilgili yetkililere bildirmeleri, gümrük vergisi ödemeleri ve limandan ayrılmak için resmî bir izin yazısı almaları gerekiyordu. Bu yüzden bu limanlardaki her gemi ve bu gemilerin çıktıkları her sefer için genellikle çok sayıda çeşitli kayıt ve belge mevcuttur. 1700 yılı sonrası yapılan Transatlantik köle ticareti seferlerinin %77'sinin birden çok kaynaktan edinilmiş yük bilgileri *Transatlantik Köle Ticareti Veri Tabanı*'nda yer almaktadır. Veri tabanındaki bazı özel seferlere ilişkin veriler on altı farklı kaynağa dek belgelenebilir niteliktedir. Veri tabanındaki verilerin ortalama kaynak sayısı

altıdır. Yazarın tahminlerine göre söz konusu veri tabanı, Transatlantik köle ticareti sırasında yapılan tüm seferlerin %82'sini kapsamaktadır.[14] *Transatlantik Köle Ticareti Veri Tabanı*'nda yer alan en eski köle alımı verisi 1526'ya, yani Transatlantik köle ticaretinin başlangıcından on yıllar sonrasına aittir. Bu yüzden bu makalede yapılan analiz çalışmasında Ivana Elbl'ın Transatlantik köle ticaretinin ilk zamanlarında alınıp satılan köle sayısı ve konum bilgileri tahminlerinden de yararlanılmıştır. Elbl'ın tahminleri 1450-1521 yılları arasında yapılan Transatlantik köle ticaretini kapsamakta ve öncelikli olarak o dönemde yaşamış gözlemcilerin kaydettikleri hacim bilgileri ile günümüze ulaşmayı başaran kayıtlardan elde edilen sayısal verilere dayanmaktadır.[15] Hint Okyanusu, Kızıldeniz ve Trans-Sahra köle ticaretleri için ise Ralph Austen'ın tahminlerinden yararlanılmıştır. Austen'ın tahminleri köle ticaretinin hacmi ve konumuna ilişkin erişilebilir belgeler, kayıtlar ve gözlemciler ile devlet yetkililerinin tuttukları hesaplara dayanmaktadır.[16]

Yalnızca bu verilerden yararlanılarak denize kıyısı olan tüm ülkelerden ihraç edilen köle sayısını tahminen hesaplamak mümkündür. Ancak bu veriler, limanlardan kıta dışına gönderilen kölelerin bu limanlara nereden getirildiklerine ilişkin bilgi vermemektedir. Denize kıyısı olan bir ülkeden gönderilen köleler denize kıyısı olmayan uzak ülkelerden kara yoluyla getirilmiş olabilirler. Deniz yoluyla kıta dışına gönderilen köleler arasında denize kıyısı olmayan ülkelerden getirilen kölelerinin oranını tahminî olarak hesaplamak için Afrika'dan ihraç edilen kölelerin etnik kimlik verilerini içeren ikinci bir veri kaynağı kullanılmıştır. Etnik kimlik verileri satış kayıtları, çiftlik envanterleri, köle kayıtları, kaçan köle ihbarları, mahkeme kayıtları, hapishane kayıtları, evlilik kayıtları, ölüm belgeleri, vaftiz kayıtları, kilise

kayıtları, noter kayıtları ve kölelerle yapılan mülakatlar dâhil pek çok çeşitli kaynaktan alınmıştır.

Transatlantik köle ticareti sırasında kıta dışına gönderilen kölelerin etnik kimlik bilgileri tamamı ikincil kaynaklar olan elli dört numuneden elde edilmiştir. Bu bağlamda incelenen kaynaklarda etnik kimlikleri belirlenebilen köle sayısı toplam 80.656 ve tespit edilen etnik kimliklerin sayısı toplam iki yüz yirmi dokuzdur. İki yüzün üzerindeki bu etnik kimlikler arasında en yaygın olanlar Kongo, Fon, Yoruba, Malinke, Wolof, Bambara ve Hausa'dır. Transatlantik köle ticaretine dâhil olan kölelerin etnik köken numunelerine ilişkin veriler *Tablo 5.1*'de özetlenmiştir. Çalışma kapsamında incelenen en geniş numunelerin bir kısmı on dokuzuncu yüzyılın başlarında Britanya Karayipleri'nde yapılan nüfus sayımlarından alınmıştır. Bu veriler Barry Higman tarafından toplanmış ve 1984'te Higman'ın *Slave Populations of the British Caribbean, 1807-1834* kitabında yayımlanmıştır. Tablo 5.1'de yer alan Anguilla, Berbice, Trinidad, Saint Lucia ve Saint Kitts numuneleri bu kaynaktan alınmıştır.[17] İncelenen bir diğer geniş numune ise Mary Karasch'ın Rio de Janeiro'daki birçok numunede alınıp satılan kölelerin sayılarına ilişkin bilgi veren *Slave Life in Rio de Janeiro* kitabından alınmıştır. Bu kitapta yer alan numuneler ise hapishane kayıtları, ölüm belgeleri ve Özgür Afrikalılar'ın* kayıtlarından alınmıştır.[18] Çalışma kapsamında incelenen en geniş numunelerden biri Gwendolyn Midlo Hall'ün *Louisiana Köle Veri Tabanı* ve *Louisiana Serbest Veri Tabanı* adlı veri tabanlarından alınmıştır. Çalışmada ele alınan en geniş numune olan Peru numunesi ise Transatlantik köle ticaretinin ilk dönemlerini kapsamakta olup Frederick Bowser'ın *The African Slave in Colonial Peru* adlı kitabından alınmıştır.[19]

---

* Gaspar Yanga'nın önderliğinde kurulan ve aynı isimli bölgede İspanyol yetkililerden uzakta yaşayan asi kabile. (yay. n.)

Tablo 5.1'de verilen numunelerle ilgili önemli bir sorun, bu numunelerin Transatlantik köle ticareti sırasında kıta dışına gönderilen köle nüfusunu orantılı temsil edip etmediği meselesidir. Tabloya bakıldığında bu numunelerin köle nüfusunu orantılı temsil etmediği net bir şekilde görülmektedir. Köle ticareti, on sekizinci yüzyılda maksimum boyuta ulaşmış olmasına rağmen tabloda on dokuzuncu yüzyıldan daha çok numuneye yer verilmesi köle nüfusunun orantılı temsil edilmediğini doğrular niteliktedir. Bu orantısız temsil meselesi araştırma sonuçlarına gölge düşürebilir. Ancak aşağıda da belirtildiği üzere etnik köken verileri, numunelerin köle nüfusunu orantılı temsil etmemesi sorunundan kaynaklanan ölçüm hatalarını en aza indirgeyecek biçimde hesaplanmıştır.

Hint Okyanusu, Trans-Sahra ve Kızıldeniz köle ticaretleri için erişilebilir etnik köken verileri, Transatlantik verilerine kıyasla oldukça azdır. Hint Okyanusu köle ticaretinde ihraç edilen köle nüfusunun etnik kökenleri ile ilgili kayda değer bilgilere yalnızca Abdul Sheriff'in, 1988 yılında *Slavery & Abolution* dergisinde yayınlanan makalesinde rastlanmaktadır.[20] Sheriff, makalesinde Zanzibar'da 1860-1861 yıllarında azat edilen bin altı yüz yirmi kölenin etnik kökenlerinden söz etmektedir. Makalede köle sayıları verilirken köle nüfusu altı büyük etnik gruba (Yao, Nyasa, Ngindo, Sagara, Mrima ve Nyamwezi) ayrılmıştır ve kalan köleler "Diğer" başlığı altında toplanmıştır. Verilerdeki bu yetersizliği gidermek adına Zanzibar Ulusal Arşivleri'nde tutulan bazı birincil belgeler incelenmiştir. Arşivlerde yapılan bu inceleme sonucunda iki köle listesine daha ulaşılmıştır. Bu iki listede 1884-1885 ve 1874-1908 yılları arasında azat edilen kölelerin isimleri, yaşları, etnik kökenleri, azat edildikleri tarih ve son efendilerinin adları yer almaktadır.[21] Sheriff'in makalesi ve arşivlerde bulunan iki listede toplam dokuz bin yedi yüz yetmiş dört köleden söz edilmektedir

ve bu köleler seksen farklı etnik kökenden gelmektedir. Bugün on dokuzuncu yüzyılda Afrika'dan Mauritius Adası'na gönderilen kölelerle ilgili erişilebilir iki numune daha vardır ancak bu numunelerde yalnızca Madagaskar'dan ve Afrika ana karasından gelen kölelerin etnik kökenleri belirtilmiş ve diğerlerinin etnik kökenlerine değinilmemiştir.[22] Mauritius Adası'ndaki numunelerden alınan veriler, Afrika ana karasından gelen köleler ile Madagaskar'dan gelen köleleri birbirinden ayırmak için kullanılmıştır. Daha sonra Zanzibar Ulusal Arşivleri'ndeki köle numuneleri ve Harris'in *The African Presence in Asia* eserinde bahsettiği dokuz kişilik küçük bir numuneden yola çıkılarak bu kölelerden kaçının Afrika ana karasından geldiği tespit edilmiştir. Hint Okyanusu veri seti toplam sekiz farklı etnik kökenden gelen yirmi bir bin kırk sekiz kölenin bilgilerini içermektedir.

Kızıldeniz ve Trans-Sahra köle ticareti için erişilebilir verilerin miktarı ise Hint Okyanusu'na kıyasla çok azdır. Kızıldeniz köle ticaretinin verileri iki numuneden alınmıştır. Bunlardan ilki Hindistan'ın Bombay kentinden gönderilen beş köleden ve ikincisi Suudi Arabistan'ın Cidde kentinden gönderilen altmış iki köleden meydana gelmektedir. Hindistan numunesi Harris'in *The African Presence in Asia* eserinden, Suudi Arabistan numunesi ise Milletler Cemiyeti'ne sunulan ve Milletler Cemiyeti'nin 1936-1937 yıllarında *Meclis Dokümanları* adı altında yayınladığı iki Britanya raporundan alınmıştır.[23] Bu iki numune, toplam otuz iki etnik gruba mensup altmış yedi kölenin verilerini içermektedir. Trans-Sahra köle ticareti için de iki numune mevcuttur. Bunlardan ilki Orta Sudan'a, diğeri Batı Sudan'a aittir. Bu iki numunede toplam yirmi üç farklı etnik kökene mensup olan beş bin üç yüz elli sekiz kölenin nereden getirildiklerine ilişkin veriler yer almaktadır.[24] Sahra'ya ilişkin bu etnik köken veri setinin temel eksikliği, Trans-Sahra köle ticareti döneminde köle alman tüm

bölgeler için numune teşkil etmemesidir. Ancak tarihçi Ralph Austen'ın tahminlerinde kullandığı gemi taşımacılığı verilerinde yalnızca ticaret hacmine ilişkin bilgiler değil her gemiye kaç köle kervanı getirildiği, her kervanın hangi kentten yola çıktığı, kervanın nereye gönderildiği ve kimi numunelerde kervandaki kölelerin etnik kökenlerine ilişkin bilgiler de yer almaktadır. Bölgede çölü geçmek için kullanılan ticaret yollarının sayısının yalnızca altı olması bu yollardan geçen köle kervanlarının yükü, çıkış yeri ve varış noktasına ilişkin bilgiler kullanılarak kervanlardaki kölelerin getirildikleri yerlere ilişkin yüzeysel bir tahmin yapılmasına olanak tanır. Sahra köle ticareti için yapılan bu son hesaplamanın çıkış noktasının pek sağlam olmadığını itiraf etmek gerekir. Kızıldeniz köle ticareti için de böyle bir durum söz konusudur. Ancak ileride de gösterileceği gibi söz konusu iki hesaplamada elde edilen değerler bu çalışma sonucunda ulaşılan istatistiksel sonuçları etkilememektedir. Kızıldeniz ve Sahra köle ticaretleri, erişilebilir kaliteli veriler olmadığı gerekçesiyle çalışma dışı bırakıldığında da çalışma sonucu elde edilen istatistiksel bulgular aynı kalmaktadır.

Etnik köken verileri ile gemi taşımacılığı verileri bir arada kullanılarak Afrika'daki her ülkeden alınan köle sayıları hesaplanmıştır.[25] Bu hesaplamada şöyle bir mantıksal süreç izlenmektedir: Önce gemi taşımacılığı verilerinden yararlanılarak Afrika'da denize kıyısı olan her ülkeden kaç kölenin kıta dışına gönderildiği hesaplanır. Fakat daha önce de belirtildiği gibi bu veriler, o ülkeye kara yoluyla başka ülkelerden getirilen kölelere ilişkin bilgi vermezler. Bu yüzden bu çalışmada, denize kıyısı olan bir ülkeye denize kıyısı olmayan iç kesimlerden getirilen kölelerin sayısını tahminî olarak hesaplamak için kölelerin etnik köken verilerinden yararlanılmıştır. Bu etnik veriler kullanılarak önce her etnik kökenin o dönemde baskın geldiği bölgelerin günü-

müzde hangi ülke sınırları içerisinde kaldıkları tespit edilir. Bu aşama, büyük oranda Afrikalı tarihçilerin geçmişte yaptıkları araştırmalara dayanmaktadır. Etnik köken verilerinin alındığı ikincil kaynakları kaleme alan birçok yazar, eserlerinde tarihî kayıtlarda ortaya çıkan bu etnik köken verilerinin anlamı ve konumuna ilişkin detaylı incelemelere yer vermişlerdir. Örneğin Higman'ın Britanya Karayipleri'nden elde ettiği numunelerde, Koelle'nin tuttuğu Sierra Leone'deki azat edilmiş kölelerin dil bilimsel kayıtlarında, Mary Karasch'ın Rio de Janeiro numunelerinde, Aguirre Beltran'ın Meksika'da topladığı tarla ve alım satım kayıtlarında, Adam Jones'un Sierra Leone'deki azat edilmiş köle çocuklardan oluşan numunesinde ve David Pavy'nin Kolombiyalı kölelerden oluşan numunesinde oldukça detaylı haritalara yer verilmiştir.[26] Köle ticaretleri sırasında alınıp satıldığı belirlenen en yaygın etnik kökenlerin noksansız özetlerini sunan başka kaynaklar da vardır. Philip Curtin'in *The Atlantic Slave Trade: A Census*, etnograf George Peter Murdock'ın *Africa: Its Peoples and Their Cultural History* ve Gwendolyn Midlo Hall'ün *Slavery and African Ethnicities in the Americas: Restoring the Links* eserleri bu kaynaklara örnek verilebilir.[27]

Etnik grupların geçmişte yaygın oldukları bölgelerin birçoğu, günümüz Afrika'sında birden çok ülkenin sınırları içinde yer almaktadır. Nicelik bakımından önemli etnik gruplardan bu kategoriye girenler arasında geçmişte bugünkü Benin ve Togo sınırları içinde yaşamış Ana, Ewe, Fon, Kabre ve Popo; Demokratik Kongo Cumhuriyeti ile Angola sınırları içinde yaşamış Kongo; Mozambik ile Tanzanya sınırları içinde yaşamış Makonde; Senegal, Gambiya, Mali, Gine, Fildişi Sahilleri ve Gine-Bissau sınırları içinde yaşamış Malinke; Gine-Bissau ve Gine sınırları içinde yaşamış Nalu; Gabon, Kongo ve Demokratik Kongo Cumhuriyeti sınırları içinde yaşamış Teke ve son olarak Malawi, Mozambik ve Tanzanya

Tablo 5.1 **Transatlantik köle ticareti etnik köken verileri**

Konum	Zaman aralığı	Etnik grupların sayısı	Köle sayısı	Belge cinsi
Valencia, İspanya	1482–1516	77	2.675	Kraliyet kayıtları
Puebla, Meksika	1540–1556	14	115	Noter kayıtları
Dominik Cumhuriyeti	1547–1591	26	22	Satış kayıtları
Peru	1548–1560	16	202	Satış kayıtları
Meksika	1549	12	80	Çiftlik kayıtları
Peru	1560–1650	30	6.754	Noter kayıtları
Lima, Peru	1583–1589	15	288	Vaftiz kayıtları
Kolombiya	1589–1607	9	19	Çeşitli kayıtlar
Meksika	1600–1699	28	102	Satış kayıtları
Dominik Cumhuriyeti	1610–1696	33	55	Hükûmet kayıtları
Şili	1615	6	141	Satış kayıtları
Lima, Peru	1630–1702	33	409	Kilise kayıtları
Kırsal Peru	1632	25	307	Kilise kayıtları
Lima, Peru	1640–1680	33	936	Evlilik kayıtları
Kolombiya	1635–1695	6	17	Köle envanterleri
Guyana	1690	12	69	Çiftlik kayıtları
Kolombiya	1716–1725	33	59	Hükûmet kayıtları
Fransız Louisiana	1717–1769	23	223	Noter kayıtları
Dominik Cumhuriyeti	1717–1827	11	15	Hükûmet kayıtları
Güney Carolina	1732–1775	35	681	Kayıp ilanları
Kolombiya	1738–1778	11	100	Çeşitli kayıtlar
İspanyol Louisiana	1770–1803	79	6.615	Noter kayıtları
St. Dominique	1771–1791	25	5.413	Şeker çiftlikleri kayıtları
Bahia, Brezilya	1775–1815	14	581	Köle listeleri
St. Dominique	1778–1791	36	1.280	Kahve çiftlikleri kayıtları

St. Dominique	*1788–1790*	21	1.297	Kaçak köle listeleri
Küba	1791–1840	59	3.093	Köle kayıtları
St. Dominique	1796–1797	56	5.632	Çiftlik envanterleri
Amerikan Louisiana	1804–1820	62	223	Noter kayıtları
Salvador, Brezilya	1808–1842	6	456	Azat edilen köle kayıtları
Trinidad	1813	100	12.460	Köle kayıtları
St. Lucia	1815	62	2.333	Köle kayıtları
Bahia, Brezilya	1816–1850	27	2.666	Köle listeleri
St. Kitts	1817	48	2.887	Köle kayıtları
Senegal	1818	17	80	Yakalanan köle gemisi
Berbice	1819	66	1.127	Köle kayıtları
Salvador, Brezilya	1819–1836	12	871	Azat belgeleri
Salvador, Brezilya	1820–1835	11	1.106	Vasiyetname kayıtları
Sierra Leone	1821–1824	68	605	Yenidoğan kayıtları
Rio de Janeiro, Brezilya	1826–1837	31	772	Hapishane kayıtları
Anguilla	1827	7	51	Köle kayıtları
Rio de Janeiro, Brezilya	1830–1852	190	2.921	Özgür Afrikalılar'ın kayıtları
Rio de Janeiro, Brezilya	1833–1849	35	476	Ölüm belgeleri
Salvador, Brezilya	1835	13	275	Mahkeme kayıtları
Salvador, Brezilya	1838–1848	7	202	Köle kayıtları
St. Louis/Goree, Senegal	1843–1848	21	189	Azat edilmiş köle kayıtları
Bakel, Senegal	1846	16	73	Satış kayıtları
d'Agoué, Benin	1846–1885	11	70	Kilise kayıtları
Sierra Leone	1848	132	12.425	Dil bilimi ve İngiliz nüfus sayımı
Salvador, Brezilya	1851–1884	8	363	Azat kayıtları
Salvador, Brezilya	1852–1888	7	269	Köle kayıtları
Cape Verde	1856	32	314	Köle sayımı
Kikoneh Island, Sierra Leone	1896–1897	11	185	Kaçak köle kayıtları

sınırları içinde yaşamış Yao etnik grupları yer almaktadır. Bu durumun geçerli olduğu numunelerde her etnik gruba mensup toplam köle sayısı, George Peter Murdock'ın *Africa: Its Peoples and Their Cultural History* kitabında yer alan bilgiler ışığında ülkeler arasında paylaştırılmıştır. Numunelerdeki kölelerin etnik grupları, önce Murdock'ın Afrika'daki sekiz yüz etnik grubu sınıflandırdığı eserine göre haritalandırılmıştır. Eserde yer alan haritanın dijitalleştirilmiş bir kopyası ile coğrafi bilgi sistemleri yazılımlarından yararlanılarak etnik grupların her ülkede yayıldıkları alan oransal olarak belirlenmiştir. Daha sonra bu oranlar, her bir etnik gruba mensup köle sayısını iki ülke arasında paylaştırmak için kullanılmıştır.

Etnik köken numuneleri kullanılarak denize kıyısı olan ülkelerden kıta dışına gönderilen kölelerin kaçının iç kesimlerden geldiği tahminî olarak hesaplanabilir. Bu hesaplama sonucu elde edilen rakamlar yardımıyla Afrika'da denize kıyısı olan ve olmayan tüm ülkelerden gelen köle sayısı hesaplanır. Zaman içerisinde iç kesimlerden getirilen köle sayısında artış gözlendiği için hesaplama işlemi 1400-1599, 1600-1699, 1700-1799 ve 1800-1900 olmak üzere dört zaman diliminde ayrı ayrı yapılmıştır. Başka bir deyişle her zaman dilimi için yapılan hesaplamada yalnızca o zaman dilimine ait gemi taşımacılığı ve etnik köken verileri kullanılmıştır. Sonuçta Afrika'daki her bir ülkeden dört ayrı köle ticaretinde ve dört ayrı zaman diliminde alınan köle sayıları yaklaşık olarak hesaplanmıştır.

Potansiyel Sorunlar ve Kaygılar

Köle sayılarını hesaplarken yalnızca etnik köken verilerinden değil hem etnik köken hem de gemi taşımacılığı verilerinden yararlanmak ölçümlerde ortaya çıkabilecek hata oranını en aza

indirecektir çünkü çalışma kapsamında incelenen etnik köken numuneleri köle ticareti boyunca gemiyle kıta dışına gönderilen köle nüfusunun tamamını temsil etmemektedir. Hesaplama sırasında iç kesimlerden getirilen köleleri denize kıyısı olan kentlerdeki kölelerden ayırt etmek için yalnızca etnik kökenin kullanılması, denize kıyısı olan kentlerde bulunan etnik gruplar ile iç kesimlerden getirilen etnik grupların bir şekilde gereğinden az veya fazla numunelenmesi eğilimine yol açmadığı sürece bu temsil noksanlığının tahminlerde taraflılığa yol açmasını engelleyecektir. (Bu eğilim, sonraki paragraflarda da açıkça göz önünde bulundurulacaktır.)

Köle ihracatı verileri tahminî olarak hesaplanırken hatalı sonuçlar elde edilmesine yol açacak pek çok hata kaynağı mevcuttur. Bu potansiyel hata kaynaklarından biri, kölelerin etnik köken verilerinin alındığı tarihî dokümanlarda olabilecek olası tutarsızlıklardan kaynaklanabilecek hatalardır. Fakat kölelerin etnik kökenlerinin belgelenme işleminin bir hayli titizlikle yürütülmüş olması son derece doğal ve muhtemeldir; çünkü kölelerin yasal olarak ticari mal statüsünde olmaları, alım satım işleriyle uğraşan köle tüccarlarını kölelerin doğum yerlerini veya "uluslarını" doğru bir şekilde belgelemeye teşvik edecektir.[28] Kölelerin etnik kökenleri efendileri için de oldukça önemliydi çünkü farklı etnik kökenden gelen kölelerin farklı becerileri vardı ve fiziksel güç, intihar sıklığı ve asilik düzeyleri farklıydı.[29] Manuel Moreno Fraginals etnik kökenlerin efendiler için önemini ve kökensel kimliklerin doğru bir şekilde belirlenip kayda geçirilmesinin ne kadar önemli olduğunu şöyle açıklar: "On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda dünyanın en çok sermaye yatırılan sektörü köle ticaretiydi. Ticareti yapılacak malların *tam olarak* neye göre alınıp satılacağını belirlemekte (genel anlamda gerçeğe uygun olarak) önemli olmasaydı böylesine büyük bir sektör, malların

sınıflandırılması işiyle uğraşmazdı."[30] O dönemde bir kölenin etnik kökenini ya da "ulusu"nu belirlemenin birçok yolu vardı. Bunlardan en kolayı, kölenin adına bakmaktı. Bazen kölelere etnik kökenlerini belli eden bir Hristiyan adı ve soyadı verilirdi.[31] Etnik köken belirlemede kullanılan bir diğer yöntem de kölelerin taşıdıkları kesikler, yara izleri, diş dolguları ve saç modelleri gibi etnik işaretlere bakmaktı.[32]

Etnik köken konusunda önemli bir sorun da Avrupalıların Afrikalı kölelerin gerçek etnik kökenlerini doğru bir şekilde anlayacak bilgi ve kabiliyete sahip olup olmadıkları meselesiydi. Bu sorun, Avrupalıların köle ticareti sırasında yapay etnik kökenler üretip üretmediklerini sorgulayan önemli tartışmaların da odak noktasındadır. Örneğin Biafralıların kendilerini tanımlamak için kullandıkları iddia edilen "Igbo" sözcüğünün Avrupalılar tarafından üretildiğini öne süren birçok çalışma mevcuttur.[33] Diğer çalışmalarda ise "Igbo" sözcüğünün gerçek, kolektif bir kimliği yansıtan yerel bir terim olduğu savunulmaktadır.[34] Bu son derece önemli bir tartışma konusu olsa da etnik kökenlerin yapay olarak üretilip üretilmediği meselesi bu çalışma kapsamında yapılan hesaplama çalışmasına gölge düşürecek cinsten değildir. Çünkü bu çalışmada değerlendirilen etnik kökenler yalnızca köleleri belirli bir coğrafi konumla ilişkilendirmek için kullanılmıştır. Bu durumda doğal olarak etnik köken isimlerinin kaynağı önemli değildir. *Igbo* adının Avrupalılar tarafından türetilmiş olması veya Afrikalılar tarafından kendilerini tanımlamak için kullanılması köle ihracatı hesaplamalarının sonucunu değiştirmez. Bu çalışma kapsamında önemli olan şey, *Igbo* sözcüğünün kaynağını bugünkü Nijerya sınırları içinde kalan bir bölgeden almış olmasıdır.

Bu çalışmada karşılaşılabilecek en önemli ölçüm hatası, yüksek ihtimalle köle ticareti sırasında Afrika kıtasından gönderilen kölelerden yalnızca yolculuğu sağ salim tamamlayanların kayıt

altına alınmasından kaynaklanacaktır. Bu durum, iç kesimlerden gelen kölelerin daha az temsil edildiği taraflı bir numunelemenin ortaya çıkmasına yol açar; çünkü iç kesimlerden gelen kölelerin kıyılara ulaşmak için katetmeleri gereken yol daha fazladır ve bu, kölelerin yolda ölme riskini yükseltir. Köle ticareti sırasında hayatını kaybeden kölelerin oranının ne kadar yüksek olduğu düşünüldüğünde bu ölçüm hatası, çalışma sonucunu önemli derecede etkiler. Atlantik Okyanusu'nda kölelerin ölüm oranı, döneme ve yolculuğun uzunluğuna göre değişiklik göstermekle birlikte %7 ile %20 arasında değişiyordu.[35] Kölelerin iç kesimlerden kıyılara getirilirken yaptıkları yolculuk sırasındaki ölüm oranları bu kadar kesin olarak bilinmese de %10 ile %50 arasında değiştiği tahmin edilmektedir.[36] Benzer şekilde iç kesimlerden getirilen kölelerin kıta dışına gönderilmeyip kıta içinde çalıştırılma olasılıkları kıyılara yakın bölgelerde esir alınan kölelere göre fazladır. Bu yüzden kıta içerisinde çalıştırılan köleler, kıyılardan yapılan köle ihracatının etnik köken verilerinde olması gerekenden daha az temsil edilirler. Buna ek olarak o dönemde iç kesimlerden getirilen kölelerin yanlış bir sınıflandırmaya tabi tutulma olasılıkları daha yüksekti. Örneğin Russell Lohse, bazı İspanyol efendilerin belirli etnik kökenlerden gelen köleleri aslen alındıkları yerden değil aracı konumda bulunan bir kentten geliyor gibi gösterdiklerine ve köleleri asıl kökenlerine göre değil ihraç edildikleri liman kentine göre sınıflandırdıklarına ilişkin delillere rastlamıştır.[37] Burada sorulması gereken soru, bu ölçüm hatası türünün köle ihracatı ve ekonomik kalkınma arasındaki ilişkinin istatistiksel değerlendirmesini nasıl etkilediğidir. Gerekli istatistiksel hesaplamalar yapıldığında bu ölçüm hatasının köle ihracatı ile ülkelerin güncel gelirleri arasındaki ilişkiyi sıfır yönünde kaydırdığı gözlenir.[38] Yani bu baskın ölçüm hatası türü, gerçekte var olmayan güçlü bir ilişki gözlemlememize yol

açmaz; aksine, verilerde gözlenen ilişki göstergelerini gizler. Kısacası çalışma sonunda bu iki olgu arasında gözlenen herhangi bir ilişkinin bu ölçüm hatası *sayesinde* değil, bu ölçüm hatasına *rağmen* gözlendiğinden emin olmak makul bir yaklaşımdır. Bu tür bir ölçüm hatası, köle ticareti ile ekonomik kalkınma arasında verilerle tespit edilen ilişkinin boyutunu artırmaz; bilakis, gerçekte var olan ilişkinin boyutunu azaltır.

Çalışmanın sonucunu etkileyebilecek son hata kaynağı ise denize kıyısı olan ülkelerden kıta dışına gönderilen kölelerin ya o ülkeden ya da o ülkenin iç kesimlerinden geldiği varsayımıdır. Gerçekte ise bir ülkede bulunan köleler bu ülkeye denize kıyısı olan komşu kentlerden veya iç kesimlerdeki komşu kentlerden getirilmiş olabilir. Bu varsayımı sınamak için kullanılabilecek iki köle numunesi vardır. İki numunede de kölelerin etnik kökeni ve kıta dışına hangi limanlardan gönderildikleri bilinmektedir. Bu numunelerden ilki David Eltis ve D. Ugo Nwokeji tarafından incelenen, Kamerun körfezinden gönderilen sekiz yüz seksen altı köleden oluşur. İkincisi ise Paul Lovejoy tarafından incelenen, Nijerya kıyılarından kıta dışına gönderilen elli dört köleden oluşmaktadır.[39] Bu iki numunedeki kölelerin nereden geldikleri ve hangi limandan gönderildikleri bilindiği için bu numuneler, hesaplama yönteminin kesinliği ve tutarlılığını sınamakta kullanılabilirler. Bu sınamanın sonucunda Eltis ve Nwokeji'nin incelediği sekiz yüz seksen altı kölenin %98'inin, Lovejoy'un incelediği elli dört kölenin ise %83'ünün etnik kökenlerinin doğru belirlendiği tespit edilmiştir. Yani iki numunedeki toplam köle sayısının %97'sinin etnik kökeni doğru bir şekilde belirlenmiştir.

Tablo 5.2'de köle ihracatı ile ilgili tahminlere yer verilmiştir. Tabloda 1400-1900 yılları arasında Afrika'nın günümüzde ulus devletlere tekabül eden farklı bölgelerinden alınmış köle sayıları, bu zaman aralığında yapılan dört büyük köle ticareti için ayrı ayrı

gösterilmiştir. Bu dört köle ticaretine ait verilerin toplanmasıyla elde edilen, her bir ulus devletten kıta dışına gönderilen toplam köle sayısına son sütunda yer verilmiştir. Bu çalışma kapsamında yapılan tahminî hesaplamaların sonuçları, kölelerin alındıkları birincil bölgelere ilişkin genel kanıtlarla örtüşmektedir. Transatlantik köle ticareti boyunca kıta dışına en fazla Köle Sahili (Togo, Benin ve Nijerya), Orta Batı Afrika (Demokratik Kongo Cumhuriyeti ve Angola) ve Altın Sahili (Gana) bölgelerinden köle gönderilmiştir. Listeye göre günümüzde bu bölgelerin sınırları içinde kalan Afrika ülkelerinin tamamı, kıta dışına en çok köle gönderen ülkeler statüsündedir. Kızıldeniz köle ticaretinin başlıca köle tedarikçilerinden olan Etiyopya ve Sudan da listede üst basamaklardadır. Güney Afrika ve Namibya'dan gönderilen toplam köle sayısının az olması, bu iki ülkenin geçmişte "neredeyse hiç" köle ihracatı yapmadığı görüşüyle tutarlıdır. Coğrafi olarak birbirlerine yakın olan ülkelerin köle sayıları arasındaki en ince ayrımlar dahi çalışma kapsamında incelenen Afrika tarih literatüründen alınmış nicel delillerle tutarlılık göstermiştir. Patrick Manning, bir makalesinde şöyle der: "Bazı bölgeler komşu olmalarına rağmen bu konuda bir hayli farklılık gösteriyorlardı: Togo çok az sayıda köle ihraç ederken Altın Sahil kıta dışına çok sayıda köle göndermişti. Benzer şekilde Gabon kıta dışına az sayıda köle gönderirken Kongo çok sayıda köle ihraç etmişti." Çalışma kapsamında yapılan hesaplamaların sonuçları, Manning'in gözlemiyle tutarlıdır. Togo, Gana'ya kıyasla kıta dışına çok az köle göndermiş; benzer şekilde Gabon da Kongo Cumhuriyeti'ne kıyasla çok az köle ihracatı yapmıştır.[40]

Genel sonuca bakıldığında bu çalışma kapsamında yapılan tahminî köle ticareti hesaplamalarının Afrika'nın farklı bölgelerinden alınan gerçek köle sayısını ölçmek için mantıklı ve yerinde bir yöntem olduğu görülür. Çalışma sonuçlarını etkileyebilecek

baskın ölçüm hatası türü, köle ticareti ile ülkelerin bugünkü ekonomik performansları arasındaki herhangi bir ilişkinin gözlemlenebilirliğini azaltacak bir hata türüdür. Bu yüzden çalışma sonunda bu iki olgu arasında bulunacak herhangi bir ilişkinin ölçüm hatası sayesinde değil, ölçüm hatasına rağmen bulunduğu varsayımı doğru ve makuldür.

***Tablo 5.2* 1400-1900 yılları arasında ülkelerden yapılan köle ihracatına ilişkin tahminî değerler**

Ülke	Trans-atlantik	Hint Okyanusu	Trans-Sahra	Kızıldeniz	Toplam köle sayısı
Angola	3.607.402	0	0	0	3.607.402
Nijerya	1.410.970	0	555.796	59.337	2.026.103
Gana	1.603.392	0	0	0	1.603.392
Etiyopya	0	200	813.899	633.357	1.447.456
Mali	524.031	0	509.950	0	1.033.981
Sudan	615	174	408.261	454.913	863.963
Dem. Kongo Cumhuriyeti	759.270	7.047	0	0	766.317
Mozambik	382.378	243.484	0	0	625.862
Tanzanya	10.834	523.992	0	0	534.826
Çad	823	0	409.368	118.673	528.864
Benin	454.099	0	0	0	454.099
Senegal	221.723	0	98.731	0	320.454
Togo	287.675	0	0	0	287.675
Gine	242.529	0	0	0	242.529
Burkina Faso	183.101	0	0	0	183.101
Moritanya	419	0	164.017	0	164.436
Gine-Bissau	156.084	0	0	0	156.084
Malavi	88.061	37.370	0	0	125.431

***Tablo 5.2* (devamı)**

Ülke	Trans-atlantik	Hint Okyanusu	Trans-Sahra	Kızıldeniz	Toplam köle sayısı
Madagaskar	36.349	88.927	0	0	125.276
Kongo Cumhuriyeti	94.486	0	0	0	94.486
Kenya	303	12.306	60.351	13.490	86.450
Sierra Leone	69.377	0	0	0	69.377
Kamerun	62.405	0	0	0	62.405
Cezayir	0	0	61.835	0	61.835
Fildişi Sahilleri	52.602	0	0	0	52.602
Somali	0	229	26.194	5.855	32.278
Zambiya	6.552	21.406	0	0	27.958
Gabon	27.393	0	0	0	27.393
Nijer	150	0	0	19.779	19.929
Gambiya	12.783	0	5.693	0	18.476
Libya	0	0	8.848	0	8.848
Liberya	6.794	0	0	0	6.794
Uganda	900	3.654	0	0	4.554
Güney Afrika	1.944	87	0	0	2.031
Orta Afrika Cumhuriyeti	2.010	0	0	0	2.010
Mısır	0	0	1.492	0	1.492
Zimbabve	554	536	0	0	1.090
Namibya	194	0	0	0	194
Burundi	0	87	0	0	87
Ekvator Ginesi	11	0	0	0	11
Cibuti	0	5	0	0	5
Botsvana	0	0	0	0	0
Seyşeller	0	0	0	0	0

***Tablo 5.2* (devamı)**

Ülke	Trans-atlantik	Hint Okyanusu	Trans-Sahra	Kızıldeniz	Toplam köle sayısı
Komorlar	0	0	0	0	0
Esvatini	0	0	0	0	0
Ruanda	0	0	0	0	0
São Tomé ve Principe	0	0	0	0	0
Cape Verde Adaları	0	0	0	0	0
Lesotho	0	0	0	0	0
Fas	0	0	0	0	0
Mauritius	0	0	0	0	0
Tunus	0	0	0	0	0

GEÇMİŞTEKİ KÖLE İHRACATLARI İLE GÜNÜMÜZDEKİ GELİR DÜZEYİ ARASINDAKİ İLİŞKİ

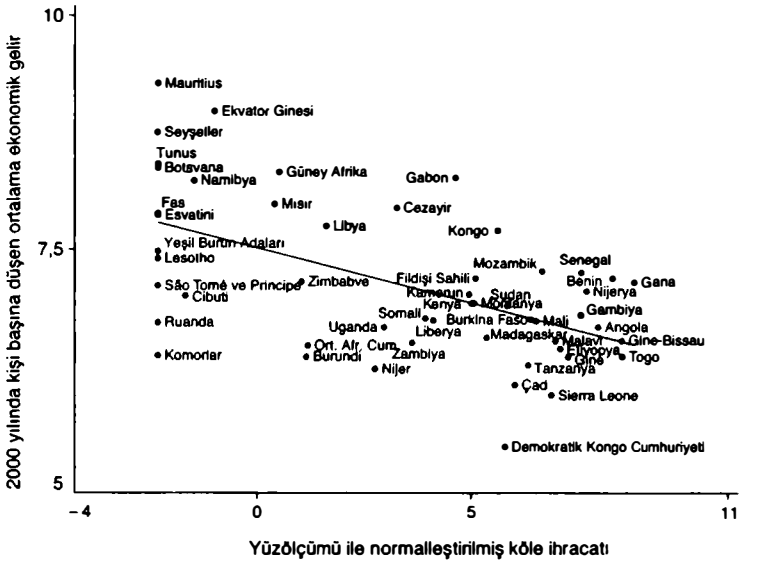
Şayet Afrika'nın bugün dünyanın geri kalanından önemli ölçüde yoksul olmasının kısmi sebeplerinden biri köle ticaretiyse geçmişte yapılan köle ihracatı yoğunluğunun günümüze bir gelişmişlik örüntüsü olarak yansıması beklenir. Bu örüntüye göre günümüzün en yoksul Afrika ülkelerinin geçmişte en çok sayıda köle ihraç eden ülkeler olması gerekmektedir. İki olgu arasında böyle bir ilişki olup olmadığını tespit etmenin bir yolu, her ülkenin günümüzde kişi başına düşen millî geliri ile geçmişte kıta dışına gönderdiği köle sayısını gösteren bir grafik çizmektir. Fakat bu noktada ülkelerin büyüklükleri arasındaki fark dikkate alınmalıdır; çünkü bazı ülkelerden kıta dışına gönderilen köle sayısının fazla olması, temelde o ülkelerin büyüklüklerinin fazla olmasından kaynaklanabilmektedir. Bu sorunun önüne geçmek için her

ülkeden kıta dışına gönderilen köle sayısı, o ülkenin yüzölçümü cinsinden büyüklüğüne bölünmüş, yani normalleştirilmiştir. Ülkelerin büyüklüklerini ölçmek için kullanılan başka ölçütler de mevcuttur. Aşağıdaki grafikte yer alan sonuçlar yüzölçümü yerine ülkelerin güncel nüfusları, 1400-1900 yılları arasındaki tahminî ortalama nüfusları veya günümüzdeki tarım arazilerinin yüzölçümü kullanılarak yapılan hesaplamaların sonuçlarıyla bire bir eşleşmektedir. Ancak yüzölçümü kıstas alınarak yapılan hesaplamalar, geçmişteki nüfus ve tarım arazileri kullanılarak yapılan hesaplamalardan çok daha net sonuç vermektedir ve yüzölçümünün ülkelerin güncel nüfusları gibi geçmiş köle ticaretlerinden etkilenen değişken bir değer olmaması bu ölçütü diğerlerine kıyasla tercih edilebilir kılar.

Ülkelerin yüzölçümüne göre normalleştirilmiş köle ihracatı değerleri ile güncel ekonomik gelirleri arasındaki ilişki Şekil 5.1'de yer alan grafikte gösterilmiştir. Grafiğin yatay ekseninde normalleştirilmiş köle ihracatı değerleri yer alırken dikey eksende ülkelerin 2000 yılındaki kişi başına düşen ortalama gelirlerine yer verilmiştir.[41] Her ülke grafikte bir nokta ile gösterilmiş olup her noktanın hangi ülkeyi temsil ettiği yanında belirtilmiştir. Grafik incelendiğinde ilginç bir örüntü göze çarpmaktadır. Kıta dışına gönderdikleri köle sayısı fazla olan ülkelerin ekonomik gelirleri düşük olma eğilimindedir (İhraç ettiği köle sayısı yüksek olan ülkeler yatay eksenin sağına, ekonomik gelir düzeyi düşük olan ülkeler ise dikey eksenin alt kısımlarına daha yakındır). Geçmişte kıta dışına *daha fazla* köle gönderen ülkelerin 2000 yılındaki ortalama gelirleri *daha azdır.* Ya da tam tersi, geçmişte kıta dışına *daha az* köle gönderen ülkelerin günümüzdeki ekonomik gelirleri *daha fazladır.* Başka bir deyişle ülkelerin geçmişteki köle ihracatı ile günümüzdeki ekonomik gelirleri arasında *ters orantı* vardır.

Grafikte iki değişken arasındaki ilişkinin yanı sıra araştırma kapsamında ele alınan verilere en uygun olacak şekilde çizilmiş bir doğruya da yer verilmiştir. Bu doğrunun geçtiği noktalar *en küçük kareler yöntemi* adı verilen istatistiksel bir yöntemle hesaplanmıştır.[42] Grafikte de görüldüğü üzere verilere en uygun olacak şekilde çizilen doğrunun yönü aşağıya bakmaktadır. Doğrunun aşağı eğimli olması, dağılım grafiğinde yer alan ülkelerin güncel ekonomik gelirleri ile geçmişte ihraç ettikleri köle sayısının ters orantılı olduğunu istatistiksel olarak kanıtlamaktadır.

Şekil 5.1'de verilen grafik, iki olgu arasında bir ilişki olduğuna işaret etse de bu doğrultuda incelenen delillerden kaynaklanan bazı sorunlu noktalar vardır. Bunlardan ilki, köle ihracatı değerleri düşük olan ülkelerin ya küçük adalar olmaları ya da Kuzey Afrika'da yer almalarıdır. Bu iki kategoriye giren ülkeler genelde Afrika'daki diğer ülkelerden daha zengin olma eğilimi göstermektedir. Eğer bu ülkelerin zenginliklerinin kaynağı köle ticaretinden bağımsız sebeplere dayanıyorsa Şekil 5.1'de verilen grafik yanıltıcı olabilir. Ada ülkeleri ve Kuzey Afrika'da yer alan ülkelerden kaynaklanabilecek bu sorunu çözmenin bir yolu, bu ülkeleri numunelere dâhil etmemektir. Bu ülkeler numunelere dâhil edilmediği takdirde de sonuç değişmez. Bu çalışma kapsamında ele alman ülkeler arasında yer alan on ada ve Kuzey Afrika ülkesi çalışma kapsamından çıkarıldığında da sonuçta köle ihracatı ile ekonomik gelir arasında güçlü bir ters orantı olduğu gözlemlenecektir.[43]

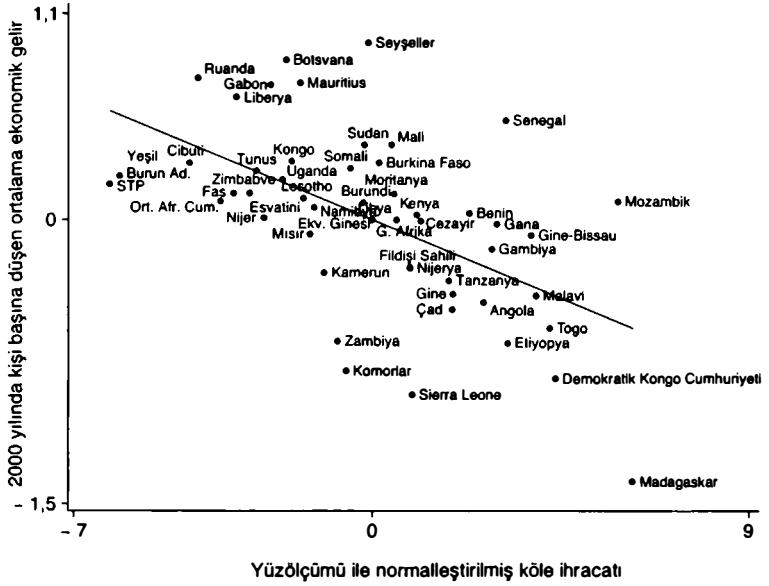

Şekil 5.1 Yüzölçümü ile normalleştirilmiş köle ihracatı ile 2000 yılında kişi başına düşen ortalama ekonomik gelir arasındaki ilişki.

Ada ülkeleri ve Kuzey Afrika'daki ülkelerden kaynaklanabilecek olası sorunları çözmenin bir diğer yolu ise bu ülkeler ile Afrika'daki diğer ülkeler arasındaki farklılıkları dikkate almaktır. *Çok değişkenli regresyon analizi* adı verilen bir istatistiksel analiz yöntemi kullanılarak ülkeler arasındaki tüm ölçülebilir farklar hesaplamaya dâhil edilebilir. Hesaplamaya dâhil edilebilecek önemli farklar arasında enlem ve boylam değerleriyle ölçülen coğrafi konum; yağış miktarı, nem ve sıcaklık değerleriyle ölçülen iklim ve bir ülkenin toplam kıyı şeridi uzunluğunun karasal alanına oranlanmasıyla ölçülen doğal açıklık yer alır. Adalar ve Afrika ana karasında yer alan ülkeler arasındaki temel fark bu son faktör yardımıyla açıklanabilir. Kuzey Afrika ülkelerine özgü özellikleri açıklamak için ise bu bölgede yer alan her ülkedeki Müslüman nüfusun ülke nüfusuna oranına ve ülkenin hukuk

sisteminin kaynağına bakılabilir.[44] Ülkelerin petrol, altın ve elmas gibi doğal kaynaklar bakımından zenginliği de gelir düzeylerini etkileyen diğer faktörler arasında yer almaktadır. Tıpkı köle ticareti gibi tarihî bir faktör olan son faktör ise ülkelerin sömürge geçmişleri ve bilhassa hangi ülke tarafından sömürgeleştirildikleridir. Bu faktörler çok değişkenli regresyon analizi yardımıyla hesaba katıldığında da ülkelerin geçmişteki köle ihracatları ile günümüzdeki gelir düzeyleri arasında bir ters orantı bulunduğu gözlenecektir. Öyle ki tüm bu faktörler hesaplamaya dâhil edildiğinde bile aradaki ters orantının gücünde gözlenen azalma çok azdır.[45] Şekil 5.2'de yer alan grafik, Şekil 5.1'deki grafiğe benzer olup bu grafikte köle ihracatını etkileyen diğer faktörler hesaba katıldıktan sonra elde edilen köle ihracatı değerleri ve ülkelerin gelir düzeyini etkilediği tespit edilen diğer faktörler hesaba katıldıktan sonra elde edilen ekonomik gelire yer verilmiştir.[46] Şekil 5.1'deki grafikte olduğu gibi Şekil 5.2'deki grafikte de köle ihracatı ile gelir düzeyi arasında son derece net bir ters orantı olduğu gözlemlenmektedir.

Köle ihracatı ile gelir düzeyi arasında var olduğu tahmin edilen ilişkiyle ilgili gündeme gelebilecek bir diğer sorun ise tahminî köle ihracatı hesaplamaları sırasında ortaya çıkabilecek tutarsızlıklar ve ölçüm hatalarıdır. Elbette hesaplama kapsamında kullanılan veriler hatasız değildir ancak burada asıl sorulması gereken soru, bu hataların gerçekte var olmayan bir ters orantının Şekil 5.1 ve 5.2'deki grafiklerde ortaya çıkmasına yol açıp açmayacağıdır. Önceki paragraflarda da belirtildiği üzere bu çalışmada baskın gelen hata türü var olmayan bir ilişkinin gözlenmesine değil var olan bir ilişkinin gözlenememesine yol açacak türdendir. Bu ölçüm hatasının köle ihracatı ile ekonomik gelir arasında olmayan bir ilişki gözlenmesine tek başına yol açma olasılığı yok denecek kadar azdır. Veri setinde ortaya çıkabilecek herhangi bir ölçüm

Şekil 5.2 Yüzölçümüyle normalleştirilmiş köle ihracatı ve ülkelerin 2000 yılındaki ekonomik gelirleri arasında tüm faktörler hesaplamaya dâhil edildiğinde gözlenen ilişki.

hatasının istatistiksel sonuçları nasıl etkileyeceğini ölçmek için başvurulabilecek çeşitli yöntemler vardır. Örneğin bu veri setinde etnik köken ve kölelerin gönderildiği yerlere ilişkin verilerin kalitesi, erken dönemlerde ve Kızıldeniz ile Trans-Sahra köle ticaretlerinde en düşük seviyede olduğu için bu dönemler ya da köle ticaretleri toplam köle sayısı verilerine dâhil edilmeden hesaplama yapılabilir. Hesaplamaya yalnızca Transatlantik ve Hint Okyanusu köle ticaretlerinde ihraç edilen köleler dâhil edildiğinde bile köle ihracatı ile ülkelerin günümüzdeki ekonomik gelirleri arasında güçlü bir ters orantı olduğu görülür. İhraç edilen köle veri seti yalnızca en kaliteli verilerin elde edildiği Transatlantik köle ticaretini kapsayacak kadar daraltıldığında dahi bu orantı ortadan kalkmaz.[47] Benzer şekilde veri setinden

erken dönemlere ilişkin veriler çıkarılarak set yalnızca en çok verinin elde edildiği on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda ihraç edilen köleleri kapsayacak şekilde daraltıldığında da sonuçta köle ihracatı ile ülkelerin ekonomik gelirleri arasında güçlü bir ters orantı olduğu görülecektir.[48]

KÖLE TİCARETLERİNİN SEBEPLERİ

Ülkelerin Başlangıçtaki Zenginlik Düzeyleri

Ülkelerin köle ihracatı ile cari gelir düzeyleri arasında olumsuz bir ilişki olduğu aşikâr olmasına rağmen bu ilişkinin nasıl yorumlanması gerektiği belirsizliğini koruyor. Çünkü bu noktaya kadar elde edilen istatistiksel sonuçlar, çalışma kapsamında ele alınan ülkelerin bugünkü gelir düzeylerinin düşük olmasının *esas sebebinin* köle ticareti olduğunu *kanıtlamaz.* Başlangıçta gelişmemiş olan ülkelerin köle ihracatına daha çok başvurmaları günümüzde de nispeten gelişmemiş kalmaları bu ilişkiye getirilebilecek başka bir açıklamadır. Hangi açıklamanın daha olası olduğunu belirlemek için ilk olarak daha az gelişmiş toplumların daha çok köle ihraç edip etmediklerinin kontrol edilmesi önemlidir. Tarihsel kanıtlar incelendiğinde daha az gelişmiş toplumların, köle ticareti sırasında kıta dışına daha çok köle gönderdiklerine ilişkin bir kanıta rastlanmamaktadır. Aksine kanıtlar, herhangi bir takas varsa, daha gelişmiş toplumlardan daha çok köle ihraç edilmiş olabileceğine işaret etmektedir.

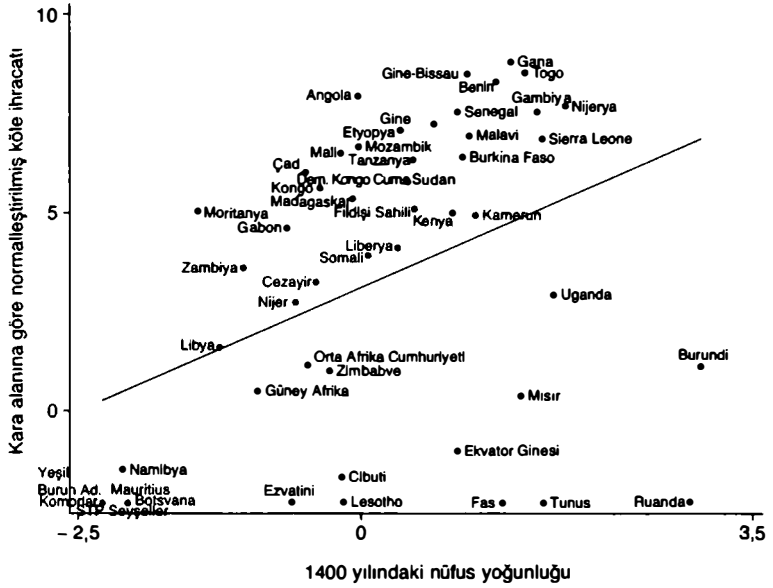
Afrikalılar ile Avrupalılar arasında başlayan ilk ticaret faaliyetlerinde başlıca alınıp satılan ürünler bugün bildiğimiz anlamıyla ticari mallardı. Bu dönemde yalnızca yeterli gelişmişlik düzeyine ulaşmış Afrika ülkeleri Avrupa ile ticaret yapabiliyordu. Orta Batı Afrika ile Portekiz arasındaki ticari ilişki bu durumun bir

örneğidir. Portekizli tüccarlar, 1472 ila 1483 yılları arasında Orta Afrika'nın batı kıyıları boyunca güneye ilerlemiş, ticari ortaklar bulabilecekleri çeşitli giriş noktalarını değerlendirmiş ancak Zaire Nehri'nin kuzeyinde ticaret yapabilecek kadar gelişmiş herhangi bir Afrika toplumuna rastlamamışlardır. Tarihçi Jan Vansina bu durumun nedenlerini şöyle açıklar: "Yerel sahil toplumları hem nüfus hem de yaşadıkları alan bakımından çok küçüklerdi; bu toplumların ekonomik ve toplumsal kurumları dış ticarete olanak tanıyacak şekilde özelleşmemişlerdi."[49] Portekizlilerin ticari ortak arayışı, Zaire Nehri'nin güneyinde yer alan Kongo Krallığı'na rastlamaları ile sona erdi. Krallık'ın merkezîleştirilmiş bir hükûmeti, kendi parası, gelişmiş ticari pazarları ve ticaret ağları vardı ve bu yüzden Avrupalılarla ticaret yapabilecek düzeydeydi. Böylece Portekiz ile Kongo Krallığı arasında düzenli bir ticari ortaklık başladı. Avrupalılar, talepleri ticarî mallardan kölelere yöneldiğinde de Afrika'nın en gelişmiş bölgeleriyle ticaret yapma geleneğini sürdürdüler; çünkü kıtadaki en zengin bölgeler aynı zamanda nüfusu en fazla olan bölgelerdi ve bu bölgelerde çatışmalar veya iç savaş tetiklenerek çok sayıda köle ele geçirilebilirdi.[50]

Ülkelerin başlangıçtaki nüfus yoğunluklarından yararlanılarak köle ticareti için zengin ülkelerin mi yoksa yoksul ülkelerin mi seçildiği belirlenebilir. Bunun için gereken, Afrika'nın farklı bölgelerinin başlangıçtaki tahminî nüfusuna ilişkin veriler Colin McEvedy'nin *Atlas of Work Population History* kitabında mevcuttur.[51] Kitapta tahminî verilere yer verilmiş olsa da bu veriler, Afrika'nın çeşitli bölgelerinin köle ticareti öncesindeki ortalama nüfus yoğunluğunu kabaca ölçmek için kullanılmaya elverişlidir. O dönemin toplumları Malthusçu bir büyüme evresinden geçtikleri için toplumdaki maddesel zenginleşme kendisini gelir artışıyla değil nüfus artışıyla göstermektedir. Bu yüzden bu toplumların nüfus yoğunluğu, köle ticareti öncesindeki ekonomik düzeyleri-

nin bir göstergesidir. Şekil 5.3'te yer alan grafikte ülkelerin 1400 yılındaki nüfus yoğunluklarından faydalanılarak ölçülen başlangıçtaki zenginlikleri ile (yüzölçümü ile normalleştirilmiş) köle ticareti arasındaki ilişkiye yer verilmiştir. Grafiğe göre ülkelerin başlangıçtaki nüfus yoğunlukları ile kıta dışına gönderdikleri köle sayısı arasında *doğru orantı* vardır.[52] Başlangıçta en zengin ve nüfus yoğunluğu en fazla olan ülkeler, sonraları ortaya çıkan köle ticareti dönemlerinde en fazla köle ihraç eden ülkeler olma eğilimi göstermişlerdir. Grafiğe göre 1400 yılında diğer Afrika ülkelerine kıyasla daha gelişmiş olan ve bugünkü Gana, Nijerya, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Togo, Benin ve Gambiya gibi ülkelerin sınırları içerisinde kalan bölgeler kıta dışına çok sayıda köle göndermişlerdir. 1400 yılında diğer Afrika ülkelerine kıyasla daha az gelişmiş olan ve bugünkü Namibya, Botsvana ve Güney Afrika gibi ülkelerin sınırları içerisinde kalan bölgeler, zengin bölgelerin aksine daha az sayıda köle ihraç etmişlerdir.

Şekil 5.3'te yer alan grafikteki istatistiksel delillerle ilgili soru işareti oluşturabilecek bir nokta nüfus yoğunluğu hesaplanırken yararlanılan tarihsel nüfus verilerinin kalitesidir. Burada bu veri setinde ortaya çıkabilecek herhangi bir ölçüm hatasının grafikte bir doğru orantı gözlenmesine yol açıp açmayacağı sorusu gündeme gelir. Şayet çok sayıda köle ihraç eden Afrika bölgelerinin geçmişteki nüfuslarına ilişkin tahminî değerler gerçek nüfuslarından fazlaysa böyle bir etkinin ortaya çıkması mümkündür. Bu olasılığı daha net gözlemlemek için Şekil 5.3'te karşılaştırılan iki ölçüte, yani nüfus yoğunluğu ve köle ihracatına bakılabilir. (1) 1400 yılındaki nüfus yoğunluğu ÷ yüzölçümü ve (2) köle ihracatı ÷ yüzölçümü olacak şekilde kesirsel olarak ifade edildiklerinde bu iki faktör yüzölçümü ortak paydasında birleşir. Eğer geçmişteki tahminî nüfus hesaplanırken Afrika'da hangi bölgelerden en çok köle ihraç edildiğine ilişkin genel anlayışın etkisinde kalınmışsa

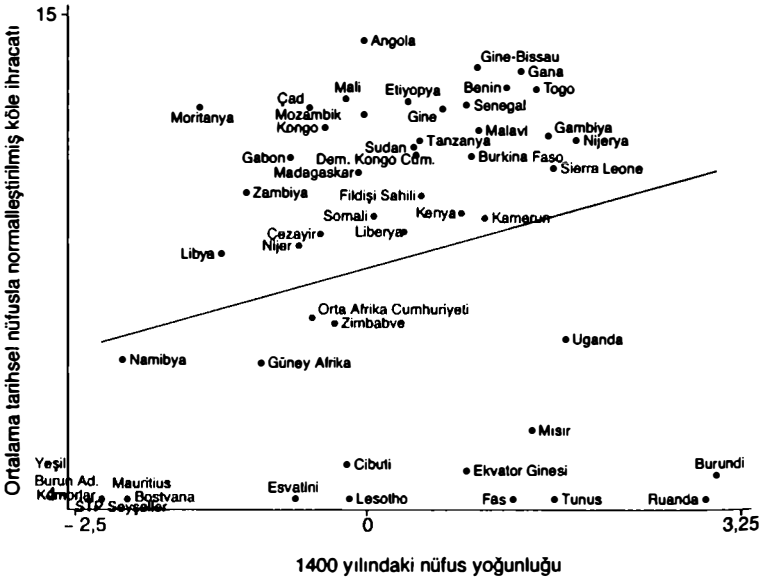

Şekil 5.3 Ülkelerin 1400 yılındaki nüfus yoğunlukları ile (yüzölçümü ile normalleştirilmiş) köle ihracatı arasındaki ilişki.

tahminî nüfus, geçmişte çok sayıda köle ihraç eden bölgelerde gerçeği yansıtmayacak şekilde daha fazla olacaktır. Bu durum, ülkelerin başlangıçtaki nüfus yoğunlukları ile köle ihracatı arasında herhangi bir ilişki olsa da olmasa da, bu iki olgunun doğru orantılı oldukları izlenimini verecektir. Bu tür bir ölçüm hatasının önüne geçmek için ülkelerin başlangıçtaki nüfus yoğunluklarını yüzölçümü kullanılarak normalleştirilmiş köle ticaretiyle değil, ülkelerin geçmiş nüfusları kullanılarak normalleştirilmiş köle ticaretiyle ilişkilendirmek daha faydalı olacaktır.[53] Bu durumda karşılaştırmaya tabi tutulan ölçütler (i) 1400 yılındaki nüfus yoğunluğu ÷ yüzölçümü ve (ii) köle ihracatı ÷ geçmişteki ortalama nüfus olacaktır. Hesaplamalarda bu yeni ölçütün kullanılması, nüfus yoğunluğu ile köle ihracatı arasında yukarıda bahsedilen ölçüm hatası türünden kaynaklanan ve kesinliği bilinmeyen bir

doğru orantı ilişkisinin gözlenmesini engelleyecektir. (Çünkü köle ihracatı arttıkça payda da artacak; böylece iki değişken arasındaki oranın ne kadar değiştiği bilinecektir.) Yukarıda bahsedilen ölçüm hatasının görülmesi durumunda hem kesrin payı konumunda olan köle ihracatı hem de paydası konumunda olan geçmişteki ortalama nüfus artacağı için "köle ihracatı ÷ geçmişteki ortalama nüfus" oranında artış gözlenmeyecektir.

Ülkelerin başlangıçtaki nüfus yoğunlukları ile geçmişteki nüfuslarıyla normalleştirilmiş toplam köle ihracatları arasındaki ilişki Şekil 5.4'teki grafikte gösterilmiştir. Grafikte de görüldüğü üzere köle ihracatı ülkelerin geçmişteki nüfuslarıyla normalleştirildiğinde dahi başlangıçtaki nüfus yoğunluğu ile sonrasında ortaya çıkan köle ihracatları arasında bir doğru orantı gözlenmektedir.[54]

Şekil 5.4 Ülkelerin 1400 yılındaki nüfus yoğunlukları ile (1400-1900 yılları arasındaki ortalama nüfus ile normalleştirilmiş) köle ihracatı arasındaki ilişki.

Buradan hareketle şunu söyleyebiliriz ki tarihsel ve istatistiksel deliller, köle ticaretleri başlamadan önce az gelişmiş olan Afrika bölgelerinin diğerlerine kıyasla daha çok köle ihraç ettiği savını desteklememektedir. Aksine incelenen veriler bu savın tersinin doğru olduğuna; Afrika'da en çok köle ihracatı yapan bölgelerin en gelişmiş bölgeler olduğuna işaret etmektedir.

Kıta Dışındaki Köle Pazarlarına Uzaklık

Bir bölgeden alman kölelerin sayısını etkileyen ikinci sebep, bölgenin konumunun kıta dışındaki köle pazarlarına olan uzaklığıydı. Hint Okyanusu köle ticareti sırasında bugünkü Madagaskar ve Mozambik'ten çok sayıda köle alınmasının kısmi sebebi bu bölgelerin Hint Okyanusu'ndaki Mascarene Adaları'na yakın olmasıydı. Benzer şekilde Atlantik köle ticareti sırasında en fazla kölenin Batı ve Orta Batı Afrika'dan alınmasının kısmi sebebi bu bölgelerin Amerika kıtasındaki çiftliklere daha yakın olmalarıydı. Kölelerin her bir ülkenin merkezinden kıta dışındaki en yakın köle pazarına gönderilmeleri için aşmaları gereken kara yolu ve deniz yolu mesafesi hesaplanarak bu iki olgu arasındaki ilişki istatistiksel olarak incelenebilir. Elbette böyle bir inceleme sonucunda bir ülkenin köle ihracatı ile kıta dışındaki köle pazarlarına uzaklığı arasında güçlü bir bağlantı gözlenecektir. Diğer tüm değişkenler eşit tutulduğunda bir ülkenin köle talep eden bölgelere olan uzaklığı ne kadar fazlaysa köle ticareti sırasında o ülkeden alınan köle sayısı o kadar azdır.[55]

Tarihsel bir bakış açısından bakıldığında bu bulgu ilginç ya da beklenmedik değildir; ancak istatistiksel bakış açısından bakıldığında son derece yararlıdır. Çünkü bu bulgu, köle ticaretinin gerçekten ülkelerin ekonomik açıdan gelişememesinin *sebebi* olup olmadığının anlaşılmasını sağlayacak ek bir sınama ölçütü olarak

kullanılabilir. Bu ölçütün nasıl kullanılabileceğini bir düşünce deneyiyle açıklayalım. Afrika'nın çeşitli bölgelerinden alınan köle sayısının iki faktöre bağlı olduğunu varsayalım: (1) farklı toplumların çeşitli karakteristik özellikleri (örneğin başlangıçtaki zenginlik düzeyleri) tarafından belirlenen köle arz etme isteklerindeki farklılık ve (2) bu toplumların kıta dışındaki köle talep eden bölgelere olan uzaklıkları. İlk faktörün, yani toplumların başlangıçtaki karakteristik özellikleri arasındaki farkların, köle ticaretinin ülkelerin ekonomik açıdan gelişememesinin *sebebi* olup olmadığını belirlemekte kullanılması tartışmalı sonuçlar doğuracaktır. Çünkü bu makalede daha önce de belirtildiği gibi karakteristik özellikleri toplumların köle ticaretine yapıp yapmadıklarını etkileyebilir ve bu özellikler günümüzde de aynı şekilde mevcut olabilir. Ölçüt olarak kabul edildikleri takdirde bu özellikler, köle ticaretinin ekonomik kalkınmayı olumsuz etkilemediği durumlarda bile ülkelerin köle ihracatı ile bugünkü gelir düzeyleri arasında ters orantı gözlenmesine yol açabilir.

İhraç edilen köle sayısını etkileyen ikinci neden, köle talep eden bölgelere uzaklık, Afrika toplumlarının başlangıçtaki karakteristik özelliklerinden etkilenmemektedir. Afrika kıtasının içsel koşullarına bağlı olan ilk sebebin aksine ikinci sebep, Afrika kıtasının dışındaki koşullardan kaynaklanmaktadır. Ülkelerin ihraç ettikleri köle sayıları arasında yukarıdaki düşünce deneyinde yer alan (2) numaralı faktörden kaynaklanan farklılıklar yok sayıldığında bu sebep, köle ihracatı ile bugünkü ekonomik gelir arasında bir nedensellik ilişkisi olup olmadığını test etmekte kullanılabilir. Bunun için *araç değişkeni* adı verilen istatistiksel bir yöntemden yararlanılabilir. Bu yöntem, Afrika toplumlarının ihraç ettikleri köle sayısında gözlenen ve bu toplumların karakteristik özelliklerine *bağlı olmayan* veya *dış etkenlerden kaynaklanan* farklılıkların deney dışı bırakılmasını sağlar. Deney dışı bırakılan

bu farklılıklar, Afrika'nın farklı bölgelerindeki toplumların başlangıçtaki karakteristik özelliklerinden kaynaklanmayan farklılıklardır. İhraç edilen köle sayısında *dış etkenler* yüzünden ortaya çıkan farklılık, Afrika toplumlarının karakteristik özelliklerinden etkilenmediği için köle ticareti ve ekonomik kalkınma arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi olup olmadığına ilişkin daha doğru tahminler yürütülmesini sağlar. *Araç değişkeni* yöntemi kullanılarak yapılan hesaplamaların sonuçları da önceki bulgularımızı doğrular niteliktedir. Hesaplama sonuçları, Şekil 5.1 ve 5.2'de gösterilen köle ticareti ve ekonomik kalkınma arasındaki ters orantının gerçekten de sebep-sonuç ilişkisine dayalı olduğunu göstermektedir. Kısacası bu çalışma kapsamında incelenen deliller, köle ticaretinin Afrika'nın günümüzdeki az gelişmişliğine kısmen sebep olduğunu doğrulamaktadır.[56]

KÖLE TİCARETLERİNİN SONUÇLARI

Bu noktaya dek sunulan delillere bakıldığında bundan sonraki aşama doğal olarak köle ticaretleri ile güncel ekonomik kalkınma arasındaki ilişkinin altında yatan özel nedensellik bağlantılarını incelemek olacaktır. Bu sebeple, kölelerin tam olarak nasıl yakalanıp köleleştirildiklerinin titizlikle incelenmesi oldukça önemlidir. Bu konuda erişilebilen en kaliteli kaynaklara göre köleler, en yaygın olarak yağma ve savaşlarda yakalanmaktaydı.[57] Genelde yağmalar sırasında köyler birbirlerini yağmaladıkları için yağmacılıkla köle yakalama yöntemi önceleri birlik içinde olan, birbirleriyle ticari ve ticari olmayan ilişkiler kurmuş köylerin dahi aralarına düşmanlık tohumları ekilmesiyle sonuçlanıyordu.[58] Birçok tarihsel kaynakta köle ticaretinin bu olumsuz etkisine ilişkin delillere rastlamak mümkündür.[59]

Köleler yalnızca topluluklar arasındaki çatışmalarda, yağmalarda ve savaşlarda yakalanmıyordu. Toplumların kendi içlerindeki çatışmaların bir sonucu olarak aynı toplumun üyeleri de kalabalık gruplar halinde; kimi zaman tanıdıkları, arkadaşları ve hatta aileleri tarafından kaçırılarak köle olarak satılabiliyordu. Sigismund Koelle, *Polyglotta Africana* kitabında bu aileleri, akrabaları ve "sözde arkadaşları" tarafından kaçırılıp köle olarak satılan bireylere ilişkin pek çok anekdota yer verir. Bu anekdotlar arasında "kalleş bir arkadaşı" tarafından "tatlı dille bir Portekiz gemisine binmeye ikna edilen" bir kölenin öyküsü oldukça dikkat çekicidir.[60] Bu köleleştirme yönteminin belki de en uç örneği Togo'nun kuzeyinde yaşayan Kabre halkıdır. On dokuzuncu yüzyılda yaşamış Kabre toplumunda kendi yakınlarını satmak, ara sıra başvurulan bir yöntem olmaktan çıkıp sistematik bir toplumsal gelenek haline gelmiştir.[61]

Aynı topluma mensup bireylerin neden birbirlerine düşman olduklarına getirilebilecek bir açıklama, toplumlar arasındaki çatışmanın giderek artmasından kaynaklanan güvensizlik ortamıdır. Güvensizlik ortamı bireyleri, kendilerini savunmak için Avrupalılardan silah tedarik etmeye yöneltmiştir. Silahlar karşılığında Avrupalılara verilen köleler genellikle aynı yöreden ve şiddet zoruyla kaçırılmışlardır.[62] Bu toplum içi çatışmaların körüklenmesinde Avrupalıların ve köle tüccarlarının da rolü vardır. Köle tüccarları ve yağmacılar satacak köle bulabilmek için zaman zaman köylerdeki kilit gruplarla ve yönetimlerle; özellikle de daha yaşlı erkeklerin kontrolünden bıkmış genç erkeklerle ittifak kurmuşlardır.[63]

Toplumlarda görülen bu iç karışıklık, genelde siyasi istikrarsızlıkla ve önceleri varlığını sürdüren yönetim biçimlerinin çökmesiyle sonuçlanıyordu.[64] Önceden var olan yönetici kurumların yerini çoğu zaman itibarlı bir yönetici ya da savaş lideri tarafından

yönetilen ve yağmacılıkla köle yakalayan küçük gruplar alıyordu. Ancak bu gruplar geniş ve istikrarlı devletler kuramıyorlardı. Bu dönemde kurmayı başardıkları devletler genelde küçük ve istikrarsız askerî aristokrasilerdi.

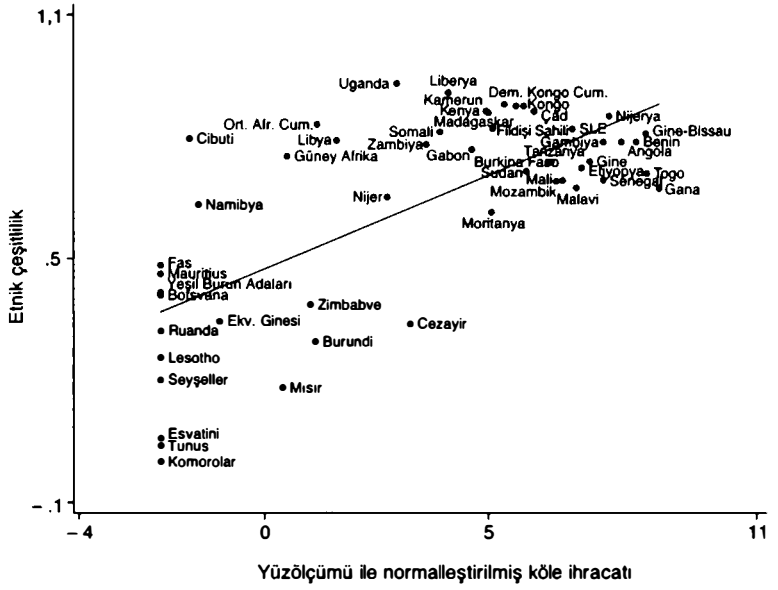
Bu dönemde kurulabilen sayılı devletlerden biri 1670'lerde büyümeye başlayan ve dört enlem ve dört boylama yayılan Aşanti İmparatorluğu'ydu.[65] Aşanti İmparatorluğu ve Altın Sahili'ndeki diğer devletler zamanında yaşanan olayların sıralaması bu devletlerin köle ticareti sayesinde değil, köle ticaretine rağmen kurulduklarını göstermektedir. Bu ülkelerde siyasi büyüme 1670'lerde, yani köle ticaretinden çok önce başlamış ve 1700 yılına dek bölge açısından önemli bir düzeye ulaşmamıştır. Bu durumu inceleyen A. A. Boahen gibi Afrikalı tarihçiler köle ticaretinin Altın Sahili'nde yeni devletlerin kurulmasına sebep olmadığı, aksine bu devletlerin kurulmasının köle ticaretinin fitilini ateşlediği sonucuna varmışlardır.[66] Batı Afrika'daki diğer büyük devlet olan Oyo İmparatorluğu, 1650'lerde yükselme dönemine girmiş ancak varlığını uzun süre sürdürememiştir. 1780 yılında çöküş dönemine giren Oyo İmparatorluğu çok geçmeden yıkılmıştır.[67]

Tarihsel delillerin de işaret ettiği gibi kıta dışındaki köle talebi köyler arasında var olan bağları zayıflatmış ve daha büyük toplumlar kurulmasını engellemişse bu durumun, köle ticaretinin sonraları ekonomik kalkınmayı nasıl etkilediğine ilişkin önemli bir model olması mümkündür. Köle ticaretleri sırasında daha büyük toplumların ve devletlerin kuruluşunun kısıtlanması, Afrika'da bugün son derece yüksek seviyelere çıkan etnik parçalanmayı açıklayabilir. İktisatçılar, Afrika'nın bugünkü zayıf ekonomik performansının birincil nedenini sık sık kıta içindeki etnik çeşitlilikle açıklarlar. Bu açıklama ve bu açıklamayı destekleyen istatistiksel deliller ilk kez 1997 yılında, William Easterly ve Ross Levine'in yazdığı ve *Quarterly Journal of Economics* dergisinde

yayımlanan bir makale ile ortaya atılmıştır.[68] Easterly ve Levine, etnik çeşitlilik düzeyi yüksek olan toplumların belirli kamu malları ve hükûmetin uygulaması gereken belirli politikalar konusunda ortak bir kanıya varma olasılıklarının daha düşük olduğunu; aradaki bu anlaşmazlık durumunun ise eğitim, sağlık ve altyapı gibi kamu hizmetlerinin yeterli ölçüde tedarik edilememesine neden olacağını savunmaktadır. Easterly ve Levine, yazdıkları makalede etnik köken çeşitliliğinin düşük eğitim, altyapı, ekonomik kalkınma ve siyasi istikrar düzeyleriyle ilişkili olduğunu ortaya koymaktadırlar.[69]

Köle ticaretlerinin olumsuz etkilerinin kısmen bu alım satım faaliyetlerinin Afrika kıtasında daha geniş etnik grupların ortaya çıkmasını engellemesinden ve bu durumun kıta içi etnik çeşitliliğin günümüzde son derece yüksek olmasına yol açmasından kaynaklanıyor olması mümkündür. Hesaplanan köle ihracatı verileri kullanılarak bu verilerin söz konusu teoriyi destekleyip desteklemediğini sınamak mümkündür. Bu teoriye göre geçmişte en çok köle ihraç eden bölgelerin günümüzdeki etnik çeşitlilik seviyelerinin diğer bölgelere kıyasla daha yüksek olması beklenir. Şekil 5.5'te yer alan grafikte iki olgu arasında böyle bir ilişki olup olmadığı test edilmiştir. Grafikte ihraç edilen köle sayısı ile Easterly ve Levine'in orijinal çeşitlilik ölçütünün güncellenmiş bir versiyonu arasındaki ilişki gösterilmektedir.[70]

Şekil 5.5'teki grafik incelendiğinde iki ölçüt arasında doğru orantı olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Geçmişte daha fazla köle ihraç eden ülkeler, günümüzde etnik çeşitliliği en yüksek olan ülkelerdir. Bu orantıdan yola çıkılarak yapılan istatistiksel tahminler, Afrika ülkeleri arasında bugün gözlenen etnik çeşitlilik farklılıklarının hemen hemen %50'sinin ülkelerin köle ticaretleri sırasında ihraç ettikleri köle sayısı ile açıklanabileceğini ortaya koymuştur.[71]

Şekil 5.5 Yüzölçümüyle normalleştirilmiş köle ihracatı ve ülkelerin günümüzdeki etnik ayrımlar arasındaki ilişki.

Toparlamak gerekirse istatistiksel deliller, köle ihracatının geniş ve istikrarlı toplumlar ve devletler kurulmasını engelleyerek geçmişte çok sayıda köle ihraç etmiş Afrika ülkelerinin günümüzdeki etnik çeşitliliğinin yüksek olmasına yol açmış olabileceği ihtimalini desteklemektedir. Bu durum, köle ihracatının ekonomik kalkınma üzerindeki kalıcı olumsuz etkisini açıklar niteliktedir.

KÖLE TİCARETLERİNİN ETKİLERİNİN NİCELLEŞTİRİLMESİ

Bu noktaya dek köle ihracatı ile günümüzdeki ekonomik gelir düzeyleri arasında bir ilişki olup olmadığına ve şayet böyle bir ilişki varsa bu ilişkinin sebep-sonuç ilişkisi olup olmadığına odaklandık.

Fakat istatistiksel tahminler bu ilişkinin boyutunun ölçülmesine, yani köle ihracatının ekonomik kalkınma üzerindeki tahminî etkisinin nicel olarak hesaplanmasına da olanak tanımaktadır. Bu istatistiklerden yararlanılarak özellikle şu soruya cevap aranabilir: Köle ticaretleri olmasaydı Afrika'nın bugünkü durumu ne kadar daha iyi olurdu?

Bu soruyu yanıtlamak için önce Afrika ülkelerinin kişi başına düşen gelir miktarlarının ortalamasına bakmak gerekir. 2000 yılında yapılan ölçümlere göre Afrika'da ortalama bir bireyin yıllık geliri 1.834 dolardır. Dünyanın geri kalanında kişi başına düşen ortalama yıllık gelirin 8.809 dolar ve Afrika dışındaki kalkınmakta olan ülkelerin kişi başına düşen yıllık ortalama gelirlerinin 4.868 dolar olduğu düşünüldüğünde bu rakamın oldukça düşük olduğu söylenebilir.[72] Yani Afrika yalnızca dünyanın geri kalanından değil, aynı zamanda diğer gelişmekte olan ülkelerden de çok daha fakirdir.[73] Bu çalışmada, geçmişte köle ticareti yapılmasaydı bugün her bir Afrika ülkesinin tahminî ekonomik gelirinin ne kadar olacağı hesaplanmıştır. Bu "karşıolgusal" gelir düzeylerini hesaplarken her ülke için köle ihracatı ile ekonomik gelir arasındaki ilişkinin net değeri tespit edilmiş ve bu değer her ülkeden ihraç edilen tahminî köle sayısıyla çarpılarak bulunan sonuç ülkelerin bugünkü gelir düzeylerine eklenmiştir.[74] Bu çalışmada pek çok farklı istatistiksel tahminden yararlanıldığı için bu tahminlerden en yüksek ve en düşük olanlara göre hesaplama yapılarak bir tahminî etki dizisi oluşturulmuştur.

Hesaplamalara göre geçmişte köle ticareti yapılmasaydı Afrika ülkelerinin kişi başıma düşen yıllık ortalama geliri 2.679 ila 5.158 dolar arasında olurdu. Bu sonuçlara göre köle ticareti olmasaydı Afrika ile diğer gelişmekte olan ülkeler arasında günümüzde var olan gelir farkı en az %28 azalacak, en iyi ihtimalle ise %100 azalarak tamamen ortadan kalkacaktı. Benzer şekilde köle ticareti

olmasaydı Afrika ile dünyanın geri kalanı arasındaki gelir farkı da en az %12 ve en çok %47 oranında azalacaktı. Bu tahminî oranların bu denli yüksek olması gerçekten çarpıcı bir durumdur. İstatistiksel tahminlerden en yükseği kullanılarak yapılan hesaplamalara göre köle ticareti olmasaydı Afrika, bugün diğer gelişmekte olan ülkelerden farksız olacaktı. Bu olağanüstü bir bulgu. Afrika'nın zayıf ekonomik performansı, bugün dünyanın dört bir yanındaki akademisyenler ve politika yapıcıların çözmeye çalıştıkları en büyük bilmecelerden biri. İstatistiksel tahminlerden en düşük olanı kullanılarak hesaplandığında dahi köle ticareti, Afrika ile diğer gelişmekte olan ülkeler arasındaki gelir farkının %30'una yakınını açıklıyor. En düşük tahminler kullanılarak hesaplandığında bile köle ticaretinin Afrika'nın bugünkü durumu üzerinde muazzam bir etkisi olduğu görülüyor. Elbette bu çalışma sonunda elde edilen sonuçlar, Afrika'nın bugün bu denli az gelişmiş olmasının kesin ve son açıklaması olmayabilir; ancak bu sonuçlar, Afrika'nın bugünkü zayıf ekonomik performansının önemli bir bölümünün kıtaya köle ticaretlerinden miras kaldığına ilişkin güçlü deliller sunmaktadır.

SONUÇLAR

Bu makalede sunulan tüm deliller bir arada ele alındığında köle ticaretlerinin Afrika'nın günümüzdeki ekonomik kalkınmasını olumsuz etkilediği görülmektedir. Afrika'nın çeşitli bölgelerinden 1400-1900 yılları arasında alınan kölelerin tahminî sayısından yararlanılarak Afrika kıtasında geçmişte en çok sayıda köle ihraç eden bölgelerin bugün en yoksul bölgeler olduğu ortaya konmuştur. Köle ticaretinin Afrika'nın ekonomik kalkınması üzerindeki tahminî etkileri muazzam boyuttadır. En yüksek istatistiksel tahminlere göre geçmişte köle ticareti yapılmasaydı

Afrika ülkelerinin bugünkü ortalama ekonomik gelirleri diğer gelişmekte olan ülkelerle aynı seviyede olacaktı. Başka bir deyişle köle ticareti olmasaydı Afrika, bugün dünyanın en yoksul bölgesi olmayacaktı. Toparlamak gerekirse bu çalışma sonucunda elde edilen sonuçlar, dört yüzyıl boyunca yapılan yoğun köle ihracatının Afrika'nın bugünkü az gelişmişliğine büyük ölçüde neden olduğunu ortaya koymaktadır.

NOTLAR

Afrika'nın köle ticaretine ilişkin nicel bilgi literatüründe çıktığım yolculukta sorduğum sorulara yanıt verme inceliğini gösteren çok sayıda Afrikalı tarihçiye teşekkür borçluyum. Ralph Austen, David Eltis, Joseph Inikori, David Geggus, Mary Karasch, Martin Klein, Patrick Manning, G. Ugo Nwokeji ve Abdul Sheriff'e teşekkürlerimi sunarım. Jared Diamond, Eva Ng, Jim Robinson ve Robert Scheider değerli yorumları ile bu bölüme muazzam katkılarda bulundular. Bu makalenin başlığı, 20 Nisan 2008'de *Boston Globe*'da yayınlanan, Francie Latour'un yazmış olduğu bir makaleden alınmıştır. Söz konusu makalede bu bölümde betimlenen çalışma tartışılmaktadır.

1. Örneğin bakınız Paul E. Lovejoy, *Transformations in Slavery: A History of Slavery in Africa*, 2. Baskı, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
2. Walter Rodney, *How Europe Underdeveloped Africa*, Londra: Bogle-L'Ouverture Publications, 1972; Basil Davidson, *Black Mother: The Years of the African Slave Trade*, Boston: Little, Brown and Company, 1961.
3. Patrick Manning, *Slavery and African Life*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990: s. 124.
4. Joseph Inikori, "Africa in World History: The Export Slave Trade from Africa and the Emergence of the Atlantic Economic Order", edit: B. A. Ogot, *General History of Africa, vol. 5: Africa from the Sixteenth*

to the Eighteenth Century, Berkeley: University of California Press, 1992: s. 108. Ayrıca bakınız Joseph C. Miller, *Way of Death: Merchant Capitalism and the Angolan Slave Trade, 1730–1830*, Madison: University of Wisconsin Press, 1988.

5. Köle ticaretinin devletleşme ve siyasi istikrar üzerindeki etkileri için bakınız Mario Azevedo, "Power and Slavery in Central Africa: Chad (1890– 1925)", *Journal of Negro History* 67 (1982): s. 198-211; Boubacar Barry, *Senegambia and the Atlantic Slave Trade*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998: s. 36-59. Köle ticaretinin siyasi ve toplumsal parçalanma üzerindeki etkileri için bakınız Andrew Hubbell, "A View of the Slave Trade from the Margin: Souroudougou in the Late Nineteenth- Century Slave Trade of the Niger Bend", *Journal of African History* 42 (2001): s. 25-47. Köle ticaretinin yargı kurumları üzerindeki etkisi üzerine yapılan araştırmalar için bakınız Martin Klein, "The Slave Trade and Decentralized Societies", *Journal of African History* 42 (2001): s. 49-65; Walter Hawthorne, "The Production of Slaves Where There Was No State: The Guinea- Bissau Region, 1450-1815", *Slavery & Abolition* 20 (1999): s. 97-124; Walter Hawthorne, *Planting Rice and Harvesting Slaves: Transformations along the Guinea- Bissau Coast, 1400-1900*, Portsmouth NH: Heinemann, 2003).
6. Bakınız John D. Fage, "Slavery and the Slave Trade in the Context of West African History", *Journal of African History 10* (1969): s. 393-404; David Northrup, *Trade without Rulers: Pre-colonial Economic Development in South-eastern Nigeria*, Oxford: Clarendon Press, 1978.
7. Northrup, *Trade without Rulers*, s. 174.
8. Patrick Manning, "Contours of Slavery and Social Change in Africa", *American Historical Review* 83 (1988): s. 835-857.
9. Hawthorne, *Planting Rice and Harvesting Slaves*; Hubbell, "A View of the Slave Trade from the Margin".
10. Lovejoy, *Transformations in Slavery*; Patrick Manning, *Slavery and African Life*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
11. Philip D. Curtin, *The Atlantic Slave Trade: A Census*, Madison: University of Wisconsin Press, 1969.

12. Bakınız David Eltis, Stephen D. Behrendt, David Richardson ve Herbert S. Klein, *The Trans-Atlantic Slave Trade: A Database on CD-ROM*, New York: Cambridge University Press, 1999; Gwendolyn Midlo Hall, *Slavery and African Ethnicities in the Americas: Restoring the Links*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2005.
13. Manning, *Slavery and African Life*; Patrick Manning, "The Slave Trade: The Formal Demography of a Global System", edit: Joseph E. Inikori ve Stanley L. Engerman, *The Atlantic Slave Trade: Effects on Economies, Societies, and Peoples in Africa, the Americas, and Europe*, Londra: Duke University Press, 1992: s. 117-128; Patrick Manning ve W. S. Griffiths, "Divining the Unprovable: Simulating the Demography of African Slavery", *Journal of Interdisciplinary History* 19 (1988): s. 177-201.
14. Veri tabanının dokümantasyonu için bakınız Eltis vd., *The Trans-Atlantic Slave Trade*; David Eltis ve David Richardson, "Missing Pieces and the Larger Picture: Some Implications of the New Database" (mimo, 2006).
15. Ivana Elbl, "Volume of the Early Atlantic Slave Trade, 1450-1521", *Journal of African History* 38 (1997): s. 31-75.
16. Ralph A. Austen, "The Trans-Saharan Slave Trade: A Tentative Census", edit: Henry A. Gemery ve Jan S. Hogendorn, *The Uncommon Market: Essays in the Economic History of the Atlantic Slave Trade*, New York: Academic Press, 1979: s. 23-75; Ralph A. Austen, "The 19th Century Islamic Slave Trade from East Africa (Swahili and Red Sea Coasts): A Tentative Census", *Slavery & Abolition* 9 (1988): s. 21-44; Ralph A. Austen, "The Mediterranean Islamic Slave Trade out of Africa: A Tentative Census", *Slavery & Abolition* 13 (1992): s. 214-248.
17. Barry W. Higman, *Slave Populations of the British Caribbean, 1807-1834*, Kingston, Jamaica: The Press, University of the West Indies, 1995.
18. Mary C. Karasch, *Slave Life in Rio de Janeiro*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1987.
19. Frederick P. Bowser, *The African Slave in Colonial Peru*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1974.

20. Abdul Sheriff, "Localisation and Social Composition of the East African Slave Trade, 1858–1873", *Slavery & Abolition* 9 (1988): s. 131-145. Bombay, Hindistan'a gönderilen dokuz kişilik numune için bakınız Joseph E. Harris, *The African Presence in Asia*, Evanston, IL: Northwestern University Press, 1971. Aşağıda açıklandığı üzere bu veriler, Hint Okyanusu köle ticaretinin etnik köken numunelerine dâhil edilmiştir.
21. Abdul Sheriff'in daha önce incelediği liste Zanzibar Ulusal Arşivleri'nden alınan AA 12/3 dosyasıdır. Ek iki liste ise AA 12/9 ile AB 71/9 numaralı belgelerdir.
22. İki numune için bakınız Georges Dionne, Pascal St-Amour ve Désiré Vencatachellum, "Adverse Selection in the Market for Slaves in Mauritius, 1825- 1835" (mimo, 2005) ve Barbara Valentine, "The Dark Soul of the People: Slaves in Mauritius, 2000", Veri 0102, Güney Afrika Veri Arşivi, 2000.
23. Milletler Cemiyeti, "U.K. Government Reports to the League", *Meclis Dokümanları*, C. 187 (I). M. 145. VI. B (1936): s. 36-39; Milletler Cemiyeti, "U.K. Government Reports to the League", *Meclis Dokümanları*, C. 188. M. 173. VI. B (1937): s. 19-20.
24. Numuneler için bakınız Jay Spaulding, "The Business of Slavery in the Central Anglo Egyptian Sudan, 1910-1930", *African Economic History* 17 (1988): s. 23-44; Martin A. Klein, "The Slave Trade in the Western Sudan during the Nineteenth Century", *Slavery & Abolition* 13 (1992): s. 39-60.
25. Köle ihracatının tahminî olarak belirlenmesi için yapılan hesaplama burada kısaca anlatılmıştır. Bu hesaplamalara ilişkin tüm detaylar önceki araştırma çalışmamda mevcuttur. Bakınız Nathan Nunn, "The Long-Term Effects of Africa's Slave Trades", *Quarterly Journal of Economics* 122, sayı 2 (2008): s. 569-600.
26. Higman, *Slave Populations of the British Caribbean, 1807-1834*; Sigismund Wilhelm Koelle, *Polyglotta Africana; or A Comparative Vocabulary of Nearly Three Hundred Words and Phrases, in More than One Hundred Distinct African Languages*, Londra: Church Missionary House, 1854); Mary C. Karasch, *Slave Life in Rio de Janeiro*; Gonzalo Aguirre Beltran, *La Poblacion Negra de Mexico, 1519-1810*, Mexico

City: Fondo de Cultura Economica, 1940; Adam Jones, "Recaptive Nations: Evidence Concerning the Demographic Impact of the Atlantic Slave Trade in the Early Nineteenth Century", *Slavery & Abolition* 11 (1990): s. 42-57; David Pavy, "The Provenience of Colombian Negroes", *Journal of Negro History* 52 (1967): s. 35-58.

27. Curtin, *The Atlantic Slave Trade*; George Peter Murdock, *Africa: Its Peoples and Their Cultural History*, New York: McGraw-Hill Book Company, 1959; Hall, *Slavery and African Ethnicities in the Americas.*
28. Bakınız Harold D. Wax, "Preferences for Slaves in Colonial America", *Journal of Negro History 58* (1973): s. 371-401.
29. Bakınız Lovejoy, "Ethnic Designations of the Slave Trade and the Reconstruction of the History of Trans-Atlantic Slavery", edit: Paul E. Lovejoy ve David V. Trotman, *Trans-Atlantic Dimensions of Ethnicity in the African Diaspora*, New York: Continuum, 2003: s. 32.
30. Manuel Moreno Fraginals, "Africa in Cuba: A Quantitative Analysis of the African Population in the Island of Cuba", edit: Vera Rubin ve Arthur Truden, *Comparative Perspectives on Slavery in New World Plantation Societies*, New York: New York Academy of Sciences, 1977: s. 190. Vurgu orijinalindedir.
31. Örneğin bakınız Jean-Pierre Tardieu, "Origins of the Slaves in the Lima Region in Peru (Sixteenth and Seventeenth Centuries)", edit: Doudou Diene, *From Chains to Bonds: The Slave Trade Revisited*, New York: Berghahn Books, 2001: s. 43-55.
32. Betimlemeler için bakınız Karasch, *Slave Life in Rio de Janeiro*, s. 4-9 ve Christian Georg Andreas Oldendorp, *C. G. A. Oldendorp's History of the Mission of the Evangelical Brethren on the Caribbean Islands of St. Thomas, St. Croix, and St. John*, Ann Arbor MI: Karoma Publishers, 1987/1777: s. 169.
33. Örneğin bakınız David Northrup, "Igbo and Myth Igbo: Culture and Ethnicity in the Atlantic World, 1600-1850", *Slavery & Abolition* 21 (2000): s. 1-20.
34. Bakınız Douglas B. Chambers, "'My Own Nation': Igbo Exiles in the Diaspora", *Slavery & Abolition* 18 (1997): s. 73-77; Douglas B. Chambers, "The Significance of Igbo in the Bight of Biafra Slave-Trade: A

Rejoinder to Northrup's 'Myth Igbo'", *Slavery & Abolition* 23 (2002): s. 101-120.

35. Curtin, *The Atlantic Slave Trade*, s. 63.
36. Örneğin bakınız Lovejoy, *Transformations in Slavery*, s. 63-64; Jan Vansina, *Paths in the Rainforests*, Madison: University of Wisconsin Press, 1990: s. 218.
37. Bakınız Russell Lohse, "Slave-Trade Nomenclature and African Ethnicities in the Americas: Evidence from Early Eighteenth-Century Costa Rica", *Slavery & Abolition* 23 (2002): s. 73-92.
38. İstatistiksel kanıtlar için bakınız Nunn, "The Long-Term Effects of Africa's Slave Trades".
39. Bakınız G. Ugo Nwokeji ve David Eltis, "Characteristics of Captives Leaving the Cameroons for the Americas, 1822-37", *Journal of African History* 43 (2002): s. 191-210; Paul E. Lovejoy, "Background to Rebellion: The Origins of Muslim Slaves in Bahia", *Slavery & Abolition* 15 (1994): s. 151-180.
40. Patrick Manning, "Contours of Slavery and Social Change in Africa", *American Historical Review* 88 (1983): s. 839.
41. Bölüm boyunca kullanılan gelir ölçütleri için bakınız Angus Maddison, The World Economy: Historical Statistics (Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development, 2003). İki ölçütün de doğal logaritamaları alınmıştır. Bu yüzden grafik logaritmik ölçekleri göstermektedir.
42. Grafikteki çizgi, ln gelir$_i$ = β_0 + β_1 ln köle ihracatı$_i$ + ε_i denkleminin *en küçük kareler* hesaplamasının sonuçlarını göstermektedir. β_0'ın katsayısı ve standart hatası sırasıyla 7,52 ve 0,123'tür. β_1'in katsayısı ve standart hatası sırasıyla -0,118 ve 0,025'tir. İki katsayı için de istatistiksel önem alt eşiği %1'dir. Regresyonda elli iki gözlem tespit edilmiş olup R-kare 0,31 olarak hesaplanmıştır.
43. Grafikteki çizgi bir önceki grafikte de olduğu gibi ln gelir$_i$ = β_0 + β_1 ln köle ihracatı$_i$ + ε_i denkleminin sonuçlarını göstermektedir. β_0 için hesaplanan katsayı ve standart hata sırasıyla 7,38 ve 0,158'dir. İki katsayı için de istatistiksel önem alt eşiği %1'dir. Regresyonda kırk iki gözlem tespit edilmiş olup R-kare 0,23 olarak hesaplanmıştır. Mısır,

Tunus, Cezayir, Fas, Libya, Komor Adaları, Seyşeller, Mauritius, Cape Verde Adaları, São Tomé ve Príncipe hesaplamaya dâhil edilmemiştir.

44. Afrika'nın geri kalan kısmındaki ülkelerin aksine Kuzey Afrika ülkelerinin tamamında hukuk sistemi medeni kanuna dayalıdır. Afrika'nın geri kalan kısmındaki bazı ülkelerde hukuk sistemi İngiliz teamül hukukuna dayalıyken diğerlerinde medeni kanuna dayalıdır.
45. Bu grafikteki çizgi $\ln \text{gelir}_i = \beta_0 + \beta_1 \ln \text{köle ihracatı}_i + X'\beta + \varepsilon_i$ denkleminin sonuçlarını göstermektedir. Burada **X** kontrol değişkenleri vektörü, β ise katsayıları vektörüdür. β_0 için hesaplanan katsayı ve standart hata sırasıyla -0,093 ve 0,025'tir. b_1 katsayısı için istatistiksel önem alt eşiği %1'dir. Regresyonda elli iki gözlem tespit edilmiş olup R-kare 0,77 olarak hesaplanmıştır.
46. Bu grafik, istatistiksel olarak köle ticareti ile ülkelerin günümüzdeki gelir düzeyleri arasında bir kısmi korelasyon dizisi olduğunu göstermektedir.
47. İki köle ticareti için hesaplanan β_1 katsayısı ve standart hatası sırasıyla -0,076 ve 0,019 ile -0,075 ve 0.026'dır. İki katsayı için de istatistiksel önem alt eşiği %1'dir.
48. b_i için hesaplanan katsayı ve standart hata sırasıyla -0,088 ve 0,020'dir. Katsayı için istatistiksel önem alt eşiği %1'dir.
49. Vansina, *Paths in the Rainforests*, s. 200.
50. Bakınız Joseph E. Inikori, "The Struggle against the Trans-Atlantic Slave Trade", edit: A. Diouf, *Fighting the Slave Trade: West African Strategies*, Athens: Ohio University Press, 2003: s. 182.
51. Colin McEvedy ve Richard Jones, *Atlas of World Population History*, Harmondsworth, UK: Penguin Books, 1978.
52. Bu grafikteki çizgi $\ln$ köle ihracatı $= \beta_0 + \beta_1 \ln$ nüfus yoğunluğu $+ \varepsilon_i$ denkleminin sonuçlarını göstermektedir. β_1 için hesaplanan katsayı ve standart hata sırasıyla 1,23 ve 0,374'tür. Katsayı için istatistiksel önem alt eşiği %1'dir.
53. Tarihsel nüfusun özgül ölçütü, 1400-1900 yılları arasındaki ortalama nüfustur. Bu nüfus değerine ulaşmak için 1400, 1500, 1600, 1700, 1800 ve 1900 yıllarındaki nüfus değerleri toplanıp bulunan sonuç 6'ya bölünmüştür.

54. Bu grafikteki çizgi ln köle ihracatı = $\beta_0 + \beta_1$ ln nüfus yoğunluğu + ε_i denkleminin sonuçlarını göstermektedir. β1 için hesaplanan katsayı ve standart hata sırasıyla 0,735 ve 0,376'dır. Katsayı için istatistiksel önem alt eşiği %10'dur.
55. İstatistiksel sonuçlar için bakınız Nunn, "The Long-Term Eff ects of Africa's Slave Trades."
56. IV hesaplamalarına göre β1 için hesaplanan katsayı ve standart hata sırasıyla -0,208 ve 0,053'tür. Katsayı için istatistiksel önem alt eşiği %1'dir.
57. Bakınız Koelle, *Polyglotta Africana*; Lovejoy, "Background to Rebellion".
58. Örneğin bakınız Joseph E. Inikori, "Africa and the Trans-Atlantic Slave Trade", edit: Toyin Falola, *Africa*, cilt 1: *African History before 1885*, Durham, NC: Carolina Academic Press, 2000: s. 389-412.
59. Bakınız Hubbell, "A View of the Slave Trade from the Margin", s. 25-47; Azevedo, "Power and Slavery in Central Africa", s. 198-211; Klein, "The Slave Trade and Decentralized Societies", s. 56-57.
60. Koelle, *Polyglotta Africana*.
61. Charles Piot, "Of Slaves and the Gift: Kabre Sale of Kin during the Era of the Slave Trade", *Journal of African History* 37 (1996): s. 31-49.
62. Abdullahi Mahadi, "The Aftermath of the Jihad in the Central Sudan as a Major Factor in the Volume of the Trans-Saharan Slave Trade in the Nineteenth Century", edit: Elizabeth Savage, *The Uncommon Market: Essays in the Economic History of the Atlantic Slave Trade*, London: Frank Cass, 1992: s. 111-128; Hawthorne, "The Production of Slaves Where There Was no State", s. 108-109.
63. Örneğin bakınız Boubacar Barry, "Senegambia from the Sixteenth to the Eighteenth Century: Evolution of the Wolof, Sereer ve 'Tukuloor,' Ogot, ed., *General History of Africa*, cilt 5, s. 262- 299; Inikori, "The Struggle against the Trans-Atlantic Slave Trade", s. 170-198; Martin Klein, "Defensive Strategies: Wasulu, Masina, and the Slave Trade", edit: Sylviane A. Diouf, *Fighting the Slave Trade: West African Strategies*, Athens: Ohio University Press, 2003: s. 62-78.
64. Lovejoy, *Transformations in Slavery*, s. 68-70. Özel örnekler için bakınız Barry, *Senegambia and the Atlantic Slave Trade*, s. 36-59; A. A.

Boahen, "The States and Cultures of the Lower Guinean Coast", edit: Ogot, *General History of Africa*, cilt 5, s. 424; Allen F. Isaacman, "The Countries of the Zambezi Basin", edit: J. F. A. Ajayi, *General History of Africa*, cilt 6, Paris: Heinemann International, 1989: s. 179-210; I. N. Kimambo, "The East African Coast and Hinterland, 1845-1880", edit: Ajayi, *General History of Africa*, cilt 6, s. 247; Patrick U. Mbajedwe, "Africa and the Trans-Atlantic Slave Trade", edit: Falola, *Africa*, cilt 1, s. 341-342; Inikori, "The Struggle against the Trans-Atlantic Slave Trade", s. 170-198; Elizabeth Colson, "African Society at the Time of the Scramble", edit: L. H. Gann ve Peter Duignan, *Colonialism in Africa, 1870-1960*, cilt 1: *The History and Politics of Colonialism, 1870-1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 1969: s. 36-37.

65. William Tordoff, "The Ashanti Confederacy", *Journal of African History* 3 (1962): s. 399-417; A. A. Boahen, "The States and Cultures of the Lower Guinean Coast", edit: Ogot, *General History of Africa*, cilt 5, s. 422.
66. Bakınız Boahen, "*The States and Cultures of the Lower Guinean Coast*", s. 424.
67. Robin Law, *The Oyo Empire c.1600-c.1836: A West African Imperialism in the Era of the Atlantic Slave Trade*, Oxford: Clarendon Press, 1977.
68. William Easterly ve Ross Levine, "Africa's Growth Tragedy: Policies and Ethnic Divisions", *Quarterly Journal of Economics* 112 (1997): 1203–1250.
69. Bu ilk bulguları destekleyen güncel deliller için bakınız Alberto Alesina, Reza Baquir ve William Easterly, "Public Goods and Ethnic Divisions", *Quarterly Journal of Economics* 114 (1999): s. 1243-1284; Edward Miguel ve Mary Kay Gugerty, "Ethnic Diversity, Social Sanctions, and Public Goods in Kenya", *Journal of Public Economics* 89 (2005): s. 2325-2368.
70. Easterly ve Levine'in orijinal makalesinde kullanılan etnik çeşitlilik ölçütü bir ülkeden rastgele seçilen iki bireyin farklı etnik gruplara mensup olma olasılığıdır. Aynı ölçütün güncellenmiş bir versiyonu için bakınız Alberto Alesina, Arnaud Devleeschauwer, William Eas-

terly, Sergio Kurlat ve Romain Wacziarg, "Fractionalization", *Journal of Economic Growth* 8 (2003): s. 155-194.

71. Bu grafikteki çizgi $\beta_0 + \beta_1$ ln ihracatlar$_i$ + ε_i denkleminin sonuçlarını göstermektedir. β_1 için hesaplanan katsayı ve standart hata sırasıyla -0,046 ve 0,007'dir. Katsayı için istatistiksel önem alt eşiği %1'dir. Köle ticareti ile açıklanabilen etnik çeşitlilik değişim oranı regresyonun R-kare değeri alınarak elde edilen 0,50'dir. Bu, etnik çeşitlikteki değişimin %50'sinin köle ticaretiyle açıklanabildiği anlamına gelmektedir.
72. Burada gelişmekte olan ülkeler 2000 yılında kişi başına düşen ortalama millî geliri on dört bin dolardan az olan ülkeler olarak tanımlanmıştır. Bu tanıma göre en yoksul gelişmiş ülke Portekiz, en zengin gelişmekte olan ülke ise Barbados'tur.
73. Burada yer verilen veriler ekonomi biliminde en yaygın kullanılan gelir verileri kaynağı olan Penn World Tables'dan alınmıştır.
74. Bu grafikteki çizginin temsil ettiği eşitlikte log gelir ve log köle ihracatı kullanıldığı için uygulama kısmında hesaplama yapılırken gelir logaritmaları ve köle ihracatı logaritmaları kullanılmıştır.

Hindistan'da Sömürge Döneminde Arazi Vergisi, Seçim Rekabeti ve Kamu Malları

ABHIJIT BANERJEE VE LAKSHMI IYER

Toplum bilimciler, ekonomik büyüme ve kalkınmayı besleyen kurumların önemini uzun zamandır vurgulamaktadırlar. Douglass C. North, bu kurumları "toplum oyunu"nun bireylerin seçimlerini kısıtlayan "kuralları" olarak tanımlamakta ve bu kurumların, ister yasalar ve anayasalar gibi resmî ister toplumsal normlar gibi gayriresmî olsun, üretim ve takas maliyetlerini belirleyen önemli unsurlar olarak ekonomik büyüme üzerinde büyük etkileri olduğunu savunmaktadır. North, çalışmalarında kurumsal değişimin çoğunlukla artış yönünde ilerleyen doğasını ele alır ve bu kurumlarda köklü değişiklikler yapılmasının ne denli zor olduğunu vurgular. North'un bu savından yola çıkarak şunu söyleyebiliriz ki bu kurumların etkileri uzun yıllar boyunca hissedilmektedir; bu yüzden bu etkiyi nicel olarak ölçebilmek için uzun bir zaman aralığının detaylı bir tarihsel analize tabi tutulması gerekmektedir.[1]

Son zamanlarda kurumlar üzerinde yapılan çalışmaların ekonomi ayağında baskın gelen iki analiz yöntemi mevcuttur. Bunlardan ilki, belirli bir zaman veya mekânın detaylı olarak incelenmesi yöntemidir. Bu yöntem kullanılarak yapılan çalışmalara

Avner Greif'in belirli bir kurumun, Mağrip Ticaret Birliği'nin, on birinci yüzyıldaki işleyişini tarihsel dokümanlar üzerinden incelediği çalışması örnek verilebilir. Greif, çalışmasında kurum içi ve kurum dışı bilgi akışını ve tüccarlar ile denizaşırı ülkelerdeki temsilcileri arasındaki ekonomik ilişkilerin korunması için uygulamaya konan özel kurum içi uygulamaları detaylı olarak inceleyip belgelendirmektedir. Mağripli tüccarların ticari başarılarının büyük bir bölümü, özenle itibar inşa etmek üzerine kurulu bu mekanizmalarla ilişkilendirilmektedir. Bu yönteme verilebilecek başka bir örnek ise Douglass North ve Barry R. Weingast'ın İngiltere'deki Şanlı Devrim'in özel hakların güvenliğini ve devrim sonrası sermaye piyasalarının hızlı gelişimini nasıl etkilediğini inceledikleri analiz çalışmasıdır. Stephen Haber, Noel Maurer ve Armando Razo da Meksika'da mülkiyet haklarının zamanla değişimini inceledikleri çalışmada Meksika'nın siyaseten oldukça istikrarsız olmasına rağmen ekonomisinin önemli ölçüde büyümesini sağlayan kurumları analiz etmektedirler.[2]

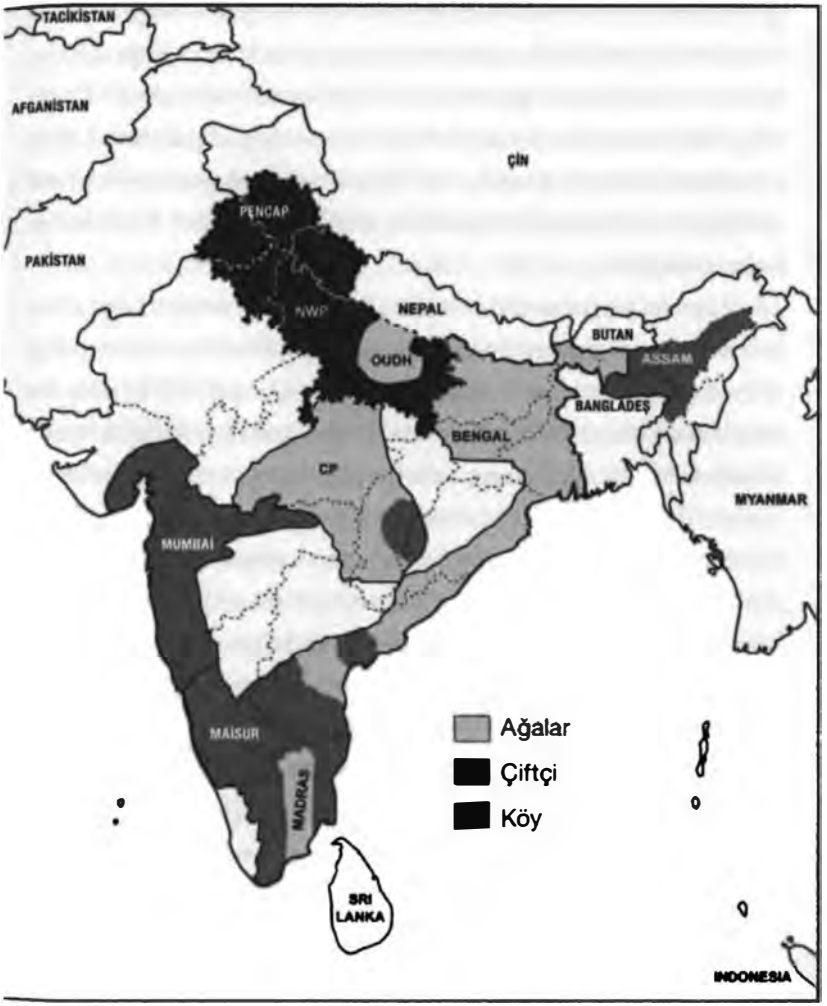
Bu tür çalışmalar, kurumların nasıl bir değişim sürecinden geçtiklerinin anlaşılması için oldukça yararlı olsalar da karşıolgusal bir bakış açısı sunmaz, "Bu kurum tamamen farklı bir şekilde kurulup gelişseydi neler olurdu?" sorusunu yanıtlamazlar. Bu soruyu yanıtlamak için çeşitli yerlerdeki kurum tipleri ve bu kurumların özellikleri arasındaki farkların karşılaştırmalı olarak analiz edildiği ikinci analiz yöntemine başvurmak daha faydalı olacaktır. İkinci analiz yönteminin nasıl işlediğine ilişkin belirgin bir örnek; Rafael La Porta, Florencio Lopez de Silanes, Andrei Shleifer ve Robert Vishny'nin farklı hukuk sistemleri benimsemiş ülkeleri karşılaştırdıkları ve sonuçta teamül hukukuna başvuran ülkelerin azınlık gruplara mensup hissedarlara hukuk sistemini Fransız medeni kanununa göre düzenleyen ülkelere kıyasla daha iyi koruma sağladıklarını keşfettikleri analiz çalışmasıdır.[3]

La Porta ve diğerlerinin yaptığı karşılaştırmalı analiz çalışması bu yöntemin avantajlarını ve dezavantajlarını kısmen ortaya koymaktadır. Bu yöntemin en belirgin avantajlarından biri, tek bir vakayı inceleyerek elde edemeyeceğimiz dünya çapında bir genel örüntü sağlamasıdır. Ancak bu örüntü, arada bir sebep-sonuç ilişkisi olup olmadığı sorusunu yanıtsız bırakır. Fransız medeni kanununu benimseyen ülkelerin teamül hukukunu benimseyen ülkelerden doğaları gereği bir şekilde farklı olmaları da pekâlâ ihtimal dâhilindedir. Örneğin Fransız medeni kanununu benimseyen ülkelerin farklı coğrafi özellikleri veya sömürge dönemi öncesindeki hukuk sistemleri, bu ülkelerin teamül hukukundan ziyade Fransız medeni kanununa dayalı bir hukuk sistemi benimsemeleri için daha elverişli olabilir. Bu yüzden bu ülkelerin azınlık gruplara mensup hissedarları koruma düzeyleri arasındaki farkın hukuk sistemlerinden değil, bu hukuk sistemlerini benimsemelerinin altında yatan faktörlerden kaynaklanıyor olması mümkündür. Ülkelerin azınlık gruplara mensup hissedarları koruma düzeylerinin farklı olmasına sebep olabilecek başka bir durum ise Fransız medeni kanununun yalnızca hukuki kurumları değil tüm kurumları düzenleyen kapsamlı bir kanun olmasıdır. Fransız sömürgesine giren ülkeler hukuk sistemlerinin yanı sıra pek çok diğer kurum ve politikada da değişiklik yapmış olabilirler. Bu durumda ülkelerin azınlıkları koruma düzeyleri arasında gözlenen farkın bu ülkelerin farklı hukuk sistemleri benimsemelerinden kaynaklandığını söylemek yanlış olur çünkü aradaki bu farkın diğer kurumlardaki önemli değişkenlerden, örneğin vergi hukuku ve kredi piyasası koşullarından kaynaklanıyor olması mümkündür. İki durumda da ülkelerin hukuk sistemi ile azınlık gruplara mensup hissedarları koruma düzeyleri arasında genel bir korelasyon elde edilebilmesi ilginçtir ancak bu, aradaki ko-

ruma düzeyi farkının hukuk sisteminden kaynaklandığını kesin olarak kanıtlamaz.[4]

Farklı bölgelerin doğaları gereği farklı özelliklere sahip olması ve kıyaslamalarda yalnızca belirli kurumların dikkate alınması karşılaştırmalı analiz çalışmaları için oldukça yaygın iki sorundur. Peki bu sorunların üstesinden nasıl gelinebilir? Bunun bir çözümü, incelenen kurum dışında kalan tüm alanlarda aynı özelliklere sahip bölgeler seçmektir. Ancak araştırmacı olarak bizim hangi kurumun uygun olduğunu belirleme yetkisine sahip olmadığımız ve tarihsel kayıtlara bağlı kalmak durumunda olduğumuz göz önünde bulundurulduğunda böyle bir seçim yapmak kolay değildir. Bu yüzden inceleyeceğimiz vakaları titizlikle seçerek ve bu vakalar dışında önemli olabilecek diğer tüm etkenleri istatistiksel açıdan kontrol ederek bu sorunların üstesinden gelmeye çalışabiliriz. Ancak bu, dile kolay olsa da uygulamada problem yaratacak bir yaklaşımdır çünkü pek çok vakada hangi etkenlerin önemli olduğunu bilemeyebiliriz; bildiğimiz vakalarda ise bu etkenleri nicel olarak ölçmemizin herhangi bir yolu olmayabilir.

Bu sorunun başka bir çözüm yolu ise kurumların, kurum seçiminin bölgelerin özelliklerinden bağımsız olarak yapılmasını sağlayacak dış etkenlere maruz kaldıkları vakaları bulmaktan geçer. Bu makalede böyle bir çözüm yoluna başvuracağız. Bu çalışmada İngiliz sömürge yönetimleri tarafından Hindistan'ın çeşitli bölgelerinde uygulamaya konan arazi vergisi sistemlerini karşılaştıracak ve başka sistemlerin değil bu sistemin seçilmesinin arazi vergisi alınan bölgelerin özelliklerine herhangi bir şekilde bağlı olmadığını savunacağız. Tarihsel kayıtlar, bir bölgedeki sistem seçiminin o bölgenin özellikleri tarafından değil, bölgenin siyasi kontrolünün Britanya'nın eline geçtiği dönemde İngiltere'de baskın gelen ideoloji ile o sömürgenin başındaki yöneticilerin şahsi görüşleri ve nispi siyasi güçleri tarafından belirlendiğini

Şekil 6.1 Britanya Hindistanı'nda ağalara, çiftçilere ve köylere dayalı sistemler. (TYPEA/Peter Amirault'ın izniyle yeniden basılmıştır, www.typea.com.)

göstermektedir. Ayrıca bu çalışmada incelediğimiz bölgelerin tamamı Britanya Hindistanı sınırları içerisinde yer aldığı için bu bölgeler birçok bakımdan benzerlik göstermektedir. Aynı ülkeye bağlı oldukları için doğal olarak aynı sömürgeci güç tarafından yönetilmelerinin yanı sıra bu bölgelerin hem geçmişteki hem de bugünkü siyaset, yönetim ve hukuk sistemleri birbirlerine benzemektedir.

Burada tarım arazilerinden alınan *arazi vergisi* veya *arazi kullanım bedeli* derken Britanyalı sömürge yöneticilerinin toprağı işleyen çiftçilerden arazi vergisi toplamak için getirdikleri düzenlemelerden söz etmekteyiz. Genel olarak baktığımızda Britanya Hindistanı'nda tüm tarım arazileri üç kategoride toplanabilir: ağalara dayalı sistemler (*zamindari* veya *malguzari*), çiftçilere dayalı sistemler (*raiyatwari*) ve köylere dayalı sistemler (*mahalwari*). Ağalara dayalı sistemlerde Britanya yönetimi, vergi toplama yetkisini geniş alanlarda söz sahibi olan ağalara bırakır. Köylere dayalı sistemlerde vergi toplama yetkisi, birkaç kişiden meydana gelen köy heyetlerine verilmiştir. Çiftçilere dayalı sistemlerde ise Britanya hükûmeti tarım arazilerinden alınacak vergileri herhangi bir aracıya başvurmadan doğrudan kendisi toplamaktadır. Şekil 6.1'de bu sistemlerin coğrafi dağılımına yer verilmiştir.

Biz, bu çalışmada şu temel soruya cevap aramaktayız: Ağalara dayalı sistemlerin uygulandığı bölgeler, diğer iki sistemin uygulandığı bölgelere kıyasla farklı bir gelişme gösterdi mi? Bu soruyu cevaplamak için ağalara dayalı sistemlerin uygulandığı bölgeler ile diğer sistemlerin uygulandığı bölgelerin sömürgecilik sonrası dönemde, yani bu sistemlerin yürürlüğe konmasının üzerinden bir asırdan fazla süre geçtikten sonraki durumlarını kıyaslayacağız.[5] Bu çalışma kapsamında şunu gördük: Çalışmada ele aldığımız arazi vergisi sistemi, sömürge döneminden kalan pek çok uygulama ile birlikte 1950'li yıllarda yürürlükten kaldırılmıştır. Öyle

ki bugün, Hindistan'da tarımla uğraşanlardan neredeyse hiç vergi alınmamaktadır. Ancak geçmişte farklı vergilendirme sistemlerine tabi olmaları, bu arazilerin başlangıç koşullarının oldukça farklı olmalarına yol açabilirdi. Bu çalışmada işte bu ihtimalin üzerinde duracağız. Bu yüzden bu çalışma, Stanley Engerman ve Kenneth Sokoloff'un Üçüncü Dünya ülkelerini kıyasladıkları ve bu kıyaslama sonucunda ülkelerin başlangıçtaki konumları arasında belirli kurumsal düzenlemelerden doğan bir eşitsizlik olmasının bu ülkelerin gelişim süreçlerinin farklı olmasına yol açtığını keşfettikleri karşılaştırma çalışmasına özünde benzer bir çalışmadır. İki çalışmada da ülkeler arasındaki eşitsizlik özellikle eğitime ve diğer kamusal altyapılara yapılan yatırımın az olmasından kaynaklanma eğilimindedir.[6]

Bu çalışma kapsamında elde ettiğimiz sonuçlar da Engerman ve Sokoloff'un çalışmasının sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir. Hindistan'da geçmişte güçlü ağaların yönetiminde olan (ve buna bağlı olarak geçmişte tarım arazileri konusunda eşitsizliğin çok daha yüksek olduğu) bölgelerde 1991 yılı gibi yakın bir tarihe dek yollara, eğitime ve elektriğe diğer bölgelere kıyasla daha az yatırım yapılmıştır. Ayrıca bu çalışmada belgelendirildiği üzere Hindistan'da bağımsızlık sonrası dönemlerde yeni tarım teknolojilerinin benimsenme hızı, önceleri ağalar tarafından kontrol edilen bölgelerde diğer bölgelere kıyasla çok daha azdır ve bu durum, bu bölgelerin –doğal koşulları gereği diğer bölgelerden daha bereketli topraklara sahip olmalarına ve sömürge dönemindeki verimlilik düzeyleri oldukça yüksek olmasına rağmen– bağımsızlık sonrası dönemdeki tarımsal üretimlerinin diğer vergilendirme sistemlerinin uygulandığı bölgelere göre daha az olmasına yol açmıştır.[7]

Engerman ve Sokoloff'a göre bu yatırım eksikliğinin sebebi, bölgedeki elit kesimin bu tür yatırımların otoritelerini sarsmasından duydukları korkuydu. Engerman ve Sokoloff, yaptıkları

çalışmada eşitsizliğin daha yüksek olduğu bölgelerde halkın çok küçük bir yüzdesine oy kullanma hakkının verildiğini ve bu hakkın kapsamının söz konusu bölgelerde diğer bölgelere kıyasla çok sonra genişletildiğini göstermişlerdir. Eşitsizliğin yüksek olduğu bölgelerde elit kesimin duyduğu korkunun kaynağı yalnızca okuryazar vatandaşların oy kullanabiliyor olmasıydı ve okuryazar sayısı arttıkça oy kullanan vatandaş sayısı da artacak; elit kesimin yönetimdeki etkisi azalacaktı. Bu durum, elit kesimi halkın eğitimine daha az yatırım yapmaya yönlendiriyordu. Geçmişteki eşitsizlik örüntüleri, siyaset sisteminin doğasını ve demokratikleşme örüntülerini uzun vadede etkileyerek eşitsizliğin yüksek olduğu bölgelerin farklı bir yönde gelişmelerine yol açmıştır.[8]

Bu çalışmada siyasi gücün elitler tarafından alıkonmasının ağalara dayalı sistemi benimseyen bölgeler ile benimsemeyen bölgeler arasında gözlenen farkları açıklayıp açıklamadığını inceleyeceğiz. Hindistan'da bağımsızlık sonrası dönemde yapılan seçimler tüm bölgelerde aynı şartlarda yapıldığı için bölgeler arasında bu hususta herhangi bir farklılık görmeyi bekleyemeyiz. Ancak günümüz elitlerinin yönetim güçlerini korumak için siyaset sistemine erişimi kısıtlamaları ya da demokratik süreçleri ele geçirmeleri hâlâ ihtimal dâhilindedir. Bu yüzden bu çalışmada seçimlere katılım oranlarına ve bizim için ideal bir veri seti sunacağına inandığımız, seçimlerin hangi şartlar altında yapıldığını betimlemekten ziyade demokratik sürecin nasıl işlediğini gösterdiğini bildiğimiz seçime katılan aday sayısı, kazanan adayın oyların yüzde kaçını aldığı gibi seçim rekabeti ölçütlerine odaklandık. Çalışma sonunda ağalara dayalı sistemi benimsemeyen bölgelerdeki seçimlere katılım oranının benimseyen bölgelerinkinden biraz daha düşük olduğunu keşfettik. Ancak bölgelerin kamu malı tedarik oranlarının farklı olması yalnızca seçime katılım oranları arasındaki farkla açıklanamaz. Seçime katılan aday sayısı veya ortalama oy oranları

gibi ölçütlere bakıldığında ağalara dayalı sistemin benimsendiği bölgelerin seçim rekabeti konusunda diğer sistemleri benimseyen bölgelerle benzer bir tablo çizdiği görülmektedir.[9]

Çalışmanın detaylarına inmeden evvel Britanya'nın nasıl Hindistan'ın farklı yerlerinde farklı vergi sistemleri kurduğunu anlatacağız. Daha sonra ise vergi sistemi kurumlarının bu bölgelere nasıl "empoze edildiğini" detaylı inceleyeceğiz.

HİNDİSTAN'DA SÖMÜRGE DÖNEMİNDEKİ ARAZİ KULLANIM BEDELİ

Britanya'nın Hindistan üzerindeki egemenliği yaklaşık iki yüzyıl sürdü. İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Babür İmparatoru Cihangir'den Hindistan'ın Surat kentinde bir fabrika kurma izni almasının ardından Britanyalılar ilk kez 1613 yılında tüccar olarak Hindistan'a geldiler. Doğu Hindistan Kumpanyası, 1757 Plassey Muharebesi ve 1764 Buxar Muharebesi'nde büyük askerî başarılara imza atmış; başarılarının karşılığında 1765 yılından itibaren bugünkü Bengal ve Bihar'ın (eski adıyla Bengal Başkanlığı'nın) vergilerini toplama hakkı elde etmişlerdi. Aynı dönemde Babil imparatoru, Hindistan'ın güneyindeki Kuzey Sarkarlar* olarak da bilinen dört bölgeyi Britanya'ya hediye etti. Sonraki yüzyıllarda Doğu Hindistan Kumpanyası birkaç yeni bölgeyi daha egemenliği altına aldı. Önce Mysore Krallığı ile yaptığı Mysore Savaşları'nın (1792-1801) ardından güneyde krallığın büyük bir bölümünü ilhak

---

* Aslen "Northern Circars" olarak geçen bu terim, Babür İmparatorluğu devlet adamı Nizâmülmülk Âsafcâh'ın kurduğu Haydarâbâd Nizamlığı'nın kuzey bölgelerini kapsamaktadır. Hintçede eski bir yönetim birimine karşılık gelen *Sarkar* kelimesinin İngilizceye uyarlanmış hâli olan *Circar* kelimesi, zaman içinde İngiliz yönetimi ile özdeşleştirilmiştir. Bu yüzden *Sarkar/Circar* bölgeleri tabiri genelde İngiliz egemenliği altındaki bölgeler için kullanılır. (yay. n.)

eden Kumpanya, daha sonra 1817-1818'de Maratha İmparatorluğu'nu işgal ederek batıda Bombay Başkanlığı'nı ve Gucerat'ın bir bölümünü egemenliği altına aldı. Oudh Krallığı'nın Nawab'ı (Müslüman yöneticisi), 1801-1803 yılları arasında ödeyemediği borçları karşılığında Hindistan'ın Kuzey-Batı Eyaletleri'ndeki pek çok bölgeyi Kumpanya'ya bıraktı. 1846 ve 1849'da yapılan I. ve II. İngiliz-Sih Savaşları'ndan galip çıkan Britanya, Pencap şehrini işgal etti ve daha sonra, 1856 yılında Nawab'ın Oudh Krallığı'nı iyi yönetemediğini öne sürerek daha önce kısmen ilhak ettiği krallığı tamamen ilhak etti.

1857 Sepoy İsyanı'nda Kuzey Hindistan'ın birçok bölgesindeki Hint askerleri, komutasında hizmet ettikleri Britanyalı subaylara karşı ayaklandılar. Çok geçmeden bastırılan isyanın ardından Britanya Krallığı, Hindistan yönetiminin kontrolünü doğrudan üstlenme kararı aldı. Böylece Doğu Hindistan Kumpanyası 1858 yılında dağıtıldı. Kumpanyanın dağıtılmasının ardından yönetimi ele alan Krallık, bölgede daha fazla alan ilhak etmedi. İlhak faaliyetlerinin durdurulmasının sonucunda Hindistan'ın farklı bölgelerinde çok sayıda gösterişli eyalet kaldı. Bu eyaletlerin hepsi siyaseten Britanya'nın kontrolündeydi ancak yönetimle ilgili meselelerde özerklerdi. Hindistan 1947 yılında Hindistan ve Pakistan olarak ikiye ayrıldı ve Britanya hükûmeti, Hindistan'dan çekildi. Eski Bengal Başkanlığı'nın ve Pencap Bölgesi'nin büyük bir kısmı bugün sırasıyla Bangladeş ve Pakistan sınırları içindedir.[10]

Tarım arazilerinden alınan arazi vergisi ya da arazi kullanım bedeli Hindistan'da tüm önceki hükûmetler için olduğu gibi Britanya hükûmeti için de oldukça önemli bir gelir kaynağıydı. Daha sonra yeni vergi kaynaklarının elde edilmesiyle bu oran azalacak olsa da 1841 yılında arazi vergisi, Britanya'nın toplam gelirinin %60'ına tekabül ediyordu. Elbette bu şartlar altında Britanya'nın

politika tartışmalarında ele alınan en önemli meselenin arazi vergisi ve bu verginin nasıl toplanacağı olması şaşırtıcı değildi.

Britanya, Hindistan üzerindeki egemenliğinin ilk yıllarında birçok bölgede toprak ağalarına dayalı bir vergi toplama sistemi kurdu; çünkü vergi toplama işini ağalara bırakmak, Britanya'yı bu iş için büyük bir yönetim mekanizması kurma zahmetinden ve masrafından kurtaracaktı. Bu sistemin benimsendiği bölgelerde bir veya birden çok köyün vergilerinden tek bir toprak ağası sorumluydu. Bu ağa, köylülerden alınacak verginin şartlarını dilediği gibi belirlemekte ve vergi borçlarını ödemeyen köylülerin arazilerini elinden almakta özgürdü. Topladığı vergilerden talep edilen kadarını Britanya hükûmetine veriyor, kalanını kendine alıyordu. Ağalar vergi toplama yetkilerini alıp satabiliyor ya da yakınlarına miras olarak bırakabiliyordu. Kısacası araziler üzerindeki tüm mülkiyet hakları fiilen ağaya aitti. Bu sistemin uygulandığı bazı bölgelerde Britanya hükûmeti, hükûmet adına vergi toplama yetkisini süresiz olarak ağalara bırakmıştı (1793 Daimî İskân Kanunu). Diğer bölgelerde ise bu yetki belirli bir süre için verilirdi ve bu süre sonunda herhangi bir değişiklik yapılmasına açıktı.[11]

Bazı bölgelerde ağalara dayalı sistemin seçilmesinde rol oynayan faktörlerden biri bu bölgelerin Britanya yönetimine geçmeden evvel de bir ağa sınıfı tarafından yönetiliyor olmasıydı. Tarihçi Tapan Raychaudhrui'nin belirttiğine göre örneğin "haklar ve yükümlülükler bakımından [yeni sistemin], Daimî İskân öncesinde ve sonrasında Bengal'de uygulanan zamindari sisteminin devamı niteliğinde olduğu ortadaydı." Ancak bu, ağalara dayalı vergi sisteminin uygulandığı tüm bölgeler için geçerli değildi. Örneğin Merkezî Eyaletler'de önceden bir ağa sınıfı olmamasına rağmen ağalara dayalı sistem tercih edilmişti. B. H. Baden-Powell bu durumu şöyle açıklıyor: "Merkezî Eyaletler'de bizim vergi siste-

mimizin ve dönemin hükûmet politikalarının yarattığı tamamen yapay bir sistem uygulanıyordu." Birçok akademisyenin belirttiğine göre bu ağalar, Bengal'de bile Britanyalıların sandığı gibi büyük çiftçiler değil yalnızca yerel kabile reisleriydi.[12]

Zamanla başka vergi toplama sistemleri de kuruldu. Arazi vergisi politikasındaki (aşağıda daha detaylı açıklanacak olan) iki büyük değişim, sonraki yıllarda fethedilen bölgeler için de önemli ölçüde emsal teşkil edecekti. Britanya'da hâkim olan anlayışın zamanla değişmesi de bu yeni sistemler kurma eğilimini destekler nitelikteydi. Manş Denizi'nin öbür yakasında gerçekleşen Fransız Devrimi'nin ardından Britanyalı elitler, 1790'larda ağaların tarafını tutma eğilimi gösterdiler. Köylülerin uzun zamandır yenik ve yarı unutulmuş oldukları 1820'lerde ise bu anlayış değişti; elit kesim faydacılara ve köylülerle doğrudan ilgilenmeyi tercih edenlere sempati duymaya başladı.[13]

Ağalara dayalı sistemdeki ilk değişiklik Madras Başkanlığı'nda, başkanlık yöneticileri Kaptan Alexander Read ve Sör Thomas Munro'nun çiftçilere dayalı yeni bir sistemin kurulmasını savunmaya başladıkları 1890'ların sonlarında yapıldı. *Raiyatwari* adı verilen bu yeni sistemde vergi doğrudan *raiyat*'tan, yani çiftçiden alınacaktı. Bu sistemin uygulanacağı bölgelerdeki arazilerde geniş çaplı kadastro çalışmaları[14] yapıldı ve çiftçilerin mülkiyet hakkını resmiyete döken detaylı bir haklar dökümü düzenlendi. Bu yeni sistemde çiftçilerin verecekleri vergi miktarı Daimî İskân bölgelerindeki gibi sabit değildi, her yıl için öngörülen toplam hasılanın belirli bir payının mali değerine göre hesaplanıyordu. Bu payın yüzdesi genelde arazinin yeri ile arazilerdeki toprak türlerine göre değişiyordu ve arazinin verimlilik düzeyindeki değişimlere göre düzenli aralıklarla yeniden belirleniyordu.

Munro bu sistemin çiftçileri teşvik ederek tarımsal üretimi artıracağını, topraklarına ağa tarafından rastgele el konulan çiftçi

sayısını azaltacağını, zor zamanlarda borçları ibra etme yetkisini hükûmete vererek çiftçiler için bir güven ortamı oluşturacağını, (fazla arazisi olmayan köylüler borçlarını ödememekte daha az direnebildiklerinden) hükûmetin vergisini güvence altına almasını sağlayacağını ve Güney Hindistan'da eskiden beri bu vergi sisteminin uygulandığını öne sürerek vergilerin doğrudan çiftçilerden alınacağı sistemi şiddetle destekliyordu. Nilmani Muherjee'nin dediği gibi Munro'nun argümanları gerçek delillere dayanmıyordu. "Ryotwari sisteminin en büyük savunucusu olan Munro'nun ne kadar hevesli olduğu düşünüldüğünde borç karşılığı Kumpanya'ya bırakılan bölgelerin sosyoekonomik koşullarını favori sistemiyle ilişkilendirirken [nesnel gerçekleri değil] kendi inançlarını temel aldığını inkâr edemeyiz."[15]

Madras Vergi Heyeti, aşağı yukarı aynı argümanları (elbette tersine) kullanarak Munro'ya karşı şiddetle ağa sistemini savunuyordu. Kurul ağalara dayalı sistemin sürdürülmesi halinde çok toprağı olan ağaların tarıma daha çok yatırım yapacaklarını ve böylece üretimin artacağını, topraklarına rastgele el konulan çiftçi sayısını azaltmanın yolunun köylülerin bir devlet görevlisiyle kısa vadeli ilişkiler kurmasından değil bir ağayla uzun vadeli ilişkiler kurmasından geçtiğini, çok toprağı olan ağaların az toprağı olan çiftçilere güven ortamı sağlayacaklarını, ağalar varlıklı olacakları ve toplanan vergideki eksikleri kendi kaynaklarından giderebilecekleri için hükûmete verilen verginin sabit bir düzeyde kalacağını savunuyordu – üstelik bu vergi sistemi de eskiden beri uygulanıyordu![16]

Vergi Heyeti başlangıçta Munro'nun sistem değişikliği teklifini reddetti. 1811 itibarıyla tüm köylere onar yıllık yenilenebilir sözleşmelerle birer köy ağası atandı. Ancak Munro, Londra'ya giderek Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Yönetim Kurulu'na çiftçilere dayalı *raiyatwari* sisteminin faydalarını anlattı ve ku-

rulu bu sistemin benimsenmesi için ikna etti. Yönetim Kurulu, Madras Vergi Heyeti'ne ağaların sözleşmelerinin sona erdiği 1820 yılından itibaren *raiyatwari* sisteminin uygulanmasını buyurdu. Bu önemli emsal karar Hindistan'ın başka yerlerindeki pek çok farklı bölgeyi etkiledi. Örneğin Madras Vergi Heyeti'yle yaptığı münakaşa sırasında Munro'yu savunan yeni kurulan Bombay Başkanlığı Valisi Lord Elphinstone, bu bölgede 1820'lerden itibaren çiftçilere dayalı vergi sistemini yürürlüğe koydu.

Aynı dönemlerde Kuzey Hindistan'da da bir emsal karar yürürlüğe girdi. Kuzey-Batı Eyaletleri'nde önce kısa dönem sözleşmeli ağalık sistemi uygulanmaya başlandı. Uygulamanın ardından Bengal'deki vergi sisteminin yerine ağalara dayalı bir Daimî İskân sisteminin getirilip getirilmemesi üzerine pek çok tartışma baş gösterdi. Vergi Heyeti Sekreteri Holt Mackenzie, oldukça meşhur bir tutanak yayınlayarak tarihte her köyün mülkiyet hakları ile ilgili bir organı bulunduğunu ve bu gelenekleri doğru düzgün tanımayan bir yerleşmenin süresiz olarak yürürlüğe konmaması gerektiğini bildirdi. Bu tutanak dayanak gösterilerek 1822'de yürürlüğe konan 7. Düzenleme, *mahalwari* olarak bilinen köy seviyesindeki yerleşimlerin temelini oluşturdu. Ancak bu düzenleme, öncekilerin etkisini tamamen ortadan kaldırmaya yetmedi. Daimî İskân ile atanan birçok köy ağası pozisyonlarını korumayı sürdürdü. Aligarh kenti yerleşim memurlarından biri, bu durumla ilgili olarak şu satırları kaleme almıştı: "İlk memurlar, sahiden Talukdarların şu ana dek köylülerin mülklerine haksız yere el koymalarına müsaade ettiler. Başka bir olayda da Mursan parganasını* seksen bin rupiye Raja Bhagwant Singh'e ömür boyu kiraya vererek bölgedeki eski halkları tamamen Singh'in insafına bıraktılar." Sistem değişikliğinin bütünüyle uygulana-

* Hindistan'da bir yönetim birimi. (yay. n.)

maması, birçok bölgede köylere dayalı sistemin uygulanmasına karşın bu bölgelerin önemli bir bölümünde ağaların kontrolü hâlâ ellerinde bulundurmalarına yol açmıştır. Örneğin Allahabad bölgesi, köylere dayalı sistemi benimseyen Kuzey-Batı Eyaletleri'nin sınırları içerisinde kalıyordu ancak vergi alınan araziler ağaların kontrolündeydi.[17]

Köylere dayalı sistemde arazi vergilerini toplama yükümlülüğü köyü müşterek yöneten köy organlarındaydı. Bu organların her birinin nüfuz alanı farklıydı; bazıları yalnızca köyün bir kısmından sorumluyken bazıları birkaç köyden birden sorumlu olabiliyorlardı. Köy organlarının nitelikleri de bölgeden bölgeye değişkenlik gösteriyordu. Bazı bölgelerde yönetim, Bengal ağalık sistemindeki (*zamindari*) gibi bir kişinin ya da bir ailenin elindeydi; diğer bölgelerde ise köy organlarının çok sayıda üyeleri vardı ve bu üyelerin her biri vergilerin belirli bir oranından sorumluydu. Bu oran, üyelerin soylarına (*pattidari* sistemi) ya da çiftçilere dayalı *raiyatwari* sisteminde olduğu gibi fiilen sahip oldukları topraklara (*bhaiachara* sistemi) göre, her üyenin özel koşulları dikkate alınarak belirleniyordu. Vergi oranlarını belirleyen çeşitli faktörler arasında "*jamabandi*lerde [arazi kayıtlarında] kayıtlı kira incelemeleri, her sınıftan kiracıların fiilen ödedikleri oranlar ve her toprak sınıfı için adil kabul edilen oranlar..." yer alıyordu. "Bu hesaplamalarda öncelikle toprakların niteliğine; daha sonra ise kiracının hangi kasttan olduğu, arazinin sulama imkânları ve gübre ihtiyacı gibi faktörlere bakılıyor ve bu faktörlerin her biri titizlikle değerlendiriliyordu."[18] Daimî İskân dışında kalan alanlarda genelde fiilen ödenen vergilerin miktarı kâğıt üzerinde hesaplanan vergi alacağından daha azdı çünkü hasadın az olduğu veya çiftçilerin başka zorluklarla baş ettikleri yıllarda vergi indirimi yapılabiliyordu. Ancak bu çalışma kapsamında farklı dönemlerde uygulanan vergi oranlarına ya da fiilen ödenen

vergilerin miktarına değil arazi vergisi oranlarının ve arazilerin kontrol hakkının nasıl tahsis edildiğine odaklanacağız.

Arazi vergisi politikasındaki diğer büyük değişiklik Oudh bölgesinde hayata geçirildi. Oudh bölgesi 1856 yılında Britanya tarafından ilhak edilmiş ve Kuzey-Batı Eyaletleri ile birleştirilerek Birleşmiş Eyaletler (bugünkü Uttar Pradeş eyaleti) adında yeni bir eyalet oluşturulmuştu. O dönemde Kuzey-Batı Eyaletleri'nde köylere dayalı vergi sistemi uygulandığı için bu eyaletlere katılacak olan Oudh'da da aynı sistemin benimsenmesi önerildi. Genel Vali Lort Dalhousie, yaptığı açıklamada "hükûmetin arzusunun ve niyetinin arazileri bilfiil kullananlarla; yani Oudh'da var olduğuna inanılan köy zamindarları ve ortak mülk sahipleriyle doğrudan ilgilenerek Talukdarlar ve vergiye bağlanmış çiftçiler gibi aracıların müdahaleleriyle uğraşmamak" olduğunu açıkça ilan etmişti.[19] Bu sistemin temelini oluşturacak bir kadastro çalışması henüz yapılmaya başlanmıştı ki 1857 yılında, nihayetinde Kuzey Hindistan'ın pek çok yerinde topyekûn bir bağımsızlık savaşına dönüşecek olan, Sepoy İsyanı patlak verdi. İsyanın bastırılmasının ardından Britanyalı yöneticiler, önemli toprak ağalarını kendi taraflarına çekmenin siyasi açıdan daha avantajlı olacağını fark ettiler. Böylece izlenen siyasi politika birden tersine döndü ve köylere dayalı sisteme geçilirken el konan tüm topraklar ağalara geri verildi. 1859'da tüm ağalara kalıcı, miras bırakılabilen ve devredilebilen geniş mülkiyet hakları tanındı. Hâl böyle olunca eskiden Oudh bölgesine bağlı olan bölgelerde Uttar Pradeş'teki diğer bölgelere kıyasla daha fazla arazi toprak ağalarının kontrolüne geçti. Bu noktadan sonra önemli herhangi bir politika değişikliği yaşanmadı. Biz, bu çalışma kapsamında bölgeleri çeşitli sistem türlerine göre sınıflandırırken tüm politika değişikliklerinin yürürlüğe konmuş olduğu 1870'ler ve 1880'lere odaklanacak ve her bölgede baskın gelen sistemi dikkate alacağız.

Tarihsel kayıtlar, belirli bir bölgede uygulanan arazi vergisi sisteminin seçiminde pek çok faktörün rol oynadığını ve bu faktörlerden birçoğunun bölgenin karakteristik özelliklerinden bağımsız olduğunu ortaya koymaktadır. Britanya'nın daha önce işgal ettiği bölgelerde İngiltere'de hâkim olan ideolojiye uygun olarak ağalık sistemi benimsenmiş; yöneticilerin bireysel fikirleri de vergi sisteminde önemli değişiklikler yapılmasına yol açmıştır. Sonra işgal edilen bölgelerde ise Oudh'daki politika değişikliğine kadar ya bölge yöneticilerinin (örneğin Bombay Başkanlığı'nın) ideolojileri dikkate alınmış ya da komşu bölgelerdeki vergi sistemleri benimsenmiştir. Örneğin Berar Eyaleti ödenemeyen borçlar karşılığında 1853 yılında Britanya'ya bırakılırken eyalet genelinde çiftçilere dayalı sistem benimsenmişti çünkü komşu Bombay Eyaleti'nde bu sistem kullanılıyordu. Benzer şekilde Pencap Eyaleti'nde köylere dayalı sistem yürürlüğe konmasının sebebi komşu Kuzey-Batı Eyaletleri'nde bu sistemin kullanılıyor olmasıydı. Öte yandan Britanya'nın 1820 ile 1855 yılları arasında işgal ettiği bölgelerde tamamen ağalara dayalı bir sisteminin uygulanamamış olması ilginçtir. Bu zaman aralığının öncesinde ve sonrasında işgal edilen bölgelerde ise ağalara dayalı sistemin benimsenme oranı çok daha yüksektir. Bu yüzden 1820-1855 yılları arasında işgal edilen bölgeler ile bu zaman aralığının öncesinde ya da sonrasında işgal edilen bölgeleri kıyaslayarak ağalara dayalı sistem ile ağalara dayalı olmayan sistemler arasındaki ayrımın oldukça net bir resmini çizmek mümkündür. Dahası, sistem seçiminin gerçekten bölgesel şartlara göre yapıldığı nispette de genel eğilim, daha yoksul bölgelerde ağalara dayalı olmayan sistemler kurmak yönünde olmuştur. Örneğin ağaların sorumluluklarını büyük ölçüde ihmal ettikleri bölgelerde zaman zaman diğer sistemlere geçiş gözlenmiştir. Bu yüzden nihayetinde ağalara dayalı olmayan sistemi benimseyen bölgeler doğaları gereği daha az üretken olma

eğilimi göstermişler; en azından sömürge döneminde günümüze kıyasla daha az üretken olmuşlardır. Ağalara dayalı sistemin benimsendiği bölgelerin diğer sistemleri benimseyen bölgelere kıyasla daha verimli üretim yaptıklarını ve bu üretimin ağa-kiracı-işçi hiyerarşisini desteklemeye yetecek kadar rant sağladığı da bu konuda öne sürülen argümanlar arasındadır.[20]

Günümüzde pek çok delil, başlangıçta seçilen arazi vergisi sistemlerinin bölgelerin özgül özelliklerine çok az derecede bağlı olduğu savımızı doğrular niteliktedir. Kuzey-Batı Eyaletleri'ne bağlı Rae Bareli bölgesinin yerleşim memuru şöyle anlatmaktadır: "Zamindarların tamamına yakını oldukça modern yetiştirilmiş kişilerdi... *Pargana*'ların neredeyse hepsinde toprak sahibi olmayan sayısız köylü vardı. Hükûmet bu köylülere sudan sebeplerle toprak dağıttı. Mesela hiç arazi hakkı olmayan bir çiftçi hükûmete düzenli olarak on iki ile on beş yıl kira ödedi. Dönemin politikası bu tür hükûmet haklarından kurtulmak, zamindar bulunmayan yerlerde zamindar yaratmaktı." Pencap Eyaleti'nin Karnal bölgesinde bir memur ise şu satırları kaleme almıştı: "Bana kalırsa İngilizler gelene kadar bugün anladığımız biçimiyle bireysel toprak mülkiyeti diye bir şeyin olmadığı sugötürmez bir gerçek." Britanyalılar, Sirsa bölgesindeki "her köyde, Kuzey-Batı Eyaletleri'ndeki yerleşimci bölgelerinde rağbet gören bir statü modeli kullanarak bir 'toprak sahibi' statüsü yarattılar ve tarımla ilgilenenleri nispeten rastgele sınıflandırarak toprak sahipleri ve kiracılar olarak iki sınıf meydana getirdiler."[21]

1860'lara gelindiğinde Britanya Hindistanı'nda yer alan tüm bölgelerde kalıcı vergi sistemleri benimsenmiş ve bu dönemden itibaren arazi vergilerinin tahsisinde önemli bir değişiklik yapılmamıştır. Ağaların rantlarını 1793 yılında kalıcı olarak saptayan Bengal Daimî İskân Kanunu, yirminci yüzyılda bu kanun çerçevesinde toplanan vergi gelirlerinde büyük bir düşüş göz-

lenmesine karşın Britanyalılar tarafından özellikle yürürlükten kaldırılmamıştır. Hindistan'ın 1947 yılında bağımsızlığını kazanmasının ardından eyaletlerin tamamına yakını, 1950'lerin başlarında kabul ettikleri düzenlemelerle ağalığı ve hükûmet ile çiftçi arasında aracılık yapan tüm kurumları hükümsüz kılmıştır. Çeşitli eyaletlerde kiracı reformu, sahip olunabilecek azami arazi miktarı ve arazi toplulaştırma ölçütleriyle ilgili zaman zaman yeni yasalar kabul edilmiştir.[22]

AĞALIK SİSTEMİNİN BENİMSENDİĞİ BÖLGELER FARKLI BİR GELİŞİM SÜRECİ İZLERLER Mİ?

Bu çalışmada ağalık sisteminin benimsendiği bölgelerin özellikle okul, elektrik ve yol imkânları bakımından diğer bölgelerden farklı bir gelişim süreci izleyip izlemediğini inceleyeceğiz. Bu tür altyapısal imkânlar genellikle kamu malı özelliği taşırlar, yani bu imkânların bir kişi tarafından kullanılması diğerlerinin bu imkânlardan daha az yararlanacağı anlamına gelmez. Bu imkânların zaman zaman özel girişimciler tarafından sağlanmaları söz konusu olsa da Hindistan'da bu görevi hükûmet veya hükûmete ait kurumlar üstlenmiştir. Dahası, anayasa gereğince bu tür kamu mallarının tedarik edilmesi federal hükûmetin değil eyalet hükûmetlerinin sorumluluğundadır ve dolayısıyla bu mallar, bölgesel şartlardan veya bölgede geçmişte yaşananlardan doğan politik ekonomik baskılardan etkilenmektedirler. Ayrıca bu tür mallar, bölgede yaşayanların refah düzeylerinin artmasıyla birlikte artan ve ilerleyen yıllarda ekonominin büyümesi için uygun zemin hazırlayacak önemli altyapısal değişkenlerdir.

Bu çalışma kapsamında Hindistan'da her bir bölgenin (yani Hindistan'da eyaletten sonra en küçük yönetim biriminin) 1991

Tablo 6.1 **Sömürge dönemindeki arazi vergisi sistemleri ve farklı gelişim süreçleri**

Değişken	Ağalara dayalı sistemin ortalaması (*zamindari*) (1)	Çiftçilere dayalı sistemin ortalaması (*raiyatwari*) (2)	(2) – (1) arasındaki fark (3)	(3)/(1) arasındaki yüzde farkı (4)	Regresyon farkı 1 (5)	Regresyon farkı 2 (6)
A Paneli: Kamu malı tedarik edilen köylerin oranı, 1991						
İlkokullar	0,77	0,91	0,14	%18	0,11*	0,07*
Liseler	0,08	0,22	0,14	%175	0,13*	0,11*
Evlerde elektrik kullanımı	0,54	0,86	0,32	%59	0,34*	0,21*
Asfalt yollar	0,31	0,58	0,27	%87	0,28*	0,25*
Okuryazarlık 1961	0,21	0,29	0,08	%38	0,07*	0,05*

B Paneli: Seçim değişkenleri (1980'ler)						
Seçime katılım	0,591	0,613	0,022	%3,7	0,049*	0,050*
Aday sayısı	7,520	6,040	−1,480	%−19,7	−1,279	−0,57
Kazananın aldığı oy oranı	0,492	0,519	0,027	%5,5	0,028*	0,018+
Oy oranları (alınan oyların tüm oylar arasındaki oranı)	0,180	0,200	0,020	%11,1	0,021+	0,014
İktidar partisinin kazanma olasılığı	0,456	0,446	−0,010	%−2,2	−0,031	−0,026
Bölge sayısı	81	69	150		233	233

Notlar: "Regresyon farkı 1" ağalık sistemini benimsememe oranının bu oran üzerindeki bağımlı değişkenlerinden doğrusal regresyon yöntemiyle elde edilen katsayıyı temsil etmektedir. (İlerideki sayfalarda Şekil 2A-2D, 3A, 5 ve 64-6D'deki grafikler.)

"Regresyon farkı 2" ağalık sistemini benimsememe oranının bu oran üzerindeki bağımlı değişkenlerinden coğrafi faktörler (yağış miktarı, en düşük ve en yüksek sıcaklıklar, denize kıyısı olup olmama), demografik faktörler (nüfus yoğunluğu, bölgede yaşayan Müslümanların oranı, Hristiyanların oranı, Sihlerin oranı, tarih boyunca dezavantajlı konumda bulunmuş olan Planlanmış Kastların ve Planlanmış Kabilelerin tüm nüfus içindeki yüzdeleri) ve kaç yıl Britanya yönetiminde kaldıkları kontrol edildikten sonra yapılan doğrusal regresyon yöntemiyle elde edilen katsayıyı temsil etmektedir.

* %5 ve üzerinde olan farklar istatistiksel olarak anlamlı kabul edilmiştir.

+ %10 ve üzerinde olan farklar istatistiksel olarak anlamlı kabul edilmiştir.

yılında yapılan nüfus sayımları sonunda elde edilen nüfus verilerini inceledik. Daha sonra her bölgede bir ilkokulu ve lisesi olan, evlerde elektriğin kullanıldığı ve asfalt yolların bulunduğu köylerin oranını tespit ettik. Böylece her bölge için dört altyapı ölçütü belirledik. Bölgeler arasında bu ölçütler bakımından oldukça büyük farklar vardı: On sekiz bölgede köylerin yarısından daha azında ilkokul mevcutken otuz yedi bölgede köylerin %95'inden fazlasında ilkokul bulunuyordu. Benzer şekilde asfalt yol bulunan köylerin oranı %10 ile %100 arasında değişiyordu. Hindistan'da eyaletlerin altyapısal imkânlara eşit düzeyde erişebilmeleri için özel bir özveri gösterilmesine karşın köyler arasında bu imkânlar bakımından hâlâ büyük farklar gözlenmektedir.[23]

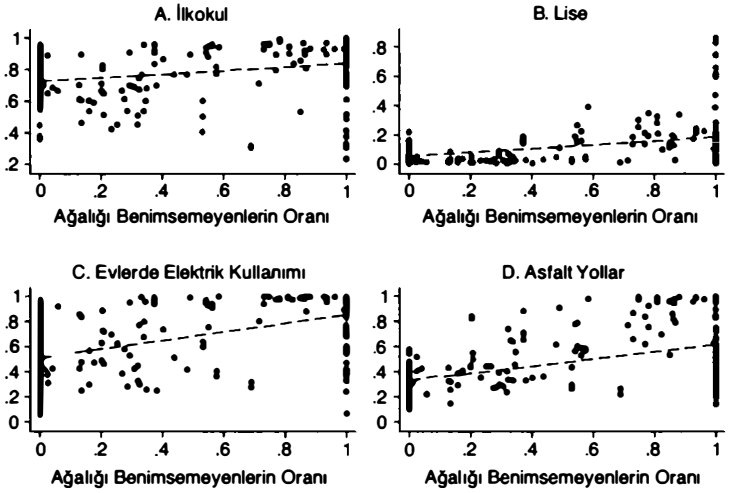
Yukarıdaki yöntemi izleyerek yaptığımız incelemede ağalara dayalı sistemin benimsendiği bölgeler ile çiftçilere dayalı sistemin benimsendiği bölgeler arasında kamu mallarının tedariki bakımından oldukça çarpıcı farklılıklar olduğunu gözlemledik. Örneğin ağalara dayalı sistemi benimseyen bölgelerde 1991 yılında köylerin yalnızca %77'sinde ilkokul varken çiftçilere dayalı sistemde köylerin %91'inde ilkokul bulunuyordu (Tablo 6.1, A paneli, 1. ve 2. satırlar). Diğer kamu mallarında tedarik farkı daha da fazladır: ağalara dayalı sistemin benimsendiği bölgelerde köylerin yalnızca %8'inde ilkokul, %31'inde asfalt yol ve %54'ünde evlerde elektrik mevcutken çiftçilere dayalı sistemin benimsendiği bölgelerde köylerin %22'sinde lise, %58'inde asfalt yol ve %86'sında evlerde elektrik vardı.

Köylere dayalı sistemin uygulandığı bölgeler de bu analize dâhil edildiğinde daha da güçlü bulgular elde edilmektedir. Bu bölgeleri analize dâhil ederken bölgenin ne kadarlık bir bölümünde geçmişte ağalık sisteminin uygulanmadığını ("ağalık sistemini benimsememe oranını") ölçen bir sürekli değişken hesapladık. Nasıl bir hesaplama yöntemi izlediğimizi Allahabad bölgesi

örneğiyle gösterelim: Allahabad bölgesinde baskın gelen arazi vergisi sistemlerinin dağılımını gösteren Yerleşim Raporları'na göre bölgede gelir vergisi alınan 5.679 mülkten 3.760 tanesinde *zamindari* (yani ağalık sistemi), 478'inde *pattidari*, 1.216'sında *yarım pattidari* ve 225'inde *bhaiyachara* (köylere dayalı sistemin farklı türleri) uygulanmaktadır. Bu rakamlara göre bu bölgede ağalık sistemini benimsememe oranının 0,34 olduğu hesaplanır. Tamamen ağalık sisteminin uygulandığı bölgelerde ağalık sistemini benimsememe oranı 0; tamamen çiftçilere dayalı sistemin uygulandığı bölgelerde ise aynı oran 1 olarak belirlenmiştir.[24]

Yaptığımız analizde elde ettiğimiz bulgulara göre bir bölgede ağalık sistemini benimsememe oranı ile kamu mallarına erişim oranı arasında bir doğru orantı ilişkisi vardır. Şekil 6.2'de yer alan grafikte y ekseni kamu mallarının tedarik ölçütünü, yani bir bölgede kamu mallarına erişimi olan köylerin oranını göstermektedir. Y eksenindeki veriler, grafik üzerinde x ekseniyle gösterilen ağalık sistemini benimsememe oranı ile karşılaştırılmıştır. Ağalara dayalı sistemin tüm bölgede uygulanmadığı ancak diğer sistemlerle beraber yer yer var olduğu bölgelerde kamu mallarının oranı, tamamen ağalık sisteminin uygulandığı (ağalık sistemini benimsememe oranı 0 olan) bölgelerdeki kamu malı oranı ile tamamen çiftçilere dayalı sistemin uygulandığı (ağalık sistemini benimsememe oranı 1 olan) bölgelerdeki kamu malı oranının arasında bir değerdedir. Ağalara dayalı bölgelerde okul sayısının az olmasıyla tutarlı olarak bu bölgelerin eğitim seviyelerinin de diğer bölgelere göre düşük olduğu gözlenmektedir. Bu bölgelerde 1991 yılındaki okuryazarlık oranı diğer bölgelerin okuryazarlık oranına kıyasla önemli ölçüde daha azdır ve bu, 1991'den önceki yıllarda, örneğin 1961'de de gözlenen bir durumdur (Şekil 6.3). Tablo 6.1'de görüldüğü üzere 1961 yılında ağalara dayalı sistemin uygulandığı bölgelerde okuryazarlık oranı ortalama %21 iken

çiftçilere dayalı sistemin uygulandığı bölgelerde bu oran %29'dur. Bölgelerin geçmişteki okuryazarlık oranının vatandaşların seçimlere katılımı üzerinde -özellikle de elit kesimin yönetimde baskın gelmesinin seçim kurumları aracılığıyla önlenmesi üzerinde- önemli etkileri olduğunu belirtmek gerekir.

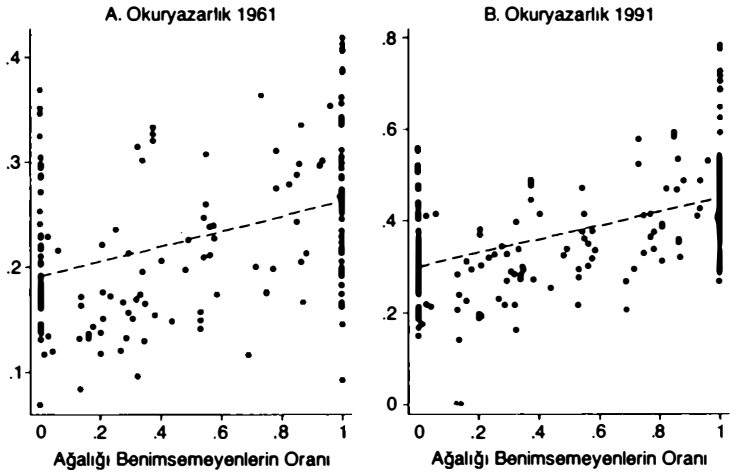

Şekil 6.2 Hindistan'da bölgelerdeki arazi vergisi sistemleri ile kamu malları arasındaki ilişki, 1991.

Peki, yukarıda betimlediğimiz ilişkiler ne kadar güçlüdür? Elde edilen sonuçları etkileyen faktörlerin ne kadar çok ve çeşitli olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, ağalara dayalı sistemi benimsemeyen bölgelerde bu sistemi benimseyen bölgelere kıyasla daha fazla yol olmasının tamamen tesadüf eseri olması mümkündür. Bu ihtimali bir düşünce deneyi ve bu deney üzerinden yapacağımız bir istatistiksel inceleme ile ortadan kaldırabiliriz. Varsayalım ki asfalt yollar ile bölgeleri rastgele eşleştirdik; bu eşleştirmenin sonuçları ile bölgelerin ağalık sistemini benimsememe oranlarını grafik üzerinde gösterdiğimizde elde ettiğimiz

doğrunun eğiminin 0,28 olma olasılığı kaçtır? Gerekli hesaplamalar yapıldığında bu ihtimalin %5'ten az olduğunu, hatta sıfıra daha yakın olduğunu görürüz. İstatistiksel önem testlerinin arkasında yatan fikir şudur: Tablo 6.1'in beşinci sütununda belgelendiği üzere Şekil 6.2'deki her değişkenin yukarıda hesaplanan eğim miktarını tamamen tesadüf eseri tutturma ihtimali %5'ten, yani önem testlerinin standart alt eşiğinden daha azdır.[25]

Aradaki ilişkinin ne kadar güçlü olduğunu ölçmenin başka bir yolu ise ağalara dayalı sistemi benimseyen bölgeler ile benimsemeyen bölgeler arasında gözlenen farkların ne kadarının ağalık sistemini benimsememe oranıyla açıklanabildiğini hesaplamaktır. Elimizdeki verilere göre ağalık sistemini benimseyen bölgeler ile benimsemeyen bölgeler arasındaki kamu malı tedarik oranı farkı ilkokullar için %7, liseler için %17, evlerde elektrik kullanımı için %28 ve asfaltlı yollar için %21'dir. Buradan hareketle bölgeler arasındaki yol tedarik oranları farkının beşte birinin sömürge dönemindeki arazi vergisi sistemlerinden kaynaklandığını söylemek mümkündür.

Şekil 6.3 Bölgelerdeki arazi vergisi sistemleri ile okuryazarlık arasındaki ilişki, 1961 ve 1991.

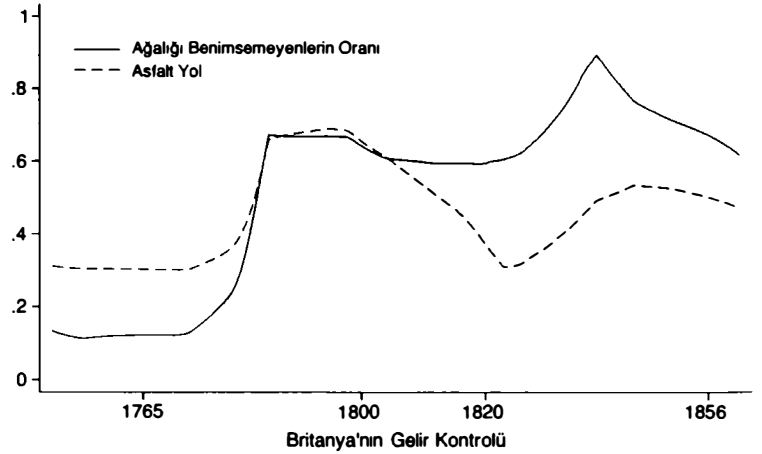
Aradaki fark gerçekten bölgelerin geçmişte benimsedikleri arazi vergisi sistemlerine mi bağlıdır yoksa bu bölgelerin başka özellikleri de arazi vergisi sistemleriyle ilişkili olabilir mi? Örneğin ağalık sistemini benimseyen bölgelerin nüfus yoğunluklarının daha fazla olduğunu biliyoruz. Bu bölgelerde okul olan köylerin oranının daha az olmasının sebebi, nüfus yoğunluğunun fazla olduğu bölgelerde her köye okul tedarik edilmesine gerek duyulmaması olabilir mi? Ayrıca Britanya yönetimine daha erken giren bölgelerin genelde ağalık sistemini benimseme eğilimi gösterdiklerini de biliyoruz: Bu bölgelerde kamu malı tedarik oranının az olmasının sebebi arazi vergisi sistemlerinden ziyade bölgelerin daha uzun süre Britanya yönetiminde kalmış olmaları olabilir mi?

Aradaki farkların bölgelerin diğer özelliklerinden değil yalnızca arazi vergisi sistemlerinin farklı olmasından kaynaklandığını göstermek için iki analiz çalışması daha yaptık. İlk çalışmada çoklu regresyon yöntemini kullanarak ağalık sistemini benimseyen ve benimsemeyen bölgeler arasındaki farkı coğrafi faktörleri (yağış miktarı, en düşük ve en yüksek sıcaklıklar, denize kıyısı olup olmama), demografik faktörleri (nüfus yoğunluğu, bölgede yaşayan Müslümanların oranı, Hristiyanların oranı, Sihlerin oranı, tarih boyunca dezavantajlı konumda bulunmuş olan Planlanmış Kastların ve Planlanmış Kabilelerin[26] tüm nüfus içindeki yüzdeleri) ve bu bölgelerin kaç yıl Britanya yönetiminde kaldıklarını dikkate alarak hesapladık. Bu hesaplamanın sonuçlarına Tablo 6.1'deki altıncı sütunda yer verilmiştir. Tüm bu faktörleri hesaba katarak yaptığımız hesaplama sonucunda ağalık sistemini benimseyen ve benimsemeyen bölgeler arasındaki farkın beşinci sütundaki ölçütlere göre hesaplanan farktan daha az olduğunu ancak iki sütun arasındaki farkın istatistiksel olarak önemli bir düzeyde olmadığını gördük. Bu faktörler dikkate alınarak ve alınmadan yapılan hesaplamalar arasındaki farkın önemsiz düzeyde olması,

bölgelerin coğrafî ve demografik özelliklerinin farklı arazi vergisi sistemlerinin uygulandığı bölgeler arasında gözlenen farklara sebep olamayacağına işaret etmektedir. Elbette hesaplamalar sırasında bu faktörlerin dikkate alınması kamu malı tedarik oranı farkının daha iyi anlaşılmasını sağlamaya yardımcı olsa da bu durum, bölgelerin sömürge döneminde benimsedikleri arazi vergisi sistemlerinin bu farkın en önemli göstergesi olduğu gerçeğini değiştirmez. Örneğin sömürge döneminde benimsedikleri arazi vergisi sistemi, bölgelerin yol tedarik oranları arasındaki farkın %21'ini açıklar. Söz konusu hesaplamaya coğrafî ve demografik değişkenler ile bölgelerin Britanya hâkimiyetinde geçirdikleri süre de eklenince bu oran %57'ye çıkmakta, yani %36 artmaktadır. Yani yol tedarik oranları arasındaki fark hesaplanırken tek başına sömürge dönemindeki arazi vergisi sistemlerinin etkisi, hesaplamaya katılan coğrafî ve demografik faktörlerin *toplamının* üçte ikisine tekabül etmektedir.[27]

Yaptığımız ikinci analiz çalışmasında ise arazi vergisi sistemleri yerine Britanya'nın işgal sürecindeki önemli tarihler değişken kabul edildiğinde de bu değişken ile kamu mallarının tedarik düzeyleri arasında doğrusal olmayan bir ilişki gözlemlendiğini ortaya koyduk. Bu çalışmada önceki sayfalarda tartıştığımız Britanya'daki politika değişikliklerinden ve özellikle de 1820-1856 yılları arasında işgal edilen bölgelerin ağalara dayalı sistemi benimsememe ihtimallerinin bu zaman aralığı dışında işgal edilen bölgelere kıyasla çok daha yüksek olduğu gerçeğinden faydalanacağız. Şekil 6.4'teki grafikte yer alan sürekli çizgi, bölgelerin ağalık sistemini benimsememe oranı ile Britanya'nın arazi vergisi sistemini kontrol altına aldığı tarihle (ki bu tarih genelde bölgenin işgal edildiği tarihtir) arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Tarihsel anlatılarda gösterildiği üzere 1820-1856 yılları arasında işgal edilen bölgeler arasında ağalık sistemini benim-

sememe oranı diğer zaman aralıklarına kıyasla keskin bir artış göstermiştir. Şekil 6.4'teki kesikli çizgi asfalt yol tedarik edilmiş köylerin oranını göstermektedir. Bu değişken ile Britanya'nın arazi vergisi sistemlerini kontrol altına aldığı tarihler arasında da sürekli çizgide gösterilene benzer ve lineer olmayan bir ilişki olduğu gözlenmektedir. Grafikte de gösterildiği üzere 1820-1856 yılları arasında işgal edilen bölgelerin asfalt yol tedarik oranları bu tarihler dışında işgal edilen bölgelere kıyasla yüksektir. Bu bulgu, aradaki tedarik farkının bölgelerin ne kadar süre Britanya hâkimiyetinin ya da diğer düzenli eğilimlerin etkisinde kaldıklarından ziyade bölgelerde benimsenen arazi sistemine bağlı olduğu tezimizi destekler niteliktedir. Bu çalışmada ele aldıklarımız dışında benzer bir lineer olmayan zaman çizgisi izleyen büyük bir değişikliğe rastlamadık.

Şekil 6.4 Arazi vergisi sistemi, yollar ve gelirlerin Britanya'nın kontrolüne geçtiği yıl.

AĞALIK SİSTEMİNİ BENİMSEYEN BÖLGELER SİYASİ GÜCÜN ZAPTEDİLMESİNE BAĞLI OLARAK GERİ KALIRLAR MI?

Sömürge döneminde farklı arazi vergisi sistemleri benimseyen bölgeler, neden bu sistemler yürürlükten kaldırıldıktan sonra dahi uzun yıllar farklı gelişim çizgileri izlemişlerdir? Hindistan'da ağalık sisteminin uzun vadeli etkileri üzerine yapılan önceki çalışmalar, genellikle toprak sahipleri ile çiftçiler arasındaki uyumsuzluğa ya da sömürge konumunda olan hükûmetin yapılan yatırımlara rağmen vergi gelirlerinin artmadığı Daimî İskân bölgelerine yatırım yapma eğilimine odaklanmışlardır. Günümüzde ise ağalık sisteminin resmen yürürlükten kaldırılması ve arazi vergisinin Hindistan hükûmetinin temel gelir kaynaklarından biri olarak önemini yitirmesiyle bu açıklamalar da geçerliliklerini yitirmişlerdir. Bu açıklamalar arasında geçerliliğini yitirmemiş olma olasılığı olan biri vardır ki o da geçmişte ağalık sistemini benimsemiş bölgelerin günümüzdeki arazi dağılımının, ve buna bağlı olarak gelir dağılımının, bu sistemi benimsememiş bölgelerinkine kıyasla daha orantısız olmasıdır. Geçmişte ağalık sistemini benimsemiş bölgelerde yalnızca aşırı zengin ve aşırı yoksul kesimin yaşaması okul tedarikine olan talebi azaltabilir; çünkü zenginler çocuklarını özel okullara gönderir, yoksulların çocukları ise okula gönderilmedikleri için okul yaptırılmasına ihtiyaç duymazlar. Ağalık sistemini benimsememiş bölgelerde ise halk, çocuklarını okula gönderecek kadar zengin ama özel okula gönderemeyecek kadar da fakir olacağı için devlet okullarına talep fazla olabilir.[28]

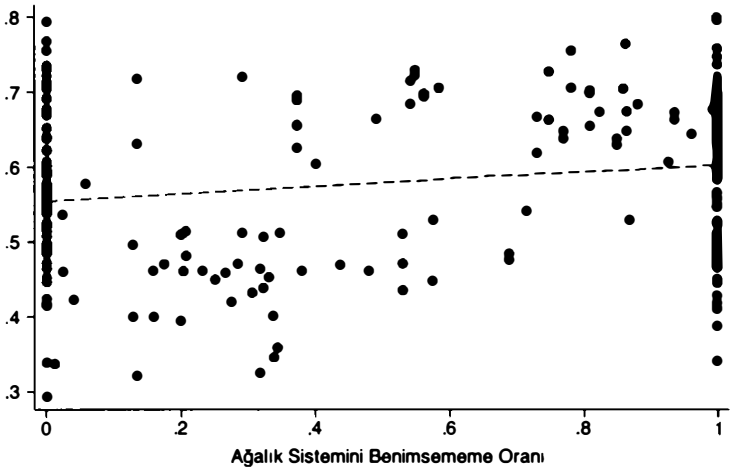
Hindistan'da günümüzde görülen ekonomik eşitsizliğin geçmişte uygulanan farklı arazi vergisi sistemlerinin sonucunda ortaya çıkmadığı savını destekleyen iki delil vardır. Bunlardan

ilki, Hindistan'ın bugünkü arazi dağılımı ve gelir düzeylerinde gözlenen eşitsizliğin çok az olmasıdır. Günümüzde eşitsizliğin bu denli az olması, Hindistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından ülke çapında oldukça kapsamlı arazi reformları yapılmasının kısmi bir sonucudur. Bölgelerin gelir dağılımındaki eşitsizliği ölçmeye yarayan Gini katsayısına[29] bakıldığında ağalık sistemini benimseyen bölgelerde 1987 yılında katsayının 0,264 olduğu; çiftçilere dayalı sistemi benimseyen bölgelerde ise 0,285 olduğu görülmektedir. Yani geçmişte ağalık sistemini benimseyen bölgelerin 1987 yılındaki gelir dağılımları, çiftçilere dayalı sistemi benimseyen bölgelerinkine kıyasla çok az da olsa daha eşittir. İkinci delil ise bölgelerin kamu malı tercihlerinin farklı olmasının bu bölgelerin neden *tüm* kamu mallarının tedariki konusunda başarısız olduğunu açıklamadığı gerçeğidir. Ağalık sistemini benimseyen bölgelerde bazı kamu malları eksik tedarik ediliyorsa buradan kısılan para ve enerjinin diğer kamu mallarının tedarikine harcanması beklenir. Örneğin zengin çiftçileri okul yapımına para harcamaya teşvik edecek bir gerekçe yoktur ancak bu çiftçilerin yol yapımına öncelik tanımaları beklenir çünkü yollara yaptıkları yatırım, kendi ticaret faaliyetlerinin lojistik ayağını kolaylaştıracaktır.[30]

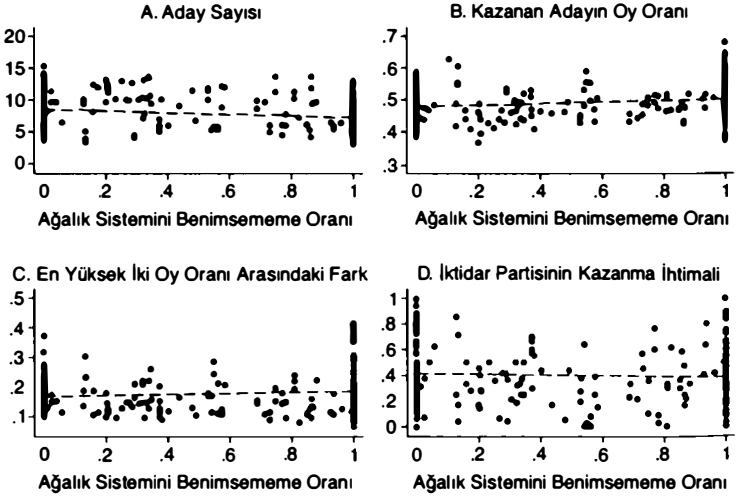
Biz bu çalışmada bölgelerin geri kalmışlıklarının siyasi sistemlerinin işleyişiyle ilişkili olup olmadığını inceleyeceğiz ve özellikle şu soru üzerinde duracağız: Bu bölgelerdeki seçilmiş temsilcileri kamu malı tedarik etmeye itecek yeterli teşvik kaynağı mevcut değil miydi? Yeterli teşvik kaynağının olmaması, Engerman ve Sokoloff'un belirttikleri nedenlere bağlı olabilir. Engerman ve Sokoloff, ağaların yönetimde baskın geldiği bölgelerde seçim rekabetinin etkili olmamasının adayları kamu malları tedarik etmeye teşvik edecek bir itici gücün olmamasına yol açtığını savunurlar. Buna alternatif olarak sunulabilecek diğer bir sebep

ise ağalık sisteminin uygulandığı bölgelerde seçmenlerin siyasi hakları konusunda daha bilinçsiz olmaları ve bu yüzden hükûmetin vermekle yükümlü olduğu hizmetleri talep etme yetilerinin düşük olmasıdır. Bu açıklama da oldukça makuldür çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi ağalık sistemini benimseyen bölgelerde okuryazarlık oranları düşüktür ve birçok ülke üzerinde yapılan çalışmalar okuryazarlık oranının seçimlere katılımla doğru orantılı olduğunu ortaya koymaktadır. Biz bu çalışmada seçimlere katılımın ve seçim rekabetinin standart ölçütlerini incelemeye tabi tutarak bu hipotezlerin doğruluğunu araştırdık. Araştırma sürecinde 1980'li yıllarda yapılan eyalet milletvekili seçimlerine ait veriler yardımıyla hesapladığımız ölçütlerden yararlandık.[31]

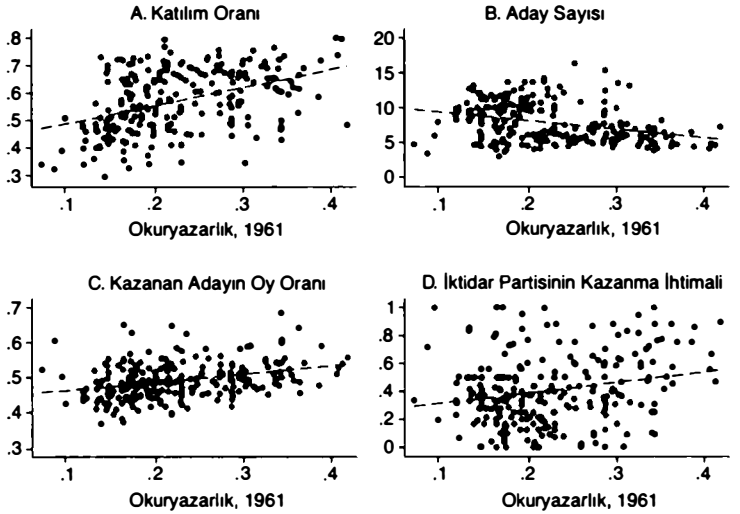
Siyasi gücün zapt edilmesi hipotezinin delilleri karmaşıktır. Ağalık sisteminin benimsendiği bölgelerdeki seçimlere katılım oranı (%59) tezimizle tutarlı olarak çiftçilere dayalı sistemin benimsendiği bölgelerdeki katılım oranından (%61) daha azdır (Şekil 6.5). Ancak bu iki arazi vergisi sistemini seçim rekabeti açısından ele aldığımızda ağalık sistemindeki seçim rekabetinin de en az diğer sistemlerdeki kadar yüksek olduğunu; hatta bazı ölçütlere göre diğer sistemlerdekinden daha yüksek olduğunu görürüz. Ağalık sistemini benimseyen bölgelerde aday sayısı, diğer bölgelerdeki aday sayısına kıyasla yaklaşık %20 daha fazladır ve bunun doğal bir sonucu olarak kazanan adayların oy oranı, ağalık sisteminin benimsendiği yerlerde %3 daha azdır. Dahası, ağalık sisteminin benimsendiği bölgelerde en yüksek oyu alan iki adayın oyları arasındaki fark diğer bölgelere kıyasla %2 daha azdır ve bu bölgelerde iktidar partisinin seçimi kazanma ihtimali %1 daha düşüktür. Şekil 6.6'da yer alan grafikte seçim rekabetini etkileyen dört değişken ile arazi vergisi sistemleri arasındaki ilişki gösterilmiştir. Tablo 6.1'in B panelinde ise aynı verilerin sayısal kıyaslamasına yer verilmiştir.

Şekil 6.5 Bölgelerdeki arazi vergisi sistemleri ile seçimlere katılım oranı arasındaki ilişki, 1980'ler.

Şekil 6.6 Bölgelerdeki arazi vergisi sistemleri ile seçim rekabeti arasındaki ilişki, 1980'ler.

Şekil 6.7 Okuryazarlık ile seçim sonuçları arasındaki ilişki.

Bu seçim değişkenleri daha önce bahsettiğimiz bölgeler arası farklılıklarla, örneğin bölgelerin okuryazarlık oranlarının farklı olmasıyla ilişkili midir? Şekil 6.7'deki A grafiğinde görüldüğü üzere seçimlere katılım oranları –diğer ülkelerdeki sonuçlarla tutarlı olarak– okuryazarlık oranıyla doğru orantılıdır. Seçim rekabeti ise katılım oranlarının aksine okuryazarlık ile ters orantılıdır. Okuryazarlık oranının yüksek olduğu yerlerde seçimlere katılan aday sayısı, kazanan adayın oy oranı ve iktidar partisinin seçilme ihtimali daha fazladır (Şekil 6.7B-6.7D).[32] Bu bulguyu iki şekilde yorumlayabiliriz: Ele aldığımız seçim rekabeti ölçütlerinin bu çalışmayı yaparken görmeyi beklediğimizin aksine elit kesimin siyaset üzerindeki kontrol düzeyini etkilemediğini söyleyebilir; ya da "seçimlere katılan aday sayısı arttıkça rekabet artar" çıkarımımızın ortalama aday sayısının yediden fazla olduğu durumlarda doğru olmadığı ihtimali üzerinde durabiliriz. Okuryazarlık oranının yüksek olması seçmen bilincini artırabilir,

seçmen bilincinin artması ise bölgeyi iyi yönetemeyecek adayları seçime katılmaktan caydırabilir.

Ağalık sisteminin benimsendiği bölgelerin benimsenmediği bölgelere göre geri kalmasının bu bölgelerin siyaset sistemlerinin farklı işlemesinden kaynaklanıyor olamayacağı sonucuna varmamızı sağlayan iki delil daha mevcut. Bunlardan ilki; bölgelerin seçim rekabeti ölçütleri arasındaki farkın okul, elektrik ve yol tedarik oranları arasındaki farkın aksine çok büyük olmaması ve bu farkların bir kısmının istatistiksel olarak anlamsız olmasıdır (Tablo 6.1, 5. sütun notları, "regresyon farkı 1"). Coğrafî ve demografik faktörlerin etkilerinin hesaba katılması (6. sütun) bu bulguyu güçlendirmektedir ancak bu durumda da seçimlere katılım oranı, ağalık sistemini benimsemeyen bölgelerde benimseyen bölgelerinkine kıyasla daha yüksek kalacaktır.

İkinci delil ise bölgelerin seçimlere katılım ve seçim rekabeti ölçütleri arasındaki farklarla ilgilidir. Bölgelerin seçim ölçütleri arasındaki farklar, kamu mallarının tedarikiyle korelasyon göstermelerine karşın bölgeler arasındaki kamu malı tedarik düzeyi farkını istatistiksel olarak açıklayacak kadar büyük değillerdir. Tahmin edilebileceği üzere seçimlere katılım oranının yüksek olduğu bölgelerde kamu malları tedarik düzeyi de yüksektir. Aradaki bu doğru orantı ilişkisi, Şekil 6.8'de yer alan A grafiğinde asfalt yolların tedariki üzerinden gösterilmiştir. Çalışma kapsamında elde ettiğimiz şaşırtıcı sonuçlardan biri ise genelde düşük seçim rekabeti düzeylerine işaret eden kazanan adayın oy oranının yüksek olması durumunun aynı zamanda yüksek kamu malı tedarik düzeyleriyle de ilişkili olmasıdır (Şekil 6.8, B grafiği). Şekil 6.8'de yer alan C grafiğine göre başlangıçtaki okuryazarlık düzeyi yüksek olan bölgelerde sonraki dönemlerde daha çok yol tedarik edilmiştir. Ancak seçimlere katılım, kazanan adayın oy oranı ve bölgenin okuryazarlık oranı hesaba katıldığında dahi

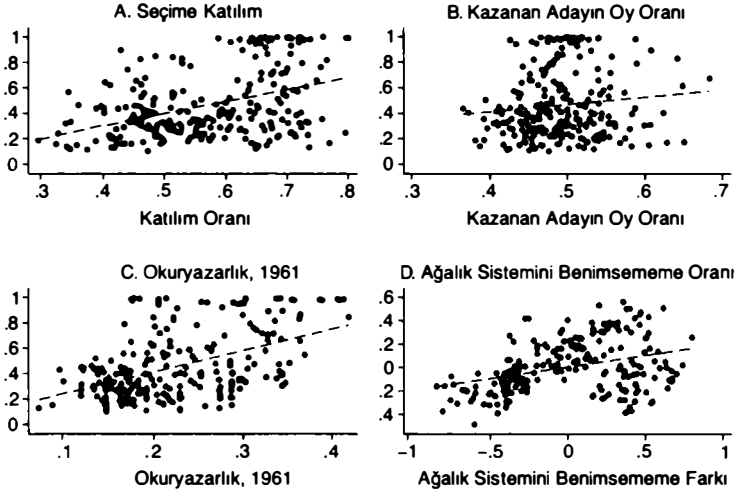

Figure 6.8 Asfalt Yolların Tedariki Ne Anlatıyor? Hindistan, 1991.

asfalt yol tedariki ile bölgelerin ağalık sistemini benimsememe oranları arasında oldukça güçlü bir doğru orantı gözlenmektedir (Şekil 6.8, D grafiği). Aynı seçim ölçütleri ve okuryazarlık oranı kullanılarak kamu malları için bir grafik çalışması yapıldığında da kamu malı tedarik oranı ile bölgelerin ağalık sistemini benimsememe oranları arasında benzer bir orantı gözlenmiştir. Bölgelerin başlangıçtaki okuryazarlık oranları ve seçim ölçütleri, yalnızca birincil mallar söz konusu olduğunda ağalık sistemini benimseyen/benimsemeyen bölgeler arasındaki farkların tamamını açıklar.[33]

SONUÇLAR

Hindistan'ın farklı bölgeleri arasında yaptığımız bu karşılaştırma çalışmasından ne sonuç çıkarabiliriz? Bu çalışmada elde ettiğimiz en önemli sonuç şudur: Britanya sömürge yönetimi altında farklı

arazi vergisi sistemlerine sahip bölgeler oldukça farklı gelişim çizgileri izlemişlerdir. Özellikle ağaların kontrolüne bırakılan bölgeler, okullar ve yollar gibi kamu mallarının tedariki konusunda küçük çiftçilerin kontrolüne bırakılan bölgelere kıyasla geri kalmışlardır. Dahası, sömürge yönetiminin yaklaşık kırk yıl önce sona ermesine ve ağalık sisteminin aşağı yukarı otuz yıl önce kaldırılmasına rağmen bu farklar, günümüzde hâlâ mevcut ve gözlemlenebilir durumdadır. Bu çalışmada söz konusu farkların yalnızca bölgelerin farklı coğrafî ve demografik koşullara sahip olmalarından kaynaklanmadığını doğruladık. Kamu malı tedarik oranlarındaki bu farklar, arazi vergisi sistemlerindeki doğrusal olmayan değişimleri yakından izledikleri için diğer sömürge dönemi kurumlarına da atfedilemezler (Şekil 6.4). Bu analiz çalışmasının literatüre bir katkısı da Britanya sömürge yönetimi ile gelen birden çok kurumun etkilerini değil, aynı sistemle getirilen tek bir kurumun etkilerini ölçmüş olmasıdır. Çalışma kapsamında ele aldığımız tüm bölgelerin aynı sömürge rejimi altında yönetilmeleri ve bugün aynı siyasi ve idari kurumlara sahip olmaları, farklı arazi vergisi sistemlerine bağlı kurumların uzun vadeli etkilerini ortaya koymaktadır.[34]

Bu çalışma kapsamında elde ettiğimiz bulguları iki farklı kavram çerçevesinde açıkladık: gelir eşitsizliği ve siyasal katılım. Bu kavramlardan ilkine bakacak olursak, geçmişte ağalık sistemini benimseyen bölgeler ile benimsemeyen bölgeler arasındaki gelir eşitsizliği farkının çok fazla olmadığını görürüz; çünkü geçmişte ağalık sistemini benimseyen bölgeler, bu sistemin kaldırılmasının ardından çeşitli arazi reformlarını hayata geçirmek ve gelir eşitsizliğini azaltmak için oldukça büyük uğraşlar vermişlerdir. İkinci kavrama bakacak olursak, siyasal katılımın ve okuryazarlık oranlarının ağalık sistemini benimseyen bölgelerde daha az olduğunu ve bu durumun düşük altyapı tedarik oranları ile

korelasyon gösterdiğini görürüz. Ancak bu değişkenler, ağalık sistemini benimseyen ve benimsemeyen bölgeler arasındaki kamu malı tedarik oranı farkını bütünüyle açıklamak için yeterli değildir.

Bu sonuç, bize tarihin uzun vadeli etkilerini incelemek istiyorsak bu iki bariz faktörün ötesine geçmemiz gerektiğini gösterdiği için önemlidir. Yaptığımız bu deneysel analizde çok sayıda diğer siyasi kanalı inceleme fırsatımız olmadı. Örneğin ağalık sistemini benimsemeyen bölgelerde okuryazarlık oranının ve siyasi bilincin yüksek olmasının bu bölgelerde daha kaliteli siyasetçiler seçilmesiyle sonuçlanması ihtimal dâhilindedir. Seçmen bilincinin yüksek olması, aynı zamanda seçimlere katılan aday sayısını da düşürebilir; çünkü zayıf adaylar kazanma şanslarının çok düşük olduğunu bildiklerinden seçimlere katılmazlar. Kaliteli temsilcilerin seçilmesi, bu bölgelerde kamu malı tedarik oranlarının yüksek olmasını sağlayabilir. Bir başka ihtimal ise ise elit kesimin siyasi gücü zapt etmesiyle ilişkilidir; elit kesimin geçmişte siyasi gücü kontrol etmesi, vatandaşların siyaset sistemine şüpheyle yaklaşmalarına ve dolayısıyla siyaset konusunda yeterli bilince sahip olmaksızın oy kullanmalarına yol açar. Üçüncü bir ihtimale göre ise ağalık sistemini benimseyen bölgelerde kamu malı tedarik oranlarının diğer bölgelerin gerisinde kalması bu bölgelerde uygulanan ve başlarda geçmişin izlerini silmeye, örneğin önceki arazi vergisi kurumlarını kaldırmaya ve arazilere erişimde eşitlik sağlamaya odaklanan politik önceliklerin doğal bir sonucudur (bu ihtimal ile ilgili çeşitli delillere 22 numaralı notta yer verilmiştir). Bu politik öncelikler, diğer kalkınma politikalarına daha az kaynak ve sermaye ayrılmasına yol açmış olabilir. Ayrıca elit kesimin geçmişte siyasi gücü zapt ederek seçmen kitlesinde kutuplaşmayı artırmış olması ve bu kutuplaşmış kitlenin kamu malı tedariki konusunda beraber ve etkili çalışması mümkün olmayan temsilciler seçmiş olması da ihtimaller arasındadır.

Sonuç olarak bu karşılaştırma çalışması, belirli bir tarihsel kurumun Hindistan'ın çeşitli bölgelerinin gelişimi üzerindeki uzun vadeli etkilerini ortaya koymaktadır. Çalışmaya müdahil olan mekanizmalar üzerine öne sürdüğümüz iki oldukça makul açıklama mevcuttur ancak bunlardan hiçbiri, elde ettiğimiz sonuçları açıklayacak deneysel ağırlığa sahip değildir. Çalışmada öne sürdüğümüz çok sayıda potansiyel hipotez, yeni karşılaştırma çalışmaları yapılmaya elverişlidir. Böylesine detaylı bir çalışma ile tarihsel kurumların uzun vadeli etkilerine ilişkin yeni hipotezler de ortaya atılabilir.

NOTLAR

Son derece faydalı önerileri için Jared Diamond, James Robinson, Robert Schneider ve iki anonim hakeme teşekkürlerimizi sunarız. Kusursuz araştırma asistanlığı için Katherine Cui'ye de minnettarız.

1. Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge, 1990.
2. Bakınız Avner Greif, "Contract Enforceability and Economic Institutions in Early Trade: The Maghribi Traders' Coalition", *American Economic Review* 83 (1993): s. 525-548 ve "Reputation and Coalitions in Medieval Trade: Evidence on the Maghribi Traders", *Journal of Economic History* 49 (1989): s. 857-882; Douglass C. North ve Barry Weingast, "Constitutions and Commitment: The Evolution of Institutions Governing Public Choice in Seventeenth-Century England", *Journal of Economic History* 49 (1989): s. 803-832; Stephen Haber, Noel Maurer ve Armando Razo, *The Politics of Property Rights: Political Instability, Credible Commitments and Economic Growth in Mexico*, 1876-1929: Cambridge, MA, 2003.
3. Rafael La Porta, Florencio Lopez de Silanes, Andrei Shleifer ve Robert Vishny, "Law and Finance", *Journal of Political Economy* 106 (1998): s. 1113-1155.

4. Diğer zaman dilimlerinde yapılan çalışmalar bu çalışmaların sonuçlarını yanlışlamaktadır. Raghuram Rajan ve Luigi Zingales yaptıkları bir çalışmada teamül hukukunu benimseyen ülkelerin 1913 yılında mali kalkınmada diğer ülkelerden önde olmadığını ortaya koymuşlardır ("The Great Reversals: The Politics of Financial Development in the 20th Century", *Journal of Financial Economics* 69 [2003]: s. 5-50). Dahası Fransız hukuk sistemi on dokuzuncu yüzyılda Amerikan hukuk sistemine kıyasla çok daha esnektir (Naomi R. Lamoreaux and Jean- Laurent Rosenthal, "Legal Regime and Contractual Flexibility: A Comparison of Business's Organizational Choices in France and the United States during the Era of Industrialization", *American Law and Economics Review* 7 [2005]: s. 28-61).
5. Hindistan 1947 yılında bağımsızlığını ilan etti.
6. Stanley L. Engerman and Kenneth L. Sokoloff, "Colonialism, Inequality and the Long-Run Paths to Development", Ulusal Ekonomik Araştırma Bürosu 11057 sayılı ön rapor, Cambridge, MA, 2005.
7. Abhijit Banerjee ve Lakshmi Iyer, "History, Institutions and Economic Performance: The Legacy of Colonial Land Tenure Systems in India", *American Economic Review* 95 (2005): 1190-1213.
8. Stanley L. Engerman ve Kenneth L. Sokoloff, "The Evolution of Suffrage Institutions in the New World", Ulusal Ekonomik Araştırma Bürosu 8512 sayılı ön rapor, Cambridge, MA, 2001.
9. Kullandığımız yöntem bu alanda günümüzde yapılan diğer çalışmalarla tutarlıdır. Örneğin bakınız Daron Acemoğlu, Maria Angelica Bautista, James A. Robinson ve Pablo Querubin, "Economic and Political Inequality in Development: The Case of Cundinamarca, Colombia", Ulusal Ekonomik Araştırma Bürosu 13208 sayılı ön rapor, Cambridge, MA, 2007; Abhijit Banerjee ve Rohini Somanathan, "The Political Economy of Public Goods: Some Evidence from India", *Journal of Development Economics* 82 (2007): s. 287-314.
10. Bangladeş (eski Doğu Pakistan) 1975'te bağımsızlığını ilan etti. Britanya'nın doğrudan yönettiği alanlarla dolaylı olarak yönettiği alanlar arasındaki uzun dönem ekonomik durum kıyaslaması için bakınız Lakshmi Iyer, "Direct versus Indirect Colonial Rule in India: Long-Term Consequences", *Review of Economics and Statistics* (yakında).

11. İlerleyen yıllarda kiracıların ve alt mülk sahiplerinin (?) haklarını koruyan bazı önlemler alındı. Söz konusu önlemlerin ve alt kiracıların eksiksiz betimlemesi için bakınız Dharma Kumar, ed., *The Cambridge Economic History of India*, 2. Cilt, Cambridge, 1982: I. ve II. bölümler.
12. Tapan Raychaudhuri, "The Mid-Eighteenth-Century Background", edit: Kumar, The *Cambridge Economic History of India*, 2. cilt, s. 13; B. H. Baden-Powell, *The Land- Systems of British India*, 3. Cilt, Oxford, 1892: s. 455; Ratnalekha Ray, *Change in Bengal Agrarian Society, 1760-1850*, New Delhi, 1979; Tirthankar Roy, *The Economic History of India, 1857-1947*, New Delhi, 2000: s. 38.
13. İdeolojinin ve ekonomik doktrinlerin yeni arazi sistemlerinin oluşumundaki rolü hakkında verimli tartışmalar için bakınız Ranajit Guha, A *Rule of Property for Bengal: An Essay on the Idea of Permanent Settlement*, Paris, 1963; Eric Stokes, *The English Utilitarians and India*, Oxford, 1959; Eric Stokes, "The Land Revenue Systems of the North-Western Provinces and Bombay Deccan 1830-80: Ideology and the Official Mind", *The Peasant and the Raj: Studies in Agrarian Society and Peasant Rebellion in Colonial India*, Cambridge, 1978.
14. Kadastro çalışmaları, arazinin detaylı bir incelemesi yapılarak hem coğrafi özelliklerinin hem de iyelik sınırlarının belirlendiği çalışmalardır. Bu çalışmalar genelde toprak sahipliğini tespit etmek ve vergilendirme için bir temel oluşturmak adına yapılır. Pek çok Daimî İskân bölgesinde kadastro çalışması yapılmamıştır çünkü Britanyalılar toprak ağalarından sabit vergi aldıkları için böyle detaylı bir bilgiye ihtiyaç duymamışlardır.
15. Nilmani Mukherjee, *The Ryotwari System in Madras, 1792-1827*, Calcutta, 1962: s. 25.
16. *A.g.e.*
17. Kuzey Hindistan'daki toprak vergisi politikasının detaylı açıklaması için bakınız Babu Ram Misra, *Land Revenue Policy in the United Provinces, under British Rule*, Benares, 1942; W. H. Smith, *Final Report on the Revision of Settlement in the District of Aligarh*, Allahabad, 1882: s. 114. Büyük toprak ağalarına genelde *zamindar* değil *talukdar* adı verilirdi. Oudh bölgesinde *talukdar*lar çok büyük toprak ağaların-

dan oluşan özel bir sınıftı ve bu sınıfın üyelerine Britanya hükûmeti tarafından "mülk sahibi oldukları her köyde feshedilemez, miras bırakılabilir ve transfer edilebilir üstünlük hakkı garantisi" tanınmıştı. (A. F. Millett, *Report on the Settlement of the Land Revenue of the Sultanpur District*, Lucknow, 1873: s. 68).

18. F. W. Porter, *Final Settlement Report of the Allahabad District*, Allahabad, 1878: s. 108.
19. Misra, *Land Revenue Policy in the United Provinces*, s. 100.
20. Roy, *The Economic History of India*, 1857-1947, s. 38.
21. J. F. Macandrew, *Report of the Settlement Operations of the Rai Bareli District*, Lucknow, 1872; Denzil Charles Jelf Ibbetson, *Report on the Revision of Settlement of the Panipat Tahsil and Karnal Parganah of the Karnal District, 1872-1880*, Allahabad, 1883: s. 96; J. Wilson, *Final Report on the Revision of Settlement of the Sirsa District in the Punjab, 1879-83*, Calcutta, 1884.
22. Bu yasalar ve bunların eyalet çapındaki yoksulluk oranlarına etkisine ilişkin başarılı bir inceleme için bakınız Timothy Besley ve Robin Burgess, "Land Reforms, Poverty Reduction and Growth: Evidence from India", *Quarterly Journal of Economics* 115 (2000): s. 341-388. Bu makalede tüm toprak reformları dört kategoriye ayrılmıştır: hükûmet ve çiftçi arasındaki aracıların (örneğin ağalığın) kaldırılması, toprağı kullananları daha imtiyazlı hale getirmek için yapılan reformlar, sahip olunabilecek azami toprak miktarına üst limit getirilmesi ve arazi toplulaştırılmasına ilişkin düzenlemeler. Besley ve Burgess'ın bulgularına göre ilk iki reform türü yoksulluğun azaltılmasına olumlu katkılar sağlamıştır; bu da ağalık sisteminin yoksulluk seviyelerinin artışında rolü olduğunu doğrular niteliktedir. Besley ve Burgess'in toprak reformları veri tabanını kullanarak yaptığımız çalışmada ağalık sisteminin baskın geldiği eyaletlerde eyalet yönetimleri, çok sayıda toprak reformu uygulamışlardır. Ağalık sistemini benimseyen eyaletlerde 1957-1992 yılları arasında yıllık ortalama 6,5 reform uygulamaya konurken ağalık sisteminin uygulanmadığı bölgelerde aynı rakam 3,5'tir.

23. Nüfus sayımı, çok çeşitli alanlardaki altyapı tedarikine ilişkin bilgilere ulaşılmasını sağlamıştır ve bu bilgiler için bakınız Banerjee ve Somanathan, "The Political Economy of Public Goods"; Abhijit Banerjee, Lakshmi Iyer ve Rohini Somanathan, "History, Social Divisions and Public Goods in Rural India", *Journal of the European Economic Association* 3 (2005): s. 639-647. Önceki dönemlerin kamu malları tedarik verilerine de erişim mevcuttur. Banerjee ve Iyer, "History, Institutions and Economic Performance" adlı makalede geçmişte ağalık sistemini benimseyen ve benimsemeyen bölgelerin 1981 yılındaki tedarik farkını incelemişlerdir. Bu makalede 1991 verilerinden yararlanmamızın iki nedeni var: (1) 1991'deki verileri kullanarak geçmişteki tarihsel farklılıkların etkilerinin ne kadar uzun sürebileceğini vurgulama arzumuz ve (2) elit kesimin siyasi gücü zapt ettiği savını sınamak için kullandığımız seçim verilerinin 1977 sonrası her seçim için erişilebilir olması.
24. Vergiye tabi mülkler bir köyün çeşitli yerlerinde olabileceği gibi birden çok köyde de olabilir. Allahabad bölgesinde her köyde ortalama 1,4 vergiye tabi mülk yer alıyordu. Bu çalışma kapsamında Uttar Pradeş, Madhya Pradeş ve Pencap eyaletlerinin çeşitli bölgelerine ait, 1870'lerde ve 1880'lerde Britanyalı yöneticiler tarafından tutulan Arazi Yerleşim Raporları'nı inceledik. Bu raporlardan yola çıkarak "ağalık sisteminin uygulanmadığı bölgelerin" raporlarda yer alan ve ağalara vergi vermekle yükümlü olmayan bölgelerdeki tüm köy, mülk ve yüzölçümü verilerine oranını hesapladık. Bombay Başkanlığı, Bengal Başkanlığı, Orissa, Berar ve bölgesel yerleşim raporlarına erişemediğimiz bölgelerde ağalık sistemini benimseme ölçütünü tarihsel dokümanlara göre bölgede hangi vergi sisteminin baskın geldiğine bakarak sıfır ya da bir olarak belirledik. Bu hesaplama sırasında kullandığımız bilgi kaynakları için bakınız Baden-Powell, *The Land-Systems of British India*; Rai M. N. Gupta, *Land System of Bengal*, Calcutta, 1940; Kumar, ed., *The Cambridge Economic History of India*, cilt 2; Misra, *Land Revenue Policy in the United Provinces*; Mukherjee, *The Ryotwari System in Madras, 1792-1827* ve Govindlal Dalsukhbhai Patel, *The Land Problem of Re-organized Bombay State*, Bombay, 1957. Madras

Başkanlığı için ağalık sistemini benimsememe ölçütüne ve bölgesel haritalara Baden-Powell, *The Land-Systems of British India* üzerinden eriştik. Söz konusu haritalar ile güncel bölge sınırları arasında kıyas yapmak için http://www.mapsofindia.com adresindeki haritalardan faydalanabilirsiniz.

25. Savların titiz ve istatistiksel bir sınaması için bakınız Jeffrey R. Wooldridge, *Introductory Econometrics: A Modern Approach*, Cincinnati, 2002: Bölüm 4.
26. Bu gruplar tarih boyunca dezavantajlı konumda olmuşlardır. Planlanmış Kastlar, Hindu kast sisteminin en alt basamaklarında yer alır, Planlanmış Kabileler ise kast sistemine dâhil edilmezler. Hindistan Anayasası'nda bu gruplara pozitif ayrımcılık uygulanması için çeşitli programlar mevcuttur.
27. Diğer değişkenler için de benzer sonuçlar elde ederiz. Daha önce de açıklandığı gibi sömürge dönemindeki arazi sistemi ilkokullarda çeşitliliğin %7'sine, liselerde çeşitliliğin %17'sine ve güç tedarikinin %28'ine tek başına yol açmıştır. Diğer coğrafi ve demografik değişkenlerin eklenmesiyle bu oranlar sırasıyla %26, %43 ve %48'e çıkar.
28. Stokes bu uyumsuzluğun tarımda teşvik ve üretkenliği azalttığını savunmaktadır. Eric Stokes, "Dynamism and Enervation in North Indian Agriculture: The Historical Dimension", edit: Eric Stokes, *The Peasant and the Raj: Studies in Agrarian Society and Peasant Rebellion in Colonial India*, Cambridge, 1978. Bhaduri, ağalar ile çiftçiler arasında kalan sarraf tabakasının üretimi artıracak varlıklara yatırım teşviki olmadığını; çünkü böyle bir teşvikin köylülere verilen uzun vadeli borçlar üzerinden elde ettikleri faiz gelirini azaltacağını savunmaktadır. Amit Bhaduri, "The Evolution of Land Relations in Eastern India under British Rule", *Indian Economic and Social History Review* 13 (1976): s. 45-53. Roy The Economic History of India, 1857-1947, s. 91-95'te Bhaduri'nin savına karşıt bir sav ortaya atmıştır. Hükûmet yatırımı üzerine görüşler için bakınız Amiya K. Bagchi, "Reflections on Patterns of Regional Growth in India under British Rule", *Bengal Past and Present* 95 (1976): s. 247-289.

29. Gini katsayısı, gelir ve varlık eşitsizliğini ölçmekte yaygın olarak kullanılır. Tam eşitlik durumunda (yani bir toplumda her bireyin gelirinin eşit olduğu durumda) katsayı 0, tam eşitsizlik durumunda (yani bir toplumda tüm gelirin tek bir bireyde toplanması durumunda) katsayı 1 kabul edilir. Gini katsayısı arttıkça gelir veya varlık eşitsizliği artar. Gini katsayısı, toplumda rastgele seçilen iki bireyin ortalama gelir düzeyleri arasındaki farkın o toplumun toplam gelirine bölünmesi ile de hesaplanabilir. Bakınız Gini, "Measurement of Inequality and Incomes", *Economic Journal* 31 (1921): s. 124-126.
30. Çok geniş alanlar arasındaki kamu malı tedarik farklarını belgeleyen bir çalışma için bakınız Banerjee, Iyer ve Somanathan, "History, Social Divisions and Public Goods in Rural India".
31. Okuryazarlık, gelir düzeyi ve seçimlere katılım ile ilgili detaylı bir çalışma için bakınız Rohini Pande, "Understanding Political Corruption in Low Income Countries", edit: T. Paul Schultz ve John Strauss, *Handbook of Development Economics*, cilt 4, Amsterdam, 2008. 1977 sonrası yapılan seçimlere ilişkin verilere Hindistan Seçim Konseyi'nin internet sitesinden (www.eci.gov.in) ulaşılmıştır. Eyaletlerin bölgesel seçimleri ile yönetim bölgelerinin eşleştirilmesinde her bir eyaletin Eyalet Seçim Kominsyonu'nun internet sitesinden elde edilen verilerden yararlanılmıştır. Araştırma sonuçlarımız, bölgesel seçim verileri ile yönetim bölgelerini eşleştiremediğimiz Karnataka ve Uttarakhand eyaletlerini kapsamamaktadır.
32. Okuryazarlık oranının istatiksel önem alt eşiğinin %5 olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu ilişkilerin nispeten güçlü olduğu görülecektir.
33. Şekil 6.8A ve 6.8C'de gösterilen ilişkiler istatistiksel olarak önemli olup coğrafi değişkenler, demografik özellikler ve bölgelerin İngiliz yönetiminde kalma süreleri hesaba katıldığında dahi istatistiksel önemlerini yitirmemişlerdir. Diğer altyapı ölçütleri (ilkokullar, liseler ve güç) benzer ilişkiler mevcuttur ve bu ölçeklerin seçimi kazanan adayın oy oranıyla ilişkisi de istatistiksel açıdan önemlidir. Alan kısıtlaması yüzünden bu sonuçlara kitapta yer verilmemiştir ancak sonuçlar, talep üzerine yazardan temin edilebilir. Şekil 6.8'deki y

ekseni asfalt yolların seçim sonuçları, kazanan adayın oy oranı ve okuryazarlık oranı ile regresyon analizine tabi tutulduktan sonra elde edilen sonuçları göstermektedir. X ekseni ise aynı değişkenlerin bölgelerin ağalık sistemini benimsememe oranı ile regresyon analizine tabi tutulmasından elde edilen sonuçları temsil etmektedir. Şekil 6.8D'deki doğrunun eğimi 0,20 olup Tablo 6.1'deki 6. sütundan elde edilen 0,25'lik eğim değerinden biraz daha azdır. Benzer şekilde ilkokulları gösteren grafikte eğim 0,01; liseleri gösteren grafikte 0,06 ve güç grafiğinde 0,11 olarak hesaplanmış olup bu rakamlar daha önce yapılan hesaplamada elde edilen 0,07; 0,11 ve 0,21 değerleriyle sırasıyla kıyaslanmıştır.

34. Niall Ferguson Britanya İmparatorluğu'nun sömürgeleştirdiği bölgelerde yayma eğilimi gösterdiği ve bu yönüyle diğer sömürgeci güçlerden ayrıldığı çeşitli özellikleri saptamıştır. Ferguson'un listesinde İngiliz arazi sistemleri, İngiliz dili, İskoç ve İngiliz bankacılık sistemleri, teamül hukuku, Protestanlık, takım sporları, sınırlı devlet, temsilci meclisleri ve özgürlük fikri yer almaktadır.

Eski Rejimden Kapitalizme: Bir Doğal Deney Olarak Fransız Devrimi'nin Yayılışı

DARON ACEMOĞLU, DAVIDE CANTONI, SIMON JOHNSON VE JAMES A. ROBINSON

Başlangıçta Napolyon vardı.

THOMAS NIPPERDEY

Lüksemburg, Rhenish Hessen ve Pfalz ile beraber Ren Bölgesi de Napolyon'un idaresinde Fransız Devrimi'ne ve ihtilalin sonuçlarının toplumsal, idari ve kanuni açıdan birleştirici etkisine katılma ayrıcalığına nail olmuştur. Almanya'nın kalan tüm bölgelerinden on yıl evvel, serbest rekabetle yüzleşmek zorunda kalınca hem şirketler hem de asilzadelerin patriklik makamını kullanarak kurdukları baskı Ren Bölgesi'nden silinip gitti. Ren endüstrisi, Almanya'nın en gelişmiş ve çok yönlü endüstrisidir ve kuruluşu ta Fransız egemenliğine uzanır.

FRIEDRICH ENGELS

Karşılaştırmalı tarih ve sosyal bilimlerin araştırma gündemlerindeki en önemli meselelerden biri, dünyadaki gelir dağılımının sebeplerine ilişkin daha derin bir anlayış geliştirmektir. Amerika Birleşik Devletleri ve Batı Avrupa ülkeleri ile Sahra-altı Afrika ya da Latin Amerika ülkelerinin imkânları ve yaşam standartları arasındaki uçurum ne ile açıklanabilir? Tarihçiler

"Batı'nın Yükselişi", "Avrupa Mucizesi" ve "Büyük Sapma"[1] gibi adlar verdikleri tarihsel fenomenin sebeplerini araştırırken bu soruyu sık sık dile getirmişlerdir. Bu terimler önce Hollanda ve Britanya, sonra Almanya ve daha sonra bir grup Avrupa ülkesinin daha ortalama yaşam standartlarının devamlı olarak arttığı; üç yüzyıl kadar önce, yani ülkeler arasındaki refah düzeyi farkının nispeten daha az olduğu bir dönemde başlayan büyüme sürecine verilen farklı isimlerdir. Refah düzeyindeki artış dalgası on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Amerika Birleşik Devletleri ve Avustralasya gibi belirli Yeni Avrupa[2] topraklarına yayılmaya başlamış ve yirminci yüzyılda Doğu Asya'daki bir grup ülkeye sıçramıştır. Ancak dünyanın geri kalan kısmı –Afrika, Latin Amerika, Doğu Avrupa ve Güney Asya– yoksulluk bataklığından çıkamamıştır.

Akademisyenler bu örüntülere pek çok açıklama getirmişlerdir. Bu konuda ortaya atılan en çarpıcı açıklamalardan biri, ülkelerin karşılaştırmalı gelir örüntüleri arasındaki farkın temelde bu ülkeler arasındaki kurumsal farklardan kaynaklandığını ileri sürer. Bu açıklamaya göre örneğin modern dönemin başlangıcında Avrupa genelinde gözlenen ekonomik büyümeyi açıklamak için kullanılacak bir kurumsal argümanın eski rejimin kaldırılan ya da zamanla etkisiz kalan kurumlarına odaklanması gerekir.[3] Kurumlarını daha erken ıslah eden ülkeler büyüme sürecine de daha erken girmişlerdir. Bir toplumun ekonomik kurumlarını ve politikalarını o kurumun ekonomik başarısını belirleyen temel faktör kabul eden Adam Smith'in eserlerinde de bu odak noktası esas alınmıştır. Smith'in çalışmaları karşılaştırmalı tarih üzerine kurulu değildir; ancak toplumların refah düzeylerinin farklı olmasına getirdiği açıklama, Smith'in aradaki bu farkı toplumların kurdukları farklı kurumlarla ve bu kurumların farklı etki alanlarıyla ilişkilendirdiğini ortaya koymaktadır. Smith'in argümanına göre iyi bir refah düzeyine erişmek için gereken temel unsurlar, serbest

pazarlardaki gönüllü alım satım faaliyetleri ve bu faaliyetlerin sonucunda ortaya çıkan iş bölümüdür. Elbette eski rejimdeki feodal kurumlardan geriye, Smith'in ideal sisteminden oldukça farklı bir sistem miras kalmıştır. Smith'e göre Batı Avrupa'nın göreceli refahı, eski rejim kurumlarının gerileme dönemine erken girmeleriyle oldukça yakından ilişkilidir. Smith, feodal kurumların ülkenin refah düzeyini yükseltmeye elverişli olmadıklarını şiddetle savunur ve şöyle der: "Fakat büyük mülk sahiplerinden nadiren büyük ıslahatlar beklenir; hâlâ amele olarak kölelerden* yararlanan maliklerden ise hiç mi hiç ıslahat beklenmemelidir... Bu kölelik biçimi bugün Rusya, Polonya, Macaristan, Bohemya, Moravya ve Almanya'nın diğer kısımlarında hâlâ varlığını sürdürmektedir ve yalnızca Avrupa'nın batı ve güneybatı bölgelerinde kademeli olarak hepten kaldırılmıştır."[4]

Adam Smith, on sekizinci yüzyılın sonlarında bu satırları kaleme alırken Avrupa'nın batısı ile doğusu arasındaki refah düzeyi farkı iyice belirginleşmişti. Avrupa kıtasında doğuya gidildikçe refah düzeyi düşüyor, feodal kurumların hâkimiyeti artıyordu. Feodalizm en uzun süre Doğu Avrupa'da, yani kıtanın ekonomik olarak en geri kalmış bölgelerinde varlığını sürdürmüştü.[5] Bu geri kalmış ekonomileri modern dönemin başında kıtanın en dinamik iki ekonomisiyle, Hollanda ve İngiltere ekonomileriyle kıyaslamak gerekirse loncaların zayıf olduğu ve mutlakiyet tehdidinin 1570'lerde Hollanda İsyanı ile ortadan kaldırıldığı Hollanda, serflik gibi feodal kurumlardan muhtemelen en az etkilenen Avrupa ülkesiydi.[6] Benzer şekilde İngiltere, eski rejime

---

* Smith'in döneminde iki tür köle vardı: Bunlardan ilki, bugün kölelik denince akla gelen ve yasalar önünde sahibinin malı sayılan, ağır koşullarda çalıştırılan Afrikalı köleler; ikincisi ise kömür ve tuz madenlerinde çalıştırılan ve pek çok vatandaşın sahip olduğu haklara sahip olan ancak siyasi baskılar veya yasal boşluklar nedeniyle köle statüsünde değerlendirilen vatandaşlardı. Smith'in burada amele ile kastettiği kölelik türü birinci türdür. (yay. n.)

ait feodal kurumların en erken çöktüğü ülkeydi. 1500'lü yıllarda serflik kurumu ortadan kalkmış; loncalar 16. ve 17. yüzyıllarda eski güçlerini kaybetmişlerdi. 1530'larda Katolik Kilisesi hükûmet denetimine girmiş ve kiliseye ait araziler VIII. Henry tarafından satılmıştı. İç Savaş ve Şanlı Devrim ile tekelciliğin ve mutlakiyet yönetiminin sonu gelmiş; on sekizinci yüzyılın başlarına gelindiğinde kanun önünde eşitlik fikri giderek kuvvetlenmişti.[7]

Eski rejimin ve feodal kurumların erken çöküşünü kapitalist piyasa ekonomileriyle ilişkilendiren bu deliller, söz konusu kurumların sahiden geri kalmış olduklarını ya da ekonomik gelişmeye ket vurduklarını gösterir mi? Bu çıkarım, en az iki sorunu da beraberinde getirecektir. Bunlardan ilki, eski rejimin gerilemesi ile ekonomik performansın gelişimi arasında bir ilişki olsa da bu ilişkinin *ters nedenselliğ*ten kaynaklanıyor olabileceği ihtimalidir. Feodalizmin gerilemesi kapitalizme değil, kapitalizm feodalizmin gerilemesine sebep olmuş olabilir. Örneğin daha eski nesillere mensup olan Henri Pirenne gibi akademisyenler, feodal kurumların dağılmasının sebebinin kesinlikle ticaretin artması ve –Michael M. Postan'ın "Para Ekonomisinin Yükselişi" adını verdiği– ticarete dayalı bir toplumun gelişmesi olduğunu savunurlar.[8]

Söz konusu çıkarımdan doğabilecek ikinci sorun ise *ihmal edilmiş değişken*den kaynaklanabilir. *İhmal edilmiş değişken* kavramı, eski rejimin gerilemesi ve ekonomik büyümedeki artış arasında bir nedensellik ilişkisi olmadığına, bunun yerine bu iki değişkeni aynı anda açıklayan üçüncü bir değişkenin varlığına işaret eder. Ekonomik kurumların değiştirilmesi veya aynı bırakılması toplumda müşterek alınan bir karardır ve toplumu etkileyen pek çok faktör mevcuttur. Örneğin İngiltere'de coğrafî konum veya kültüre bağlı olarak Orta Çağ'ın sonlarına doğru belirgin bir ekonomik potansiyelin ortaya çıkmış olması ve bu potansiyeli

ortaya çıkaran iki faktörün aynı zamanda feodal kurumların nasıl evrileceğini belirlemiş olması ihtimal dâhilindedir. Modernleşen toplumun feodalizme karşı ilgisizleşmesi ve feodalizmin önemli bir sebep-sonuç ilişkisine taraf olmaksızın silinip gitmiş olması mümkündür.

Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* eserinde ihmal edilmiş değişkene tam da sözünü ettiğimiz bağlamda ilginç bir örnek verir. İngiltere, erken modern dönemde hem dinamik bir ekonomiye hem de Avrupa'daki en serbest ve en az mutlakıyetçi kurumların bir kısmına sahipti. Douglass North ve Barry Weingast'ın[9] izinden giderek ekonomik performansın siyasi yeniliklerin doğrudan sonucu olduğunu savunabiliriz ancak Weber, bu savı reddederek şöyle der: "Montesquieu (*Kanunların Ruhu Üzerine*, 20. kitap, 7. bölüm) der ki 'İngilizler, üç önemli meselede dünyadaki tüm halklardan daha ileridir: dindarlık, ticaret ve özgürlük.' Öyleyse İngilizlerin ticari üstünlüğünün ve serbest siyasi kurumlara adaptasyon yetilerinin Montesquieu'nün kendilerine atfettiği dindarlıkla bir şekilde ilişkili olması mümkün değil midir?"[10] Max Weber, bu sözüyle ihmal edilmiş bir değişkene, yani dine doğrudan değinerek İngiltere'deki demokrasiyi ve kapitalizmi bu değişkenle açıklamıştır.

Bu yüzden eski rejimin çöküşü ile kapitalizmin yükselişi arasındaki ilişkiyi incelerken hem ters nedenselliği hem de ihmal edilmiş değişkenleri göz önünde bulundurmak gerekir. Doğa bilimlerinde böyle bir sorunu gidermenin yolu deney yapmaktan geçer. Böyle bir deney yapmak isteseydik önce ortak bir konuda benzer özellikler taşıyan ülkeleri, örneğin tüm kurumları geri kalmış ülkeleri denek kabul ederek bu denekleri iki alt gruba ayırırdık. Daha sonra bu alt gruplardan rastgele birini seçip seçtiğimiz gruptaki ülkelerin ("deney" grubunun) antik rejimden kalan kurumlarını ortadan kaldırır, kalan grupların ("kontrol"

gruplarının) kurumlarını aynı bırakırdık ve iki grubun refah düzeylerinin nasıl değiştiğini gözlemlerdik. Elbette gerçek dünyada böyle bir deneyin yapılması imkânsızdır; ancak tarihçiler ve sosyal bilimciler de tarihsel koşulların elverişli olduğu durumlarda "doğal deneylerden" faydalanabilirler.

Burada doğal deneyden kastımız, tarihsel bir rastlantı ya da olayın kimi bölgelerde ekonomik, siyasi ve toplumsal faktörlerin değişmesine yol açarken kıyaslamaya tabi tutulabilecek diğer bölgelerde aynı faktörleri etkilemediği durumlardır. Elbette bu durumda değişime maruz kalan bölgeleri yukarıda verdiğimiz örnekteki deney grubuna, değişimden etkilenmeyen bölgeleri ise kontrol grubuna benzetebiliriz.

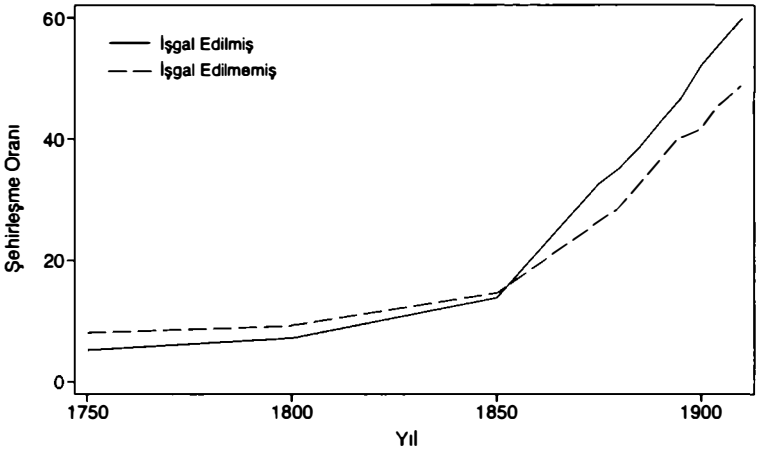
Fransız ordularının 1789 Fransız Devrimi sonrası Avrupa'nın büyük bir bölümünü işgal etmeleri, eski rejim bağlamında yapılacak olan bir doğal deneyde kullanılabilecek değişikliğe uğramış kurumlar açısından bize yeterli kaynak sunar. Fransız orduları eski rejimin feodal mirası, harçları, vergileri ve imtiyazları dâhil tüm merkezî kurumlarını kaldırdı; loncalara son verdi, Yahudilere özgürlük verilmesini ve Kilise arazilerinin yeniden dağıtılmasını da kapsayan "kanun önünde eşitlik" ilkesinin yayılmasını sağladı. Bu yüzden bazı önemli eski rejim kurumlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini hesaplarken bu tarihî olaydan yararlanabiliriz. Bunun için Avrupa'nın işgal edilen ve kurumları reformdan geçirilen kısımlarını "deney" grubu kabul edebilir, işgal edilmemiş bölgelerini ise "kontrol" grubu olarak kabul edebiliriz. Böylece tıpkı bir doğa bilimleri deneyinde olduğu gibi bu deneyde de iki grubun deney grubu reformdan geçirilip kurumları kaldırılmadan önceki ve sonraki ekonomik performanslarını kıyaslayabilir; reforme edilen grubun diğer gruba kıyasla zaman içerisinde daha zengin olup olmadığını gözlemleyebiliriz. Deney grubunun zaman içinde zenginleşmesi, kurumların reformdan

geçirilmesinin göreceli refah düzeyinin artmasına katkı sağladığına kanıt teşkil edecektir.

Fakat doğal deneyler üzerinden yapılan çıkarımların geçerli olabilmesi için deneyden (Fransız işgali) etkilenen bölgelerin deney öncesi büyüme örüntülerinin kontrol grubunun deney öncesi büyüme örüntüleri ile benzer olması gerekmektedir. Bunun için Fransızların işgal edecekleri bölgeleri seçerken bölgelerin gelecekteki büyüme potansiyellerini esas *almamış* olmaları şartı aranır.[11] Örneğin Renanya'nın 1789 yılı öncesine kıyasla 1815 sonrasında daha hızlı büyümesinin sebebinin bu bölgede Fransızların yaptığı reformlar olduğunu öne sürebilmemiz için Fransızların Renanya'yı ilhakının Renanya'nın gizli ekonomik potansiyelinden kaynaklanmıyor olması gerekir.

Göz önünde bulundurulması gereken bu şartlar bizi, çalışmamızın odağını Almanya olarak belirlemeye sevk etti; çünkü Almanya'nın çeşitli bölgeleri işgale uğramışken diğer kısımlarına dokunulmamıştı ve kısmen işgal edilmiş bu ülke, diğer tüm Avrupa ülkelerinin toplamından daha homojen bir yapıya sahipti.[12] Bu yüzden bu çalışma kapsamında Fransızların işgal ettikleri bölgeler arasında yalnızca Almanya'yı mercek altına alarak kurumsal yapılardaki değişikleri ortak bir tarih, kültür ve kurumsal yapının benimsendiği bir bölgede gözlemleyeceğiz çünkü Baden ile Berg'i kıyaslamak, Polonya ile Portekiz'i kıyaslamaktan çok daha kolay. Elbette bu çalışma kapsamında izlediğimiz yaklaşımın geçerliliği Almanya'nın farklı bölgelerinin tamamen homojen yapıda olmasına dayalı olmayacak zira bu, doğru bir önerme değil. Burada asıl amacımız, Fransız işgalini ve reform hareketlerini hangi örüntülerin yönlendirdiğini belirlemek olacak.[13]

Bu doğal deneyi yürütebilmek için modern ulusal hesapların oluşturulması ve gelirin doğru ölçülmesi için çeşitli sistemler geliştirilmeden önceki dönemde, yani on sekizinci ve on doku-

Şekil 7.1 5.000'den fazla insanın yaşadığı şehirlerin toplam nüfus yüzdeleri (iki grup).

zuncu yüzyıllarda Almanya'nın çeşitli bölgelerindeki ekonomik kalkınmanın düzeyini ölçmek için bir metot geliştirmemiz gerekir. Bunun için şehirleşmeden yararlanmak oldukça iyi bir stratejidir. Genellikle bir şehirde beş bin veya daha fazla kişilik kentlerde yaşayan nüfusun tüm şehir nüfusuna oranı olarak hesaplanan şehirleşme, günümüz dünyasında kişi başına düşen millî gelirle büyük ölçüde korelasyon gösterir. Paul Bairoch ve Jan de Vries gibi tarihçiler, tarih boyunca yalnızca tarımsal üretimin yüksek olduğu ve gelişmiş ulaşım ağlarına sahip kentlerin kalabalık bir kent nüfusunu taşıyabileceğini savunurlar.[14] Şehirleşme, çeşitli bölgelerin geçmişteki gelir düzeylerini tahmin etmek için de kullanılan bir göstergedir.[15] Biz de bu göstergeden yararlanabilmek için bu çalışma kapsamında Almanya'nın çeşitli bölgelerinin 1750-1910 yılları arasındaki şehirleşme düzeylerini bir veri tabanında topladık.[16]

Bu makalede elde ettiğimiz temel bulgu Şekil 7.1'de, Almanya'nın Fransızlar tarafından işgal edilip reforme edilen bölgelerinin (deney grubunun) ve şehirleşme verilerine ulaşabildiğimiz diğer

bölgelerin şehirleşme düzeylerinin yer aldığı grafikte gösterilmiştir.[17] Grafikte görüldüğü üzere 1800 yılı öncesinde Almanya'nın Fransız işgaline uğramamış bölgelerinde şehirleşme oranı daha yüksekti. Bu bulgu, kendi içinde büyük önem taşımaktadır; çünkü şehirleşme bir kalkınma göstergesi kabul edildiğinde Fransızların Almanya'nın şehirleşme oranı yüksek bölgelerini işgal etmemeleri, aynı zamanda Almanya'nın en zengin bölgelerini işgal etmeye odaklanmadıkları anlamına gelir. Ayrıca Şekil 7.1'deki grafiğe göre şehirleşme on sekizinci yüzyılda artıştadır ancak en hızlı artışı 1800-1850 yılları arasında göstermiştir. Bu grafikten çıkarılabilecek en önemli bulgu, şehirleşmenin artış hızının deney grubunda en fazla olduğu bulgusudur. Özellikle deney grubuna mensup bölgelerin 1850 yılı itibarıyla ulaştıkları şehirleşme düzeyi, Almanya'nın işgale uğramamış bölgelerinin aynı yıldaki şehirleşme düzeyinden daha fazladır. Yani grafiğe göre Fransızların işgal ettikleri bölgelerde yapmış oldukları kurumsal reformlar şehirleşmenin ve dolayısıyla ekonomik büyümenin işgal edilmemiş bölgelere kıyasla daha fazla artmasını sağlamıştır.[18] Bu durumun doğal deney olma şartlarını sağlaması hâlinde elde edilen bu bulgular, eski rejime ait belirli kurumların kaldırılmasının ekonomik büyümeyi tetikleyen önemli bir olgu olduğu argümanını doğrular niteliktedir. Ancak Şekil 7.1'deki grafiği yorumlarken dikkatli olmak gerekir. Almanya'nın işgale uğramış bölgelerindeki büyüme oranı diğer bölgelere kıyasla artsa da grafiğe göre aynı oran, 1750-1800 yılları arasında daha hızlı artış göstermiştir; buradan Almanya'nın işgale uğramış bölgelerinin ihtilal öncesinde de farklı bir ekonomik gelişim çizgisi izledikleri sonucu çıkarılabilir.

Şekil 7.1'den pek çok bulgu elde edilebilir; ancak Fransız Devrimi'ne ilişkin kurumların bazı tarihsel sebeplerden dolayı birtakım ek değişikliklere maruz kaldıklarını da dikkate almak

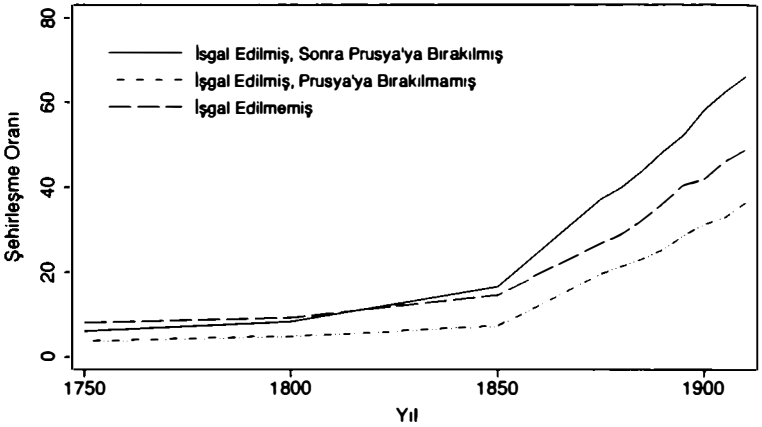
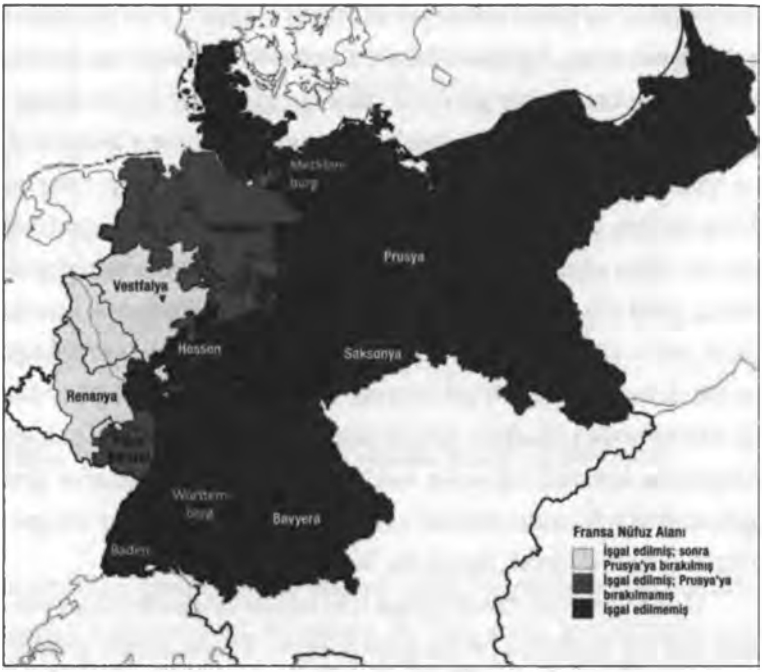

Figure 7.2 5.000'den fazla insanın yaşadığı şehirlerin toplam nüfus yüzdeleri (üç grup).

önemlidir. Özellikle Almanya'nın belirli bölgelerinde eski hükümdarlar, hükmettikleri bölgelere 1815'ten sonra geri döndüler ve Fransızların yaptıkları reformları tersine çevirdiler. Buna karşın Fransızların işgal ettikleri bölgelerin büyük bir kısmı 1815'te yapılan Viyana Kongresi ile Prusya'ya bırakıldı. Bu, Prusya'nın oldukça işine gelen bir durumdu çünkü Napolyon Savaşları sırasında kendi kendini reforme eden Prusya'nın daha sonra Fransızların yaptıkları kurumsal reformları tersine çevirmesi gerekmeyecekti. Bu bilgiler ışığında deney grubuna alternatif bir tanım getirilebilir: Almanya'nın Fransız kontrolüne geçen ancak daha sonra, 1815 yılında Prusya'ya bırakılan bölgeleri. Şekil 7.2'de Almanya'nın bölgelerini üç alt gruba (işgal edilip Prusya'ya bırakılanlar, işgal edilip Prusya'ya bırakılmayanlar ve işgal edilmeyenler) ayırarak sonradan Prusya'ya bırakılan bölgelerin 1750-1910 yılları arasındaki şehirleşme düzeyini diğer iki grubun şehirleşme düzeyleri ile kıyasladık. Şekil 7.3'te bu üç grubun (1815 sonrasında geçerli olan coğrafî sınırlar içerisinde)

kartografik bir gösterimine yer verilmiştir. Şekil 7.2'de gösterilen şehirleşme oranı değişimi, Şekil 7.1'den elde ettiğimiz sonuçlarla son derece benzer bir görüntü çizmektedir. Şekil 7.1'de olduğu gibi Şekil 7.2'de de şehirleşme oranı, işgal edilmemiş bölgelerde en yüksek, işgal edilen ancak Prusya'ya bırakılmayıp reformların tersine çevrildiği bölgelerde ise en düşüktür. Bu grafikte bir kez daha gözlemlediğimiz üzere deney grubunun şehirleşme oranı, 1800 yılı sonrasında Almanya'nın diğer bölgelerine kıyasla daha fazla artmaya başlamıştır ancak yine grafikte görüldüğü üzere deney grubunun şehirleşme oranı, on sekizinci yüzyılda da hâlihazırda yüksektir. Şehirleşme düzeyinin en düşük olduğu bölgelerin reforma uğrayan ancak 1815'te hükümdarların geri gelmesiyle reformun tersine çevrildiği bölgeler olması da grafikten çıkarılabilecek ilginç bir bulgudur.

Deney grubunu tanımlamak için kullanılabilecek ikinci yöntem için ise üç şartın yerine getirildiğine dikkat etmek gerekir. Bunlardan ilki, Viyana Kongresi'nde Almanya'nın çeşitli bölgeleri Prusya'ya bırakılırken bu bölgelerin ekonomik potansiyelinin değil, ekonomik faktörleri ve Prusya'ya bırakılan bölgelerin ekonomik potansiyelini yansıtmayan siyasi müzakerelerin temel alınmış olmasıdır. İkincisi, Prusya'nın reformları tersine çevirirken seçici davranmamış olmasıdır. Üçüncü şart ise bazı bölgelerin diğer ülkeler tarafından değil Prusya tarafından yönetilmesinden (Prusya etkisi) kaynaklanan doğrudan etkileri göz ardı edebilmemiz gerekliliğidir. Neyse ki yukarıda kısaca bahsettiğimiz ampirik strateji, bu üç şartı da yerine getirmektedir.

Şekil 7.3 Almanya'da Fransızların işgal ettiği bölgeler. (IEG-MAPS: Mainz tarihsel haritalar sunucusu temel alınarak hazırlanmış kartografik gösterim.)

ESKİ REJİM VE EKONOMİK KALKINMA

Fransız Devrimi döneminde Avrupa'nın büyük bir kısmında iki tür oligarşi baskın geliyordu: tarımla uğraşan arazi sahibi asiller ile ticareti ve çeşitli meslek dallarını kontrol eden şehir oligarşisi. Burada eski rejim kurumları derken işte bu iki gruba ve denetimsiz kraliyet gücüne fayda sağlayan, bu otoritelerin varlıklarını sürdürmelerine yardımcı olan kurumları kastediyoruz.[19] Ekonomik kurumlar açısından bakıldığında feodal çağdan kalan kurumlar ile geçmişte eski rejimin parçası olan kurumlar arasında yakın bir ilişki gözlenmektedir. Kara Veba sonrası dönemde Avrupa'nın Elbe Nehri'nin batısında kalan daha geniş yakasında

serfliğin ve işçiliğin en ölçüsüz biçimleri ortadan kalkmış; fakat pek çok bölgede temel toplum düzeni korunmuştu. Alfred Cobban'ın yaptığı çalışmaların ardından 1789 dönemi Fransız toplumunu feodal olarak nitelendirmek tartışmalı olsa da son zamanlarda yapılan akademik çalışmalar, feodal harç ve vergilerin Fransa'da bu dönemde de var olduğunu ve devrimde büyük bir rol oynadığını ortaya çıkarmıştır.[20] Genelde kırsal kesimin kısıtlamalarından kaçınmak için sığınılan kentlerde dahi kent toplumunun ekonomik aktivitelerini ve topluma üyeliği güçlü loncalar kontrol ediyordu.

Eski rejimin en temel özelliği, bazı grupların ve toplumsal düzenlerin toplumsal, siyasi ve ekonomik ayrıcalıklara sahip olduğu, diğerlerinin ise bu ayrıcalıklardan mahrum kaldığı temelde hiyerarşik toplum anlayışıydı. Toplumda ayrıcalıklı gruplar monarşi, aristokrasi ve Katolik Kilisesi'ydi. Bu grupların hakları ve yasaları halkınkilerden farklıydı ve bu farklılık, kendini pek çok önemli biçimde göstermekteydi. Örneğin aristokratlar genelde vergilerden muaf tutulurlardı; çok geniş arazilere sahip Kilise ise halkın tarımsal üretiminden aşar vergisi alıyordu. Hiyerarşik düzenin en alt tabakasında halk ile ekonomik ve toplumsal tercihleri kısıtlı olan kentli yoksullar bulunuyordu. Yahudiler gibi dinî azınlıklar da bu tabakada yer alıyor ve büyük ölçüde ayrımcılığa maruz kalıyorlardı. 1789 yılında ortaya atılan kanun önünde eşitlik ilkesi Avrupa'nın pek çok yerinde oldukça yabancı bir kavramdı. Grupların siyasi temsil oranları yukarıda bahsedilme sıralarına göre azalıyordu. Mutlakiyet döneminde Orta Çağ'dan kalma parlamenter kurumların çoğu, örneğin bu kurumların en bilinenlerinden biri olan Genel Meclis, zamanla tarihten silindi. Bu kurumların tümünün öne çıkan özellikleri Fransa'da 1789 yılında kaldırıldı.

Bu kurumsal bağlar ile ekonomik performans arasındaki bağlantı oldukça sezgisel olmakla birlikte temel ekonomi teorileriyle ve eldeki pek çok delille tutarlıdır. Yalnızca mülk haklarını güvenceye alan ve piyasaya giriş ile toplumsal hareketliliği kolaylaştıran kurumlar ekonomik büyüme meydana getirirler.[21] Aristokratik ayrıcalık sistemi, toplumsal hareketliliğin önünde büyük bir engeldi ve toplumsal hareketlilik üzerindeki feodal kısıtlamalar, halkın meslek seçimleri ile birleşince kırsal kesimde kaynakların etkili biçimde bölüştürülmesine sınırlama getiriyordu. Gelişigüzel ve bir miktar kaotik işleyen ayrımcı hukuk sistemi de ekonomik gelişmenin önündeki engellerden biriydi. Ekonomik gelişmede loncaların etkilerine ilişkin düzeltmeci yorumlar yayımlansa da loncaların piyasaya girişi ve rekabeti engelleyerek ve kendi üyelerinin gelirlerini artırarak temelde birer kartel gibi işledikleri sugötürmez bir gerçektir.[22] Bu tür kısıtlamalar, yeniliklerı doğrudan ya da dolaylı olarak her daim geciktirmişlerdir. Joel Mokyr, çalışmasında loncaların kendi ekonomik ve siyasi pozisyonlarını baltalayacak çeşitli yeniliklerin yapılmasını nasıl engellediklerine ilişkin pek çok örneğe yer vermiştir.[23]

ALMANYA'DA ESKİ REJİM

Eski rejim kurumları, geçmişte Almanya'nın çeşitli bölgeleri için büyük ölçüde ayırt edici kurumlar olmuşlardır. Bu kurumların kimi bölgeler için ayırt edici bir özellik teşkil ederken diğerleri için etmemesinin temel sebeplerinden biri, aşağı yukarı dört yüz heterojen yönetim biriminin birleşmesiyle meydana gelen Kutsal Roma İmparatorluğu'nun bölünmüş yapısıdır. Fakat bu bölgeler birbirlerinden ne kadar farklı özellikler sergilerlerse sergilesinler, hâlâ genelleme yapılabilecek ortak noktalara sahiplerdir.

Bu genellemelerden ilki şudur: Almanya'da feodal kurallar ve imtiyazlar eski rejim zamanında hâlâ geçerlidir ve bölgelerin mutlakiyet rejimini benimseme düzeyleri arasında büyük farklar gözlense de eski rejimin siyasi yapıları bu bölgelerin tamamında mevcuttur. Bu durumun en güzel örneklerinden biri Hannover'dır. Herbert Fisher, Hannover hakkında şöyle der: "Elektörlük ile İngiltere'deki özgür halk arasındaki dostluğa rağmen Hannover'ın bölgesel yönetimleri, asillerin imtiyazlarının kaldırılmasını ve köylülerin özgürleştirilmesini asla desteklemediler."[24]

Almanya'nın bölgeleri üzerine yapılabilecek ikinci genelleme şudur: II. Joseph'in 1781'de (Habsburg İmparatorluğu'nun başka hiçbir bölgesinde kaldırmamasına karşın) Avusturya'da serfliği kaldırması ile Elbe Nehri'nin batısındaki Alman topraklarında feodalizmin en katı haline bir son verilse de bu sistem tamamen silinip gitmemiş, ardında kalıntılar bırakmıştır.[25] Buna ilaveten Elbe Nehri'nin doğusunda serflik hâlâ tüm şiddetiyle varlığını sürdürmektedir. Batıda kaldırılan serfliğin yerine köylüler için en az serflik kadar külfetli yaşam şartları anlamına gelen pek çok yeni vergi ve haraç getirilmiştir. Örneğin Fransızların kontrolüne geçen ilk Alman toprağı olan Renanya'da serfliğin kaldırılmasının ardından serflik benzeri bir sistem uygulanmaya devam edilmiştir. Timothy Blanning, bu sistemi şöyle özetler: "[Renanya'nın] bazı bölgelerinde serfliğin daha hafif bir şekli uygulanmayı sürdürmüştür ve bu uygulamaya göre köylülerin hareket kabiliyetleri de kısıtlamaya tabidir."[26] Friedrich Lenger'ın bir eserinde belirttiği gibi "Tarım iş gücü, toprak sahibine hizmet etmenin ve vergi ödemenin yanı sıra onun şahsi işlerini görmekle de yükümlü kılınmıştır."[27] Lenger, aynı eserin ilerleyen sayfalarında şöyle der: "Ufak bir ilçe olan Nassau-Usingen'de 1800 yılı civarında köylülerin toprak sahiplerine vermekle yükümlü oldukları iki yüz otuzdan fazla farklı ödeme, vergi, harç ve hizmet türü vardı. Bu

harçlar arasında kesilen hayvanlardan alınan yüzde onluk 'kan vergisi', 'bal mumu vergisi' gibi harçlar vardı ve bunun yanı sıra köylüler, el değiştiren her mal için toprak sahiplerine yüklü miktarda ödeme yapmak zorundalardı."[28] Köylülerden çok fazla vergi alınmasının ve yerel aristokratların vergi toplama güçlerini keyfî kullanmalarının bu bölgeye yatırım yapmak isteyen yatırımcıları caydırmış olması muhtemeldir.

Avrupa'nın pek çok yerinde olduğu gibi Almanya'da da hukuk sistemi modernleştirilmemişti, bireyler arasında eşitsizlik yaratan maddeler içeriyordu ve aristokrasi, askeriye ve Kilise'ye çeşitli ayrıcalıklar tanıyordu. Yahudiler, Alman hukuk sistemi altında meslek ve yaşam alanı seçimi ile seyahat konularında birçok kısıtlamaya maruz bırakılıyor ve özel vergiler ödemek zorunda kalıyorlardı.

Almanya'nın tüm bölgelerini kapsayan son genelleme ise şudur: Kent oligarşileri, sanayileşmeye feodal kurumların kırsallardaki kalıntılarından daha çok zarar vermişlerdir ve bu oligarşiler o dönemde Almanya'da hâlâ güçlü bir biçimde varlıklarını sürdürmektedirler. Aynı dönemde meslek dallarının tamamına yakını loncalar tarafından kontrol edilmektedir. Loncalar, diğerlerinin o loncanın mesleğine katılımını kısıtladıkları gibi yeni teknolojilerin benimsenmesine de karşı çıkmışlardır. Herbert Kisch, loncaların Renanya'ya –özellikle Köln ve Aachen'e– yeni teknolojilerin getirilmesine engel olduklarını ve Renanya'ya yeni tekstil makinelerinin (eğirme ve dokuma makinelerinin) gelişinin loncaların koydukları kısıtlamalar yüzünden epey geciktiğini özellikle savunmaktadır.[29] Ayrıca Almanya'da pek çok kent, servet kazanmak uğruna potansiyel yeni yeteneklerin ve yeni teknolojilerin kente gelişini engelleyen aileler tarafından nesiller boyunca yönetilmiştir.[30]

FRANSIZ DEVRİMİ'NİN ETKİLERİ

Fransız Devrimi'nin daha ilk andan itibaren Avrupalı elitler için tehdit olarak görülmesine karşın Birinci Koalisyon Savaşı'nın başlaması 1792'yi buldu. Fransızlar, Avusturya Hollandası'nı (bugünkü Belçika sınırlarına yakın bir alanı) ve Hollanda'yı çabucak kontrol altına aldılar ve bugünkü İsviçre'nin de kontrolünü etkili bir biçimde ele geçirdiler. Fransızlar, 1790'larda bu üç bölge üzerinde güçlü bir hâkimiyet kurmuşlardı. Almanya, başlangıçta Fransız yönetimine direndi. Prusya 1793 yılında kontrolü geri kazanmayı başarsa da 1795'e gelindiğinde Fransızlar, Renanya'nın (Ren Nehri'nin batı yakasının) kontrolünü tamamen ele geçirdi.[31] Renanya, 1802'de resmen Fransız topraklarına katıldı. 1801 Lunéville Barış Antlaşması'nın ardından Avusturya, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun topraklarını imparatorluk delegelerinden oluşan bir temsil heyetine devretme sorumluluğunu üstlenmeyince heyet 1802-1803 yıllarında Fransız temsilcilerle görüştü. Bu görüşmede Avrupa haritası âdeta baştan çizildi: Yüz on iki bağımsız devlet, altmış altı Kilise bölgesi ve dört yüz yirmi bir özgür imparatorluk kenti haritadan silinerek daha büyük krallıklar, başkanlıklar ve dükalıklar kuruldu. Haritadan silinen bölgeler arasında imparatorluk şövalyelerine ait bin beş yüz tımar da yer alıyordu. Yeni kurulan devletlerden en önemli ikisi Baden Büyük Dükalığı ile Württemberg ve Bavyera krallıklarıydı. Napolyon, 1806 yılında bu üç önemli devleti *Rheinbund* (Ren Konfederasyonu) adı altında bir araya getirdi. Napolyon'un bu hamlesi pek çok sınır değişikliğini de beraberinde getirerek bölgedeki eyalet sayısının kırkın altına düşmesini sağladı. Bu kırk eyaletin neredeyse tamamı 1808 itibarıyla *Rheinbund*'a katılmıştı.[32]

Napolyon, aynı dönemde Kuzey Almanya'nın çeşitli kısımlarını kontrol altına aldı. Britanya'yla yaptığı savaşın sonucu olarak

Hannover'ı işgal etti. 1806'nın Mart ayında Berg Büyük Dükalığı, 1807'nin Ağustos ayında Vestfalya Krallığı, 1810'un Şubat ayında Frankfurt Büyük Dükalığı kuruldu. Bizzat Napolyon tarafından bir araya getirilen eyaletlerden meydana gelen bu krallık ve dükalıkların yönetimine Napolyon'un akrabaları (Berg'e kayınbiraderi Joachim Murat, Vestfalya'ya en küçük erkek kardeşi Jérome Bonaparte) ya da yakın müttefikleri (Frankfurt Büyük Dükalığı'na dük olarak eski Mainz Başpiskoposu Karl Theodor von Dalberg) getirildi.

Napolyon, Üçüncü Koalisyon Savaşı'nın ardından Avusturyalıları 1805'in Aralık ayında imzalanan Pressburg Antlaşması'ndaki küçük düşürücü şartları kabul etmeye zorladı. İtalya'daki tüm Avusturya topraklarına el koyan ve Balkanların bir kısmını işgal eden Napolyon; Tirol eyaletini Bavyera'ya, Tirol'ün kuzeyindeki Ren bölgelerini ise Baden ile Württemberg'e kattı. Prusya da Renanya'da kaybettiği toprakları telafi etmek için yayılmacı politika izledi; fakat bu politika sonucunda büyük kayıplar verdi. Jena'da yenilen ve Tilsit Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalan Prusya, Elbe Nehri'nin batısındaki topraklarının tamamını ve Polonya'daki topraklarının bir kısmını kaybetti. Elbe'nin batısındaki Alman toprakları daha sonra Vestfalya Krallığı'na, Polonya'daki Alman toprakları ise Varşova Dükalığı'na katıldı. Prusya, Fransa'ya yüklü miktarda tazminat ödedi. Napolyon, nihayet 1810'un Aralık ayında Hansa şehirleri Hamburg, Lübeck ve Bremen'i de ilhak ederek Fransız topraklarına kattı.

Burada göze çarpması gereken ilk önemli nokta, Fransızların işgal ettikleri bölgeleri seçerken bu bölgelerin ekonomik potansiyelini ya da ekonomik karakterini değil askerî ve jeopolitik önemini göz önünde bulundurmuş olmalarıdır. Örneğin Michael Rowe, belirttiği üzere Napolyon'un Kuzey Almanya'da bir uydu eyalet olarak kurduğu Vestfalya Krallığı, Almanya'da Fransızlar için

stratejik bir mukavemet noktası işlevi görüyordu. Brendan Simms de eserinde aynı argümanı savunmaktadır.[33] Ayrıca Napolyon, Güney Almanya'da Bavyera, Württemberg ve Baden eyaletleriyle ittifak kurmayı başarmıştı ancak Hessen-Kassel, Brunswick ve (hanedanlık olarak Britanya'ya bağlı olan) Hannover eyaletleri Napolyon'a tüm güçleriyle muhalefet olmayı sürdürdüler. Kısacası tarihî deliller, Fransızların Almanya'da işgal edecekleri bölgeleri seçerken bu bölgelerin ekonomik büyüme potansiyelini esas aldıkları önermesini doğrulamaz. Yani Şekil 7.1'deki grafik üzerinden yaptığımız yorumun geçerli olması için gereken en önemli şart sağlanmaktadır.

Napolyon'un yenilerek St. Helena'ya sürgüne gönderilmesinin ardından Avrupa'nın güçlü liderleri Viyana'da toplanarak savaş sonrasında toprakların nasıl paylaştırılacağını kararlaştırdılar. Almanya'nın savaş sonrası durumu, *Rheinbund* kurulmadan önceki mevcut durumunda aşağı yukarı belirlenmişti. 1815'te Viyana Kongresi'nin sonunda otuz sekiz özerk eyaletten oluşan bir Alman Konfederasyonu kuruldu ve hâlihazırda var olan Bavyera, Baden ve Württemberg eyaletleri büyük ölçüde genişleyerek bölgesel kazançlarını korudular. Kongrede ele alınan en tartışmalı konulardan biri Prusya bölgesinin akıbetiydi.[34] 1813'ün Şubat ayında Prusya ve Rusya arasında imzalanan Kalisch Antlaşması'yla Polonya Rusya'ya, Saksonya Prusya'ya bırakıldı. Saksonya'nın Napolyon ile diğer Alman eyaletlerinden daha uzun süre müttefik kalmasına bağlı olarak Viyana'daki pazarlık değeri zayıflamıştı; fakat Prusya'nın pazarlık gücü de pek fazla değildi.[35] Jena yenilgisinin ardından Fransızların yenilmesinde diğer bölgelere kıyasla daha küçük bir rol oynayan Prusya'nın bölgesel talepleri, Prusya yakınındaki bölgeleri ve dolayısıyla Saksonya'yı ilhak etmek üzerine kuruluydu.

Prusya, Viyana Kongresi'nde istediği sonucu elde edemedi. Saksonya'nın %60'ı Prusya'ya bırakılmıştı ancak bu, Saksonya nüfusunun yalnızca %40'ına tekabül ediyordu. Ayrıca Renanya'nın ve eski Vestfalya Krallığı'nın büyük bir kısmı dâhil olmak üzere Fransız işgaline uğramış Alman bölgelerinin çoğu da Prusya'ya bırakıldı. James Sheehan, Ren ve Vestfalya topraklarının Saksonya üzerindeki emellerine ket vurması karşılığında tazminat olarak Prusya'ya gönülsüzce bırakıldığını savunur.[36] Alan J. P. Taylor ise aynı konu üzerine şöyle yazmıştır: "[Ren Nehri'nin batı yakasındaki toprakların Prusya'ya bırakılması] cazip bir teklif değildi: Bunlar, stratejik olarak Fransız işgaline açık topraklardı... Garip bir tesadüf eseri bu topraklar Prusya'ya bağlandı. Ne bu topraklarda yaşayan halk ne de III. Frederick William bu sonuca talipti... Prusya'ya Ren'i Fransız işgalinden koruma görevi yüklenmişti ve Prusya, bu görevi istemese de omuzlamak zorundaydı; bu, Büyük Güçler tarafından en zayıf halkaya yapılmış muzip bir şakaydı."[37] Buradan Prusya'nın Almanya'da ekonomik büyüme potansiyeli gördüğü bölgeleri işgal etmeye çalışmadığı ve edemediği sonucu çıkarılır; bu sonuç, deney grubunun Şekil 7.2'de kullandığımız ikinci tanımının önceki sayfalarda bahsettiğimiz geçerlilik şartını sağladığı anlamına gelmektedir.

Son olarak 1807 sonrasında geniş alanlarda reform dalgaları başlatan Prusya, Fransızların Batı Almanya'da kurdukları kurumsal rejimlerde değişiklikler yapmıştır.[38] Herbert Fisher, bu değişiklikleri şöyle özetler:

> Devrimin, konsüllüğün ve imparatorluğun yaptığı toprak reformlarının Ren bölgelerinde etkilerini göstermesi için nadiren yeterli vakit bulunuyordu... Napolyon'un kariyeriyle bağlantılı bir istisna hariç, Almanya'daki Fransız yerleşimlerinin tamamının yıkıldığına hiç şüphe yok... O istisna, Prusya'da Stein ve

> Hardenberg'in yürürlüğe koyduğu tarım yasalarıdır... Bu iki devlet büyüğünün reformları, Avrupa'nın en sert ve en inatçı aristokrasilerinden biri tarafından savunulan sisteme yapılan ilk saldırıdır... Prusya, kendi toprak sisteminin kontrolünü kendi eline almasaydı Fransız yerleşiminin tek bir parçasının dahi sağ kalması çok düşük bir ihtimaldi. Böylece Prusya; Posen Dükalığı'nı, Berg Dükalığı'nı ve Ren bölgelerinin bir kısmını 1815'te ele geçirdi. Prusya yönetimi, asillerin feodal sistemin yenilenmesi taleplerini yok sayabilecek kadar güçlüydü. Bu bölgelerde... zaman geriye alınmamıştı.[39]

Bu delil, Viyana Kongresi'nde Prusya'ya hangi bölgelerin bırakılacağı belirlenirken bölgelerin ekonomik özelliklerinin dikkate alınmadığını doğrular niteliktedir. Ayrıca Prusya, Fransızların yaptığı kurumsal değişiklikleri tersine çevirirken seçici davranmamıştır. Bilakis Prusyalı yöneticiler, kendileri de geniş alanlarda reform hareketleri başlattıkları ve bu yeni bölgeleri yönetmekle yükümlü oldukları için –buna ek olarak Fransız reformlarını tersine çevirmenin bölgedeki elitlerin güçlenmesi anlamına geldiğini bildikleri için– Fransızların yaptıkları reformları olduğu gibi bıraktılar.[40] Bu çalışma kapsamında gidermemiz gereken son soru işareti, Şekil 7.1 ve 7.2'de elde ettiğimiz bulguların bölgelerin 1815'te Prusya egemenliğine girmeleriyle bunu müteakip şehirleşmeleri arasında doğrudan bir ilişki olduğuna işaret edip etmediği meselesidir. Bize göre bu iki olgu arasında böyle bir ilişki bulunmamaktadır; çünkü Prusya'nın büyük bir bölümü Fransız işgaline uğramamış bölgeler grubuna dâhildir. Yani 1815 sonrasında Prusya'nın tamamı değil, yalnızca Fransızlar tarafından işgal edilen bölgeleri gelişme göstermiştir. Özetle tarihsel deliller, Fransızların Almanya'yı işgalinin ve Alman kurumlarını reformdan geçirmelerinin yukarıda bahsettiğimiz iki deney grubu

tanımının birinden faydalanılarak yapılan bir doğal deney kabul edilebileceğini göstermektedir.

ALMANYA'DAKİ KURUMSAL REFORMLAR

Almanya, Fransız Devrimi sonrasında iki kurumsal reform dalgasıyla karşı karşıya kaldı: Bunlardan ilkinde devrim orduları tarafından yapılan ve yalnızca Renanya'yı etkileyen reformlar söz konusuyken ikincisinde Napolyon tarafından yapılan ve Napolyon'un kurduğu uydu eyaletler aracılığıyla Kuzey Almanya'nın büyük bir bölümünü etkileyen reformlar söz konusuydu.[41] Daha önce de belirttiğimiz üzere bu reform dalgaları, Almanya'nın diğer pek çok bölgesinde de reform hareketlerini tetiklerken Saksonya ve Mecklenburg gibi bazı bölgeler bu dalgalardan neredeyse hiç etkilenmediler. Bu başlık altında on dokuzuncu yüzyılın başlarında yapılan toplumsal ve ekonomik reformların kapsamını tespit etmeye ve ölçmeye, Fransa ya da Napolyon'un uydu eyaletleri tarafından yönetilip daha sonra Prusya'ya bırakılan bölgeleri ayırt etmeye, Viyana Kongresi'nde bu bölgelerden hangilerinin eski düzen yanlısı liderlere bırakıldığını ve hangilerinin modern askerî savunma reformları dışında Napolyon'dan doğrudan etkilenmediklerini belirlemeye çalışacağız.

İdari ve mali sistemlerin düzenlenmesi, kanunların yazılı hale getirilmesi, tarımsal ilişkilerin yeniden yapılandırılması, loncaların kaldırılması, Yahudilere özgürlük verilmesi ve Katolik Kilisesi arazilerinin sekülerleştirilmesi Almanya'daki Fransız yönetiminin ya da modernleşmeye yatırım yapan özerk eyaletlerin yaptıkları yararlı reformlar arasında sık sık adı geçen reformlardır. İdari sistemlerin yeniden düzenlenmesini sağlayan reformu tanımlamak ve nicel verilere dökmek zor olduğu için ve Kilise arazilerinin

sekülerleştirilmesi –bariz tarihî sebeplerden dolayı– yalnızca Katolik bölgelerde gerçekleştirilebilecek bir reform olduğu için diğer reformlara odaklanacağız. Alman Konfederasyonu'nun yirmi dokuz bölgesi için elde ettiğimiz sonuçlara Tablo 7.1'de yer verdik. Bu çalışma kapsamında yalnızca sekiz Alman eyaletinden/bölgesinden oluşan bir alt grubun şehirleşme verilerine ulaşabilmemize rağmen yapılan reformların kapsamlarını oldukça geniş bölgesel detaylarla ölçmeyi başardık. Birçok vakada bölgelerin (örneğin Prusya'nın) farklı kısımlarını 1815 öncesindeki yöneticilerinin niteliklerine göre tek tek ele almamız gerekti; çünkü bölgelerdeki reform politikası her dönem ve her yöneticide sabit kalmıyor ve önceden yapılan reformlara bağlı olarak değişiyordu.

Fransız medeni kanunu ve ticaret kanununun kabulü, Almanya'daki Fransız varlığının en uzun ömürlü miraslarından biridir. *Code Civil*, Ren Nehri'nin batısındaki bölgelerde 1900'e dek yürürlükte kalmıştır ve bu medeni kanun, sık sık Renanya'nın ilginç ekonomik dinamizminin sebeplerinden biri olarak gösterilmektedir.[42] Ayrıca bu iki kanunun kabulünü öngören reform, doğrudan Fransa tarafından ya da dolaylı olarak Napolyon'un uydu eyaletleri tarafından yönetilen tüm bölgelerde yapılan reformlar arasında en istikrarlı olarak hayata geçirilen reformdur. Fransız medeni kanunu ve ticaret kanunu 1802'de Renanya'da, 1808'de Vestfalya'da, 1810'da Berg Büyük Dükalığı'nda ve 1809/1810'da Kuzey Almanya toprakları (bugünkü Güney Saksonya) ile Hansa şehirleri Bremen, Hamburg ve Lübeck'te kabul edilmiştir.[43] Aynı dönemde liberal Başbakan Johann Niklas Friedrich Brauer'in yönetimindeki Baden, temelde *Code Napoléon*'un bazı ufak eklemeler yapılmış bir versiyonu olan *Badisches Landrecht*'i yürürlüğe koydu. Bavyera ise Fransız kanunlarını kabul eden komşularının aksine, 1756'da yürürlüğe konan *Codex Maximillianeus Bavaricus Civilis* medeni kanununun bazı kısımlarını gözden geçirmekle

Tablo 7.1 **Almanya'da on dokuzuncu yüzyılda yapılan reformların kapsamı**

	Yazılı medeni kanun	1825'e kadarki toprak reformları	Loncaların kaldırılması	Yahudilerin kurtuluşu
İşgal Edilmemiş				
Anhalt	0	0	0	1
Baden	1	1	0	1
Bavyera	0	0	0	0
Bavyera, eski Ansbach veya Bayreuth	1	0	0	0
Hessen-Darmstadt	0	1	1	0
Holstein	0	0	0	0
Mecklenburg	0	0	0	0
Nassau	0	0	1	0
Prusya	1	1	1	1
Prusya, eski Nassau	0	1	1	0
Prusya, eski Sansonya	1	1	0	0
Saksonya	0	0	0	0
Schleswig	0	0	0	0
Thüringen eyaletleri	0	0	0	0
Württemberg	0	0	0	0
Ortalama (yüzde)	29,5	30,2	15,1	20,9
İşgal Edilip Prusya'ya Bırakılmayan				
Bavyera, Ren Nehri'nin solu (Pfalz Körfezi)	1	1	1	0
Bremen	0	n/a	0	0
Brunswick	0	0	0	1
Frankfurt	0	1	0	1
Hamburg	0	n/a	0	0
Hannover	0	0	0	0
Hessen-Darmstadt, Ren Nehri'nin solu (Rheinhessen)	1	1	1	0
Hessen-Kassel	0	0	0	1
Lübeck	0	n/a	0	0
Ortalama (yüzde)	25,6	30,6	25,6	33,3

Tablo 7.1 (devamı)

	Yazılı medeni kanun	1825'e kadarki toprak reformları	Loncaların kaldırılması	Yahudilerin kurtuluşu
İşgal Edilip Prusya'ya Bırakılan				
Prusya, Erfurt	1	1	1	0
Prusya, eski Berg	1	1	1	0
Prusya, eski Vestfalya	1	1	1	0
Prusya, eski Frankfurt Dükalığı	1	1	1	0
Prusya, Ren Nehri'nin solu (Ren Bölgesi)	1	1	1	0
Ortalama (yüzde)	100	100	100	0

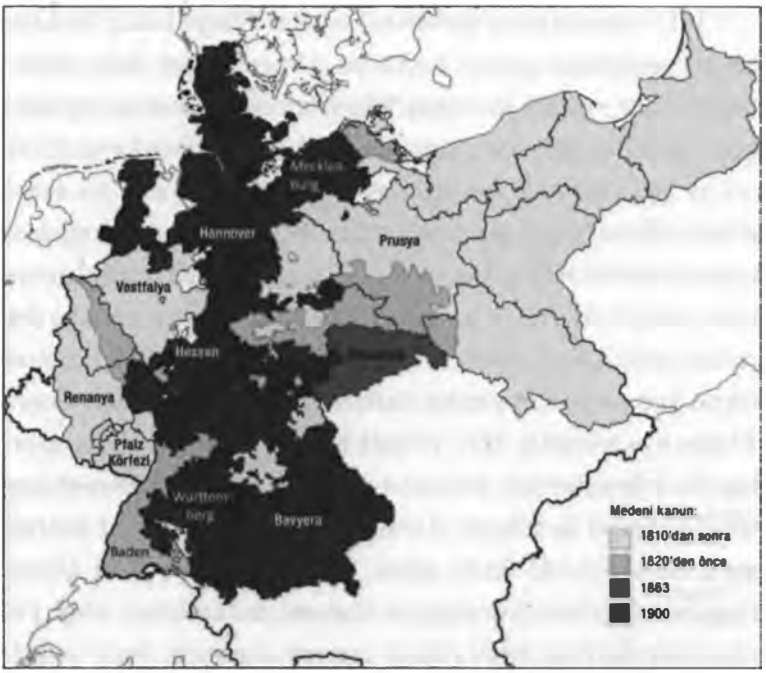
yetindi ve bu kanun, Bavyera'da teamül hukukunu tamamlayıcı bir hukuki kaynak olarak kullanılmaya devam etti.[44]

Napolyon'un Almanya'daki hâkimiyetinin sona ermesiyle Ren Nehri'nin doğusundaki bölgeler Fransız işgali öncesinde kullandıkları hukuk sistemlerine geri döndüler ve Napolyon'un reformlarının tüm kalıntılarını ortadan kaldırdılar. Ancak bu bölgeler arasında iki istisna vardı. Bu istisnalardan ilki, Prusya yönetimine geçen ve Prusya medeni kanunu Allgemeines Landrecht'i (ALR) kabul eden bölgelerdi. 1794'te kabul edilen ve tüm hukukî meseleleri kapsayan on dokuz bin paragraflık iddialı bir medeni kanun olan ALR, feodal sistemden miras kalan *Patrimonialgerichtsbarkeit* gibi bazı sistemleri korumasına karşın o dönem için son derece yenilikçi bir medeni kanundu ve Aydınlanma ilkelerini büyük ölçüde etkilemişti.[45] Günümüzde Bavyera sınırları içinde kalan eski Ansbach ve Bayreuth uç beylikleri de Hohenzollern Hanedanlığı ile geçmişte kalan müttefikliklerinin bir yadigârı olarak ALR'yi kullanmayı sürdürdüler.[46] İşgal sonrası eski kanunlarına geri dönmeyen ikinci istisna ise Renanya'ydı. Renanya'nın hem

Prusya ve *Rheinhessen* (Hessen-Darmstadt) sınırları içinde kalan bölgelerinde hem de Pfalz'in Bavyera sınırları içinde kalan bölgelerinde yerli burjuvalar, kendilerine apaçık fayda sağlayan *Code Napoléon*'un yürürlükten kaldırılmasını engellediler.[47]

Tablo 7.1deki ilk sütun, 1820 yılı itibarıyla yazılı anayasaya geçmiş olan bölgeleri göstermektedir. İlk sütunda yer alan rakamlar aynı zamanda bu bölgelerde ya Fransız *Code de Commerce* ile ya da Prusya medeni kanunu ALR'nin sekizinci kitabının 7-15. bölümleri ile temsil edilen bir yazılı medeni kanunu ve bir ticaret hukuku sisteminin kullanılıyor olmasının ihtimal dâhilinde olduğuna işaret etmektedir.[48] Şekil 7.4'te yer alan haritada Almanya'nın çeşitli bölgelerinde yazılı anayasa kullanımının zaman içerisindeki durumunu görsel olarak ortaya koymaktadır. Haritada görüldüğü üzere birçok bölge, *Bürgerliches Gesetzbuch*'un (BGB) Almanya genelinde kabul edilip uygulamaya konduğu 1900 yılına dek hiçbir yazılı medeni kanun kullanmamışlardır.

Eski rejimin kalıntılarını ortadan kaldırmak için yapılan diğer bir reform, loncaların kaldırılmasıdır. Prusya, 1731'de yapılan *Reichszunfstordnung* düzenlemeleri sırasında loncaların güçlerini kısıtlamaya çalıştı;[49] fakat Almanya'da değişim rüzgârları ancak Fransız Devrim Ordusu'nun işgalinden sonra esmeye başlayacaktı. Loncaların kaldırılması süreci, medeni kanunun kabulüyle paralel ilerledi: İlk olarak Ren Nehri'nin batısındaki bölgeler 1790-1791'de, Napolyon'un uydu eyaletleri Vestfalya ve Berg sırasıyla 1808-1810'da ve 1809'da loncaları kaldırdı ve son olarak Kuzey Almanya da loncaları dağıtarak bu kurumu feshetti. Eski düzen yanlısı Hannover ve Hessen-Kassel eyaletlerinde de işgal öncesi durumun yeniden sağlanması uzun sürmedi. 1814-1816 yılları arasında bu iki eyalet de eski statükolarını yeniden kurdular. Hansa şehirlerinde bile Fransızlar tarafından yapılan reformlar tersine çevrilerek eski sisteme geri dönüldü. Yalnızca Nassau,

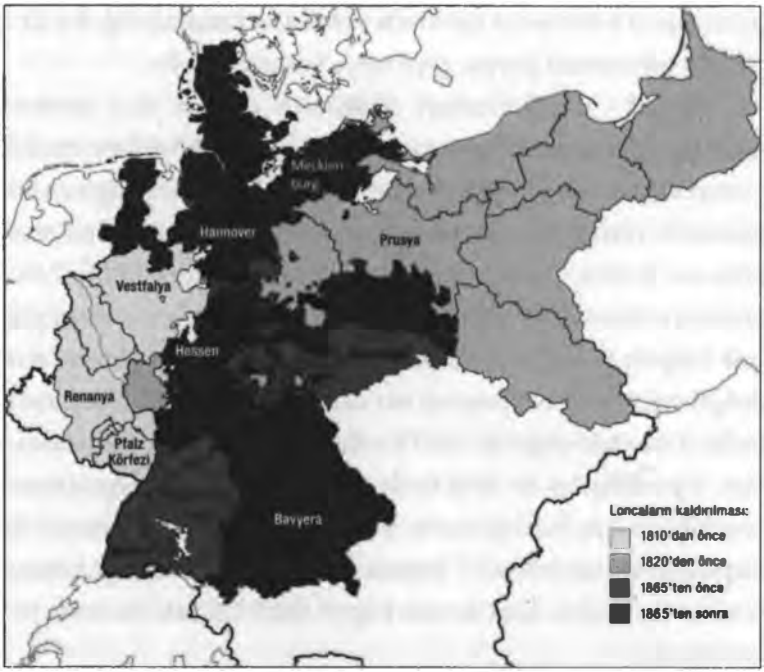
Şekil 7.4 Almanya'da yazılı medeni kanunların kabulü. (IEG-MAPS: Mainz tarihsel haritalar sunucusu temel alınarak hazırlanmış kartografik gösterim.)

reformların kaldırılmasıyla ortaya çıkan dengesizliği gidermek için yeni bir akım getirerek 1819'da ticaret serbestisi ilan etti.[50]

Prusya'nın farklı bölgelerinde farklı kanun sistemleri kullanılıyordu: *Gewerbefreiheit* (loncaların kaldırılmasını da öngören ticaret serbestisi), Stein ve Hardenberg reformlarının direğiydi ancak bu sistemin etki alanı, 1807'de imzalanan Tilsit Barış Antlaşması'nın ardından biraz genişletilse de bu hâliyle bile Prusya'nın yalnızca merkez bölgelerini kapsıyordu. Viyana Kongresi'nin ardından Renanya'nın (Prusya'ya bağlı olan ve olmayan) çeşitli bölgeleri ile Berg ve Vestfalya'da da loncalar kaldırıldı. Fakat Prusya'nın Saksonya'dan ve İsveç'ten aldığı bölgeler ile Arnsberg bölgesinin küçük bir kısmında eski feodal yapılar korunmuştu.[51]

1815 sonrası ticaret serbestisi hedefini Prusya kadar layıkıyla hayata geçirmeye çalışan başka bir Alman eyaleti daha yoktu: Baden lonca yapısını korumuş, Württemberg ise loncalarını daha geniş birimlere ayırarak gruplar arasında bir nebze hareketlilik ortaya çıkmasını sağlamıştı. Bavyera ve Saksonya'da ise zanaatkâr olabilmek için gereken şartları ve zanaatkâr kontenjanını hükûmetin belirlediği imtiyaz esaslı yeni bir sistem uygulamaya konmuştu.[52] 1848 Devrimi sırasında ve sonrasında o zamana dek serbest politikalar izlemiş pek çok eyalet hükûmeti, loncaların tekrar kurulması için yapılan baskılarla karşı karşıya kaldı. Özerk Alman eyaletlerinin 1871 yılında birleşerek Alman İmparatorluğu'nu kurmalarının ardından çıkarılan yeni *Gewerbeordnung* (ticaret yasası) ile nihayet Almanya'nın tamamı serbest ticarete geçti. Tablo 7.1'deki ikinci sütun, bölgelerin 1820'lerden Alman İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadarki durumlarını 1848 yılı civarında devrime bağlı olarak yaşanan sapmalar hariç yansıtmaktadır. Şekil 7.5'teki haritada ise loncaların kaldırılması reformunun zaman içindeki evrimine yer verilmiş olup loncaları ancak Alman eyaletlerinin birleşmesinden sonra kaldıran geç kalmış ülkeler en koyu renkle gösterilmiştir.

Eyaletlerin bariz farklı yaklaşımlar izledikleri bir diğer konu ise toprak reformudur. Yalnızca Elbe'nin batısındaki, feodal ilişkilerin serflik ve *Gutsherrschaft* ile özdeşleştirilen doğu bölgelerine kıyasla daha az baskıcı olduğu Alman eyaletlerine bakıldığında dahi oldukça farklı yaklaşımlar göze çarpmaktadır. Bu bölgelerdeki reform dalgalarına yine önce Fransız işgalciler ve sonra "savunmacı modernistler" öncülük etmiştir. En radikal toprak reformu denemeleri yalnızca Ren Nehri'nin batısında, serfliğin yerine bir ikame sistem getirilmeksizin kaldırıldığı ve vergilerin 1798'deki yıllık değerlerinin on beş katma varana dek geri alınabildiği batı eyaletlerinde başarılı olmuştur.

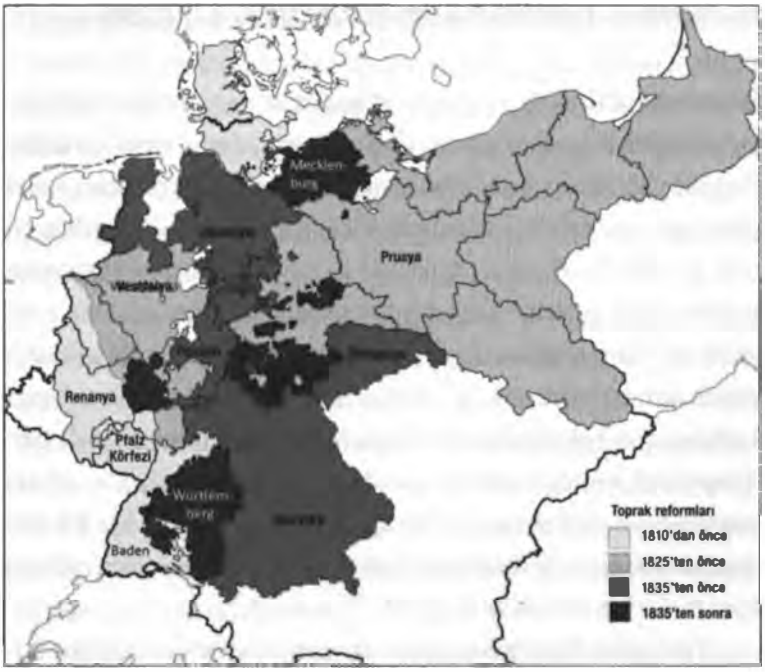
Şekil 7.5 Almanya'da loncaların kaldırılması. (IEG-MAPS'a dayalı kartografik temsil: Dijital tarihsel haritalar sunucusu, Mainz.)

Berg (1808) ve Vestfalya (1809) da diğer eyaletlerle aynı reform dalgasına kapıldılar; ancak reformların yürürlüğe konmasından kısa bir süre sonra ortaya çıkan, feodal ödemelerin hangi şartlara göre geri alınacağı sorunu bu iki eyalette karmaşaya yol açtı. Mahkemeler –yerine benzer bir sistem getirilmemek şartıyla kaldırılan– serfliğin tanımının diğer toprak sistemlerini kapsayacak şekilde genişletilmesi için açılan davalarla doldu taştı. Mahkemenin 1812'de aldığı bir kararla tüm reformlar durduruldu ve iki eyalet Prusya'ya bırakılana dek başka reform yapılmadı. Bilakis, aynı dönemde Prusya hükûmeti, 9 Ekim 1807'de yayınlanan ferman ile ilan ettiği ve feodal vergilerin tam olarak hangi şartlar altında (yıllık değerlerinin yirmi beş katına kadar) geri

alınacağını belirleyen kanunlarla noksansız tamamladığı bir dizi toprak reformunu hayata geçirmeye başlamıştı bile.

Feodal *Grundherrschaft* ilişiğinden çıkmak için gereken miktarı tamı tamına belirten ve kimi yerlerde köylülere gerekli parayı sağlayacak bir kredi kurumunun kurulmasını öngören bir kanunun varlığı, toprak reformlarının kâğıt üzerinde kalmaması için son derece önemli bir ön koşuldu. Bu yüzden Tablo 7.1'in üçüncü sütunundaki rakamlar serfliğin (Elbe'nin batısındaki pek çok bölgede yalnızca formalite gereği) kaldırılmasının yanı sıra bölgelerde bu tür bir yasanın var olup olmadığını da göstermektedir. Tablodaki değerler 1820'li yıllardaki durumu yansıtmaktadır; diğer bölgeler de 1840'larda toprak reformunu uygulamaya koydukları için bu değerlerin erken modernleşme dönemini de kapsadığı varsayılmıştır.[53] Toprak reformunun yürürlüğe konma tarihlerine ilişkin daha detaylı bilgiye Şekil 7.6'daki haritada yer verilmiştir.

Yahudilere özgürlük verilmesi, diğer reformlara kıyasla Alman eyaletlerinde daha seyrek benimsenen bir reformdu. Napolyon'un uydu eyaletlerinin –Yahudilere özgürlük verilmesine ilişkin en liberal reform politikaları Napolyon'un iki uydu eyaletinden biri olan Vestfalya'da yürürlüğe girmiştir– öncülüğünde başlayan reformun etki alanı 1808'de çıkarılan ve imtiyaza dayalı yeni bir sistem aracılığıyla Renanya'daki Yahudilerin meslek seçimini kısıtlayan *décret infâme* ile çok geçmeden daraltıldı.[54] Benzer şekilde Prusya, 1812'nin Mart ayında Yahudilere çok çeşitli alanlarda özgürlükler tanıdı ancak verdiği özgürlükleri yönetimini üstlendiği topraklara yaymayı başaramayınca çok geçmeden geri aldı.[55] Yahudilere siyasi haklar dâhil olacak şekilde tam özgürlük tanınması Alman eyaletlerinin birleştiği 1871'i bulacaktı; ancak bu süreçte bazı eyaletler, sınırları içerisinde yaşayan Yahudilere özellikle meslek seçimi konusunda geniş özgürlükler tanıdı. Ba-

Şekil 7.6 Almanya'da toprak reformlarının uygulamaya konduğu yıllar. (IEG-MAPS: Mainz tarihsel haritalar sunucusu temel alınarak hazırlanmış kartografik gösterim.)

den, Brunswick, Anhalt ve Rothschild hanedanlığının kökeninin dayandığı özgür Frankfurt kenti bu eyaletlere örnek verilebilir. Tablo 7.1'deki dördüncü sütunda yer alan değerler, toprak reformlarının 1820'lerdeki gidişatını göstermekte ve hangi eyaletlerin modernleşme politikalarını daha erken uygulamaya koyduklarına işaret etmektedir.[56]

Tablo 7.1'deki tüm değerler incelendiğinde Batı Almanya'nın Fransızlar tarafından reformdan geçirilip 1815'te Prusya'ya bırakılan bölgelerinin Fransızların işgal etmediği bölgelere ve Fransızların işgaline uğrayıp daha sonra eski yöneticileri tarafından geri alınan, Fransız reformlarının tersine çevrildiği bölgelere kıyasla farklı geliştiği açıkça gözlenmektedir.[57]

KURUMSAL REFORMLARIN EKONOMİK ETKİLERİ

Günümüz tarihçileri, Fransız devrimcilerin ve Napolyon'un Avrupa'da yaptıkları reformların ekonomik sonuçları konusunda hâlâ bir görüş birliğine varamamışlardır. Bu konuda yaygın olarak kabul gören görüşlerden biri Alexander Grab'e aittir. Grab'e göre Napolyon döneminin Avrupa çapındaki en temel önemi, eski rejimden modern çağa geçişin yaşandığı bir ara dönem olmasıdır.[58] Ancak Grab de Napolyon'un ikiyüzlü olduğunu, bölgesel oligarkların yönetiminde karmaşık yöntemler izleyerek kendi reformlarını baltaladığını belirtmektedir. Grab, *Napoléon* kitabında şöyle der: "Napolyon, kimi zaman kendisiyle çelişerek bizzat kendi reform politikalarını baltalamıştır. Pek çok eyalette muhafazakâr elitlerle anlaşmış ve onun üstünlüğünü kabul ettikleri sürece imtiyazlarını korumalarına müsaade etmiştir."[59]

Tarihçiler, Napolyon'un bu tavrının ekonomik sonuçları konusunda da farklı görüşler ortaya atmışlardır. Devrimin anavatanı Fransa'da Georges Lefebvre ve Alfred Soboul gibi önemli Marksist akademisyenler, Fransız Devrimi'ni feodalizmde kapitalizme geçiş dönemi olarak yorumlamışlar ve bu dönemin, doğrudan olmasa da dolaylı olarak, ekonomik büyümeyi hızlandırdığını öne sürmüşlerdir. Cobban, George Taylor ve François Furet'nin bu savı reddetmeleri bu akademisyenlerin Marksistlerin Fransız Devrimi'yle ilişkilendirdikleri ekonomik çıkarımları kabul etmediklerine yoruldu. Ancak biz, bu yorumun doğru olmadığına inanıyoruz. Fransız Devrimi'nin geleneksel Marksist anlayışla uyumlu bir burjuva devrimi olmaması, devrim ile gelen kurumsal değişikliklerin ekonomik performansı artırmayacağı anlamına gelmemektedir.[60] Buna ek olarak tarımsal üretimin ve reel maaşların Hollanda ve Britanya'ya kıyasla daha düşük olduğu Fransa, on sekizinci yüzyılda bu iki ülkeden daha yoksul konumdaydı.

İktisat tarihçileri, aradaki bu üretim ve maaş farkının en azından kısmen Fransa'daki eski rejim kurumlarından kaynaklandığını öne sürmektedirler. Jean-Laurent Rosenthal'in sulama ve kanalizasyon sistemleri bağlamında gösterdiği üzere İhtilal ile gelen değişimler üretkenliği artırmıştır.[61] Rondo Cameron da İhtilal'in getirdiği kurumsal değişikliklerin ekonomiyi olumlu etkilediğini savunmaktadır.[62]

Avrupa bağlamında baktığımızda iktisat tarihçilerinin Fransız Devrimi'nin genelde olumsuz yönlerini vurguladıklarını görürüz. Örneğin David Landes, Fransız Devrimi'ni Avrupa ülkelerinin teknolojik gelişmelere adapte olmalarını engelleyen siyasi bir barikat olarak görür ve İhtilal'in sonucunda Avrupa ve Britanya arasında temel eğitimsel, ekonomik ve toplumsal imitasyonu engelleyen barikatlar sabit kalırken teknik farkının giderek açıldığını savunur.[63]

Nipperdey'nin çığır açan kitabının girişinde ve bu makalenin başında yer verilen giriş cümlesinde ifade edilenin aksine Fransız reformlarının Almanya'daki ekonomik sonuçları hâlâ tartışılmaktadır. Pek çok akademisyen bu reformların ekonomik sonuçlarından ziyade siyasi sonuçlarına odaklamış; ekonomik sonuçlarına odaklanan araştırmacılar ise reformların olumsuz etkileri olduğunu savunmuşlardır. Tarihçi Timothy Blanning, Almanya'nın reform sürecine işgal sırasında değil işgalden önce girdiğini, Napolyon'un bu sürece etkisinin ihmal edilebilir olduğunu ve hatta Napolyon'un reformu olumsuz etkilediğini savunurken Hamerow bunun tam tersinin doğru olduğunu ileri sürer.[64] Reformların pozitif ekonomik etkilerine değinen bir literatür mevcuttur ancak bu literatür, çoğunlukla Renanya ile sınırlıdır. Örneğin Herbert Kisch, bu etkileri şöyle anlatır: "Ticari düzenlemelerin *Code Napoléon* ile pekiştirilmesiyle Renanya (nehrin sol yakası), yalnızca o dönemin en güncel yasal çerçevesini elde

etmekle kalmadı, aynı zamanda giderek canlanan ve sanayileşen toplumun ihtiyaçlarıyla yakından ilgilenen bir hükûmet sistemine de kavuştu."[65] Kisch ve diğer bazı akademisyenler, bu değişiklikler sayesinde Renanya'nın oligarklar tarafından yönetilen bir bölgeden yeni işlere ve yeni girişimlere açık bir bölgeye dönüştüğünü savunurlar.[66] Ancak Timothy Blanning, Fransız reformlarının Renanya'da dahi ekonomiyi olumsuz etkilediğini savunmaktadır.[67]

Tarihçilerin bu konuda oldukça zıt tutumlar benimsemiş olmaları, Fransız reformlarının Almanya'nın ekonomik gelişimi üzerindeki etkisinin sistematik bir istatistiksel analize tabi tutulmasını yeni ve önemli bir metot kılıyor.[68] Daha önce de belirttiğimiz gibi biz, bu istatistiksel analiz çalışmasında Alman eyaletlerinin 1750-1910 yılları arasındaki şehirleşme verilerinden yararlandık. Şekil 7.1 ve 7.2'deki grafiklerde elde ettiğimiz başlıca bulgulara yer verdik. Şekil 7.1 ve 7.2'deki grafikler üzerinden deney grubunun iki tanımı için de şehirleşme oranının, kontrol grubunun şehirleşme oranından daha hızlı arttığını ve hatta 1850 yılı itibarıyla işgale uğramamış bölgelerin şehirleşme oranını kat kat aştığını gösterdik. Bu çalışmada kurumsal reformların deney grubunda daha yoğun olduğunu gösterdik. Elde ettiğimiz bu delil, reformların şehirleşme hızını artırdığı ve ekonomik büyümeyi artırmış olabileceği savını destekler niteliktedir.[69]

Bu kıyaslamaları yaparken şehirleşme oranının yalnızca kurumsal faktörlere bağlı olduğunu söylemiyoruz. Bilakis, deney grupları ve kontrol grubu arasında şehirleşme oranı bakımından büyük farklar mevcuttur. Örneğin deney grubunun ikinci tanımını dikkate aldığımızda kontrol grubu Kuzey Denizi ve Baltık limanları ile ticaret merkezlerini de kapsar; bu durumda kontrol grubunda yer alan bölgelerde Fransız Devrimi öncesinde de nüfusun fazla olması ve bu bölgelerin İhtilal döneminde feodal kurumları ve eski rejimi birçok bakımdan çoktan geride bırakmış

olmaları beklenir. Ayrıca üç grubun da (iki deney, bir kontrol grubu) zaman içerisinde gelişme gösterdikleri göze çarpmaktadır; çünkü incelemeye tabi tuttuğumuz dönem, ekonomi ve şehirciliğin tüm Avrupa genelinde gelişmekte olduğu bir dönemdir ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerini kapsayacak şekilde oluşturduğumuz gruplar da doğal olarak bu gelişim sürecine katılmışlardır. Bu çalışma kapsamında elde ettiğimiz bulgular arasında bizim için en önemli olanı, bölgelerin göreceli büyüme oranları ve kurumsal reformların bu orana etkisidir.

SONUÇLAR

Bu makalede Almanya'nın Fransız Devrimi sonrasında Fransız orduları tarafından işgal edilmesi vakasından yararlanarak eski rejimin temel kurumlarının bulundukları bölgelerin refah düzeyini etkileyip etkilemediklerini inceledik. Fransızlar, işgal ettikleri bölgelerde son derece katı kurumsal reformlar uygulayarak antik rejimin temel taşlarını ve feodal ekonomik kurumlardan kalan mirası büyük ölçüde ortadan kaldırdılar. Biz, bu çalışmada Fransızların reformdan geçirdiği bölgelerin reform sonrası dönemdeki ekonomik performanslarının (şehirleşme bakımından) reform öncesi döneme ve reforma uğramamış bölgelere kıyasla daha çok gelişme gösterdiğini ortaya koyduk. Elbette bu sonuçları yorumlarken dikkatli olmak gerek çünkü örneğin bu dönemde Batı Almanya'nın Doğu Almanya'ya kıyasla daha az şehirleşmiş olması tamamen tesadüf olabilir (olmama ihtimali de vardır ancak tarihsel kanıtlar bu önermeyi destekler nitelikte değildir) ya da Fransızların işgal ettikleri bölgelerin ekonomik performanslarının işgale uğramamış bölgelere kıyasla daha iyi olmasının altında başka sebepler yatıyor olabilir.

Ayrıca bu çalışma kapsamında incelediğimiz zaman aralığının önemli bir özelliğine dikkat çektik: Bu dönem bize, diğer tarihsel ve toplumsal çalışmalara kıyasla, olgular arasındaki nedensel faktörlere ilişkin daha kesin fikirler sunma imkânı tanıyan bir doğal deney olarak düşünülebilir. Bu çalışma, söz konusu fikirleri özel bir bağlamda uygulamak için neler gerektiğini ve gerçek bir toplumsal fenomenin doğal deney kabul edilebilmesi için hangi soru işaretlerinin dikkate alınması gerektiğini ayrıntılı bir şekilde betimlemektedir. Tarih doğal deney için gerekli şartları sağlayan pek çok olgu ile doludur; sadece tarihçiler bu olguları henüz doğal deney bağlamında incelememişlerdir. Biz, sistematik olarak bu deneylere başvurmanın tarihsel, toplumsal, siyasi ve ekonomik değişim süreçlerini uzun vadede etkileyen önemli kuvvetlere ilişkin daha iyi bir anlayış geliştirmemizi sağlayacağına inanıyoruz.

Fransız reformlarının ekonomiyi olumlu etkilediğini ilk kez biz iddia etmiyoruz. Ancak Engels'in bu makalenin başında da yer verdiğimiz görüşleri, bu konuda akademik literatürde bir fikir birliğine varılamadığını göstermektedir. Bu çalışma sonucunda elde ettiğimiz bulgular, kesin sonuçlar olmamakla birlikte Engels'in yorumlarıyla tutarlıdır ve Fransız Devrimi'nin kurumsal ve ekonomik mirasının iyi yapılandırılmış nicel bir analize tabi tutulmasının daha pek çok araştırmaya kapı aralayacağına işaret etmektedir.

NOTLAR:

Epigraflar: Thomas Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800-1866: Bürgerwelt und starker Staat*, Münih, 1983: s. 1. İngilizce çeviri: *Germany from Napoleon to Bismarck, 1800-1866* (Dublin, 1996). Friedrich Engels'e ait alıntı için Louis Bergeron, "Remarques sur les conditions du développement industriel en Europe Occidentale à l'époque napoléonienne", *Francia* 1 (1973): s. 537.

1. Bu konuda yazılmış ufuk açıcı eserler için bakınız Douglass C. North ve Robert P. Thomas, *The Rise of the Western World: A New Economic History*, New York, 1973; Eric L. Jones, *The European Miracle: Environments, Economies,and Geopolitics in the History of Europe and Asia*, New York, 1981; Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World*, Prince ton, NJ, 2000.
2. Alfred Crosby tarafından literatüre kazandırılan terim için bakınız Crosby, *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900-1900*, New York, 1986.
3. Eski rejim pek çok farklı kurumdan meydana geliyordu. Bu konuda farklı akademisyenler, farklı noktalara vurgu yapmaktadır. Kimi akademisyenler kontrolcü mutlakiyetin anahtar nokta olduğunu öne sürerler. Ancak bu makaleyle daha yakından ilişkili olan kurumlar, 4 Ağustos 1789 gecesi Fransız Ulusal Meclisi tarafından kaldırılan kurumlardır. Daha sonra da bahsedeceğimiz gibi bu kurumlar arasında aristokratlara tanınan imtiyazlar ve loncalar da yer almaktadır.
4. Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, edit: R. H. Campbell ve A. S. Skinner, New York, 1976: s. 387.
5. Jerome Blum, *The End of the Old Order in Rural Europe*, Princeton, NJ 1978: s. 356.
6. Jan de Vries ve Ad van der Woude, *The First Modern Economy: Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500-1815*, New York, 1997: s. 17, 162-163; Jonathan I. Israel, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall, 1477-1806*, New York, 1995.
7. Feodalizmin kaldırılması için bakınız Rodney Hilton, *The Decline of Serfdom in Medieval England*, 2. ed. (Londra, 1983); zayıf loncalar için bakınız D. C. Coleman, *The Economy of England, 1450-1750* (Oxford, 1977), s. 73- 75; mutlakiyetin gerilemesi için bakınız Steven C. A. Pincus, *England's Glorious Revolution: A Brief History with Documents*, New York, 2007; hukukun üstünlüğü için bakınız Edward P. Thompson, *Whigs and Hunters: The Origin of the Black Act*, Londra, 1975.

8. Henri Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe*, New York, 1937; Michael M. Postan, "The Rise of the Money Economy", *Economic History Review* 14 (1944): s. 123-134.
9. Douglass C. North ve Barry R. Weingast, "Constitutions and Commitment: Evolution of Institutions Governing Public Choice in Seventeenth Century England", *Journal of Economic History* 49 (1989): s. 803-832.
10. Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, New York, 1930: s. 11.
11. Bu doğru olduğu müddetçe değişikliği rastgele uygulanmış "gibi" düşünebiliriz.
12. Prusya dâhil Almanya'nın tamamına yakını bir noktada Fransız işgalinde kalmıştır. Ancak biz bu çalışmada Fransızların geçerken yolüstü işgal ettikleri bölgeleri değil kontrol etmek ve reform yapmak amacıyla işgal ettikleri bölgeleri değerlendirmeye alacağız.
13. Daron Acemoğlu, Davide Cantoni, Simon Johnson ve James A. Robinson ile beraber kaleme aldığımız "The Consequences of Radical Reform: The French Revolution" (Ulusal Ekonomik Araştırma Bürosu Makale no. 14831, Cambridge, MA, 2009) başlıklı makalede istatistiksel araçları kullanarak Fransız Devrimi'yle gelen kurumsal reformlar ile bu reformları müteakip ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye dair birden çok ulustan pek çok delil elde ettik. Söz konusu makalede elde ettiğimiz sonuçlar burada sunduklarımızla oldukça paralel.
14. Daron Acemoğlu, Simon Johnson ve James A. Robinson, "Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution", *Quarterly Journal of Economics* 118 (2002): s. 1231-1294; Paul Bairoch, *Cities and Economic Development: From the Dawn of History to the Present*, Chicago, 1988: Bölüm 1; Jan de Vries, *The Economy of Europe in an Age of Crisis, 1600-1750*, New York, 1976: s. 164.
15. Örneğin Angus Maddison, *The World Economy: A Millennial Perspective*, Paris, 2001.
16. Bu çalışmada 1750, 1800, 1850 yıllarını ve 1875-1910 yılları arasındaki tüm yılları beş yıllık aralıklarla (1875, 1880, 1885 gibi) ele aldık. Eyalet sınırlarını 1815 sonrasındaki sınır durumuna göre tanımladık: Ren

bölgesinden ayrı ele aldığımız (Ren Nehri'nin sol yakasını ve Berg'i de kapsayan) Prusya, Vestfalya ve Prusya'nın geri kalan bölgeleri (önce Kutsal Roma İmparatorluğu'nun, sonrasında ise Alman Konfederasyonu'nun sınırları dışıda yer alan Doğu ve Batı Prusya hariç). Burada kullandığımız verilerin elde ediliş süreci için Acemoğlu ve diğerlerinin yazmış olduğu "The Consequences of Radical Reform" makalesinin ekler bölümüne bakılabilir.

17. Ekonometrik açıdan bakıldığında burada asıl ele aldığımız konu bir Fransızlar tarafından işgal edilen bir denek değişkeni ile ekonomik kalkınma ve şehirleşmeye yatkınlık arasındaki ilişkinin indirgenmiş bir biçimi. Acemoğlu ve diğerlerinin yazdığı "The Consequences of Radical Reform" makalesinde bu değişken ile çeşitli reform belirteçleri arasındaki ilişkiyi inceledik ve daha sonra reformlarla ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiyi ele aldık.
18. Burada kontrol grubuna dâhil edilen Baden, Bavyera ve Stein ve Hardenberg'in meşhur reformlar yaptığı Prusya gibi bölgelerde yapılan reformların savunma reformları olduğu unutulmamalıdır. Bu gerçek, fiilen işgal edilen bölgelerin on dokuzuncu yüzyılda farklı hızlarda şehirleştikleri bulgusu ile ters düşmektedir.
19. William Doyle, *The Ancien Régime*, 2. Baskı, New York, 2001; Emmanuel Le Roy Ladurie, *The Ancien Régime: A History of France, 1610-1774*, Oxford, 1996.
20. Alfred Cobban, *The Social Interpretation of the French Revolution*, New York, 1964; federal vergilerin önemi için bakınız Peter Jones, *The Peasantry in the French Revolution*, New York, 1988; Gwynne Lewis, *The Advent of Modern Capitalism in France: The Case of Pierre-François Tubeuf*, New York, 1993; Alan Forrest, *The Revolution in Provincial Aquitaine, 1789-1799*, Oxford, 1996.
21. Daron Acemoğlu, Simon Johnson ve James A. Robinson, "Institutions as the Fundamental Cause of Long-Run Economic Growth", edit: Philippe Aghion ve Steve Durlauf, *Handbook of Economic Growth*, Amsterdam, 2005: s. 385-472. Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri'nin sanayi devrimleri sırasında üst sınıflara doğru toplumsal hareketliliğin önemi için bakınız François Crouzet, *The First Industrialists: The Problem*

of Origins, New York, 1985; Kenneth L. Sokoloff ve B. Zorina Khan, "The Demo cratization of Invention during Early Industrialization: Evidence from the United States", *Journal of Economic History* 20 (1990): s. 363-378.

22. Sheilagh Ogilvie, "Guilds, Efficiency, and Social Capital: Evidence from German Proto-industry", *Economic History Review* 57 (2004): s. 286-333. Revizyonist bir bakış açısı için bakınız Steven Epstein, *Wage Labor & Guilds in Medieval Europe*, Chapel Hill, NC, 1991; Charles R. Hickson ve Earl A. Thompson "A New Theory of Guilds and European Economic Development", *Explorations in Economic History* 28 (1991): s. 127-168.
23. Joel Mokyr, *The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress*, New York, 1990: s. 256- 260.
24. Herbert A. L. Fisher, *Studies in Napoleonic Statesmanship: Germany*, Oxford, 1903: s. 19.
25. Jerome Blum, "The Rise of Serfdom in Eastern Europe", *American Historical Review* 62 (1957): s. 807-836.
26. Timothy C. W. Blanning, *The French Revolution in Germany: Occupation and Resistance in the Rhineland, 1792-1802*, New York, 1983: s. 20-21.
27. Friedrich Lenger, "Economy and Society", edit: Jonathan Sperber, *The Shorter Oxford History of Germany: Germany, 1800-1870*, New York, 2004: s. 92. Aynı tartışmaya değinen başka bir kaynak için bakınız Theodore S. Hamerow, *Restoration, Revolution, Reaction: Economics and Politics in Germany, 1815-1871*, Princeton, NJ, 1958: Bölüm 3.
28. *A.g.e.*, s. 96.
29. Herbert Kisch, *From Domestic Manufacture to Industrial Revolution: The Case of the Rhineland Textile Districts*, New York, 1989.
30. Bu döneme ilişkin toplanan deliller Almanya'nın tarımsal üretim konusunda Hollanda ve Britanya'nın oldukça gerisinde kaldığında gösteriyor. Bakınız Robert C. Allen, "Economic Structure and Agricultural Productivity in Europe", *European Review of Economic History* 4 (2000): s. 1-25. Ortalama insan boyu ve yaşam süresi verileri Almanya'nın bu ülkelerden oldukça yoksul olduğunu gösteriyor. Bakınız Richard H. Steckel, "Health and Nutrition in the Pre-industrial Era:

Insights from a Millennium of Average Heights in Northern Europe", edit: Robert C. Allen, Tommy Bengtsson ve Martin Dribe, *Living Standards in the Past*, Oxford, 2005: s. 227-254.

31. Prusya, İspanya ve Hessen-Kassel ile 1795 yılında yapılan daha geniş kapsamlı Basle Barışı'na göre.
32. Alexander Grab, *Napoleon and the Transformation of Europe*, New York, 2003: s. 89-90.
33. Michael Rowe, "Napoleon and State Formation in Central Europe", edit: Philip Dwyer, *Napoleon and Europe*, London, 2001: s. 210; Brendan Simms, "Political and Diplomatic Movements, 1800-1830: Napoleon, National Uprising, Restoration", edit: Sperber, *The Shorter Oxford History of Germany*, s. 31.
34. Enno E. Kraehe, *Metternich's German Policy*, Prince ton, NJ, 1963.
35. James J. Sheehan, *German History, 1770-1866*, Oxford, 1989: s. 397.
36. *A.g.e.*, s. 402.
37. Alan J. P. Taylor, *The Course of German History: A Survey of the Development of German History since 1815*, Londra, 1961: s. 42-43.
38. Önce Baron von und zum Stein'ın, daha sonra Hardenberg Prensi'nin yönetimine geçen Prusya, 1806 mağlubiyetinin ardından bir dizi toplumsal ve askerî reforma imza attı. Bu reformlardan etkili olanlar, kırsallarda birçok feodal kurumun sonunu getirdi ve loncaların kaldırılmasını sağlayarak ticari özgürlük getirdi. Güney Almanya'da doğrudan Fransız kontrolünde olmayan Baden ve Württemberg bölgeler de savunma reformları yaptılar.
39. Fisher, *Napoleonic Statesmanship*, s. 380-381.
40. Buna istisna olarak Ren bölgelerinde *Code Napoléon* uygulanmaya devam edildi ancak Prusya'ya bırakılan diğer Fransız Almanyası bölgelerinde *Code Napoléon* kaldırılarak yerine Prusya kanunnamesi getirildi.
41. Almanya'da yapılan reformlar üzerine yazılan İngilizce kaynakların sayısı oldukça sınırlıdır. Reformlara ilişkin faydalı detaylar içeren bazı kaynaklar için bakınız Owen O'Connolly, *Napoleon's Satellite Kingdoms*, New York, 1965; J. Stuart Woolf, *Napoleon's Integration of Europe*, New York, 1991; Grab, *Napoleon*.

42. Franz Schnabel, *Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert*, Freiburg im Breisgau, 1965: cilt 6, s. 51.
43. Werner Schubert, *Französisches Recht in Deutschland zu Beginn des 19. Jahrhunderts*, Köln, 1977; "Das französische Recht in Deutschland zu Beginn der Restaurationszeit (1814-1820)", *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung* 107 (1977): s. 129-184.
44. Richard Schröder, *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte*, 5. Baskı, Leipzig, 1907: s. 901.
45. Derebeylerinin serfler üzerindeki yetkisi.
46. Schröder, *Rechtsgeschichte*, s. 937.
47. Schubert, *Französisches Recht zu Beginn des 19. Jahrhunderts*, s. 97-98.
48. Özet için bakınız Helmut Coing, *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren e uropäischen Privatrechtsgeschichte*, Cilt 3, Münih, 1973: Kısım 3.
49. Dirk Georges, *1810/11-1993: Handwerk und Interessenpolitik*, Frankfurt am Main, 1993: s. 345.
50. *Gewerbefreiheit*'a geçişin detaylı bir anlatımı için bakınız H. A. Mascher, *Das deutsche Gewerbewesen von der frühesten Zeit bis auf die Gegenwart*, Potsdam, 1866; Gustav Schmoller, *Zur Geschichte der deutschen Kleingewerbe*, Halle, 1870; Karl Friedrich Wernet, *Forschungsberichte aus dem Handwerk*, Cilt 10: *Handwerksgeschichtliche Perspektiven*, Münster, 1963.
51. Detaylı bir açıklama için bakınız Mascher, *Gewerbewesen*, s. 497.
52. *A.g.e.*
53. Friedrich Lütge, *Die mitteldeutsche Grundherrschaft und ihre Auflösung*, 2. Baskı, Stuttgart, 1957; *Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, Stuttgart, 1963; Christoph Dipper, *Die Bauernbefreiung in Deutschland*, Stuttgart, 1980.
54. Michael A. Meye, ed., *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit*, Cilt 2, Münih, 1996: s. 28.
55. Jacob Toury, *Soziale und politische Geschichte der Juden in Deutschland, 1847-1871: Zwischen Revolution, Reaktion und Emanzipation*, Düsseldorf, 1977: s. 281.

56. Ludwig von Rönne ve Heinrich Simon, *Die früheren und gegenwärtigen Verhältnisse der Juden in den saemmtlichen Landestheilen des Preußischen Staates*, Breslau, 1843; Toury, *Geschichte der Juden*; Meyer, *Deutschjüdische Geschichte*.
57. Her panelin (İşgal edilip Prusya'ya bırakılmış/İşgal edilip Prusya'ya bırakılmamış/İşgal edilmemiş) sonunda verilen ortalama değerler reform göstergelerinin ağırlıklı ortalamalarıdır. Paul Bairoch, Jean Batou ve Pierre Chèvre, *La population des villes européennes* (Geneva, 1988)'de verilen şehir numaraları her bir bölgesel birim için ağırlık işlevi görmüştür.
58. Grab, *Napoleon*, s. 20.
59. *A.g.e.*, s. 23.
60. Georges Lefebvre, *The Coming of the French Revolution*, New York, 1847; Albert Soboul, *Understanding the French Revolution*, Londra, 1988; Cobban, *The Social Interpretation of the French Revolution*; George V. Taylor, "Noncapitalist Wealth and the Origins of the French Revolution", *American Historical Review* 72 (1967): s. 469-496; François Furet, *Interpreting the French Revolution*, New York, 1981.
61. Tarımsal üretim üzerine karşılaştırmalı deliller için bakınız Allen, *Economic Structure*, reel maaşlar üzerine karşılaştırmalı deliller için bakınız Robert C. Allen, "The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War", *Explorations in Economic History* 38 (2001): s. 411-447. Jean-Laurent Rosenthal, *The Fruits of Revolution: Property, Litigation and French Agriculture, 1700-1860*, New York, 1992; Philip Hoffman, "France: Early Modern Period", edit: Joel Mokyr, *The Oxford Encyclopedia of Economic History* (New York, 2003) bugün iktisat tarihçileri arasında oy birliğiyle kabul edilen görüşün eski rejim Fransası'ndaki kurumların bu bölgenin az gelişmişliğine bir nebze neden olduğunu öne sürmektedir.
62. Rondo E. Cameron, *France and the Economic Development of Europe, 1800-1914: Conquests of Peace and Seeds of War*, Prince ton, NJ, 1961.
63. David S. Landes, *The Unbound Prometheus*, New York, 1969: s. 142-147.

64. Timothy C. W. Blanning, "The French Revolution and Modernization in Germany", *Central European History* 22 (1989): s. 109-129; Hamerow, *Restoration, Revolution, Reaction*, s. 22, 44-45.
65. Kisch, *Domestic Manufacture*, s. 212.
66. Jeff ry Diefendorf, *Businessmen and Politics in the Rhineland, 1789-1834*, Prince ton, NJ, 1980: s. 115.
67. Blanning, *The French Revolution in Germany.*
68. Burada sunduğumuz analiz çalışması Fransız reformlarının Almanya'nın şehirleşmesi üzerindeki etkilerinin istatistiksel analizinin tamamını içeren Acemoğlu ve arkadaşları, "The Consequences of Radical Reform", çalışmasında elde edilen temel bulgunun basitçe anlatılmış halidir.
69. Şekil 7.1 ve 7.2'de her iki deney grubunda 1800 öncesi şehirleşmenin daha hızlı olduğu ve bu bölgelerin daha Fransız işgali başlamadan evvel farklılaşmaya başladıkları görülse de Acemoğlu ve arkadaşları, "The Consequences of Radical Reform", makalesinde bu farklılaşmanın istatistiksel açıdan önemli düzeyde olmadığını ve ne diğer uluslara ne de Almanya sınırları içerisinde kalan bölgelere ait verilerde Fransız Devrimi öncesinde ekonomik kalkınma düzeylerinde farklılaşma gözlendiğini göstermekteyiz.

Son Söz: Beşerî Tarih Çalışmalarında Karşılaştırmalı Yöntemlerin Kullanımı

JARED DIAMOND VE
JAMES A. ROBINSON

Tüm doğal deneyler, tekrar tekrar ortaya çıkan yöntemsel sorun tipleri ile araştırmacıları zorlarlar.[1] Araştırmacının değişkenlere müdahale edebildiği laboratuvar deneyleri ile fiziksel ve biyolojik bilim dallarında da benzer sorun tiplerine çeşitli düzeylerde rastlanır. Örneğin iki farklı insan bedeni hiçbir zaman yalnızca araştırmacının ilgilendiği değişken bakımından farklı olmazlar. Bilakis, bu iki beden arasında ölçülen değişkenin değerlerini değiştirebilecek veya bu değişkene baskın gelebilecek diğer farklar bulunması kaçınılmazdır. Tıpkı anlatıya dayalı tarih yazımında veya değişkenlere müdahale edilebilen deneylerde ortaya çıkan zorlukları bütünüyle ortadan kaldıracak bir mucize formül bulunmadığı gibi, doğal deneylerde ortaya çıkan bu ve bu tür zorlukları ortadan kaldıracak mucize bir formül de yoktur. Ancak bu, bu konuda hiçbir çözüm önerisi sunulamayacağı anlamına gelmez. Sunacağımız bu öneriler hiç olmazsa araştırmacıların bu sorunlara karşı tetikte olmalarını ve bu kitabın bölümlerini kaleme alan yazarlar gibi benzer sorunlarla başa çıkan diğer araştırmacıların mücadelelerinden ders almalarını sağlayacaktır.

Bu kitapta ele alınan sekiz vaka çalışması

(1) Bölüm	(2) Konu	(3) Karşılaştırılan vaka sayısı	(4) Başlangıç koşulları	(5) Sapma	(6) İncelenen sonuçlar
1	Polinezya'nın kültürel evrimi	3	*Farklı çevresel koşullara sahip adalar*	Polinezya yerleşimi (+ farklı yerleşim dönemleri)	Sosyopolitik ve ekonomik karmaşa
2	Kıyı toplumları	7	Avrupa dışı bölgelerde Farklı ılımlılık düzeyleri	Patlama usulü yerleşimler (farklı zamanlarda farklı kaynaklardan)	Patlama, çöküş ve kurtarıcı ihracat döngüleri
3	Yeni Dünya'da bankacılık sistemleri	3	*Farklı siyasi kurumlar, refah ve gelir dağılımları*	Bankalara duyulan ihtiyaç	Bankacılık sistemlerinin kurulması
4a	Hispanyola	2	Aynı adanın iki yarısı (farklı yağış ve eğim düzeyleri ve farklı topraklar)	*Fransa-İspanya sömürgecilik kıyaslaması* (farklı diktatörler)	Refah, ihracat ekonomisi, orman miktarı ve erozyon
4b	Pasifik adaları	81	*Farklı çevresel koşullara sahip adalar*	İnsan yerleşimi (+ farklı kolonici halklar ve farklı yerleşim dönemleri)	Ormansızlaşma

5	Afrika köle ticaretleri	52	Afrika'nın farklı bölgeleri (+ farklı çevresel koşullar, kaynaklar, dinler, sömürge öncesi gelişim, sömürücü güçler ve hukuk sistemleri)	*Köle ticaretinin yapılıp yapılmadığı* (+ 4 farklı köle ticareti)	Mevcut gelir düzeyi
6	Hindistan'da kamu malları	233	Hindistan'ın farklı bölgeleri (+ farklı sömürge öncesi tarımsal verimlilik düzeyleri, din ve nüfus yapıları)	3 *farklı sömürge dönemi toprak sistemi*	Okullar, elektrik ve yollar (+ okuryazarlık, seçim rekabeti ve sonuç)
7	Fransız Devrimi'nin etkileri	29	Almanya'nın farklı bölgeleri (+ farklı dinler, geçniş şehirleşme oranları)	3 *farklı Napolyonvari fetih süreci*	Bir ekonomik büyüme ölçütü olarak kentleşme

Not: Yukarıdaki tablo, bu kitapta ele alınan sekiz vaka çalışmasını özelliklerine göre ayırmaktadır. Sütun 3'te her bir çalışmada karşılaştırılan vaka sayısına (örneğin ada, ülke veya bölge sayısına) yer verilmiştir. Sütun 6'da her çalışmada incelenen sonuçlar yer almaktadır. Sütun 4 ve 5'te italik yazılan veriler bu sonuçlara sebep olabilecek farklı başlangıç koşullarını (örneğin adaların farklı çevresel koşulları, siyasi kurumları: 1, 3, 4b bölümleri) ya da farklı sapma süreçlerini veya sapmanın görülüp görülmediğini (örneğin köle ticareti, Napolyonvari fetih: 4a, 5, 6, 7) göstermektedir. Sütun 4 ve 5'te parantez içinde yazılan veriler bu sonuçlara çok az etki eden veya hiç etki etmeyen potansiyel açıklamalardır. Tablonun analizi için metne bakınız.

Öncelikle doğal deneylerin sınıflandırılmalarına değinelim. Doğal deneyler, deneklerin başlangıç koşulları arasındaki farkları veya bu deneklerin zaman içindeki sapma süreçleri arasındaki farkları inceleyen deneyler olarak düşünülebilir. Elbette bu, aşağıda bahsedeceğimiz nedenlerden dolayı oldukça basit kalan bir ayrımdır. 334. ve 335. sayfalarda yer alan tabloda bu kitapta ele aldığımız sekiz çalışma arasındaki temel tür farklarına yer verilmiştir.

İlk doğal deney türünde elde edilen sonuçlar arasındaki fark, deneklerin bilhassa sapma süreçleri arasındaki farklılıklardan kaynaklanır; başlangıç koşulları (örneğin sapmanın gerçekleştiği bölgenin veya toplumun başlangıçtaki durumları) arasındaki fark, sonuca daha az etki eder. Deney sırasında gözlenen sapmalar (ya da deney literatüründeki adıyla denek üzerinde yapılan "işlemler") "dış kaynaklı" veya "iç kaynaklı" olabilirler ve yapılan deneyde sapmanın görüldüğü ve görülmediği vakalar arasında bir kıyaslama yapılabileceği gibi farklı sapma türleri de kıyaslamaya tabi tutulabilirler. Köle ihracatı yapan ve yapmayan bölgeler arasındaki karşılaştırma çalışması (Beşinci Bölüm) ile Fransız Napolyon ordularının işgaline uğrayan ve uğramayan bölgeler arasında yapılan karşılaştırma çalışması (Yedinci Bölüm), sapmanın görüldüğü ve görülmediği vakalar arasında yapılan karşılaştırma çalışmalarına örnek olarak verilmiştir. İspanya ve Fransa tarafından işgal edilen Hispanyola Adası'nın iki yarısı arasında (Dördüncü Bölüm), Britanya'nın Hindistan'ın farklı bölgelerinde uyguladığı üç farklı arazi ve vergi sistemi arasında (Altıncı Bölüm), Fransız işgalcilerin Almanya'da kurdukları kurumların kaldırıldığı ve kaldırılmadığı bölgeler arasında (Yedinci Bölüm) ve (özellikle İngilizce konuşup konuşmamaları bakımından ayrılan) dört farklı Avrupa ülkesinden gelerek Avrupa dışındaki sınır bölgelerine yerleşen yerleşimciler ile Sanayi Devrimi'nin (İkinci Bölüm) farklı dönemlerinde aynı

bölgelere yerleşen yerleşimciler arasında yapılan karşılaştırma çalışmaları ise farklı sapma türlerinin karşılaştırıldığı deneylere örnek verilmiştir.

Diğer doğal deney türünde ise incelenen sapma bütün vakalar için benzerdir ve deney sonucunda vakalar arasında gözlenen farklılıklar bu sapmalardan değil vakaların başlangıç koşullarından kaynaklanır. Bu kitapta söz konusu deney türüne Pasifik Adaları'ndan iki örnek verdik. Bu adalar arasında çevresel koşullar (özellikle yüzölçümü, yükselti, izolasyon düzeyi, jeolojik yapı ve iklim) bakımından büyük farklılıklar gözlenmektedir. Bu adalardan bazıları tek bir toplum tarafından kolonileştirilmişken (Birinci Bölüm: Polinezyalılar) bazıları ise hem Polinezyalılar hem de Pasifik halkları (Dördüncü Bölüm: Melanezyalılar ve Mikronezyalılar) tarafından ortak kullanılmışlardır. Adalarda farklı toplumların yerleşim kurmaları ya bir sosyoekonomik ve siyasi karmaşa (Birinci Bölüm) ya da ormansızlaşma (Dördüncü Bölüm) ile sonuçlanmıştır. Bu deney türüne verdiğimiz üçüncü örnekte ise siyasi kurumlarının yanı sıra refah düzeyi ve gelir eşitliği bakımından da bir hayli farklı özellikler sergileyen üç Yeni Dünya ülkesi arasında bir karşılaştırma çalışması yapılmıştır (Üçüncü Bölüm). Bu çalışmada incelenen "sapma", dış kaynaklı değil iç kaynaklıdır: Bu üç vakada diğer çalışmalarda olduğu gibi bir işgal durumu veya vergi sistemi dayatması söz konusu değildir ve incelenen sapma, ülkelerdeki ruhsatlı banka sayısının yetersizliği sonucunda ortaya çıkan ve yeni bir bankacılık sistemi kurulmasını gerektiren ortak bir ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır.

Bu kitapta yer verdiğimiz vaka çalışmalarının çoğu, farklı sapmalarla veya farklı başlangıç koşullarıyla ilişkili *farklılıkları* açıklamaya odaklanmaktadır. Fakat sapma süreçleri veya farklı başlangıç koşulları arasında büyük farklılıklar gözlenmesine karşın benzer sonuçların elde edildiği deneyler de bir o kadar önemlidir.

Yedi eski Avrupa sömürgesinde yerleşimci sınır toplumlarının oluşum süreçlerinin kıyaslandığı İkinci Bölüm'de elde edilen en dikkat çekici sonuç, bu toplumların farklı "sapmalara" maruz kalmalarına karşın benzer gelişim süreçleri izlemiş oldukları gerçeğidir. Söz konusu toplumların özellikle Avrupa'daki göçmen ve kurum kaynakları ile patlama dönemine girdikleri Sanayi Devrimi periyodu bakımından farklı sapmalar izledikleri göz önünde bulundurulduğunda bu toplumlar arasında benzerlikler bulunması oldukça çarpıcıdır. Bu toplumlar patlama, çöküş ve kurtarıcı ihracattan oluşan benzer üç aşamalı döngülerden geçmelerinin yanı sıra kurdukları şehirlerin büyüme süreçleri, ulaşım altyapıları, odun tüketimi, çiftlikleri ve çiftlik hayvanları; her bir toplumun karşı karşıya kaldığı sermaye, göçmen ve ithalat malları tedariki sorunu, yaşadıkları ihracat patlamasının bir ön koşulu olarak uzun mesafeleri katetmeleri, yerliler üzerindeki etkileri ve göçmenlere karşı benimsedikleri tutumun zamanla değişimi dâhil pek çok bakımdan benzerlik göstermektedir. Bu ortak özelliklerinin ortaya çıkmasında söz konusu sınır toplumlarının benzer toplum içi büyüme dinamiklerinin rol oynadığı aşikârdır; bu dinamikler, toplumların Avrupa'daki göçmen ve kurum kaynakları ile patlama dönemine girdikleri periyotlar arasındaki farklılıklara baskın gelmişlerdir. Sınır toplumları arasındaki benzerliklere aynı zamanda Avrupa'ya geri dönen göçmenlerin oranı, patlama, çöküş ve kurtarıcı ihracat döngülerinin sıklığı ve uzunluğu arasındaki farklılıklar da eşlik etmiştir.

Başlangıç koşulları ile sapmalar arasında yaptığımız ayrım kesin bir ayrım değil. Elbette farklı boyutlardaki Pasifik adalarının Polinezyalı yerleşimcilere farklı başlangıç koşulları sunduğu ve işgalci Napolyon ordularının (veya bu orduların işgaline uğramamış olmanın) Almanya'daki bölgelerde farklı sapmalara yol açtığı tartışılmaz fakat Brezilya, Meksika ve Amerika Birleşik

Devletleri'nin bankacılık sistemleri arasındaki farkları anlamak için yapılan bir çalışmada bu ülkelerin on dokuzuncu yüzyıldaki siyasi kurumları ve refah düzeyleri arasındaki farkları hangi kategoriye koymak gerekir? Söz konusu ülkelerde ruhsatlı bankalar açılmadan evvel de var olan bu farklar, ülkelerin başlangıç koşullarını oluşturuyorlardı ancak on dokuzuncu yüzyılda bu ülkelerdeki kurumların ve refah düzeyinin değişmesiyle bankacılık sistemleri, üç ülke arasındaki refah düzeyi farkının hem sebebi hem de sonucu haline geldiler.

Biz, bu çalışma kapsamında değindiğimiz noktaları daha iyi açıklayabilmek için deney sonuçlarını temelde farklı sapmalarla veya başlangıç koşulları arasındaki farklılıklarla ilişkilendirilebildiğimiz vaka çalışmalarına odaklandık. Ancak aynı anda hem farklı sapma süreçleri izleyen hem de farklı başlangıç koşullarına sahip olan vakaların da bir karşılaştırma çalışması kapsamında incelemeye tabi tutulmaları mümkündür. Her iki farklılık türünün göz önünde bulundurulmasıyla deneyin karmaşıklık düzeyi artsa da incelenen vakaların önemi ve bu vakalardan elde edilecek sonuçlar, bu tür bir karşılaştırma çalışmasının da verimli sonuçlar vermesini sağlayabilirler.

Sapmaya uğramış toplumların veya bölgelerin sapmaya uğramamış olanlarla kıyaslandığı karşılaştırma çalışmalarında ortaya çıkması kaçınılmaz olan bir sorun, saptıranın hangi bölgeleri saptıracağını "seçmesi" meselesidir. Sözde deney grubu ve kontrol grubu olarak ayrılan deney tüplerinde yapılan ve deneklerin araştırmacının bilerek sebebiyet verdiği sapma (örneğin kimi tüplere bir kimyasal eklerken kimilerine eklememesi) dışında tıpatıp aynı olduğu laboratuvar deneylerinde hangi tüplerin deney tüpü, hangilerinin kontrol tüpü olacağı deneyi yapanın kanaatine göre tamamen rastgele seçilebilir. Örneğin araştırmacı, deney

ve kontrol tüplerini seçerken yazı tura atabilir veya rastgele sayı üreteçlerinden yararlanabilir. Fakat önemli tarihsel kararların yazı tura atılarak alındığı pek nadirdir: Napolyon, Almanya'nın hangi bölgelerini işgal edeceğini seçerken (Yedinci Bölüm) kendince geçerli sebepleri vardır, aynı şekilde köle tüccarları da Afrika'nın hangi bölgelerinden köle satın alacaklarını (Beşinci Bölüm) bazı sebeplere göre belirlemişlerdir. Bu yüzden karşılaştırmalı analiz yapan bir tarihçi, işin uygulama kısmında her zaman şunu sormalıdır: Sapmaya maruz kalan bölgeler, çalışma kapsamında incelenen sonuçlardan bağımsız sebeplere dayalı mı (yani ortaya çıkan sonuca göre "rastgele" mi) seçilmiştir? Yoksa sapmaya maruz kalan bölgeler seçilirken sonuca etki etmesi zaruri olan başlangıç koşulları mı temel alınmıştır?

Bu kitapta ele aldığımız, sapmanın görüldüğü bölgelerle görülmediği bölgeleri kıyaslayan veya farklı sapma türlerini karşılaştıran vaka çalışmalarında bu soru özellikle sorulmakta; tarihin beşerî aktörlerinin belirli sapmaları uygulayacakları (veya uygulamayacakları) bölgeler arasında yaptıkları seçimlerin araştırma kapsamında ele alınan sonuca açıklık getirmediğine ilişkin pek çok delil öne sürülmektedir. Örneğin Yedinci Bölüm'de yapılan analiz çalışması Almanya'nın 1792-1815 yılları arasında Fransız Devrim Ordusu tarafından işgal edilen bölgelerinin 1860 sonrasında daha çok şehirleştiğini göstermektedir; ancak bunun sebebi Napolyon'un hâlihazırda şehirleşmiş veya elli yıl sonra şehirleşme ihtimali daha yüksek olan bölgeleri seçmesi değildir. Napolyon, işgal edeceği bölgeleri dönemin hanedanlık koşullarına, askerî koşullara ve bölgelerin jeopolitiğine göre seçmiştir. Öyle ki Napolyon'un işgal için seçtiği bölgeler, aslında Almanya'nın o dönemde işgal edilmeyen diğer bölgelerine kıyasla daha az şehirleşmiş bölgelerdir. Benzer şekilde İngiliz sömürge yönetimleri de Hindistan'ın çeşitli bölgelerinde üç farklı arazi sistemi uygulamışlardır

ve Altıncı Bölüm'de yapılan analiz çalışmasıyla da gösterildiği gibi bu üç toprak sisteminden birinin (sözde ağalık sisteminin) uygulandığı bölgeler, bazı alanlarda diğer bölgelere kıyasla daha çok gelişmişlerdir. Ancak bir bölgede hangi toprak sisteminin uygulanacağı o bölgenin özelliklerine ve gelişmişliğine değil; ya o bölgenin ilhak edildiği dönemde Brianya'da hâkim olan sömürgeci ideolojilere ya da o dönemde gücü elinde bulunduran bölgesel sömürge yöneticilerine bağlıydı. Bölge seçimiyle ilgili bu sorun hiçbir zaman hafife alınmamalı, üstünkörü incelenmemelidir. Bilakis, sapmanın da deneyin değişkenlerinden biri olduğu bu tür deneylerde, tüm değişkenlerin aşağı yukarı homojen bir sapmaya (örneğin Polinezyalıların yerleşimine) uğradığı fakat başlangıç koşullarının farklı olduğu deneylerin aksine seçim meselesinin her zaman son derece titizlikle değerlendirilmesi gerekir. Beşinci, Altıncı ve Yedinci bölümlerde ele alınan deneylerde sapmanın, deney sonucunda elde edilen sonuçla ilişkili seçim sorunundan etkilenip etkilenmediğini doğrudan incelemek için istatistiksel yöntemlerden, özellikle araçsal değişkenler regresyonundan yararlanılmaktadır.

Etkili sapmaları tespit edebilmek için yalnızca sonuçlara bakmak yeterli olsaydı nedensel açıklama arayan tarihçiler epey şanslı olurdu. Ancak gerçekte durum böyle değil: Gerçek dünyada bir sapmanın sonucunun ortaya çıkması onlarca ve hatta yüzlerce yıl gecikebiliyor (örneğin bir sapmayla değişen toplumsal ve siyasi kurumlar, incelenen denek veya olguda başka değişimler gözlenene dek çalışma kapsamına giren sonuçlar vermeyebiliyor).

Örneğin Batı Hispanyola'nın (Haiti) bugün Doğu Hispanyola'dan (Dominik Cumhuriyeti) çok daha yoksul olmasının sebebi büyük ölçüde bu iki ülkenin geçmişte farklı sömürge süreçlerinden geçmiş olmaları (Dördüncü Bölüm); adanın batı yarısındaki Fransız

sömürgeciliği 1804 yılında sona ererken doğu yarısındaki İspanyol sömürgeciliğinin 1821 yılında sona ermesidir. Fakat adanın iki yarısının farklı tarihsel süreçler izlemeleri, ülkelerin bağımsızlıklarını kazandıkları sırada eski Fransız sömürgesi Haiti'nin eski İspanyol sömürgesi Dominik Cumhuriyeti'nden *çok çok daha* zengin olmasıyla sonuçlanmış; bu farklı tarihsel süreçlerin sonuçlarının zamanla ortaya çıkmasıyla Dominik Cumhuriyeti'nin ekonomik açıdan Haiti'ye yetişmesi ve sonraları Haiti'yi epey geride bırakması bir yüzyıldan fazla sürmüştür.

Benzer şekilde Almanya'nın 1814 öncesi Fransız işgaline uğramış bölgelerinin daha çok şehirleşmeleri ve ekonomik anlamda daha çok gelişmeleri bu bölgelerin özel çabaları sonucu ortaya çıkmış bir sonuç değil. Bilakis, bu bölgelere Fransız işgaliyle gelen yeni kurumların Napolyon'un işgal ettiği bölgelerde ortadan kaldırdığı eski kurumlara kıyasla (şehirleşmeyi ve ekonomik kalkınmayı da beraberinde getiren) Sanayi Devrimi'ne daha elverişli olmaları bu bölgelerin işgale uğramamış (ve uğrayıp daha sonra eski kurumları yeniden kurmuş) bölgelere kıyasla daha çok gelişmelerini sağlamış; ancak bu gelişimin Almanya'daki etkileri 1814'ten yıllar sonrasına dek gözlenmemiştir.

Yıllar sonra etkisini gösteren sapmalara verilebilecek bir diğer örnek ise Avrupa'nın teknoloji, ekonomik kalkınma, yaşam standartları ve güç konularında önceleri lider konumda bulunan Çin'in önüne geçmesinin uzun zamandır tartışılmakta olan sebepleridir.[2] Pek çok delile göre Avrupa, ancak 1700'lerin sonunda ve özellikle 1800'lerde Çin'in önüne geçmeye başlamıştır. Bu yüzden bazı araştırmacılar bu olgunun sebebini söz konusu yüzyıllarda yaşanan diğer olgularda, örneğin Avrupa'nın Sanayi Devrimi'nde ve transatlantik köle ticaretinde aramaktadır. Diğer araştırmacılar ise bu olguların sebeplerini ortaya çıktıkları yüzyıllarda değil çok daha öncesinde; Orta Çağ Avrupası'nın kurumsal ve tarımsal

gelişiminde veya Avrupa ile Çin'in yıllar sonra sanayileşme ve ticaretin etkisiyle teknolojik ve ekonomik gelişmeyle sonuçlanacak çok eski coğrafî faktörlerinde aramaktadır. Bu değişim olgusu ("A ve B bir araya geldiğinde C sonucu ortaya çıkar; ancak C'nin ortaya çıkması için B'nin A'dan çok önce ortaya çıkmış olması gerekir") bireyin yaşamını anlamaya çalışan psikologlar ve biyograflar için olduğu gibi tarihi anlamaya çalışan tarihçiler için de yaygın bir sorundur.

Tüm doğal deneylerde aynı soru işaretinin gölgesi vardır: Deney sonucunda elde edilen farklılıklar gerçekten "deneyi yapanın" göz önünde bulundurduğu farklı sapma türlerinden veya farklı başlangıç koşullarından mı kaynaklanmaktadır yoksa bu sonuçlara etki eden başka farklılıklar da mevcut mudur? Deney sonuçlarının yanlış yorumlanması, kontrollü laboratuvar deneylerinde dahi ortaya çıkabilen bir sorundur. Bu durumun en meşhur örneklerinden biri Josephson Etkisi'nin keşfedilme öyküsüdür. Buna göre süper iletkenler üzerinde yapılan laboratuvar ölçümlerinin sonucunda oldukça karmaşık veriler elde edilmişti ve bu karmaşa, Brian Josephson'un keşfiyle aydınlanacaktı: Josephson, deney sonuçlarına etki eden değişkenlerden birinin bağımsız bir değişken olan çok küçük sıcaklık farklılıklarından kaynaklandığını fark etti; süper iletkenler bu sıcaklık değişimine karşı Josephson'ın sandığından çok daha hassaslardı ve bu Josephson'ın bu hassasiyeti ihmal etmesi deney sonuçlarını büyük ölçüde etkilemişti. Daha önce fark edilmeyen bir değişkenden kaynaklanan bu yanlış yorumlama riski, deney değişkenlerinin deneyi yapan tarafından kontrol edilemediği doğal deneylerde çok daha yüksektir.

Doğal deney yapacak bir araştırmacı, deneye tabi tutacağı değişkenlerin dışında kalan değişkenler bakımından olabildiğince

benzer sistemler seçerek deney sırasında dikkate alınmayan değişkenlerin sonuca etkisini asgari düzeye indirgemeye çalışmalıdır. Örneğin bu kitabın Yedinci Bölüm'ünde yer verilen çalışmada Acemoğlu ve diğer araştırmacılar, Avrupa'da inceleyecekleri yerleri "Almanya'nın Napolyon'un işgal ettiği ve etmediği bölgeleri" olarak sınırlandırarak çalışma kapsamına dâhil olmayan kültürel varyasyonu azaltmışladır. Ancak aynı araştırma ekibi, bu kitapta yer verilmeyen diğer çalışmalarında bu kısıtlamanın sınırlarını genişleterek Alman olmayan bölgeleri de araştırmaya dâhil etmiş ve Napolyon işgalinin bu bölgeler üzerindeki etkilerine ilişkin benzer sonuçlar elde etmişlerdir. Kirch, Birinci Bölüm'de yer verilen çalışmasında karşılaştırmasını Pasifik adalarının sosyopolitik ve ekonomik karışıklığı ile Polinezyalıların yerleştiği adalar olarak sınırlandırmıştır. Ancak Diamond, sonuca etki eden ve Kirch'ün incelediği sosyopolitik ve ekonomik karışıklığın sonuçlarıyla kıyaslandığında ada halkları arasındaki farklılıklardan daha az etkilenen bir değişkeni (ormansızlaşmayı) incelemek için Dördüncü Bölüm'de bu kısıtlamanın sınırlarını genişleterek Pasifik adalarını yalnızca Polinezyalıların yerleştiği adalarla değil, aynı zamanda Mikronezyalıların ve Melanezyalıların yerleştiği adalarla da karşılaştırmıştır. Diamond, Karayipler'deki Hispanyola Adası'nın iki yarısını sömürge geçmişleri açısından kıyaslarken bu kıyaslamanın sınırlarını yine Karayipler'de yer alan üç büyük adayı; Küba, Jamaika ve Porto Riko'yu kapsayacak şekilde genişletmenin –ada içi çeşitlilikten doğan karmaşayı artırmak pahasına da olsa– ilginç sonuçlar ortaya koyabileceğini belirtmiştir. Haber (Üçüncü Bölüm) bankacılık sistemlerinin gelişimi üzerine yaptığı karşılaştırma çalışmasını 1800'lerden sonrasıyla ve yalnızca üç Yeni Dünya ülkesiyle (Amerika Birleşik Devletleri, Brezilya, Meksika) kasten kısıtlamış ve Avrupa ülkelerini bu çalışmanın dışında tutmuştur; çünkü bu üç Yeni Dünya ülkesinin üçü de

bağımsızlıklarını kazandıkları sırada (eski sömürge hükûmetleri ruhsat vermediği için) henüz banka kuramamış ülkelerdir. Avrupa ülkelerini bu kıyaslamaya dâhil etmek, bankacılık sistemlerinde 1800'lere dek ortaya çıkan farklılıkların da kontrol edilmesini gerektireceğinden çalışmayı olduğundan daha karmaşık hale getirecektir.

Tüm doğal deneylerde ortaya çıkan bir başka soru işareti ise kıyaslama yaparken özellikle istatistiksel yöntemlerin kullanıldığı çalışmalarda doğrudan (anlatıya dayalı çalışmalarda dolaylı olarak) karşımıza çıkar: İstatistiksel korelasyon, tek başına bir sebep-sonuç ilişkisinin veya bir mekanizmanın varlığını kanıtlamak için yeterli midir?

Elbette değildir: Bir sebep-sonuç ilişkisinin ya da bir mekanizmanın varlığını kanıtlamak için en az üç aşama daha gereklidir ve tüm bu aşamalar geniş yöntemsel literatürlerin bir parçasıdır. Bu aşamalardan ilki, iki değişken arasındaki ters nedensellik olup olmadığının kontrolüdür: A ve B'nin korelasyon göstermeleri başlangıçta varsayıldığı gibi A'nın B'ye neden olduğu anlamına gelmeyebilir; kimi zaman bu korelasyon B'nin A'ya neden olduğunu gösterir. Araştırmacılar bu sorunu ortadan kaldırmak için sık sık değişkenler arasındaki zamansal ilişkilerden faydalanarak değişkenlere şu soruyu sorarlar: En basit haliyle düşünüldüğünde önce A mı değişim göstermiştir yoksa B mi? Genellikle sebep-sonuç ilişkisinin yönü belirlenirken Granger nedensellik testi adı verilen istatistiksel bir yönteme başvurulur. Sebep-sonuç ilişkisinin yönünün tespitinde kullanılan daha detaylı teknikler de mevcuttur.[3] Örneğin geçtiğimiz günlerde yapılan bir çalışmada rahat bir ruh halindeyken birden alarma geçirilen bir insanın beynindeki hangi bölgelerin diğer bölgelere uyarı gönderdiği incelenmekte ve bu inceleme sırasında bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki

faz farkının bu değişkenlerdeki dalgalanmanın sıklığından nasıl etkilendiği ölçülmektedir.

İkinci aşama ise *ihmal edilmiş değişken* dediğimiz terimden kaynaklanır: "Deney" çerçevesinde deneklerde sapmaya yol açtığı varsayılan değişken aslında bir değişim zincirinin halkası olabilir ve deneklerde gözlenen sapmaya bu halka değil zincirin diğer halkalarından biri yol açmış olabilir. (Bu, doğal deney yapan araştırmacıların asgari düzeye indirmeye çalıştıkları temel sorundur ancak üç paragraf yukarıda belirttiğimiz gibi bu sorunun tamamen ortadan kaldırılması mümkün değildir.) Banerjee ve Iyer, sömürge döneminde Hindistan'da uygulanan arazi sistemlerinin etkilerini araştırdıkları çalışmalarında (Altıncı Bölüm); Acemoğlu ve diğer araştırmacılar ise Napolyon işgalinin etkilerini araştırdıkları çalışmalarında (Yedinci Bölüm) bu sorunla mücadele etmişlerdir. İstatistikçiler, bu sorunu çözmek için sık sık çoklu regresyon analizine başvururlar: Bu yöntemde deney sırasında incelenen deneklerin durumunu açıklayabilecek diğer olası faktörlerin etkileri ölçülür ve bu faktörlerin hesaba katılması durumunda başlangıçta belirlenen değişkenin duruma açıklık getirme gücünün olası faktörlerin açıklama gücüne kıyasla daha az olup olmadığına bakılır.

A'nın B'ye neden olduğuna dair sağlam kanıtlar elde edildiğinde sıra üçüncü aşamaya gelir. Üçüncü aşamada A'nın B'ye neden olmasını sağlayan mekanizmaya ilişkin daha fazla kanıt elde edilmesi gerekmektedir. Örneğin Polinezyalıların ekolojik açıdan hassas bir yapıya sahip olan Pasifik adalarına yerleşmeleri ile bu yerleşim sonrasında adada ormansızlaşmanın görülmesi arasında bir korelasyon vardır ve ormansızlaşmanın insan yerleşimine değil insan yerleşiminin ormansızlaşmaya neden olduğu açık ve kesindir. Ancak bu gözlem, insan yerleşimini ormansızlaşmaya götüren mekanizmanın açıklanması için tek başına yeterli de-

ğildir. Bu süreçte insanların doğrudan etkisi (örneğin ormanları yakmaları, ağaçları kesmeleri ve yakıt olarak odun kullanmaları) ve dolaylı etkileri (insanlar aracılığıyla adaya taşınan farelerin ağaç tohumlarını kemirmeleri veya besin olarak tüketmeleri) olabilir. Bu mekanizmaların nasıl işlediğinin belirlenmesinde balta izleri, fırınlarda bulunan ve çeşitli ağaç türlerinin yakılmasından geriye kalan kömür örnekleri ve üzerinde fare dişi izleri bulunan tohumlar gibi arkeolojik ve paleobotanik delillerden elde edilen ek bilgilerden de faydalanılabilir.

Anlatıya dayalı, herhangi bir karşılaştırmanın yapılmadığı ve nicel verilerin kullanılmadığı tarihsel çalışmalarda olduğu gibi istatistiksel analizlerde de araştırmacının fazla basit ve fazla karmaşık açıklamalar arasında bir orta yol bulması gerekir. İstatistiksel analiz, deneklerin durumuna ve geçirdikleri sapmalara açıklama getiren birkaç faktörü belirleyen bir araştırmacının başka faktörler aramayı bırakmasına ve sonuçta fazla basit açıklamalar elde etmesine yol açabilir. Bu sebeple istatistikçiler, analiz çalışmasının ilk aşamasında elde edilen açıklayıcı faktörlerle yetinmeyip çoklu regresyon analizine olabildiğince fazla bağımsız değişkeni dâhil ederek daha fazla faktör bulmaya çalışırlar. İstatistiksel analiz çalışmalarında fazla basit açıklamaların elde edilmesi sorun teşkil edeceği gibi fazla karmaşık sonuçların elde edilmesi de sorun teşkil edecektir. Akademide sık sık kullanılan vurdumduymazca bir deyişte belirtildiği gibi: "Bana iki değişken verin, size bir fil çizeyim; bana üçüncü değişkeni verin, gövdesini sallamasını sağlayayım." Bu yüzden istatistikçiler değişkenleri sık sık F-testi gibi rutin testlere tabi tutarak analize dâhil edilen bir değişkenin açıklama gücünün rastgele dâhil edilebilecek başka bir değişkene kıyasla gerçekten de önemli ölçüde daha fazla olup olmadığını net bir şekilde belirlemeye çalışırlar.

Genelleme yapmak gerekirse deneye etki etmesi ihtimal dâhilinde olan bağımsız değişkenlerin sayısı arttıkça bu değişkenlerin etkilerini ölçmek için daha fazla vaka arasında karşılaştırma çalışması yapılması gerekir. Bunun tam tersi de doğrudur: Bir analiz çalışmasında ne kadar çok vaka incelenirse o kadar fazla açıklayıcı faktörün etkisi ölçülebilir. Bu kitapta yer verdiğimiz çalışmalar arasında kıyaslamaya tabi tutulan değişken sayısı ikinci en fazla olan çalışma Dördüncü Bölüm'de yer alan, Rolett ve Diamond'ın seksen bir Pasifik adasında ve adalar bölgesindeki ormansızlaşmayı inceledikleri karşılaştırma çalışmasıdır. Bu geniş veri tabanı sayesinde istatistiksel açıdan önemli ve sonuca etki etme mekanikleri anlaşılabilen dokuz bağımsız değişken tespit edilmiştir: yağış miktarı, sıcaklık, ada yaşı, rüzgârla taşman küller, rüzgârla taşınan tozlar, makatea arazileri, yükselti ve izolasyon. Bu etkilerin bazıları Rolett ve Diamond'a çalışma sırasında meslektaşları tarafından önerilmişti; Rolett ve Diamond, çalışmanın başlarında bu faktörlerin sonucu etkileyebileceğinin farkında dahi değillerdi. Ormansızlaşmayı etkileyen faktör sayısının çokluğu göz önünde bulundurulduğunda bu faktörlerin etkisini geniş bir veri tabanından faydalanmadan ve istatistiksel yöntemlere başvurmadan ölçmek imkânsızdır. Rolett ve Diamond, iki vakaya –nemli, sıcak ve ormansızlaşmanın az görüldüğü Markiz Adaları ile kuru, serin ve bir hayli ormansızlaşmış Paskalya Adası'na– olan şahsi aşinalıklarından yola çıkarak çalışmanın başlarında yağış miktarı ve sıcaklığın ormansızlaşmada önemli bir rol oynamış olabileceğini tahmin etmişlerdi. Yaptıkları kapsamlı analiz çalışması bu tahminî doğrulamışsa da geriye dönüp bakıldığında bu tahmin, yalnızca iki vakanın çalışmanın başlarında anlatıya dayalı olarak karşılaştırılmasına dayandırılamazdı çünkü Markiz ve Paskalya adaları yalnızca ormansızlaşma düzeyleri bakımından değil, daha pek çok önemli açıdan farklılardı.

Ancak buradan, yeterince geniş bir veri tabanı ile aşağı yukarı her faktörün sonuca etkisinin ölçülebileceği yargısına varılamaz. Örneğin Rolett ve Diamond, çalışmanın başlarında adalardaki ormansızlaşmanın tarımsal faaliyetlerden; sulu tarım, kuru tarım, ekmek ağacı yetiştiriciliği, Tahiti kestanesi ve canarium yetiştiriciliğinden kaynaklanmış olabileceğinden şüpheleniyorlardı. Ancak bu dört tarımsal faaliyetin seksen bir adanın her biri üzerindeki etkisini tabloya dökmekle geçen iki yılın ardından Rolett ve Diamond, bu ilk tahminlerinin doğru olmadığını keşfettiler: Bu dört faaliyetin hiçbirinin ormansızlaşma ile istatistiksel açıdan önemli bir ilişkisi yoktu.

Toplum bilimcilerin talihsiz oldukları nokta, araştırma konularının moleküler biyoloji, fizik, kimya ve astronomi gibi alanlara kıyasla daha flu olmasıdır. Bu alanlarda çalışan araştırmacılar hız, kütle, kimyasal tepkime hızı ve parlaklık gibi kolay tanımlanabilen, kolayca ve nicel olarak ölçülebilen, genelde sezgisel olarak aşikâr şeyleri açıklamaya çalışırlarken biz toplum bilimciler mutluluk, motivasyon, başarı, istikrar, refah ve ekonomik kalkınma gibi soyut kavramları açıklamaya çalışırız. Mutluluğu ölçecek bir ölçüm aleti nasıl icat edile ki? İnsan mutluluğu molibdenin atom ağırlığına kıyasla daha flu tanımlanmış, ölçülmesi daha zor bir konsepttir ancak mutluluğun anlaşılması ve açıklanması, molibdenin atom ağırlığının belirlenmesinden çok daha önemlidir.

Toplum bilimcilerin karşılaştıkları en büyük zorluk mutluluk gibi flu, ölçümü zor ancak bir o kadar önemli kavramları "işlenebilir" hale getirmektir. Araştırmacının görevi, ölçülebilir bir şey bulmak ve ölçülen bu bulguyu soyut bir kavramın özünü yansıtmakta ve açıklamakta kullanmaktır. Örneğin ekonomik kalkınma üzerine çalışan günümüz tarihçileri tek tıkla çok her ülkenin geniş ve tutarlı millî gelir arşivlerine ulaşabilirler. An-

cak Acemoğlu ve diğer araştırmacılar (Yedinci Bölüm), Napolyon'un henüz millî gelir verilerinin ölçülüp kaydedilmediği on dokuzuncu yüzyılda işgal ettiği Avrupa bölgelerinde ekonomik kalkınmayı olumlu mu yoksa olumsuz mu etkilediğini tespit etmeyi amaçlıyorlardı. Millî gelir verileri olmadan bunu nasıl yapacaklardı? Acemoğlu ve araştırma ekibi, ekonomik kalkınmayı "işlenebilir" hale getirdiler; yani on dokuzuncu yüzyıla ait verilere ulaşabildikleri ve ekonomik kalkınmayı yansıtan nicel bir dayanak noktası bularak araştırmalarını bu nokta üzerinden yürüttüler. Acemoğlu ve araştırma ekibinin çalışmasında kullanılabilecek uygun bir dayanak noktası şehirleşme ve bilhassa beş binden fazla kişinin yaşadığı şehirleşmiş bölgelerin nüfusunun bölge nüfusuna oranıydı. Araştırmayı sürdürmek için bir dayanak noktası arayan iktisat tarihçileri, şehirleşmenin bu doğrultuda kullanılabilecek yararlı bir ölçüt olduğunu çünkü tarihsel açıdan bakıldığında yalnızca tarımsal üretimi yüksek ve ulaşım ağı gelişmiş –yani flu bir kavram olan "ekonomik açıdan gelişmiş" kavramının tanımına uyan– bölgelerin şehir nüfusunu kaldırabildiğini keşfettiler. Mutluluk veya şehirleşme gibi önemli kavramları ölçmeyi hiç denememiş matematikçiler ve fen bilimciler, toplum bilimcilerin bu kavramları işlenebilir hale getirme çabalarını sık sık küçümserler ve işlenebilirlikle ilgili bağlam dışı örnekler vererek bu küçümsemeyi meşru kılmaya çalışırlar.[4]

Tarih çalışmalarında nicel verilerin ve nicel ölçümlerin önemine ilişkin ne söyleyebiliriz?[5] Genel olarak bilim kavramına baktığımızda nicel analizin rolünün aynı anda hem hafife alındığını hem de abartıldığını görürüz. Nicel analizin abartılmasına değinecek olursak nicel analiz, fizik çalışmaları için öylesine temel bir rutindir ki fizikçiler, tüm bilimlerin nicel ölçümlere

dayandırılması gerektiği yanılgısına düşerler. Büyük fizikçi Lord Kelvin şöyle der: "Bahsettiğiniz şeyi ölçebiliyor ve rakamlarla ifade edebiliyorsanız onun hakkında bir şeyler biliyorsunuz; ancak ölçemiyor ve rakamlarla ifade edemiyorsanız bilginiz kıt ve yetersizdir. Bildiklerinizle belki bilgiye ulaşmanın ilk adımını atarsınız ancak *bilim* kürsüsüne çıkmış sayılmazsınız." Ancak biyoloji bilimindeki en büyük keşiflerden biri olan evrimin keşfinde ve Darwin'in *Türlerin Kökeni* eserinde nicel analizin rolü çok azdır. Bugün etoloji ve kültürel antropoloji gibi çalışmaların genellikle nitel tanımlarla başladığı bilim dalları mevcut olsa da bu alanlarda dahi bir olgunun sıklığını ölçmek veya olguyu rakamlarla açıklamaya çalışmak rutin bir yöntem haline gelmiştir. Bu rutin, değişkenlerin etkisinin ve ortaya atılan hipotezlerin büyüklüğünü mümkün olduğu ölçüde rakamlarla ifade etmeye yarar. Haliyle bu rutin yalnızca nümerik analizlerin yapılmasına olanak tanımakla kalmayıp aynı zamanda araştırmacıları daha çok ve titiz veriler elde etmeye çalışmaları için zorlar ve diğer araştırmacıların da doğruluğunu teyit edebilecekleri nesnel ölçekleri ön plana çıkarır.

Ancak araştırmacıların ortaya attıkları hipotezi ve değişkenlerin etkilerini rakamlarla ifade edemedikleri durumlar da vardır. Bu durumda araştırmacı, yalnızca etkileri ve savları zayıf, orta ve güçlü olarak kabaca sıralayarak dahi bir analiz çalışması yürütebilir. Örneğin Rolett ve Diamond, Dördüncü Bölüm'de yer alan çalışmada Pasifik adalarındaki ormansızlaşmayı sayıya dökememişler; ancak adaları ormansızlaşma düzeylerine göre beş basamaklı (ihmal edilebilir, orta, ciddi, çok ciddi ve tamamen ormansızlaşmış) bir ölçeğe yerleştirebilmişlerdir. Bu ölçek, Rolett ve Diamon'ın dokuz değişkenin etkilerini ve bağımsız değişkenleri tespit edebilmelerine olanak tanımıştır. Beşerî tarih dışında daha birçok alanda araştırmacılar, sayısal olmayan değişkenlerle

çalışmak durumunda kalmışlardır ve bu araştırmacıların işini kolaylaştırmak için geliştirilen birçok istatistiksel sınama yöntemi tarihçilerin de işini kolaylaştıracaktır.

Ortaya attığı savları ve incelediği değişkenlerin etkilerini ister sayıya döksün ister zayıftan güçlüye doğru kabaca sıralasın, bir araştırmacı mutlaka istatistiksel olarak belirgin ilişkiler elde etmeye ve bu ilişkileri değerlendirmeye çalışmalıdır. Böyle bir değerlendirme, araştırmacının elde ettiği sonuçlarla ilgili izleniminin yanlış olma riskine karşı araştırmacıyı korumakla kalmaz, aynı zamanda araştırmacının önceden kestiremediği başka sonuçlar da elde edebilmesini sağlar (Rolett ve Diamond'ın yaptıkları çalışmada ada yaşının, volkanik küllerin ve Orta Asya'dan rüzgârla taşınan tozların Pasifik adalarındaki ormansızlaşmayı etkilediğini keşfetmeleri bu sonuçlara örnek verilebilir).

Yalnızca beşerî tarihte değil, akademinin her alanında enine boyuna genişçe ele alınmayan vaka çalışmaları ile geniş sentezler ve genellemeler arasında bir çatışma olduğu görülür. Vaka çalışmasını savunan araştırmacılar sentezlerin yüzeysel, bayağı ve garip ölçüde aşırı basitleştirilmiş olduğunu söyleyerek sentez yöntemini küçümser; sentez yöntemini savunan araştırmacılar ise vaka çalışmalarının yalnızca betimleyici olabileceğini, açıklayıcılıktan yoksun olduklarını ve belirli bir vakanın dışında kalan başka hiçbir konuya aydınlık getiremeyeceğini öne sürerler. Ancak iyice pişerek olgunlaşan disiplinlerde çalışan araştırmacılar, akademik anlayışın bu yaklaşımların ikisini de kapsaması gerektiğinin bilincindedirler. Sağlam vaka çalışmaları olmadan genellemecilerin sentez üretmeleri; sentezler olmadan vakacıların inceledikleri vakaları bir çerçeveye oturtmaları mümkün değildir. Bu yüzden karşılaştırmalı tarih, daha yaygın kullanılan tarihsel

vaka çalışmalarına bir tehdit teşkil etmez; bilakis, bu çalışmaları zenginleştirecek yöntemler ortaya koyar.

Vaka çalışmaları ile sentezler arasındaki, başka bir deyişle betimleme ve kuramsal açıklama arasındaki gerilim akademinin farklı alanlarında farklı şekillerde baş göstermiştir. Bu gerilim, kuramcılar ile deneycilerin birbirlerine ihtiyaç duyduklarını kabullendikleri fizikte ve kimyada asgari düzeydedir ve günümüzde vaka çalışmalarını geniş çerçevelere oturtmak bu alanlarda rutin haline gelmiştir. Araştırmacının deneye müdahale edebildiği deney yöntemlerinden ziyade doğal deneyleri kullanan akademik alanlar arasında, özellikle kültürel antropoloji ve saha biyolojisi arasında son zamanlarda deney ve kuram yöntemleri arasında yeni bir çatışma baş göstermiştir. Kültürel antropologlar, geçmişte her beşerî kültürün kendine has özellikleri olduğunu ve bu yüzden genellemeye tabi tutulamayacaklarını savunmuşlardır. Ancak günümüzde bir kabile üzerinde yıllar süren araştırmalar yapan neredeyse tüm antropologlar, araştırma sonuçlarını yayınladıkları makalenin giriş bölümünde genel teorik bakış açılarına değinmekte ve gözlemledikleri kabileyi bir kültürel varyasyon spektrumuna oturtmaktadırlar.

Ekoloji alanında yapılan vaka çalışmaları ile genellemeler arasındaki çatışma, 1960'lı ve 1970'li yıllarda yeni kuramsal genellemelerin ve matematiksel modellemelerin ortaya atılmasıyla şiddetlendi. Bu gelişmeler, söz konusu alanda yaklaşık yirmi yıl süren tartışmalara yol açtı. Bu tartışmaların bir ayağını tüm hayatlarını tek bir bitkiyi ya da Çizgili Göğüslü Baştankara (*macronus gularis)* gibi tek bir hayvanı gözlemlemeye adayan geleneksel saha biyologları oluşturuyordu. Bu biyologlar karşılaştırma, modelleme, kuram ortaya atma ve genelleme yapma yöntemlerini "yüzeysel", "fazla basitleştirilmiş" ve "Çizgili Göğüslü Baştankara kuşları üzerine yaptığımız çalışmaların zengin detaylarından yoksun

karikatürlere dayalı genellemelerden ibaret" diyerek bu yöntemleri alaya aldılar. İlerlemenin ancak ve ancak diğer kuş türlerinin de detaylar bakımından zengin ve titiz, benzer bir çalışmaya tabi tutulmasıyla mümkün olacağı konusunda diğer bilim insanlarını uyardılar. Tartışmanın diğer ayağında ise çeşitli kuramlar ortaya atan genellemeciler vardı. Bu araştırmacılar geleneksel araştırmacıların argümanlarına karşı çıktılar: "Diğer baştankaralarla ve diğer kuş türleriyle nasıl benzerlik ve farklılık gösterdiğini anlamadan Çizgili Göğüslü Baştankara gibi tek bir kuş türünü bile anlamak mümkün değildir."

Günümüzde yapılan ekolojik çalışmalarda bu iki kutup, vaka çalışmaları ve genellemeler, bir arada bulunabilmekte.[6] Bugün birçok ekolojist, çalıştıkları alanın bakterilerden karahindibalara ve ağaçkakanlara varana dek çok çeşitli alanlarda genel bir çerçeve oluşturduğunun ve bu çerçevenin bitkiler ve hayvanlar âleminde görülen farklıkların anlaşılmasında önemli bir rol oynadığının bilincindeler. Artık "bir kuş böyle yaparken diğeri şöyle yapıyor" yaklaşımı yeterli değil. Alanında öncü konumda bulunan kuş dergileri her bir kuş türüne ilişkin pek çok tür odaklı makale yayınlasalar da her makalenin geniş bir çerçeveye oturtulmasını *zorunlu* kılıyorlar.

Genel bir kuramsal çerçevede özel açıklamalar sunmak bilimin alametifarikasıdır. Örnek vermek gerekirse Darwin, Galapagos Adaları'ndaki alaycı kuşların Güney Amerika'daki alaycı kuşlara benzediğini fark etmekle kalmamış, Galapagos'taki diğer türlerin de Güney Amerika'da akraba türleri bulunduğunu keşfetmişti. Bu tür gözlemler Darwin ve Wallace'ın bu bulguları kara kütlelerinin tarihini, dağılımını, evrimini, kökenlerini ve hareketlerini bir araya getiren geniş bir biyocoğrafya çerçevesine oturtmalarını sağladı. Benzer şekilde molibden atomlarını inceleyen kimyagerler bu atomları eşsiz birer olgu olarak ta-

nımlamak yerine bu atomların özelliklerini periyodik cetvel, atom kuramları ve kuantum mekaniğine dayanan açıklayıcı bir çerçeveye oturttular.

Bu kitapta yer verilen vaka çalışmaları, beşerî tarih çalışmalarına ilişkin iki kanıyı doğrular niteliktedir. Bunlardan ilki tarihsel karşılaştırma çalışmalarının tek başlarına tüm soruları cevaplamamakla birlikte tek bir vaka çalışmasından elde edilemeyecek içgörüler sağlayabilecekleri gerçeğidir. Örneğin, Almanya'nın on dokuzuncu yüzyılın sonlarındaki durumundan ya da Fransa'nın on altıncı yüzyıl sonlarındaki durumundan neden farklı olduğunu incelemeden Fransa'nın on dokuzuncu yüzyılın sonlarındaki durumunun anlaşılması mümkün değildir. İkincisi ise bir çalışmadan elde edilen sonucun önce nicel delillerle (veya en azından araştırma çıktılarının büyükten küçüğe sıralanmasıyla), sonra ise aynı sonucun doğruluğunun istatistiksel olarak test edilmesiyle güçlendirilebileceğidir.

Ön Söz'de de belirttiğimiz gibi bazı uzman tarihçiler bu kanılara itiraz edecek ancak bu itirazlarını her zaman açıkça dile getirmeyecekler. "Profesyonel kariyerimin kırk yılını Amerikan İç Savaşı'nı araştırarak geçirdim ve hâlâ bu meseleyi bütünüyle anladığımı söyleyemem. Genel olarak iç savaş kavramını tartışmaya veya Amerikan İç Savaşı'nı kırk yılımı adamadığım İspanya İç Savaşı'yla kıyaslamaya nasıl cüret ederim? Dahası, İspanya İç Savaşı'nı çalışan bir akademisyenin benim çalışma alanıma izinsiz girip Amerikan İç Savaşı'yla ilgili bir şey söylemesi saçmalık değil de nedir?" Evet, bir olay üzerine uzun yıllar çalışmış olmak size bir tür avantaj sağlayacaktır. Ancak aynı olaya yeni bir bakış açısıyla yaklaşmak ve başka olaylardan edindiğiniz deneyimi ve içgörüyü söz konusu alana uygulamak da bir tür avantajdır. Umarım bu kitap, bu yeni avantaj türünü

değerlendirmek isteyen tarihçilere ve toplum bilimcilere yararlı bir kılavuz olacaktır.

NOTLAR:

1. Ön Söz'de yer alan 3. nottaki kitaplar ve makaleler, bu Son Söz'de ele alınan sorunların daha detaylıca tartışılması için başvurulabilecek yararlı kaynaklardır.
2. David Landes, *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*, Cambridge, 1969; Douglass North ve Robert Thomas, *The Rise of the Western World: A New Economic History*, New York, 1973; E. L. Jones, *The European Miracle: Environments, Economies, and Geopolitics in the History of Europe and Asia*, 2. Baskı, Cambridge, 1987; Graeme Lang, "State Systems and the Origins of Modern Science: A Comparison of Europe and China", *East-West Dialog* 2 (1997): s. 16-30; Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*, Princeton, NJ, 2000; Angus Maddison, *The World Economy: A Millenial Perspective*, Paris, 2001; Jack Goldstone, "Efflorescences and Economic Growth and World History: Rethinking the 'Rise of the West' and the Industrial Revolution", *Journal of World History* 13 (2002): s. 329-389; Joel Mokyr, *The Enlightened Economy: An Economic History of Britain, 1700-1850*, New Haven, CT, 2007; Jan Luiten van Zanden, "Die mittelalterlichen Ursprünge des 'europäischen Wunders'", edit: James Robinson ve Klaus Wiegandt, *Die Ursprünge der Modernen Welt*, Frankfurt am Main, 2008: s. 475-515; Michael Mitterauer, "Mittelalterliche Wurzeln des europäischen Entwicklungsvorsprungs", edit: James Robinson ve Klaus Wiegandt, *Die Ursprünge der Modernen Welt*, Frankfurt am Main, 2008: s. 516-538.
3. G. Nolte ve diğerleri, "Robustly Estimating the Flow Direction of Information in Complex Physical Systems", *Physical Review Letters* 100 (2008): s. 234101-1, 234101-4.

4. Jared Diamond, "Soft Sciences Are Oft en Harder than Hard Sciences", *Discover* 8, sayı 8 (1987): s. 34-39.
5. Bu tartışmanın bir bölümünün alıntılandığı kaynak için bakınız Jared Diamond, "Die Naturwissenschaft, die Geschichte und Rotbrustige Saft säuger", edit: Robinson ve Wiegandt, *Die Ursprünge der Modernen Welt*, s. 45-70.
6. Robert May ve Angela McLean, *Theoretical Ecology*, 3. Baskı, Oxford, 2007.

JARED DIAMOND UCLA'de coğrafya profesörüdür. Bilimsel kariyerine fizyoloji bölümünde başladıktan sonra evrimsel biyoloji ve biyocoğrafya alanlarına yönelmiştir. Ulusal Bilim Akademisi'ne, Amerikan Bilim ve Sanat Akademisi'ne ve Amerikan Felsefe Topluluğu'na seçilmiştir. Aldığı ödüller arasında Ulusal Bilim Ödülü, Çevreci Başarılar için Tyler Ödülü, Japonya Kozmos Ödülü, McArthur Vakfı Üyeliği ve Rockefeller Üniversitesi tarafından verilen Lewis Thomas Ödülü bulunmaktadır. Altı yüzden fazla makalesi yayımlanmıştır ve Pulitzer ödüllü *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, *Çöküş*, *Yükseliş*, *Üçüncü Şempanze* ve *İnsan Cinselliğinin Evrimi* kitaplarının yazarıdır.

JAMES A. ROBINSON Harvard Üniversitesi'nde siyaset bilimi profesörüdür.

Kapak Tasarım: Graciela Galup
Kapak Uygulama: Thomas Gardiner, Kororareka Sahili, Bay Adaları, Yeni Zelanda, yak. 1856.
Yeni Zelanda Te Papa Tongarewa Müzesi'nin izniyle.

Tüfek, Mikrop ve Çelik kitabının Pulitzer ödüllü yazarı Prof. Jared Diamond ile Harvard Üniversitesi'nden Prof. James A. Robinson, arkeolojiden iktisada, coğrafyadan siyaset bilimine farklı disiplinleri ortak bir çatı altında birleştirerek yeni ve geleceğe yönelik bir tarih okuması öneriyor.

Araştırmacının değişkenlerine doğrudan müdahale edebildiği kontrollü ve tekrarlı laboratuvar deneyleri, bilimsel yöntemin alametifarikasıdır... Fakat böyle bir müdahaleye olanak tanıyan deneylerin, bilim dalı olarak kabul edilen pek çok alanda uygulanamaz olduğu da acı bir gerçektir... Bu tür tarihsel disiplinlerde verimliliği kanıtlanmış bir yöntem, doğal deney veya bir diğer adıyla karşılaştırma yöntemidir. Bu yaklaşımda birçok yönüyle birbirine benzeyen fakat araştırmaya konu olacak yönüyle birbirinden ayrılan çeşitli sistemler –tercihen istatistiksel analizler yardımıyla ve nicel olarak– kıyaslanır.

Hispanyola Adası'nın iki güzide komşusu Haiti ve Dominik Cumhuriyeti farklı tarihsel deneyimlere sahipken Arjantin, ABD, Sibirya ve Avustralya gibi birbirlerine oldukça uzak ancak doğal "sınırlar"la birleşmiş olan toplumlar neden benzer tarihsel deneyimleri yaşamıştır? Seksen bir Pasifik adası ile Hindistan'ın iki yüz otuz üç bölgesini birbirine bağlayan sosyopolitik olgular nelerdir?

Tarih, arkeoloji, iktisat, coğrafya ve siyaset bilimi perspektifinden hareket eden *Tarihin Doğal Deneyleri*, karşılaştırma yönteminin tarihe nasıl uygulanabileceğini göstermeyi ve bu yöntemin belirgin risklerini ortadan kaldırmak için başvurulabilecek bazı teknikleri değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Küresel eşitsizliğin tarihsel kökenlerinin izini süren Jared Diamond ve James A. Robinson; alanlarında önde gelen akademisyenlerle birlikte dünyanın bugününün dününü görünür hale getiriyor.

www.pegasusyayinlari.com
ISBN:978-625-410-140-3